یا كبیكج

Kebikeç

İnsan bilimleri için kaynak araştırmaları dergisi

Sayı 42 • 2016 ISSN 1300-2864

Kebikeç hakemli dergidir, *Türkologischer Anzeiger* Viyana ve ULAKBİM tarafından taranmaktadır.

Kebikeç'in bu sayısı kayıt altında **400** adet basılmış ve numaralandırılmıştır.

Kebikeç

İnsan bilimleri için kaynak araştırmaları dergisi

Sahibi
Mehtap Yüksel

Sorumlu Yazı İşleri Müdürü
Ahmet Yüksel

Yayın Yönetmeni
Kudret Emiroğlu

Yayın Sekreteri
Neslihan Demirkol

Yayın ve Hakem Krulu

Elif Ekin Akşit
(Ankara Üniversitesi)
Suavi Aydın
(Hacettepe Üniversitesi)
Neslihan Demirkol
(Ankara Sosyal Bilimler Üniversitesi)
Onur Kınlı
(Ege Üniversitesi)
Mehmet Ölmez
(Yıldız Teknik Üniversitesi)
Hamdi Özdiş
(Düzce Üniversitesi)

Oktay Özel
(Bilkent Üniversitesi)
Ergi Deniz Özsoy
(HacettepeÜniversitesi)
Andreas Schachner
(Ludwig- Maximilions-Universitat Munchen)
Horst Unbehaun
(Technische Hochschule
Nürnberg Georg Simon Ohm)
Süha Ünsal, M. Bülent Varlık,
Barış Karacasu,
N. Işık Demirakın

Danışma Kurulu
Jak den Exter, Selim İlkin, Uygur Kocabaşoğlu,
İlhan Tekeli, Metin Turan,
Etem Coşkun, Ömer Türkoğlu
Sami Önal (1938-2008),
A. Sami Güneyçal (1930-2012)

Sayfa düzeni: Barış Karacasu
Kapak tasarım: Ümit Uzmay
Kapak Resmi: *1922 yılında Ankara'da 23 Nisan ve 1 Mayıs'ı içine alan kutlamalarda Türkiye Matbaa İşçileri Derneği geçişi. Foto, Matbaacı Tahir Bey namıyla maruf Mehmet Tahir [Düşünür] [Ahmet Yüksel koleksiyonu]*

Kebikeç Dergisi İdarehanesi
Esat Cad. Hacıyolu Sok. 3/A
06640 Küçükesat / Ankara

Tel: (312) 425 93 76
Fax: (312) 42593 77

kudret@kebikec.org / dergikebikec@gmail.com
www.kebikec.org
www.sanatkitabevi.com.tr

İstanbul Temsilcisi
Ümit Uzmay
(216) 326 99 72
uzmay@kebikec.org

Gaziantep Temsilcisi
Muhsin Soyudoğan
(342) 317 18 76
soyudogan@gantep.edu.tr

Eskişehir Temsilcisi
Kemal Yakut
(222) 335 05 80/4026
kyakut@anadolu.edu.tr

Altı ayda bir yayınlanır.
Yerel Süreli Yayın

Fiyat
50.- TL

Abone koşulları
(2 sayı için)
Yurt içi: 100.- TL / Yurt dışı: 60.- $, 50.- €
Garanti Bankası, A. Yüksel
TL IBAN: TR20 0006 2000 3240 0006 6848 54
€ IBAN: TR07 0006 2000 3240 0009 0905 91

Baskı
Sarıyıldız Ofset
İvogsan Ağaç İşleri Sanayi Sitesi
523. Sokak No: 31
OSTİM / Ankara
Tel: (312) 395 99 94-95 Faks: (312) 394 77 49

İÇİNDEKİLER

"Sorunlar" Gölgesinde Tanzimat Döneminde Kürtlerin ve Ermenilerin Tarihi
Uğur Bahadır BAYRAKTAR ve Yaşar Tolga CORA
7-48

Hristiyan Malları ve Ziraat Bankası (1914-1919)
Taylan ESİN
49-83

Güneybatı Gürcistan'dan Osmanlı'ya Göçler (*Muhaciroba*) 1878-1882
Bejan KHORAVA ve Zaza TSURTSUMIA
85-90

Siyam Prensi Damrong'un Paylaşılamayan Fotoğrafı!
İsmail Hakkı Kadı ve Onur Yüksel
91-113

Erken Cumhuriyet Döneminde Fotoğrafın
Bir İktidar Tekniği Olarak Araçsallaştırılmasına Bir Örnek: "Uydurma Fotoğraf" Meselesi
İdil ÇETİN
115-127

Bakkal Terekeleri Işığında İstanbullu Mutfağına Bir Bakış
Sümeyye HOŞGÖR BÜKE
129-146

"Afyonun Keyfini Tiryakisinden Sormalı":
Osmanlı ve Erken Cumhuriyet'te Madde Bağımlılığının Tarihi
Rüya KILIÇ
147-179

Eski Sol Üzerine Yeni Notlar:

"Sol"a Açık Bir Edebiyat Dergisi: *Hamle* (1940)
M. Bülent VARLIK
181-195

Eleştiri:

Ankara Süreli Yayınlar "Kaynakça"sı Üzerine Notlar
M. Bülent VARLIK
197-203

Ankara Ansiklopedisi
Turan Tanyer
205-239

Düzeltme / Kebikeç:

Çevresel ve Paleoiklimsel Faktörlerin Etkisinde Doğu Afrika'da İnsanın Evrimi
Ferhat KAYA
241-244

Sunuş

Kebikeç bu sayıda dosyasız çıkıyor. Ancak bu olumsuzluğu unutturacak iki niteliği var bu sayının; birincisi 20. Yıl Eki. Yirmi yıllık serencamımızı ve "Kebikeç Bibliyografyası"nı ele alınır biçimde görmek ve sunmak istedik. *Kebikeç* bir yıldan fazladır basılı hali yanında internetten okunabilir hale geldi; fakat ülkemizde özellikle üniversitelerin yayınladıkları(?) e-dergilerin içeriği kadar hatta belki daha fazla biçiminin de takip edilemezliğini ve toplumsal bilimleri konu edinen veya yer veren bilimsel nitelikli /ve hakemli/ özel dergilerin ne kadar azaldığını görünce en azından bir yirmi yıllık daha enerji toplanıyor. Kişisel olarak diyebilirim ki 20. Yıl Eki'mizde bibliyografyadan başka bu enerjiyi ve çelebiliği sezebileceğinizi sanıyorum.

İkinci özelliği bu sayının, "Ankara Ansiklopedisi". Turan Tanyer, *Kebikeç* tayfasının yirmi yıldır üstünde çalıştığı bir arzuyu kağıda döküyor. Ankara bir proje ve sanal bir şehirse, gerçekliği yalnızca dört yüz kişiden birinin tacizci olduğu bir sahneden ibaret değildir; Türkiye'nin belirli sanayi dallarında birinciliği elinde tutan şehir, yalnızca Ankara taşı yerine İtalyan mermeri döşenmiş merdivenlerden ibaret olamaz. "Ankara Ansiklopedisi", Turan Tanyer'le birlikte *Kebikeç*'in gelecekle sözleşmesinin bir göstergesi, belgesidir. Serencam, envantere dökülüyor.

Bu sayımızda da özgün, önemli ve hoş yazılar yer alıyor. Önemi nedeniyle söylüyorum, Bayraktar ve Cora'nın yazılarında Zazalara ve Martin van Brunissen'e yer vermelerini beklerdim. Biri sevinçli öteki hüzünlü iki ödevim de var bu sunuşta; 20. Yıl Eki'nin kapak minyatürünü yapan Öykü Terzioğlu Özer'e bir kez daha *Kebikeç* adına da teşekkür ederim. Tarihçi Yavuz Selim Karakışla'yı ise saygıyla anıyoruz.

Kudret Emiroğlu

"Sorunlar" Gölgesinde Tanzimat Döneminde Kürtlerin ve Ermenilerin Tarihi

Uğur Bahadır BAYRAKTAR
Yaşar Tolga CORA*

Türkiye tarihçiliğinde gerek Kürtler ve Ermeniler gerekse de sâkin oldukları vilayetler yirminci yüzyıl boyunca tarihsel araştırma konuları olmanın ötesinde siyasi bir mesele olagelmiştir. Kürdistan veya Kürtlerin tarihi doğrudan "Kürt Sorunu"nun bir yansıması olarak ele alındığından, on dokuzuncu yüzyıl boyunca kimi idarî ve malî reformları kapsayan Tanzimat döneminin (1839-1876) Osmanlı Kürdistanı'ndaki tezahürüne dair araştırmalar yok denecek kadar azdır. Benzer şekilde Ermenilerin ve Ermenilerin yaşadığı vilayetlerin tarihi "Ermeni Sorunu" tarihine indirgendiği için Tanzimat dönemine dair çalışmalar bu alanda da yetersiz kalmaktadır. Bu sebeple bu iki tarih, yani Ermeni ve Kürt tarihleri, sadece şiddetin yoğunlaştığı dönemleri inceleyen çalışmaların konusu haline gelerek âdeta birbirleriyle ilişkileri yokmuşçasına incelenmektedirler. Yüzyıl sonundaki Hamidiye Katliamları olarak bilinen Ermenilere yönelik şiddet ve 1915'te yaşanan Ermeni Soykırımı üzerine olan çalışmalar, bölge ve burada yaşamış olan halklar üzerine bilgimizi artırırken tarihe yaklaşımımızın (gerek devlet eksenli gerek eleştirel tarihyazımı açısından) belli paradigmalarla sınırlandığını görmekteyiz. Bu yüzden Tanzimat dönemindeki gelişmeler için

* Uğur Bahadır Bayraktar, Boğaziçi Üniversitesi ve Ecole des Hautes Etudes en Sciences Sociales, 2015 / ugur.bayraktar@boun.edu.tr; Yaşar Tolga Cora, Ermeni Çalışmaları Bölümü, Michigan Üniversitesi, Ann Arbor / tycora@umich.edu.
Değerli yorum ve düzeltmelerinden dolayı Adnan Çelik'e, Cihangir Gündoğdu'ya, Nazlı İpek Hüner-Cora'ya, Oktay Özel'e ve Kebikeç dergisi yayın ve hakem kuruluna teşekkürlerimizi sunarız. Makaledeki tüm nihai yorumlar ve yanlışlar tabii ki bize aittir.

henüz gelişmiş bir akademik araştırma sahasından bahsetmek mümkün görünmemektedir.

Aşağıda inceleyeceğimiz üzere uzun dönemli hükûmet ve güvenlik politikaları ile gündelik siyaset, tarih araştırmalarının çerçevesini belirlemiştir. Bu yüzden Kürt ve Ermeni tarihlerinin "sorun" çerçevesinde ele alınageldiğini gösterirken dönem dönem gündelik siyaset gereği, mesela 2000'lerde Avrupa Birliği ile yakın ilişkiler sırasında, bu çerçeveden çıkılmasa dahi bu yaklaşımların değiştirildiğini göstererek siyaset ve tarih arasındaki ilişkiye ve bu ilişkilerin dönüşümüne odaklanacağız. Aynı zamanda Kürt ve Ermeni tarihyazımlarının da bu siyasete karşı çıkarak oluşturdukları literatürün aslında yine benzer çerçeve ve yaklaşımlarla sınırlandığını göstereceğiz. Amacımız, Hamit Bozarslan'ın yaklaşık yirmi yıl önce belirttiği gibi, Kürt-Ermeni ilişkilerinin tarihi yazılırken mevcut tarihyazımını tahakküm altında tutan klişelerden artık kurtulmak gerektiğini göstermektir.[1] Aşağıda bu klişelerin, sorunların ve tarihyazımının Cumhuriyet dönemi boyunca nasıl ilişki halinde olduklarını ve tekrar üretildiklerini inceleyeceğiz.

Bu tarihsel bağlamda, erken Cumhuriyet döneminde Osmanlı Devleti tarihi üzerine çalışan tarihçilerin siyasi olarak hassas bir bölge olan doğu vilâyetleri yerine daha çok Balkanlar ve Anadolu üzerine yoğunlaşması, bu sessizliğin tarihyazımında da kök salmasına sebep olmuştur (Barkan, 1943; İnalcık, 1943). Özok-Gündoğan'ın "paralel evren" olarak nitelediği bu durumda, imparatorluğun "merkezî" vilayetleri asıl ilgi alanıyken Kürdistan diğer evrende sıkışmıştı.[2] Bu açıdan İsmail Hakkı Uzunçarşılı'nın *Osmanlı Tarihi*'ne bakıldığında Kürtler, ancak Fırat dolaylarında çıkardıkları isyanın Osmanlı sultanı ve Mehmed Ali Paşa arasındaki savaşta Osmanlılar için bir bahane teşkil etmesi kertesinde kendilerine yer bulabilmekte, bu mücadele sonrasında Diyarbekir ise ancak Rumeli ve Balkanlar'dan sonra Tanzimat'a dâhil olan vilayetler arasında irdelenmekteydi.[3] Kısacası Osmanlı'nın doğusu, Tanzimat dönemi tarih yazıcılığının "kara deliğidir" ve imparatorluğun diğer bölgeleriyle karşılaştırıldığında bölge hakkındaki bilgilerimizin ne kadar sınırlı olduğu ortaya çıkmaktadır.[4]

[1] Hamit Bozarslan, "Historie des relations kurdo-armenienne", Hans-Lukas Kieser (der.), *Kurdistan und Europa: Einblicke in die Kurdische Geschichte des 19. und 20. Jahrhunderts* içinde, (Zürih: Chronos, 1997), 151-152.

[2] Nilay Özok-Gündoğan, "Kürtlerin Sosyal Tarihi Yazılmayı Bekliyor", *Kürt Tarihi*, no. 2 (2012), 37.

[3] İsmail Hakkı Uzunçarşılı, Osmanlı Tarihi, c. 5: Nizam-ı Cedid ve Tanzimat Devirleri (1789-1856), (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2007 [birinci baskı 1947]), 140, 92.
Bu dönemin en "nadide" eseri Varto'nun "tarihin ilk devirlerinden" beri Türk olduğunu anlatan kitaptır: M. Şerif Fırat, *Doğu İlleri ve Varto Tarihi* (İstanbul: Şaka Matbaası, 1948).

[4] Yaşar Tolga Cora, Dzovinar Derderdian ve Ali Sipahi, "Introduction: Ottoman Historiography's Black Hole", Yaşar Tolga Cora, Dzovinar Derderian ve Ali Sipahi (der.), *The Ottoman East in the Nineteenth Century: Societies, Identities and Politics* içinde, (Londra: I.B. Tauris, 2016), 1.

Türk ulus devletinin kuruluş süreciyle tarih disiplininin bir arada şekillendiğinin en iyi örneğini yaklaşık 40 yıl içinde baştan başa değişen Kürtler ve Kürdistan tanımıyla görmek mümkündür. *Kamus'ul-A`lâm*'da tanımlandığına göre "Kürdlerin asıl ve menşe`i ve ne vakitden beri oralarda sâkin bulundukları tarihçe mechûl ise de, ezmine-yi kadimede kıt`a-yı mezkûrenin kısm-ı cenûbîsi (Asuriye) ismiyle ma`rûf idi, ve şimâl-i şarkî ciheti (Medya)dan ma`dûd idi. Eski Medyalıların cinsiyetleri mechûl olub, akvâm-ı Turaniye'den ya`ni Türk cinsinden oldukları maznûn, ve Asurilerin ise akvâm-ı Sâmiye'den bulunmuş oldukları ve Keldanilerle karâbetleri ma`lûm ve muhakkakdır. Hâlbuki Kürdler akvâm-ı Aryaniye'den olub, İranîlerle pek yakîn karâbetleri olduğu lisanlarından ve sâ'ir ahvâllerinden" anlaşılıyor.[5]

Oysa Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluş yıllarına gelindiğinde aynı Kürtler, Türkçe Dil Sözlüğü'nde şöyle tanımlanıyordu: "Çoğu dillerini değiştirmiş Türklerden ibaret olup bozuk bir Farsça konuşan ve Türkiye, Irak, İran'da yaşayan bir topluluk adı ve bu topluluktan olan kimse".[6] Bu köklü değişimin altında Osmanlı Devleti'nin doğu vilâyetlerinden biri olan bölgenin Türkler, Kürtler ve Ermeniler arasında geniş çapta etnik-dinî çatışmalarına tanıklık ederek 1915'teki Ermeni Soykırımı'nın en yoğun yaşandığı yerlerden birisi olmasının yattığı açıktır. Dahası, Kürtlerin ülkenin doğusunda rejimin milliyetçi ve seküler yanlarına karşı giriştiği isyanlar da bunda etkiliydi. 1923 ve 1928 arası, Bozarslan'ın belirttiği gibi, Kürt milliyetçileri tarihsel çalışmalar bırakamadıysa da Türk milliyetçi tarihyazımının iddialarına cevaben gelişen Kürt milliyetçi iddialarının tarihsel söyleminin temelinin atıldığı dönemdi.[7] Türkiye Cumhuriyeti'nin bu isyanları bastırmasından sonra gerek siyasî eylemlilik gerekse de tarihsel incelemelerin üretimi açısından Kürtler 1959'lere kadar sessizliğe gömülmüştür.[8]

---

[5] Şemseddin Sami,"Kürdistan", Kamusu'l-A`lâm, cild 5 (İstanbul: Mihran Matbaası, 1896), 3841.

[6] İsmail Beşikçi, Türk Tarih Tezi ve Kürt Sorunu (Stockholm: Dengê Komal, 1986 [ilk baskı 1977]), 188.

[7] Hamit Bozarslan, "Some Remarks on the Kurdish Historiographical Discourse in Turkey (1919-1980)," Abbas Vali (der.) Essays on the Origins of Kurdish Nationalism içinde, (Costa Mesa: Mazda Publishers, 2003), 28. Bu dönemde etkin olan Xoybun örgütünün liderlerinden olan Celadet Bedirxan'ın 1934'te *De la question kurde*'u yayınlaması kardeşi Kamuran Bedirxan'ın 1959'da yine Fransa'da *La question kurde* adlı eseri yayınlaması, Kemalizm'e karşı geliştirilen diaspora Kürt milliyetçi tarihçiliğinin de temelini arz etmekteydi. Bkz. Herekol Azîzan [Celadet Ali Bedirxhan], *De la question kurde: La loi de déportation et de dispersion des Kurdes* (Şam, 1934); Kamuran Ali Bedirxhan, *La question kurde* (Paris, 1959). Bu dönemde sürgündeki Kürt milliyetçiliği için bkz. Jordi Tejel Gorgas, "Le mouvement kurde de Turquie en exil: Continuités et discontinuitées du nationalism kurde sous le mandat français en Syrie et au Liban (1925-1946)" (Yayınlanmamış Doktora Tezi, EHESS ve Université de Fribourg, 2004), Türkçeleştirilmiş hâli için bkz. Jordi Tejel, *Suriye Kürtleri: Tarih, Siyaset ve Toplum* (İstanbul: İntifada Yayınları, 2009).

[8] Konrad Hirschler, "Defining the Nation: Kurdish Historiography in Turkey in the 1990s," Middle Eastern Studies 37, no. 3 (2001),146. Bahsedilen isyanların bastırılması üzerine, bkz.

Benzer bir yaklaşımı Osmanlı Ermenileri ve "Ermenistan" teriminde de görmemiz mümkündür. Mesela yine *Kamus'ul-A`lâm*'dan bir alıntı yaparsak, "Erzurum" vilayeti maddesinde Sami'nin, "Erzurum vilayeti Van ve Bitlis vilayetleriyle beraber ya`ni teşkilât-ı ahireden evvelki halinde ezmine-i kadimiyede Ermenistan veya Ermeniye namıyla ma`rûf olan hıttanın nısfı olub, bu kıtanın nısf-ı diğeri Rusya ve İran memâlik-i dâhilindedir" yazdığını görmekteyiz.[9] Osmanlı Ermenistanı isminin, taşıdığı siyasi anlamdan ve Cumhuriyet döneminde Soykırımın devamı niteliğindeki Ermeni varlığını inkâr eden politikalardan ötürü şiddetli bir biçimde reddedildiği görülmektedir. Ermeni Meselesi üzerine devletin görüşü olarak kabul edilebilecek bir kitabı 1970'te yazan Ahmet Hulki Saral'ın "Ermenistan kelimesine gelince, bugün bu coğrafi bir deyim olamaz. Çünkü tarihçi ve komitaci Ermenilerle onlar gibi düşünenlerden başka hiç kimse Ermenistan'ın var olduğunu bilmemekte ve iddia etmemektedir" sözleriyle karşılaştırıldığında, Kürt ve Kürdistan ile benzer bir değişimin yaşandığı gözlemlenmektedir (Bu durumda herhalde Şemseddin Sami de komitacı olmaktadır!).[10] Hem Kürtlerin hem de Ermenilerin yaşadıkları coğrafyanın siyasi ve kültürel olarak yok sayılması ve devletin isimlendirme siyasetlerinin ortak bir durum olduğunu göstermektedir.

Okuduğunuz bu literatür eleştirisi öncelikle Kürtlerin ve Ermenilerin akademik tarihyazımında neden yer almadığı sorusunu ele alacak. Bu soruya cevaplar içeren çeşitli söyleşiler ve akademik yazılar mevcut olmakla birlikte, bizim amacımız bu gelişen tarih yazıcılığı tartışmalarına [daha] geniş bir literatür taraması ve incelemesiyle katkıda bulunmaktır.[11] Bu bir ölçüde, Cumhuriyet'in

---

Tuğba Yıldırım (der.), Kürt Sorunu ve Devlet: Tedip ve Tenkil Politikaları (1925-1947) (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2011).

Bu sessizliğin ardında Türkiye'nin isyanı şiddetle bastırmasının yanı sıra, bilhassa 1930'daki Ağrı İsyanı sonrasında Kürt milliyetçilerinin silahlı mücadele yerine kültürel alandaki mücadelelerini yükseltmeleri de yatmaktadır. Özellikle Suriye Kürdistanı'ndaki Kürtlerin kimliğinde önemli rol oynayan bu dönüşümü Fuccaro, Kürt kültürel uyanışı olarak nitelendirmektedir. Nelida Fuccaro, "Kurds and Kurdish Nationalism in Mandatory Syria: Politics, Culture and Identity", Abbas Vali (der.), *Essays on the Origins of Kurdish Nationalism* içinde (Costa Mesa: Mazda Publishers, 2003), 206-209. Türkiye'nin isyanları şiddetli bir şekilde bastırmasının yanında Kürt milliyetçilerinin entelektüel bir dönüşüm yaşadığını da belirtmek gerekir.

[9] Şemseddin Sami, "Erzurum," Kamusu'l-A`lâm, cild 2 (İstanbul: Mihran Matbaası, 1889), 831.

[10] Ahmet Hulki Saral, *Ermeni Meselesi* (Ankara: Genelkurmay Basımevi, 1970), 10.

[11] Aşağıda çalışmalarına değineceğimiz iki "yeni nesil" tarihçinin benzer çalışmaları burada söylenebilir. Yukarıdaki adı geçen söyleşi ve David Gutman'ın ve Bedross Der Matossian'ın literatür eleştirileri akla ilk gelen örneklerden. David Gutman, "Ottoman Historiography and the End of the Genocide Taboo: Writing the Armenian Genocide into Late Ottoman History," *Journal of the Ottoman and Turkish Studies Association* 2, 1, (Bahar 2015): 167-183 ve Bedross Der Matossian, "Contending Trends in the Armenian Historiography of the Late Ottoman Empire: Inclusion vs. Exclusion," *New Perspectives on Turkey*, 53 (2015), 174-180. Bizim bu literatür taramamızdaki ve benzer çalışmalarda iki temel eksikliğin farkındayız. Bunlardan birincisi, farklı etnik grupların tarihinin birbirlerinden farklı akademik alanlar

kazanımları anlatısının sorgulandığı, yakın zamanda bir tarihçinin "1923'te Cumhuriyet'in ilanından sonraki tarihyazımı devriminden sonraki en büyük değişim" olarak nitelendirdiği ve erken Cumhuriyet dönemini inceleyen çalışmalarındaki gelişmelerin on dokuzuncu yüzyıldaki Kürt ve Ermenilere dair üretilen çalışmalara ne kadar yansıdığını incelemektir.[12] Bu incelemeyi gerçekleştirirken iki temel eksen izleyeceğiz: Birincisi Tanzimat dönemi üzerine yapılan tarih çalışmalarında Osmanlı Kürdistanı'na ve Ermenilerin sâkin oldukları vilayetlere dair yaklaşımları incelemek, ikincisi ise bölgenin tarihi üzerine yeni araştırma alanlarının yaratılmasına ve çatışma anları haricinde birbirinden bağımsız olarak incelenen bu iki tarihin ortak bir tarihe dönüşmesine dair önerilerde bulunmak.[13] Makalede bölge tarihinin *sui generis* ele alınmaması gerektiğini iddia ederek güç ve egemenlik ilişkilerini sadece Kürtlerin ve Ermenilerin yaşadıkları bölge(ler)de değil aynı zamanda imparatorluğun diğer bölgelerinde meydana gelen dönüşümlerle beraber ele alacağız. Bahsedilen bu eksikliklerin önüne geçmenin bir yolu olarak ise on dokuzuncu yüzyıldaki Kürt ve Ermenilerin tarihini de "Osmanlı İmparatorluğu'nun tarihi" içine katmak ve bu tarihlerin de birbiriyle temas eden çalışmaların yapılması gerektiğini öneriyoruz. Kürt ve Ermenilerin yaşadığı bölgelerin bu şekilde ortaya koyulmasının imparatorluk tarihine de katkıda bulunacağını da düşünüyoruz.

Bu makalede öncelikle Kürtlerin ve Ermenilerin, Türkiye üzerine olan tarihçilikte neden yer almadığı sorusuna cevap bulmak için Tanzimat dönemi üzerine yapılan tarih çalışmalarında Osmanlı Kürdistanı'na ve Ermenilerin sâkin oldukları vilayetlere yaklaşımları inceleyecek ve bölgenin tarihi üzerine yeni araştırma alanlarının yaratılmasına dair önerilerde bulunacağız. Burada incelenen konuların başında bölgenin Tanzimat döneminde gerek Türk gerekse de Kürt ve Ermeni tarihyazımları tarafından aktörlere yer vermeyen (ya da sınırlı sayıda ve belirli aktörlere yer veren) dar bir merkez-çevre ikiliği üzerinden ele alınması gelmektedir. "Kürt Sorunu"na koşut olduğu için gerek Türk tarihçiliğinin Kürtlerin olmadığına yönelik gerek Kürt tarihçiliğinin aksini savunan iddiaları arasında siyasi ağırlığı tarihsel ağırlığından fazla olan çalışmalarla Kürtlerin tarihi şekillenmektedir. Kendi merkez ve çevrelerini yaratan bu tarihçiliklerin, 1990'lardan sonra bu siyasi meselenin dönüşümüyle Kürdistan'ın gerek önceki gerekse on dokuzuncu yüzyıldaki "özerklik" hâl(ler)iyle kısıtlı bir paradigmaya dönüştüğünü de söyleyebiliriz. Osmanlı Ermenilerin on dokuzuncu yüzyıldaki tarihlerinin ise Soykırım odaklı çalışmalarda "Ermeni Meselesi" paradigması

olarak incelenmeye devam etmesi iken ikincisi ise bu etnik grupların tarihinin "bölge" tarihi olarak anlaşılıp Osmanlı İmparatorluğu'nun tarihinin bir parçası olarak incelenmemesidir.

[12] Nicholas Danforth, "The Writing of Modern Turkey," *Nationalities Papers* 41, 6 (2013), 1136.

[13] Kürtlerin kendi arasındaki sınıfsal ayrışmaya yeterince değinmese de çatışma haricinde on dokuzuncu yüzyılda Kürt ve Ermeniler arasındaki toplumsal ve iktisadi ilişkileri değerlendiren bir istisna olarak bkz. Tessa Hoffman ve Gerayer Koutcharian, "The History of Armenian-Kurdish Relations in the Ottoman Empire," *The Armenian Review* 39, no. 4 (1986): 1-45.

içine hapsedildiği görülmektedir. İnkârcı tarihyazımı "hoşgörü (*tolerance*) miti" aracılığı ile görünüşte alternatif bir alan yaratmaya çalışmış olsa dahi "Ermeni Meselesi" paradigmasının hangi yollarla inkârcı (hem de ilginç bir şekilde inkârı reddeden) tarihyazımlarınca da kabul gördüğüne değinilecektir.

Bu tutumlara yönelik eleştirilerle birlikte 2010'lardan bu yana ortaya çıkmaya başlayan on dokuzuncu yüzyıl Kürtlerinin tarihini, Kürtlerin varlığı ve özerkliği gibi alanların ötesinde, bölgeyi daha zengin bir siyasi, iktisadi ve sosyal çerçevede ele alan alternatif bakış açılarını değerlendirerek bölgenin nasıl çalışılabileceğine işaret edeceğiz. Benzer şekilde Ermeniler üzerine olan tarih yazıcılığında da var olan yaklaşımların dışına çıkan ve özellikle de Osmanlı ve Orta Doğu tarihi çalışmalarından etkilenen yeni nesil tarihçilerin katkılarına değineceğiz. İnceleme alanımızın çoğunluğu Türkiye ve Amerika'daki üniversitelerde üretilen akademik metinler olsa da Rusya'da, Ermenistan'da ve Avrupa'daki çeşitli diaspora cemaatlerinde üretilen Kürt ve Ermeni tarihine dair metinlere de gerekli görüldüğünde atıfta bulunarak çalışmamız Kürt ve Ermeni tarihlerine dair çalışmaların tarihsel gelişimini de göstermeyi amaçlamaktadır.

I. Osmanlı Kürtlerinin Yerine "Kürt Sorunu" Tarihi ve Karşı-Milliyetçilikler

Yirminci yüzyıl başındaki Kürt milliyetçilerinin kendi tarihlerine yönelik ilginin ürünü olan çalışmaları ile Minorsky ve Nikitin gibi Rus şarkiyatçılarının bölgenin sosyal ve ekonomik yapısına yönelik çalışmaları göz önünde bulundurulduğunda, geçtiğimiz yüzyıl içindeki tarihçilik külliyatı içinde on dokuzuncu yüzyıl Kürtler ve Kürdistanı'nın kendine hiç yer bulamadığını söylemek yanlış olmaz.[14] Mesele milliyetçilikler konusuna geldiğinde ise bu yoksunluk yerini görece bir zenginliğe bırakmaktadır. Konrad Hirschler'in 90'lardaki Kürt tarihyazımı için önerdiği iki tartışma olan "etnik köken" ve "anavatan" tartışmalarının sadece 90'larda değil yirminci yüzyılın büyük çoğunluğunda sadece Kürt değil aynı zamanda Türk tarihyazımlarının da asli bir unsuru olduğu ortadadır.[15] Erken Cumhuriyet döneminde Geç Osmanlı tarihçilerinin Kürdistan'ın "aslında olmadığı" yönündeki Malmîsanij'in "Anti-

---

[14] Rus oryantalistleri özelinde Avrupa'da 1960'lara kadar olan Kürt tarih yazıcılığı için bkz. Clémence Scalbert-Yücel ve Marie Le Ray, "Knowledge, Ideology and Power: Deconstructing Kurdish Studies," European Journal of Turkish Studies [Online], no. 5 (2006), 5-7. Rus oryantalistleri için bkz. Basil Nikitine, *Les Kurdes: Ètude sociologique et historique* (Paris: Impr. Nationale, 1956); Vladimir Minorsky, "Kurds," *Encyclopedia of Islam, First Edition* (1913-1936). Erken dönem Kürt milliyetçileri için, bkz. Djene Rhys Bajalan, *Jön Kürtler: Birinci Dünya Savaşı'ndan Önce Kürt Hareketi (1908-1914)* (İstanbul: Avesta, 2009). Bu bağlamda Kürt milliyetçilerinin "tarih yazma" girişimlerinin de Osmanlı Devleti'nin bölünmesinden sonra bölündüğünü belirtmekte fayda var. Örneğin, Irak Kürdistanı'ndaki Kürt milliyetçilerinin tarihsel tartışması için bkz. Abbas Vali, "Nationalism and Kurdish Historical Writing," *New Perspectives on Turkey*, no. 14 (1996), 23-51.

[15] Konrad Hirschler, "Defining the Nation: Kurdish Historiography in Turkey in the 1990s," *Middle Eastern Studies* 37, no. 3 (2001), 152-3.

Kürdoloji" diye tanımladığı siyasi misyonlu bu eğilime karşılık profesyonel ol(a)mayan Kürt tarihçiliği de tersten Kürtlerin varlığının mücadelesini vermekteydi.[16] Hirschler'in de belirttiği gibi popüler düzeyde Kürt milliyetçi tarihyazımı büyük ölçüde Türk milliyetçi tarihyazımından etkilenip ona karşılık niteliğindeydi.[17]

1960 Darbesi sonrasında ortaya çıkan hem siyasi hem de entelektüel görece özgürlük ortamının yanı sıra 1961-1975 arasında etkili olan Barzani isyanları ve Avrupa'daki Kürt diasporasının ortaya çıkmasıyla, Kürt sorununun baskılara rağmen dile getirilir hâle gelmesiyle Kürt tarihi yazımı da bu eksende gelişmeye başlamıştır.[18] 1969'da İsmail Beşikçi'nin *Doğu Anadolu'nun Düzeni* adlı eseri, 1971'de Mehmed Emin Bozarslan'ın *Şerefname* çevirisi, Kürtlerin kendi tarihlerine yönelik ilgi açısından bir milat addedilebilir.[19] Ancak bu gibi eserlerle yükselen Kürt tarih yazıcılığı, kendi varlıklarını yok sayan bir tarihsel gelenekle mücadele içinde olduğundan Kürtlerin varlığına yönelik sorunlarla kısıtlı kalmıştır demek yanlış olmaz. Genelde Avrupa, özellikle de Fransa'da bu dönemdeki tarih çalışmalarının da bu doğrultuda seyrederek "Kürt Sorunu"na hizmet ettiği söylenebilir. Scalbert-Yücel ve Le Ray'e göre bu diaspora çalışmaları Osmanlı İmpartorluğu'yla sadece meselenin girizgâhı olarak ilgilenmekte ve amaçları "Kürtlerin kendisini değil Kürtler (azınlıklar veya ulusal hareketler olmak üzere) ve devletlerin arasındaki ilişkilerini anlamaktı".[20] Bu mücadelenin karşısında ise 1961'de Cemal Gürsel tarafından tesis edilmiş olan Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü'nü bulmak, karşı milliyetçiliklerin Kürtler veya Kürdistan üzerine çöken siyasî tekellerini göstermeye yeter niteliktedir.[21]

1980'deki faşist darbe sonrasında, "Kürt Sorunu"na karşı konumlanmış Türk tarihçiliğinin ardındaki kurumsal desteğin de arttığı su götürmez bir gerçektir. Zira Türkiye Cumhuriyeti'nin varlığına yönelik tarihî tehditleri Ermeni Meselesi, Bölücülük ve Alevi-Sünnî ayrılığı olarak niteleyen Mustafa Öztürk ve benzerlerinin tarihyazımına bakışı öncelikli olarak Türk-İslam sentezinin de bir sonucu olarak Kürtlerin ve/veya Kürdistan'ın Türk olduğunu ispatlayıcı çalışmalar ortaya koymaktı.[22] Bilimsel niteliği en hafif tabirle kuşkulu bu

---

16 1920 ila 1970 arasında bu türdeki Kürt çalışmalarının bir derlemesi için bkz. M. Malmîsanij, *Antikürdolojiden Kürdolojiye Giden Yol ve İsmail Beşikçi* (İstanbul: Vate Yayınevi, 2010), 14-22.

17 Hirschler, "Defining the Nation", 160; Bozarslan, "Some Remarks on the Kurdish", 29.

18 Bozarslan, "Some Remarks on the Kurdish", 34.

19 Şeref Han, *Şerefname*, M. Emin Bozarslan (çev.) (İstanbul: Yöntem Yayınları, 1975); İsmail Beşikçi, *Doğu Anadolu'nun Düzeni: Sosyo-Ekonomik ve Etnik Temeller* (Ankara: E Yayınları, 1970); Djene Rhys Bajalan, "Şeref Xan's Sharafnama: Kurdish Ethno-Politics in the Early Modern World, Its Meaning and Its Legacy," *Iranian Studies* 45, no. 6 (2012); Metin Yüksel, "A 'Revolutionary' Kurdish Mullah from Turkey: Mehmed Emin Bozarslan and His Intellectual Evolution," *The Muslim World* 99, no. 2 (2009).

20 Scalbert-Yücel ve Le Ray, "Knowledge, Ideology and Power," 10.

21 *A.g.m.*, s.27.

22 Mustafa Öztürk, "Doğu Anadolu Meselesi'nin Tarihî Boyutları Üzerine Bazı Görüşler," Türk Yurdu, no. 55 (Mart 1992).

çalışmalarda, 1930'larda Türk olduğu dillendirilen Kürtlerin bu sefer Türklerle dil, coğrafya, din ve inanç, kültür birliği öne sürülüyor ve Kürt aşiretlerinden Ertoşî aşiretinin Oğuzların Suriye ve Irak'ta yaşayan bir boyu, Botan aşiretinin de Oğuzların Üç-Oklar kolundan gelen Türkler olduğu kanıtlanıyordu.[23] Benzer şekilde, Türkçe olmadığı anlaşılan kimi köy isimlerinin varlığına rağmen 16. yüzyıldan itibaren Diyarbekir'deki köylerin nüfusunun tamamının Türkler tarafından oluşturulduğu iddia edilebilmekteydi.[24] Aksi durum, yani Kürtlerin Türk milletinden ayrı bir etnik grup olması Bayram Kodaman'a göre açıkça emperyalist emeller için önemli bir istismar unsuru teşkil ettiğinden, Kürtleri ve Türkleri Doğu Anadolu'da yaşayan ayrı düşünülemeyecek derecede kaynaşmış bir toplum olarak görmek de tarihçiliğin vazifeleri arasında sayılmaktaydı.[25]

1984'de PKK'nin ilk silahlı saldırısıyla farklı bir veçheye bürünen Kürt siyasal hareketinin ardından Kürt tarihçiliği de daha çok diaspora Kürtlerinin kaleminden çıkan popüler tarihlerle güç kazanmaya başlamıştı. Fakat bunun gerek Türk tarihyazımında gerekse de Kürt tarihyazımında etnik köken ve anavatan temalı tartışmalarda bir değişiklik yarattığını söylemek pek mümkün değildir. Kürtlerin, Türkiye'deki askerî yönetimin tesis etmeye çalıştığı Türk-İslam sentezinin doğal bir sonucu olarak "Türk" olduğu ispat edilen bu tarih çalışmalarında Kürt mîrlikleri de Türk beyliklerine dönüşmekten geri kalmamıştı. On dokuzuncu yüzyılda Osmanlı Kürdistanı'nda hâkim olan Cizre'de Botan mîrliği ve Süleymaniye'de Baban mîrliği başta olmak üzere İmadiye, Hakkâri, Bitlis ve Mahmudiye'deki Kürt mîrleri, on dokuzuncu yüzyılda merkezîleşen Osmanlı Devleti'ne isyan eden Türk beylikleri olarak resmedilmekteydi.[26] Bu çalışmaların ön ayak olduğu milliyetçi tarihyazımı geleneğinde on dokuzuncu yüzyılda Osmanlı Kürdistanı'nda olanlar -olabilecek en basit hâliyle- bir itaat ve isyan ikiliğine indirgenmiştir. Örneğin Nazmi Sevgen, 1877-78'deki Osmanlı-Rus Savaşı'nda Bedirhan Paşa'nın oğullarından Bedri, Hüseyin Kenan ve Ali Şamil Beylerin Osmanlı devletine gönüllü toplayarak sağladıkları katkıyla devlet yönetimine dâhil olduklarını söylerken aynı Bedirhan ailesinin Mustafa Kemal'in nutkundaki zararlı faaliyetlerine atıfta bulunarak Kürtlerin tasfiyesini anlatmaktadır.[27]

Bu merkez-çevre arasındaki gerilim üzerinden yapılan çalışmaların sadece Türk milliyetçi tarihyazımına ait olmadığının, aksine çoğunlukla Kürt milliyetçi tarihyazımının da bu gerilimi yeniden ürettiğinin belirtilmesi gerek. Bu bakış açısında, Kürtlerin tarihsel olarak varlığı bir sorunsalın ötesinde ön koşuldu, bu

---

[23] Şükrü Kaya Seferoğlu, Anadolunun İlk Türk Sakinleri Kürtler (Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, 1982), 60-2.

[24] İbrahim Yılmazçelik, XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Diyarbakır (1790-1840) (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1995), 157.

[25] Bayram Kodaman, Osmanlı Devrinde Doğu Anadolu'nun İdârî Durumu (Ankara: Anadolu Basın Birliği, 1986), 9.

[26] Nazmi Sevgen, Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da Türk Beylikleri Osmanlı Belgeleri ile Kürt Türkleri Tarihi (Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, 1982).

[27] Sevgen, Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da Türk, 119, 132.

bağlamda Nergıza Torî Ebedî Kürtlerden bahsetmekteydi.[28] Bu uç örneklerin yanında, bir başka sorun ise on dokuzuncu yüzyıldaki mîrliklerin tasfiyesinin büyük ölçüde mîrlerin siyasi hamleler ve buna mukabil Osmanlı hükûmetinin geliştirdiği politikalar ikilemi arasında kısıtlanmış siyasi bir tarihle anlatılmasıdır. Birçoğu profesyonel tarihçi olmayan araştırmacılarca yazılan bu çalışmalarda on dokuzuncu yüzyılın ilk yarısının sonuna dek "yaşanan Kürt-Osmanlı yoğun sıcak savaşları"na vurgu yapılıyordu ve hâliyle Osmanlı Kürdistanı'nda gerçekleşen mîrliklerin tasfiyesi bir şekilde merkez ve çevre arasında siyasi bir savaş olarak resmediliyordu.[29] Bu açıdan bakıldığında, Botan mîri Bedirhan üzerine çalışmalarda bir zenginlik olduğu addedilebilir.[30] Ancak Ahmet Kardam'ın da bir örneğini sunduğu gibi Bedirhan'a yönelik ilgi ancak Bedirhan'ın Osmanlı Devleti'ne karşı direniş ve isyanı çerçevesi ve Bedirhan ailesinin sonrasında yaşadıklarıyla kısıtlıydı.[31] Merkez-çevre geriliminde merkeze aşırı vurgu yapmak Türk milliyetçi tarihyazımının en önemli hasletlerinden biriyken, Kürt tarihyazımı da bunu başka bir noktadan kurguluyordu. Hirschler'in milliyetçi Kürt tarihyazımında öne çıkan unsurlardan biri olarak altını çizdiği "direniş miti" gereğince, "anavatan"ın sahibi ile dışarıdan gelen "öteki" arasındaki gerilim, on dokuzuncu yüzyıl tarihçiliğine gelindiğinde Türk tarihyazımındaki "merkez"in karşısına konumlanıyor ve fetihlere, saldırılara ve asimilasyona direnebilmiş bir "çevre" olarak ortaya çıkıyordu.[32]

Bu merkez-çevre geriliminin devam ettiği profesyonel çalışmalardan da bahsedilebilir. Hakan Özoğlu'na göre on dokuzuncu yüzyıl Kürdistanı'nda Kürt yöneticilerinin Osmanlı Devleti'ne sözde bir bağlılığı varken malî merkezîleştirmeyi gerçekleştirmek isteyen "Osmanlı merkezi hükûmeti yeni bir idari oluşum başlattı".[33] Bu da elbette taşrada çıkarlarını muhafaza etmek isteyen ve "ön-milliyetçi" bir hasleti de olabilecek mirlerle rasyonelleşen merkezî devlet arasındaki gerilimi yeniden üretmektedir. Bu çerçeve içinde gerek Kürt gerekse de Türk milliyetçi tarihyazımı Kürt mîrlerini "büyük kişilikler" çerçevesinde ve sorunsuz modernleşen bir modern Osmanlı devlet aygıtıyla ortaya çıkan gerilim içinde ele almakta beis görmüyordu.[34] Kürt milliyetçiliğinin on dokuzuncu yüzyıldaki erken örneklerini arama gayesinde olan bu çalışmalar bir şekilde Türk milliyetçi tarihyazımının tam karşısında olmakla benzer bir çerçeve içinden hareket ederek Osmanlı Kürdistanı'nda neler olduğuna dair değişen siyasi

[28] Nêrgıza Torî, *Kürt Kültür Tarihi* (İstanbul: Berfin, 1999).

[29] Sinan Hakan, Osmanlı Arşiv Belgelerinde Kürtler ve Kürt Direnişleri (1817-1867) (İstanbul: Doz Yayıncılık, 2007), 25-6.

[30] Örneğin, bkz. Malmîsanij, Cizira Botanlı Bedirhaniler: Bedirhani Ailesi Derneği'nin Tutanakları (İstanbul: Avesta, 2000).

[31] Ahmet Kardam, Cizre-Bohtan Beyi Bedirhan: Direniş ve İsyan Yılları (Ankara: Dipnot, 2011); Cizre-Bohtan Beyi Bedirhan: Sürgün Yılları (Ankara: Dipnot, 2013).

[32] Hirschler, "Defining the Nation", 155.

[33] Hakan Özoğlu, Osmanlı Devleti ve Kürt Milliyetçiliği (İstanbul: Kitap Yayınevi, 2009), 79-80.

[34] Tuncay Öğün, Doğu'nun Mirlerine Son Veda: Cizreli İzzeddin Şîr Bey ve İsyanı (İstanbul: Yeditepe, 2010).

iktidar ve ilişkilenme biçimleri dışında bölgenin sosyal veya iktisadi yapısına dair kapsamlı bir örnek sunmuyordu.

Merkez-çevre ikiliğini yeniden üreten Kürt milliyetçi tarih çalışmalarının yanında, Türk milliyetçi tarih geleneğinde amaç Kürtlerin ve Kürdistan'ın aslında var olmadığı amacıyla körleştiğinden, gerek erken dönem gerekse modern Osmanlı Tarihi bağlamındaki çalışmalar Özok-Gündoğan'ın da belirttiği şekilde insansız, yani aktörsüzdü.[35] Çalışmaları bu duruma bir istisna teşkil eden Fuccaro, aşiret ve devlet arasındaki indirgemeci bakış açısını eleştirerek erken modern Osmanlı Kürdistanı'nın karmaşık bir siyasi, toplumsal ve idarî bir yapı olduğunu iddia etse de kendi çalışmasının da insansız olmaktan kurtulabildiğini söylemek oldukça güç.[36] Bu açıdan Yılmazçelik'in bir tarihçi olarak Diyarbekir ve Dersim gibi bölgeleri çalışmayı tercih etmesinin bu gelenekle olan ilişkiyi sergilemesi açısından manidar olduğunu belirtmek gerek. On dokuzuncu yüzyılın ilk yarısında Diyarbekir'i inceleyen çalışmasında mahalleler, kaleler, dinî ve sosyal yapılar, yerel yönetimdeki idarî mevkiler, iktisadi kaynaklar ele alınmışsa da bunlar ancak durağan bir şekilde derlenmiş ve insanî ilişkiler ağından koparılarak ele alınmıştır.[37] Aynı şekilde on dokuzuncu yüzyılın ikinci yarısında Dersim üzerine çalışmasında aşiret ve liderlerinin isimleri, idarî yöneticilerin isimleri, köyler vs. olsa da bu kişilerin ortak bir mücadele alanı teşkil edecek toplumsal bir yapıda yerleri yoktu.[38] Bu hâliyle Dersim üzerine çalışması bölgenin yüzyılın ikinci yarısındaki yegâne toplumsal hareketi olarak anlatılan ıslah yanlısı devlet güçleri ile çıkarlarını korumak isteyen ve halk üzerinde büyük bir nüfuza sahip aşiret reisleri ve ağalar arasındaki mücadeleyle sınırlı kalmışlardır. Osmanlı Devleti de bu mücadeleyi nihayete erdiremediğinden "aşiretlerin ıslahı meselesi de Cumhuriyet sonrasına intikal etmiştir".[39]

Tarihsel anlatılarda kurumları ve yapıları öne çıkaran eğilim, Tanzimat devrinde doğu vilâyetleri üzerine yazılmış çalışmaların ortak bir özelliğidir denebilir. Yukarıda bahsedilen milliyetçi saiklerle bezeli olmasa da Marufoğlu da 1831'den 1914'e olan dönemde incelediği Kuzey Irak hakkında oldukça durağan bir anlatı oluşturmaktadır.[40] Bölgedeki Türkmenleri, Kürtleri, Arapları ve "Azınlıkları" siyasi, sosyal ve iktisadi konumlarıyla ele alarak bu kesimlerin etkileşimleri yerine birbirlerine karşı "konumları"nı durağan bir şekilde anlatmaktadır. Kürtlerin varlığı meselesinde Yılmazçelik gibi bir ideolojik kaygısı

[35] Nilay Özok-Gündoğan, "The Making of the Modern Ottoman State in the Kurdish Periphery: The Politics of Land and Taxation, 1840-1870" (Yayınlanmamış Doktora Tezi, State University of New York, 2011), 18.

[36] Nelida Fuccaro, "The Ottoman Frontier in Kurdistan in the Sixteenth and Seventeenth Centuries," Christine Woodhead (der.) The Ottoman World içinde (Londra; New York: Routledge, 2011), 243.

[37] Yılmazçelik, XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Diyarbakır.

[38] İbrahim Yılmazçelik, *XIX. Yüzyılın İkinci Yarısında Dersim Sancağı (İdarî, İktisadî ve Sosyal Hayat)* (Elazığ: Şark Pazarlama, 1999).

[39] Yılmazçelik, XIX. Yüzyılın İkinci Yarısında Dersim, 102.

[40] Sinan Marufoğlu, Osmanlı Döneminde Kuzey Irak (Istanbul: Eren Yayıncılık, 1998).

olmasa da bölgede mevcut Soran, Behdinân, Baban mîrliklerinin tasfiyesini anlattığı kısımda şöyle bir şerh düşmektedir:

> Bazı kaynaklarda, Osmanlı devletine bağlı olarak İran karşısında bilinçli bir şekilde oluşmalarına müsaade edilen bu Kürt Emîrliklerin, birer bağımsız siyasî devletler imiş ve Osmanlı Ordusuna karşı çatışmaları da, Kürt halkının ulusal bağımsız hareketi imiş gibi takdim edilmeye çalışılmaktadır. Oysa bu emîrliklerin oluşumu, bölgedeki güçlü bir aşiretin diğer güçsüz aşiretler üzerinde sağladığı üstünlüğü ile oluşmakta idi ve bu oluşum, çevredeki büyük devletlerin kontrolu [*sic.*], gözetimi ve izni çerçevesinde gerçekleşmekte idi. Kaldı ki, Osmanlı Devleti, o dönemde Kürt halkının da mensubu bulunduğu İslam aleminin [*sic.*] ve Sünni mezhebinin bayraktarlığını ve korumasını üstlenmiş idi. Dolayısıyla, İslam Dünyasında Birinci Dünya Savaşı'ndan sonra sömürgeci Avrupalılara karşı siyasi ve askeri anlamda yürütülen ulusal bağımsızlık hareketlerine bir benzerlik tarafı yoktu.[41]

Yukarıda da bahsedildiği gibi Kürt milliyetçi tarihyazımında benzer bir gelenekten bahsedilebilir ancak burada önemli olan nokta, Marufoğlu'nun Kürtlerin tarihsel olarak varlığını tanımakla birlikte Kürtlerin kaderini, dolayısıyla tarihini İslam birliği içinde ele alarak Türk-İslam sentezinin bir diğer sacayağına bağlamasıdır.

On dokuzuncu yüzyıldaki Osmanlı Kürdistanı'na ilişkin bu alabildiğine durağan tarih anlatısı ve tarihteki değişikliklerin ancak siyasi aktörlerin karşılıklı çatışmasına indirgenmesi elbette sadece bu milliyetçi tarihyazımının bir hasleti değildir. Aksine Türkiye'deki tarihçiliğin büyük ölçüde devletçi bir geleneğe sahip olmasından ötürü tarih çalışmaları da birçok meseleyi devletin idarî bütünlüğü içinde bir resim karesi olarak görmüş ve sosyal tarih adına da yalnızca sosyal yapıların tarihin belirli bir anında belirli bir coğrafyada incelemişlerdir. Bu mesele, 1990'lardan itibaren Osmanlı Kürdistanı'na ilişkin "özerklik" çabaları altındaki çalışmalarda ortaya çıkmıştır.

II. Osmanlı Ermenilerinin Tarihi Yerine "Ermeni Sorunu" Tarihi ve "Hoşgörü Miti"

Türkiye'deki tarih yazıcılığında Osmanlı Ermenilerinin tarihine dair yaklaşımda Ermenilerin ve Ermeni coğrafyasının yok sayılması ve devlet güvenliği gibi Kürtler üzerine olan tarihyazımlarındaki sorunların yanı sıra Kürt tarihinden daha farklı sorunlar göze çarpmaktadır. Farklılığın en temel sebebi ise Ermenilere dair tarihyazımının, Soykırımın "meşrulaştırılmasına" ve özellikle de Batı Avrupa ve A.B.D.'de Soykırımın tanınmasına yönelik faaliyetlere cevap oluşturmak için geliştirilmesidir. Bu bağlamda Osmanlı Ermenileri tarihi alanında üretilen çalışmaların birbiriyle ilişkili iki paradigma tarafından belirlendiği görülmektedir. Bunlardan birincisi, Osmanlı Ermenilerinin tarihi

[41] *A.g.e.*, s. 66.

yerine devlet merkezli "Ermeni Sorunu" tarihinin -yani 93 Harbi'nden başlayarak uluslararası bir hal alan Ermeni Sorunu'nu, 1890'lardaki "Ermeni Olayları" olarak adlandırılan katliamları ve nihayetinde de Soykırım'a dair Ermenileri ötekileştiren ve kriminalize eden bir tarihin- Türkiye'de uzun bir süredir üretilmesidir. Bu tarihin ne ölçüde güvenlik konusunda "paranoyak" olduğu, bu paranoyaklığı sayesinde Avrupa karşısındaki güçsüzlüğünü bir güce çevirmeye çalışırken Osmanlı Ermenilerinin de siyasi bir sorun haline geldiği açıktır.[42] Bu tarihin karşısında ise göreceli olarak kısa bir süredir üretilen, sol ve liberal gelenekten gelen tarihçilerin ürettiği eleştirel bir karşı tarihyazımı bulunmaktadır. Bu tarihçiler, Abdülhamid dönemi katliamlarını ve Soykırımı, failleri ve bağlamları ile inceleyerek var olan devlet eksenindeki (ve resmî tarih olarak adlandırılan) anlatıları eleştirmektedir. Ürettikleri artık önemli bir külliyat meydana getirmeye başlamıştır.[43] Bununla beraber yorumları birbirine zıt bu iki "Ermeni Sorunu" tarihi, Soykırımın siyasi öneminden ve önceliğinden dolayı, Türkiye'deki Osmanlı Ermeni tarihine dair akademik alanın neredeyse tamamını kaplamaktadırlar. Bu yüzden Osmanlı Ermenilerinin tarihi, belli kalıplara sıkışmıştır ve bazı konular araştırma alanı dışında kalmaktadır.

Osmanlı Ermenilerinin tarihi belirleyen ikinci paradigma ise mevcut neo-liberal ekonomik politikaları destekleyen ve sınırları paradoksal bir biçimde devlet tarafından belirlenen liberal siyasi ortamda gelişen metalaştırılmış bir çokkültürlülük söylemi ve bu söylemin önemli bir parçası olan "Osmanlı hoşgörü toplumu" mitidir. Bu mit üzerine inşa edilen tarih anlatıları, Türk-Ermeni ilişkilerinin çok iyi olduğu bir geçmişin varlığını varsayarak, bu geçmişin zamanla nasıl bozulduğunu vurgularlar. Bu bozulmanın sebebi, birinci paradigmadaki ana aktörlerin -yani Ermeni devrimci ve milliyetçiler ile emperyalist dış mihrakların- faaliyetleridir. Bu paradigma üzerine inşa edilen tarih anlatıları da bazen dolaylı bazen de dolaysız olarak birinci paradigmadaki anlatıyı desteklemektedir. Aşağıda daha detaylı bir şekilde ele alınacağı şekliyle gerek "Ermeni Sorunu" gerekse hoşgörü miti oluşturdukları hegemonik anlatılarda, Ermenilerin ve dolayısıyla da Kürtlerin Tanzimat dönemindeki tarihlerine dair araştırmalara yer vermemektedir. Zaten böyle bir önceliklerinin ya da amaçlarının da bulunmadığını belirtmemiz gerekir.

Bu paradigmalardan ilkini, yani "Ermeni Meselesi" tarihi alanındaki çalışmaları ve bunları üreten siyasi arka planı ana hatlarıyla şu şekilde özetleyebiliriz. "Ermeni Meselesi"nin incelenmesi her şeyden önce "devlet aklının" ürünüdür. Ömer Turan ve Güven Gürkan Öztan çalışmalarında, devlet aklına dayanan Türkiye'de Ermeni Soykırımı'nın inkârının geçirdiği evrimi ve sürekliliği, Mütareke Dönemi'nden itibaren çeşitli dönemlerde devletin siyasi, diplomatik ve akademik imkânlarının nasıl seferber edildiğini

[42] Sanem Su Avcı, "Ermeninin Hançeri, Paranoyak Arzu", *Birikim*, no. 132, 15.
[43] Fikret Adanır ve Oktay Özel (der.), *1915: Siyaset, Tehcir, Soykırım* (İstanbul: Tarih Vakfı Yayınları, 2015).

açıklamaktadırlar.[44] Bu devlet aklının erken dönemdeki en önemi eserlerinden biri 1950'li yılların başında yazılan daha sonra İngilizceye de çevrilen Esat Uras'ın *Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi* adlı hacimli kitabıdır ve Türkiye'de Ermeni Meselesi'nin (ve dolayısıyla da Ermeni tarihinin) incelenmesinin ana hatlarını belirlemiştir. Soykırım sırasında devlet kademelerinde önemli rol oynayan ve Lozan Konferansı'nda Ermeni Meselesi uzmanı olarak Türkiye'yi temsil eden Uras, bu kitabı Ermenistan'ın "coğrafyadan intikal eden basit bir hatıra[dan] başka bir şey olamayacağını ve bunun için de Anadolu'da devamlı bir Ermeni mevcudiyeti olamayacağını her şeyden evvel ortaya koymayı lüzumlu" bulduğu için yazdığını belirtmektedir.[45] Uras'ın ve yukarıda adı geçen Saral'ın kitaplarının Türkiye'de inkârcılığın ana hatlarını, "1915'i gerekçelendirme ve kurbanı şeytanlaştırma" olarak ortaya çıkardığını yukarıda da belirtmiştik.[46] Aşağıda ise Soykırımın inkârının Tanzimat dönemi tarih yazıcılığı açısından yarattığı sorunlara değineceğiz.

"Ermeni Sorunu", devlet odaklı anlatılara göre her şeyden önce diplomatik bir sorundur. 1877-78 Rus-Osmanlı Savaşı'nın akabinde Ermenilerin sakin oldukları vilayetlerde yapılması öngörülen reformlar bu sorunun temel eksenini oluşturmaktadır.[47] Bunlara kıyasla daha nüanslı anlatılar da mevcuttur. Mesela 1980'lerde yabancı arşivlerde araştırma yapması için görevlendirilen Bilal Şimşir'in İngiliz konsolosluk raporlarına dayanarak Ermeni Sorunun kökenini incelediği çalışması, 93 Harbi'nden ve onu takip eden St. Stefanos ve Berlin Antlaşmalarından önce de Osmanlı Ermenilerinin Rus yönetimine meyilli olduğunu iddia etmektedir.[48] Burada hangi raporların incelenip hangilerinin incelenmediği ve Büyük Britanya'nın Rus karşıtı siyasetinin konsolosların raporlarını ne ölçüde şekillendirdiği (mesela Rus tehlikesinin boyutlarını abartarak kendi konumlarını güçlendirmeye çalışmaları gibi) soruları cevapsızdır. Bunlardan daha da önemlisi, bu "Ermeni Sorunu" tarihi tehlikeli biçimde milliyetçi ve özellikle de Sovyet döneminde üretilen Ermeni anlatılarıyla örtüşmekte (mesela Osmanlı Ermenilerin Rusya'yla olan ilişkileri), Ermeni Devrimcilere sempati ile bakan eserlerin, Ermeni karşıtı tezlerin en önemli kaynakları olduğunun altının çizilmesi gerekmektedir.[49] Burada tarihyazımı açısından önemli olan, 1860'lardan itibaren aslında bir "Ermeni Sorunu"nun olduğunun ve bunun tartışıldığının gözardı edilmesidir. Başka bir yerde bunun

---

[44] Ömer Turan ve Güven Gürkan Öztan, "Türkiye'de Devlet Aklı ve 1915", *Toplum ve Bilim*, no. 132 (2015), 78-131.

[45] Esat Uras, *Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi* (İstanbul: Belge Yayınları, 1987), iii.

[46] Turan ve Öztan "Türkiye'de Devlet Aklı ve 1915", 94.

[47] Cevdet Küçük, *Osmanlı Diplomasisinde Ermeni Meselesinin Ortaya Çıkışı, 1878-1897* (İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, 1984), 1.

[48] Bilal N. Şimşir, *The Genesis of the Armenian Question* (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1983), 1-5.

[49] Burada ilk akla gelen eser Lousie Nalbandian'ın *The Armenian Revolutionary Movement: The Development of Armenian Political Parties through the Nineteenth Century*, (Berkeley: University of California Press, 1963) adlı çalışmasıdır. Bu kitap Türkiye'de Ermeni Sorunu üzerine yazan tarihçiler için âdeta bir başucu kitabıdır.

Ermeni sorunu kronolojisinde önemli bir hata olduğunu, devlet eksenli ve inkârcı tarihyazımının Tanzimat dönemi tarihine dair yarattığı kronik bir sorun olduğunu belirtmiştik.[50] Öncelikli olarak bu kasıtlı yanlışlığın Tanzimat dönemi tarihyazımı için düzeltilmesi ve Ermeni Sorunu'nun sosyal ve ekonomik sebeplerinin incelenmesi gerekmektedir.

Tarih yazıcılığındaki belli başlı noktaları incelemeye geçmeden önce, Türkiye'deki Ermeni tarihini belirleyen ikinci paradigmayı da incelememiz gerekmektedir. Bu "Osmanlı hoşgörü miti"dir. Hoşgörü söylevi, yirminci yüzyıl boyunca siyasetin içinde farklı amaçlarla kullanıldıktan sonra yirmi birinci yüzyılın başında tekrar ortaya çıkmış ve siyasi spektrumun çok farklı öğelerince kullanılmaya başlanmıştır. Toplumda eşitlik ve hak arayışı içinde olan grupların (etnik ve dini azınlıklar, heteronormatif cinsiyet tanımlarına uymayanlar) durumunun iyileştirilmesi gibi bir amaca sahip gibi görünen "hoşgörü" söylevi, aslında bu amacını yerine getirmekten uzaktır. Brown'a göre siyasi iktidarın sınırlarını belirlediği bu söylev, iktidar ilişkilerini tekrar üretmekte, kimin ve neyin "hoş görüleceğini" belirleyerek onların mâdun, farklı, hatta marjinal konumlarını kesinleştirmektedir. Bunu yaparken de hukuk aracılığı ile bu grupların haklarını konuşmak yerine hoşgörü söylemiyle oluşturmuş, sınırları kanun dışı ve toplumun geri kalanının hoşgörüsüyle belirlenmiş bir alanı onlara bırakarak hak arayışlarını depolitize etmiştir.[51]

Bu bağlamda hoşgörü söylevinin Türkiye'deki tezahürü "Osmanlı hoşgörü miti"dir ve Ermeni Sorunu özelinde AKP döneminde ortaya atılan "adil hafıza" söylemiyle birlikte geliştiğinin altını çizmek gerekir. Bunun farklı boyutları vardır. Bunlardan birincisi, hoşgörü miti millet sistemi olarak kabul edilen, imparatorluk içindeki farklı unsurlar arasındaki ve kendi grupları içindeki ilişkilerin ana hatlarını çizen sosyal yapının temel alındığı eşit olmayan iktidar ilişkilerini ve eşitsizlikleri sorgulamaz ve bunları verili kabul eder. Bu bakımdan hoşgörü miti, toplum içinde bireyin bağlı olduğu dinî ve etnik topluluktan dolayı maruz kaldığı ayrım ya da ayrıcalıkları sorgulamadan sistemin devamlılığını vurgular. Sistemin devamlılığı sırasında ortaya çıkan sorunlar, yani bu sistemin işlemediği anlar ise ancak "dışarıdan müdahale"nin (*deus ex machina*) sonucu olarak açıklanmaktadır. Bu da genelde devlet güvenliği ve özelde de "Ermeni Sorunu"çerçevesinde önemli yere sahip olan "dış mihrak"lar anlatısıyla uyum içerisindedir.

Mesela devletin görev ve masraflarını üçüncü şahıslara devretmesine yarayan vakıfların mevcut hükûmetin neo-liberal politikalarıyla ve "Osmanlı medeniyeti" söyleviyle uyumlu olarak desteklendiği görülmektedir.[52] Yakın

---

[50] Yaşar Tolga Cora, "Osmanlı Taşrasındaki Ermeniler Üzerine Olan Tarihyazımında Sınıf Analizinin Eksikliği", *Praksis*, 39, (2015), 26-28.

[51] Wendy Brown, *Regulating Aversion: Tolerance in the Age of Identity and Empire* (Princeton: Princeton University Press, 2006), 13-14.

[52] Cumhuriyet döneminde hükûmet politikaları ve Müslümanlara ait vakıflar arasındaki ilişkiler ve bu ilişkilerin farklı dönemlerde etkin olan ekonomik gelişim söylevleri ile değişimi için şu çalışmaya bakılabilir: Gizem Zencirci, "From Property To Civil Society: The

geçmişte gayrimüslim vakıflarının yönetimi hakkında yapılan düzenlemelerin de benzer şekilde çok dar biçimde algılanan millet sisteminden ve bu sistemi oluşturduğu hayal edilen etnik gruplar arası hoşgörü ve işbirliğiyle meşrulaştırıldığını iddia edebiliriz. Bu durumda hoşgörü miti, gayrimüslim ve Müslüman vatandaşlar arasında eşitlik temeli yerine farklılıkların katmanlaştığı ve eşit olmayan güç sahiplerinin etkileşim içinde olduğu bir yapıya da tarihsel zemin hazırlamaktadır.

Hoşgörü mitinin bir diğer boyutu ise Müslümanların da Ermeniler kadar acı çektiğinin altı çizilen "adil hafıza" yaklaşımında, önceki dönemlerde görülen inkârcılığa yeni bir boyut eklenmiş olmasıydı.[53] "Adil hafıza"nın diplomatik bir sav olduğu ve öncelikli olarak dış dünyayı (Avrupa Birliği ile ilişkiler gibi) muhatap aldığı düşünülürse, "hoşgörü" söylemi ve "birlikte yaşama dair vurgu" dahili siyasette tüketim içindir ve Türk akademik dünyasının bunun için seferber edildiği görülmektedir. Bu konudaki en kapsamlı çalışma, 2006'da Erciyes Üniversitesi'nde gerçekleştirilen "Hoşgörü Toplumunda Ermeniler: Osmanlı Toplumunda Birlikte Yaşama Sanatı: Türk Ermeni İlişkileri Örneği" adlı sempozyum ve bu sempozyumun dört cilt halinde yayınlanan bildirileridir. Ermeni Meselesi'nden bağımsız olarak Türk ve Ermeni toplulukları arasında farklı alanlardaki işbirliklerine vurgu yapılacağı iddia edilen konferans, gerçekten de on dokuzuncu yüzyıl Osmanlı Ermeni tarihine dair Türk tarihçilerin ürettiği ender metinlerdendir.[54] Konferans bildirilerinde, özellikle şeriyye sicillerine ve Osmanlı arşivinden belgelere dayanarak farklı şehirlerde toplumsal ilişkiler hakkında bilgi verildiği görülmektedir. Kürt coğrafyasının bildirilerde sunulan bu ortak yaşamın parçası olmadığı ve katılımcılarca incelenmediğini hemen belirtmekte fayda vardır. Yani ortak yaşama katılanlar Türkler ve Ermenilerdir, zira mevcut siyasi konjonktürde öncelikli olarak vurgulanması gereken konu buydu. Bu eksikliğin dışında, hoşgörü mitinin hâlâ tek başına bir paradigma oluşturacak kadar kuvvetli hale gelmediği de açıktır. Türkiye'deki tarihçilerin elindeki tek açıklayıcı paradigmanın "Ermeni Meselesi" olmasından ötürü bildirilerde bu paradigmanın desteklendiği, bildirilerin bir kısmının yine düşman Batı ve devrimci/milliyetçi Ermeniler, yani iç ve dış düşmanlara atıfla tarihi olayları açıkladığı görülür. Giriş metininde "tam bir Osmanlı" dedesiyle karşılaştıran "ASALA'nın avukatı" Patrik Deveciyan'ın ruh hali, "insaniyet ve hoşgörü felsefesinin hâkim olduğu Osmanlı idarî coğrafyasındaki hava ile egoizm, pragmatizm ve kapitalizm anlayışının geçerli bulunduğu Avrupa idarî coğrafyasındaki hava ve ruhun muhteva bakımından farklılığından" kaynaklanmaktadır.[55] Ya da "'Ermeni Meselesi'[nin]...esasen Türk ve Ermeni

Historical Transformation Of Vakifs In Modern Turkey (1923–2013)", *International Journal Of Middle East Studies* 47, no. 3 (2015), 533-554.

[53] Turan ve Öztan "Türkiye'de Devlet Aklı ve 1915", 127.

[54] Metin Hülagü, Süleyman Demirci, Şakir Batmaz, Gülbadi Alan (der.), *Hoşgörü Toplumunda Ermeniler: Osmanlı Toplumunda Birlikte Yaşama Sanatı: Türk Ermeni İlişkileri Örneği* (Kayseri: Erciyes Üniversitesi, 2007).

[55] Hülagü, *Hoşgörü Toplumunda Ermeniler*, ix.

toplumları arasında tabiî olarak gündeme gelmiş bir mesele olmaktan ziyade üçüncü şahısların ve yabancı devletlerin bir icadı olduğu muhakkaktır".[56] Bu Brown'ın belirttiği hoşgörü söylevinin yirmi birinci yüzyılda Batı'nın, ötekiyi hoşgörüsüz olmakla itham ederek kurduğu emperyalist dilin de alt üst edilmiş halidir.[57] Dolayısıyla bu ve benzeri projeler, Osmanlı hoşgörü mitinden faydalanarak hem Batı medeniyetini kendi silahıyla vurmayı amaçlamakta hem de kendi emperyal (neo-Osmanlıcılığın kültürel ve neo-liberal boyutu olarak düşünülebilir) söylemlerini geliştirmektedirler. Bu söylemde Ermenilerin tarihinin incelenmesinin birincil amaç olmadığı, ancak bu hoşgörü söylevini oluşturmak için amaca dönüştüğü görülür.

Fakat, Erciyes ve Nevşehir Üniversiteleri tarafından sonraki yıl düzenlenen konferansta Ermeni Sorunu paradigması ağır basmış ve bu konferansın başlığına dahi yansımıştır: "Hoşgörüden Yol Ayrımına Ermeniler".[58] Konferanstaki bütün bildiriler Ermeni milliyetçiliği, emperyalist devletlerin Ermenilerle ilgili politikaları ve misyonerlerin faaliyetlerine odaklanmaktadır. Kısacası, Osmanlı hoşgörü miti, özellikle devlet kademelerinde, "İstanbul Kültür Başkenti" gibi projelerle ve Avrupa Birliği ile ilişkiler bağlamında Türkiye ile Ermenistan arasındaki Protokollerin yarattığı olumlu havaya rağmen, kendine akademik bir alan yarat(a)mamıştır. Başka bir ifade ile Türkiye'deki tarihçiliğin Ermeni Meselesi dışında Ermeni tarihine dair ilişki kurmasının meşru olduğu bu alan da hegemonik bir paradigma geliştiremeden ortadan kalkmıştır. Bu alanın geçiciliği, Türkiye'de akademinin siyasal iktidarla olan yakınlığının ve gündelik siyasetle olan ilişkisinin tarihyazımını nasıl belirlediğini ya da kısıtladığını açık biçimde göstermektedir.[59]

III. Özerklik Gölgesi altında Kürdistan'ın Tarihi

Siyasetin tarihyazımını belirlemesi sadece devlete bağlı akademik birimlerde üretilen çalışmalarla sınırlı değildir. Zira farklı tarihyazımı gelenekleri, siyaseten farklı hatta karşıt olsalar bile siyasi amaçlar doğrultusunda oldukça benzer ve belki ortak denebilecek bir çerçeve içinden tarih yazabilmektedir. Bunun açık bir örneği, Kürdistan bölgesinin tarihsel olarak özerk olup olmadığı çevresinde

[56] Hülagü, *Hoşgörü Toplumunda Ermeniler*, xiii.
[57] Brown, *Regulating Aversion*, 7.
[58] Metin Hülagü, Şakir Batmaz, Gülbadi Alan (der.), *Hoşgörüden Yol Ayrımına Ermeniler: Erciyes Üniversitesi-Nevşehir Üniversitesi II. Uluslararası Sosyal Araştırmalar Sempozyumu (EUSAS-II) 22-24 Mayıs 2008 (Cilt 1-4)* (Kayseri: Erciyes Üniversitesi, 2008).
[59] "Hoşgörü miti" ve Ermeni tarihine yönelik çalışmalarının bir benzerinin 2013 yılındaki Dersim Katliamı "özürü" çevresinde de oluşturulmaya çalışıldığını ve Alevilere yönelik şiddeti tanımak yerine, bu şiddeti başka söylemlerle karıştırarak yok sayan siyasal iktidarın "doğruluk rejimi" ile akademide üretilen yayınların kısa sürede ortadan kalkması örneğinde de görüldüğünü belirtmekte fayda var. Ayata ve Hakyemez, Dersim Katliamına dair özrü söylemsel olarak incelemişlerdir. Belgin Ayata ve Serra Hakyemez, "The AKP's Engagement with Turkey's Past Crimes: An Analysis of PM Erdoğan's 'Dersim apology'", *Dialectical Anthropology*, no. 37 (2013), 131-143.

şekillenen tarihçiliklerdir. 1980'lerde Osmanlı Devleti'nin doğu vilâyetleriyle ilgilenen Türk milliyetçi tarihyazımının ortaya sürdüğü, bölgenin Türk olduğuna dair savlar, 1990'lardan itibaren Kürt hareketinin bir sonucu olarak gerek siyasi gerekse kimlik olarak Osmanlı Devleti içinde Kürtlerin tasarruf ettiği "özerklik" mefhumunun altının oyulmasına yönelik savlara doğru evrilmiştir. Daha çok erken modern Osmanlı Devleti'yle ilgilenen bu çalışmalarda devletin merkezî özelliği öne çıkarılırken Kürtlerin bölgesel özerkliğinin de ancak ve ancak devletin rızasına dayalı bir yönetim olduğu yinelenmekteydi. Başka bir deyişle, Houston'ın Kürt mîrliklerinin sahip olduğu "siyasi özerklik" mefhumunun anlamı ve kapsamı merkezindeki kuramsal takıntı olarak adlandırdığı bu gelenekte, Osmanlı Devleti'nin doğu vilâyetleri ancak merkez ve çevre arasında özerklik veya merkezîlik ikiliklerini inceleyecek şekilde çalışılmaktaydı.[60]

Bu özerklik odaklı çalışmalar, gerek Türk gerekse Kürt tarihçilerinin farklı siyasi konumlarına göre Kürtler ve Osmanlı merkezî idaresi arasındaki ilişkilerle kısıtlıydı. Aşağıda gösterileceği üzere Türk milliyetçi tarihyazımı, 1990'lardan günümüze kadar bu konuda Osmanlı Devleti'nin merkezîliğini öne çıkarırken Kürt-Türk tarihyazımlarından daha farklı çalışmalar da ortaya çıkmaktaydı. Yine popüler tarih eseri olan bu çalışmalarda, Kürtlerle Osmanlıların "ittifak" hasletleri ortaya konarak günümüz siyasetine farklı bir perspektif sunması bekleniyordu.[61] Bu tür ilişkiler üzerine olan çalışmalardaki en önemli unsur ise Osmanlı Devleti'nin on altıncı yüzyılın erken dönemlerinde Doğu Anadolu'daki Müslüman beylere, İran'la olan rekabete karşı destek amacıyla verilen aile ocakları, mülkleri olan "yurtluk-ocaklık" ve " hükûmet" sancakları teşkil etmektedir.[62] Bu özerk yapılar, Türk milliyetçi tarihyazımında ele alınarak günümüzdeki "özerklik" tartışmaları da modern algılarla üç yüzyıl önceki zaman dilimine çekilerek tartışılmaktadır. Bu açıdan Kılıç'ın şu sonucu yeterince açık olsa gerek:

> [...] *yurtluk-ocaklık* ve *hükûmet* sancaklar, sadece sefer zamanında buraları tasarruf eden beyler ve bu beylerin maiyetlerindeki askerleri ile bağlı bulundukları beylerbeyinin emri altında sefere çıkmakla yükümlü olan,

---

[60] Christopher Houston, "'Set aside from the Pen and Cut off from the Foot': Imagining the Ottoman Empire and Kurdistan," Comparative Studies of South Asia, Africa and the Middle East 27, no. 2 (2007), 397-8.

[61] Süleyman Kocabaş, *Tarihte Türkler ve KürtlerAarasında Kader Birliği, 1058-2014* (İstanbul: yayıncı yok, 2014); Murad Ciwan, *Çaldıran Savaşı'nda Osmanlılar Safeviler ve Kürtler: İlk Kürt-Osmanlı İttifakı (1514)* (İstanbul: Avesta, 2015).

[62] Nejat Göyünç, "Yurtluk-Ocaklık Deyimleri Hakkında," Prof. Dr. Bekir Kütükoğlu'na Armağan içinde (Istanbul: Edebiyat Fakültesi Basımevi, 1991); Halil İnalcık, "Autonomous Enclaves in Islamic States: Temlîks, Soyurghals, Yurdluk-Ocaklıks, Mâlikâne-Mukâta'a and Awqaf," Judith Pfeiffer ve Sholeh A. Quinn (der.), History and Historiography of Post-Mongol Central Asia and the Middle East içinde, (Wiesbaden: Harrassowitz Verlag, 2006), 126-8.

bunun dışında hiçbir yükümlülüğü olmayan ve bugünkü manada özerk bir yapıya sahip olan idarî birimler değillerdir.[63]

Erken modern Osmanlı Devleti idaresi, gerek mültezimler gerekse eşkıyalar gerekse de Osmanlı yönetiminin "ortaklık" uygulamaları vesilesiyle günümüz "özerklik" mefhumunun ötesinde bir ortaklaşa yönetim içinde olmasına rağmen Türk milliyetçi tarihyazımının bir neticesi olarak devletin merkezî gücünü yineleme ihtiyacı hissetmektedir.[64] Bu bağlamda Kılıç, ocaklık sancakların devletin merkezî otoritesini tam olarak sağlayamadığı bölgelerde idarenin "kuru bir mülkiyet hakkıyla" belirli bir aileye terk edilmesini içeren idarî bir yapıyı bir zaaf unsuru olarak görmemek gerektiğini, aksine devletin "merkezî otoriteyi daha güçlü kılmak için aldığı bir tedbir olarak" görmek gerektiğini salık vermektedir.[65]

Burada Osmanlı'nın doğu vilâyetleri bir kez daha güncel siyasi amaçlar doğrultusunda bir deneme tahtası olarak ele alınmaktadır. Yıllardır süren inkâra karşın, Kürt tarihyazımında arşiv belgelerine dayanarak yapılan çalışmalarda Kürdistan'ın varlığı gösterilirken Türk tarihyazımında da bunun karşı-tezleri üretilmeye devam etmektedir.[66] Tezcan, bu bağlamda Kürdistan sözcüğünün on altıncı yüzyıldaki kökenini anlamlandırmaya çalışarak Kürdistan'ın ancak ve ancak idarî pratiklerden ortaya çıktığını ve sadece İran'da bir karşılığı olduğunu iddia etmekte ve bu sözcüğün günümüz Türkiye'sinin güneydoğu bölgeleri için kullanılmasının bölgenin etno-demografik yapısından ziyade yerel siyasi yapılarla alakalı olduğunu ifade etmektedir.[67] Türk tarih yazıcılığında Kürdistan'ın özerkliği öylesine bir "takıntı" raddesindedir ki Öğün, Cizre'yi on dördüncü yüzyılın ikinci çeyreğinden on dokuzuncu yüzyılın ortalarına kadar beş asır yöneten Cizre beyleri için "bu dönem içerisinde hiçbir zaman tam anlamıyla bağımsız olmamışlardır" demektedir.[68] Dolayısıyla bu bakış açısına göre, gerek Van'daki gerekse Bitlis'teki yurtluk-ocaklık sancaklarla ortaya çıkan idarî yapı, merkezî otoritenin denetiminden uzak kalan yerler olmayıp Osmanlı Devleti'nin

---

63 Orhan Kılıç, "Yurtluk-Ocaklık ve Hükümet Sancaklar Üzerine Bazı Tespitler," Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi, no. 10 (1999), 136.

64 Karen Barkey, Bandits and Bureaucrats: The Ottoman Route to State Centralization (Ithaca, NY: Cornell University Press, 1994); Ariel Salzmann, Tocqueville in the Ottoman Empire: Rival Paths to the Modern State (Leiden, Boston: Brill, 2004); Ali Yaycıoğlu, *Partners of the Empire: The Crisis of the Ottoman Order in the Age of Revolutions* (Stanford: Stanford University Press, 2016).

65 Orhan Kılıç, "Ocaklık Sancakların Osmanlı Hukukunda ve İdari Tatbikattaki Yeri," Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi 11, no. 1 (2001), 274.

66 Kürdoloji Çalışma Grubu, *Osmanlı Kürdistanı Kürdistana Osmanî,* (İstanbul: BGST Yayınları, 2011). Sezen Bilir ve Alişan Akpınar, "Kürdistan Eyaletinin Kuruluşu", *Kürt Tarihi*, no. 3 (Ekim-Kasım 2012), 18-23.

67 Baki Tezcan, "The Development of the Use of 'Kurdistan' as a Geographical Description and the Incorporation of this Region into the Ottoman Empire in the 16th Century", Kemal Çiçek (der.), The Great Ottoman-Turkish Civilisation, 3. cilt içinde, (Ankara: Yeni Türkiye, 2000), 540-1.

68 Öğün, Doğu'nun Mirlerine Son Veda, 4.

pratik bir yaklaşımı neticesinde talep üzerine yurtluk-ocaklık veya sıradan sancak hâline getirilebilen merkeze tamamen bağlı bölgelerdi.[69] Houston'ın da belirttiği şekilde, Kılıç'ın yegâne siyasi aktörü Osmanlı Devleti'ydi ve bu bağlamda gerek bölgedeki İdris Bitlisi gibi Kürt beylerinin gerekse bölge halklarından başta Ermeniler olmak üzere diğer gayrimüslimlerin tarihsel aktör olarak bir önemi yoktu.[70] Merkezî devletin bakış açısıyla yazan Kılıç ve Öz'ün tarihçilikleri bu hâliyle Osmanlı'nın doğu vilâyetlerindeki Osmanlı hükûmeti ve Kürt beyleri arasındaki uzlaşıyı göz ardı ederek bu uzlaşmanın bölgede yarattığı tarihsel değişimi ve bu değişimin sosyal ve iktisadi sonuçlarını kaçırmaktadır. Milliyetçi bir saikle olmasa da Sinclair'in de bir erken modern Osmanlı siyasası olarak esnek bir idare şansı sunan yurtluk-ocaklıkları, devletin olağan bir idarî/malî parçası olması yolunda bir aykırılık olarak addetmesi de bu merkezî devlet görüşünün farklı bir tezahürüdür.[71]

Mesele bu hâliyle, ancak Osmanlı kanunnamelerinde genel hatları belirlenmiş olan yurtluk-ocaklık ve hükûmet topraklarının hâlihazırda "teorik" olan veçhelerini olası bir "adem-i merkezî" veya "özerk" bir yapı pahasına baltalamaya çalışmaktan öteye geçmemektedir. Türkiye'deki muhafazakâr tarihçiliğin duayeni olan ve örnek aldığı İnalcık'ın bile "özerk topraklar" olarak tanımladığı hükûmetler için Osmanlı kanunnameleri de "*mefruzü'l-kalem ve maktu`ü'l-kadem*" tabirini kullanmaktadır.[72] Osmanlı malî ve idarî yetkililerinin denetiminden muafiyet anlamına gelen bu ibarenin -genellikle- sunî bir şekilde yurtluk-ocaklık sancakları hükûmetlerden ayırdığı düşünülürse, teori ve pratik arasındaki çelişkilerin çalışılmasının önemi anlaşılır.[73] Bu kanunnamelerdeki teorik özerkliği Öz, haklı şekilde sorgulamakta ve pratikte Bitlis'te tımar sisteminin uygulandığı gibi örnekleri göstererek valiler ve yerel Osmanlı yetkililerinin hükûmet sancaklarına müdahale ettiğini iddia etmektedir.[74] Benzer şekilde bu hükûmetlere "kadı"lar atanmış ve dolayısıyla Kürt hâkimler yerine "yargı yetkileri tamamen bunlara bırakılmıştır".[75] Osmanlı Kanunnamelerini göründüğü kağıt üzerinde olduğu gibi (*face value*) okumak her ne kadar sorunluysa da on dokuzuncu yüzyıla kadar ulaşan yurtluk-ocaklık veya hükûmet sancaklarının üç yüzyıllık süreçteki özerkliklerini belirli bir tarihsel bağlam içinde değerlendirmeden yok saymak da aynı derecede sorunludur. Osmanlı Devleti'nin adem-i merkeziyetçi yapıya evrildiği ve çevre vilâyetlerdeki yerel

---

[69] Orhan Kılıç, "Van Eyaleti'ne Bağlı Sancaklar ve İdarî Statüleri (1558-1740)," The Journal of Ottoman Studies, no. 21 (2001), 208; Mehmet Öz, "Ottoman Provincial Administration in Eastern and Southeastern Anatolia: The Case of Bidlis in the Sixteenth Century," International Journal of Turkish Studies 9, no. 1-2 (2003), 155.
[70] Houston, "'Set aside from the Pen'," 408.
[71] Tom Sinclair, "The Ottoman Arrangements for the Tribal Principalities of the Lake Van Region of the Sixteenth Century," International Journal of Turkish Studies 9, no. 1-2 (2003).
[72] İnalcık, "Autonomous Enclaves."
[73] Uğur Bayraktar, "Yurtluk-Ocaklıks: Land, Politics of Notables and Society in Ottoman Kurdistan, 1820-1890"(Yayınlanmamış Doktora Tezi, Boğaziçi University ve EHESS, 2015).
[74] Öz, "Ottoman Provincial Administration," 153.
[75] Kılıç, "Ocaklık Sancakların Osmanlı," 269-70.

güçlerin daha özerk bir alan bulduğu on sekizinci yüzyılın başından itibaren "ayanlar çağı" olarak adlandırılan dönemde Kılıç, hükûmetlerdeki yönetim uygulamasının daha da merkezîleştiğini iddia etmekte, bunu da buraların klasik sancaklarda olduğu gibi sık sık atamalara (tevcihat) tabi tutulmalarıyla desteklemektedir.[76] Bu kısır tartışmalar yerine, bu özerk veya özerk olmayan yapıların -günümüz siyasî görüşlerine doğrudan hasretmeden- nasıl işlediğinin araştırılması erken modern Osmanlı devlet aygıtına yönelik bilgi verebilecek ve Kürdistan'ın da dâhil olduğu on dokuzuncu yüzyıl Osmanlı taşra vilâyetlerindeki dönüşüme değerli bir temel arz edecektir.

Bu çalışmaların yanında yakın zamanda on dokuzuncu yüzyılda Osmanlı Devleti'nin doğu vilâyetleri üzerine yapılmış çalışmaların da milliyetçi tarihyazımlarının genel özelliklerinden sıyrıldığı söylenemez. Başka bir deyişle, Osmanlı Kürdistanı üzerine çalışmalar hâlâ büyük ölçüde idari bir bakış açısından hareket etmekte ve devlet odaklı anlatılar devlet adamları dışında bölgedeki diğer kesimlere bir aktörlük atfetmemektedir. Cabir Doğan, Bedirhan Bey'in isyanını bu çerçeve dışına çıkamadan incelese de meslektaşlarından farklı olarak Bedirhan'ın özerk yönetimini görmezden gelmiyor ve bunu Osmanlı Devleti'nin merkezî gücünün zayıflaması sonucunda ortaya çıktığını iddia ettiği Anadolu'daki derebeylerin yarı-özerk konumuyla eş tutmaktadır.[77]

Orhan Kılıç'ın öğrencisi olan Ömer Toraman da yurtluk-ocaklık ve hükûmet sancakları olan Cizre, Palu ve Eğil, Muş ve Bitlis ve Hakkâri bölgelerinin Tanzimat'a geçişini anlattığı tezinde bölgede merkezî hükûmetin tesis edilişini yine devlet bakışlı bir anlatıyla irdelemektedir.[78] Yurtluk-ocaklıkların sadece Kürt "özerkliği" dâhilinde anlamlandırılmasının ötesinde taşıdığı önem açısından Trabzon gibi bir başka vilâyetindeki tasfiye sürecini anlattığı makalesi de milliyetçi ön koşullar ötesinde bu meselenin ele alınması açısından değerlidir.[79]

1990'da Turgut Özal'ın Kürtlerin ve Kürt sorunun varlığını kabul etmesiyle başlayan 1999'da Abdullah Öcalan'ın yakalanması sonrasında 2002'de son Olağanüstü Hâl uygulamasının da kaldırılmasıyla devam eden süreçte Kürtler ve dolayısıyla tarihleri üzerindeki "resmî tabu" kalkmıştır.[80] Ancak bu kabul

[76] Orhan Kılıç, "Klasik Dönem Osmanlı İdari Sisteminde Hükümet Sancaklar: Hakkâri Hükümeti Örneği," XIV. Türk Tarih Kongresi Kongreye Sunulan Bildiriler, cilt. 2 içinde, (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2005), 708.

[77] Cabir Doğan, "Cizre ve Bohtan Emiri Bedirhan Bey (1802-1869)" (Yayınlanmamış Doktora Tezi, Afyon Kocatepe Üniversitesi, 2010), 236.

[78] Ömer Toraman, "Tanzimat'ın Yurtluk-Ocaklık ve Hükümet Sancaklarda Uygulanması (1839-1864)" (Yayınlanmamış Doktora Tezi, Fırat Üniversitesi, 2010).

[79] Ömer Toraman, "Trabzon Eyaletinde Yurtluk-Ocaklık Suretiyle Arazi Tasarrufuna Son Verilmesi (1847-1864)," Uluslararası Karadeniz İncelemeleri, no. 8 (2010).

[80] Scalbert-Yücel ve Le Ray, "Knowledge, Ideology and Power," 35; Janet Klein, "Minorities, Statelessness, and Kurdish Studies Today: Prospects and Dilemmas for Scholars," Osmanlı Araştırmaları Dergisi, no. 36 (2010), 234-5. Bu gelişmelere rağmen, Kürtler hakkındaki akademik araştırmaların tamamıyla kabul edilir olmasa da daha meşru olduğu ancak yine de kısıtların süregeldiğine yönelik Klein'ın yaptığı uyarı oldukça yerindedir.

sonrasındaki tarihsel anlatıların önceki dönemlerin argümanlarından koptuğunu söylemek pek yanlış olmaz. Örneğin, 2013'te Bitlis'te düzenlenen "Kimlik, Kültür ve Değişim Sürecinde Osmanlı'dan Günümüze Kürtler" ve 2014'te Türk Tarih Kurumu'nun Ankara'da düzenlediği "Tarihte Türkler ve Kürtler" sempozyumları Türk tarihçiliğinin Kürtler üzerine değişen bakış açısını göstermektedir.[81] Fakat bu değişen bakış açısının ardındaki baki siyasî misyon bir kenara bırakılırsa, sosyal ve ekonomik tarih açısından pek de bir değişiklikten bahsedilemez.[82] Türk milliyetçi tarihyazımındaki bu gelişmelerin yanı sıra Kürt tarihçiliğinde de on dokuzuncu yüzyıl Osmanlı Kürdistanı'na yönelik değişen bir algıdan bahsedilebilir. Kürdistan'ın varlığı üzerine çalışmalar değişen siyasî konjönktürle birlikte akademik ve popüler olarak genişlemektedir. Yazarlarının çoğunluğunu Avrupalı akademisyenlerin oluşturduğu 2013'ten beri çıkan *Journal of Kurdish Studies*, 2014'ten beri çıkan *Nûbihar Akademî*, 2015'ten beri Dicle Üniversitesi'nden çıkan *International Journal of Kurdish Studies* gibi akademik dergilerin yanında *Kürt Tarihi* dergisi gibi süreli yayınlar genelde Kürdoloji özelde ise bu makalenin kapsamı olan on dokuzuncu yüzyıl Osmanlı Kürtlerinin çalışılabileceği müstakbel mecralar olarak umut vermektedir. Bilhassa, Osmanlı Kürdistanı ve Kürt tarihi üzerine çalışan akademisyenlerin bu çalışmalarını daha popüler düzeyde icra etmesi bu alanın genişlemesi ve resmî tarihçiliğin sorgulanması açısından değerli görünmektedir.

Fakat bu gelişmelere rağmen, Türkiye'de günümüzdeki on dokuzuncu yüzyıl Osmanlı Kürdistanı üzerine yapılan Türk ve Kürt tarihyazımlarınca üretilen eserlerin hâlâ merkez-çevre gerilimi arasına sıkışmış ve hâliyle tarihsel değişimin de bu iki sığ karşı aktörün faaliyetlerinden ibaret olmasından ötürü, sosyal ve iktisadi olarak bölgeye dair çok az bilgimiz olduğunu söylemeliyiz. Türk milliyetçi tarihyazımında bölgenin önce Türk olduğunu 1990'ların sonundan itibaren de aslında o kadar da özerk olmadığını ifade eden, 2010'lardan itibaren ise farklı siyasî çerçevelerde bu özerkliğin önünü alarak Türk-İslam içinde bir birlik öngören çalışmalar Kürt karşılıkları ile birlikte düşünüldüğünde, bunların yanında yeni ve bölgeyi daha derinlemesine inceleyen çalışmaların yapıldığını söylemek mümkün. Ancak bu çalışmaların da Türkiye'deki tarihçiliğinin bir alamet-i farikası olan kurumsal ve yapısalcı bakış açısıyla çok ezber bozmadan bu sefer Osmanlı Devleti'nin doğusundaki vilâyetleri ele aldığını söyleyebiliriz. Kürtlerin erken modern dönemdeki statülerine dair çalışmalar devam etse de çalışmaların çoğunun Tanzimat dönemindeki merkezîleşme anlatısı içinde

---

[81] *Kimlik, Kültür ve Değişim Sürecinde Osmanlı'dan Günümüze Kürtler Uluslararası Sempozyumu* (Bingöl: Bingöl Üniversitesi Yayınları, 2012); *Tarihte Türkler ve Kürtler Sempozyumu: Bildiriler 09-10 Ocak 2014/Ankara* 4 cilt. (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2014).

[82] Örneğin, Bingöl'deki sempozyumun "Sosyal Hayat" bölümüne bakıldığında kimi başlıklar şu şekildedir: "Irk Realitesi ve Kardeşlik Felsefesi (İslamî Ölçüler Çerçevesinde)", "Kürtlerde Aşiret Kavramı ve Oluşumu", "Osmanlı'dan Günümüze Kürtlerde Ekonomik Hayat", "Yaşayan Tanıkların Yaşanmışlıkları Işığında Geleneksel Kürt Aile Yapısı ve Aile İçi İlişkiler" ve "19. ve 20. Yüzyılda Bingöl ve Çevresinde Kürt Önde Gelenleri". Bkz. *Kimlik, Kültür ve Değişim Sürecinde Osmanlı*, ss. 264-404.

Osmanlı Kürdistanı'na yöneldiği görülebilir.[83] Bu açıdan bakıldığında milliyetçilikler ve merkezî devlet gözünden yazılmayacak tarih çalışmalarının ne kadar değerli olacağı açıktır.

Bu tür konuların başında sınır çalışmaları başta gelmektedir. Retrospektif bir şekilde Irak olarak adlandırdığı Musul, Bağdat ve Basra vilayetlerinde Osmanlı idarî yapısını inceleyen Çetinsaya, yine devlet bakış açısıyla bu yapının karşılaştığı sorunları ele almaktadır.[84] Burada aşiretleri ve Şiileri bu coğrafyanın ve dolayısıyla tarihinin bir aktörü olarak görmektense bir "sorun" olarak ele alan Çetinsaya, devlet-odaklı bakışıyla Osmanlı'nın doğu vilayetlerinin karmaşık ve katmanlı yapısını göstermemektedir.[85] Buna karşın, Sabri Ateş'in ve daha dar bir çerçevede de olsa Çiftçi'nin sadece Osmanlı merkezi yerine iki imparatorluk merkezi arasında kalan sınır topluluklarından birini teşkil eden Kürtlerin imparatorluğun sınır vilâyetlerinin oluşumunda nasıl değişim geçirdiğini gösteren çalışmaları bulunmaktadır.[86] Bu çalışmalar bu değişim sürecinde yerel bağlamı öne çıkararak sadece sınır bölgelerinde modern sınırların nasıl oluştuğunu açıklamanın ötesinde bu sınırların yarattığı yeni kimliklerin nasıl birbiriyle ve sınırların iki tarafındaki devlet aktörleriyle ilişkilenen bir tarih yazılabileceğini göstermektedir.[87] Kürt mîrliklerinden olan Kerkük'te yerleşik Babanları çalışan Atmaca, Osmanlı Devleti ve İran arasında kalan bu mîrlerin geçişken olmayan iki imparatorluk ve iki mezhep arasında (Şafii-Şii) geçişkenlik arz ettiğini göstermektedir.[88] Mîrliklerin tasfiyesinden sonra hâkimiyetin tarikatlara geçtiği argümanını, 1781'de Babanların Osmanlı mimarî geleneğini takip ederek inşa ettikleri Süleymaniye özelinde irdelemesi sufi tarikatların Kürdistan'da siyasal ilişkiler içinde nasıl aktör hâline geldiklerini göstermesi açısından önemlidir.[89]

Bunun dışında, on dokuzuncu yüzyıl Osmanlı Kürdistanı'nın sıklıkla çalışıldığı konu, aşağıda da dile getirildiği veçhile Ermeni Sorunu ile ilişkili Kürt aşiret alaylarıdır. Bu sorun daha çok güvenlik meselesi üzerinden çalışıldığından

---

[83] Cabir Doğan, "XVI. Yüzyıl Osmanlı İdari Yapısı Altnda Kürt Emirlikleri ve Statüleri," Süleyman Demirel Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi, no. 23 (May 2011); Cabir Doğan, "Tanzimat'ın Van'da Uygulanması ve Han Mahmud İsyanı," History Studies 3, no. 2 (2011); Rahman Dağ, "Ottoman Reforms and Kurdish Reactions in the 19th Century," Nûbihar Akademî 2, no. 2 (2015).

[84] Gökhan Çetinsaya, Ottoman Administration of Iraq, 1890-1908 (Londra; New York: Routledge, 2006).

[85] *A.g.e.*, s. 72-98.

[86] Sabri Ateş, The Ottoman-Iranian Borderlands: Making a Boundary, 1843-1914 (Cambridge, NY: Cambridge University Press, 2013); Erdal Çiftçi, "Ottoman Policy in the Ottoman-Iranian Borderland during the Late 19th Century: The Case of Ebeğe," *Journal of History Studies* 8, no. 1 (Mart 2016).

[87] Sabri Ateş, *The Ottoman-Iranian Borderlands*, 3.

[88] Metin Atmaca, "Politics of Alliance and Rivalry on the Ottoman-Iranian Frontier: The Babans (1500-1851)," (Yayınlanmamış Doktora Tezi, Albert Ludwigs University of Freiburg, 2013).

[89] *A.g.e.* Mirliklerden tarikatlara geçiş argümanı için bkz. Martin Van Bruinessen, Ağa, Şeyh, Devlet (İstanbul: İletişim Yayınları, 2003).

bu çalışmalar Kürt aşiretlerinin yapısına ve yüzyılın son çeyreğindeki dönüşümlerine dair bir şey söylemekten uzaktır. Toplumsal aktörlerin yine hükûmet ve ordu görevlileri ve aşiret liderleriyle kısıtlı kaldığı bu çalışmalarda, Kodaman'ın işaret ettiği üzere aşiretlerin birbiriyle rekabeti sonucunda Hamidiye Alaylarına katılımı tek sosyal mücadele olarak gözlemlenmektedir.[90] Bu açıdan bakıldığında, Hamidiye Süvari Alaylarının Osmanlı Kürt ve Ermenileri için yarattığı gerilimi inceleyen Klein, yüzyılın son çeyreğindeki muhacir iskânı ve Abdülhamid politikaları başta olmak üzere birçok sebepten ötürü Türk-Kürt ve Ermeni üçgeninde bozulan ilişkileri değerlendirmektedir.[91] Hamidiye Alayları'nı merkezî hükûmetin bir siyaseti olarak Abdülhamid döneminden İttihatçılara kadar çeken Klein, Hamidiye Alayları'nın yereldeki dönüşümünü yeterince irdelemediğinden çalışması Türk, Kürt ve Ermeniler arasında geniş bir toplumsal kesimin kendi içlerinde ve birbiriyle olan etkileşimini göstermekten uzaktır. Gölbaşı'nın da dile getirdiği şekilde "Ermeni Sorunu" olarak addolunan meselenin Diyarbekir özelinde ve Osmanlı Kürdistanı genelinde bir "toprak sorunu" olduğunun söylenmesinin şüphesiz birbiriyle temas eden tarihlerin ortaya çıkmasına önayak olacağı açıktır.[92]

Bu çalışmaların yanında, Osmanlı'nın Kürt vilayetlerinde kurmaya çalıştığı malî/idari düzeni revizyonist bir şekilde ele alan çalışmalar bize bölgede Tanzimat döneminde yerel ölçekte neler olduğuna dair yeni ve kıymetli bilgiler sunmaktadır. Özok-Gündoğan'ın on dokuzuncu yüzyılda Palu'daki Kürt hükûmet toprakları üzerine çalışması, milliyetçi Türk tarihyazımının aksine meseleyi yeni bir idarî-malî düzen oluşumu üzerinden kurarak bu süreçte gerek toprak sahibi Kürt beylerinin gerekse de toprağı işleyen -ne kadar bunu ayrıntıyla belirtmese de- topraksız Ermeni köylüler üzerinden anlatmaktadır. Osmanlı Devleti'nin çevre vilayetlerine post-kolonyal çerçeveden bakan çalışmalar öncülüğünde Gündoğdu ve Genç de Dersim'de Osmanlı devlet adamlarının düşündüğü ve icra etmekten de çekinmediği "medenîleştirici" (*mission civilisatrice*) siyasetini çalışarak Osmanlı Devleti'nin bölgede kurmak istediği

[90] Bayram Kodaman, "The Hamidiye Light Cavalry Regiments: Abdülhamid II and the Eastern Anatolian Tribes", M. Hakan Yavuz ve Peter Sluglett (der.), War and Diplomacy: The Russo-Turkish War of 1877-1878 and the Treaty of Berlin içinde, (Salt Lake City: University of Utah Press, 2011), 408-11.

[91] Janet Klein, Hamidiye Alayları: İmparatorluğun Sınır Boyları ve Kürt Aşiretleri (İstanbul: İletişim Yayınları, 2013).

[92] Klein, Hamidiye Alayları, 231-95. Edip Gölbaşı, "Hamidiye Alayları: Bir Değerlendirme," Fikret Adanır ve Oktay Özel (der.), 1915: Siyaset, Tehcir, Soykırım içinde, (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2015). Bunun benzerini Ermeni tarihçiliği içinde yapan bir çalışma için, bkz. Stephan H. Astourian, "The Silence of the Land: Agrarian Relations, Ethnicity, and Power", Ronald Grigor Suny, Fatma Müge Göçek ve Norman M. Naimark (der.), A Question of Genocide: Armenians and Turks at the End of the Ottoman Empire içinde, (New York, NY: Oxford University Press, 2011), 55-81.

düzene dair ipuçları vermekte ve Kürdistan'ın bir iç-koloni olarak çalışılabilmesinin önünü açmaktadır.[93]

Osmanlı'nın doğu vilayetleri üzerine toplumsal ilişki ağlarını öne çıkaran, farklı kesimlerin birbirleriyle olan ittifak veya rekabet mücadelelerini ele alan çalışmalar da yeni yeni ortaya çıkmaktadır.[94] Aydın ve Verheij'in on dokuzuncu yüzyıl Diyarbekir'i üzerine çalışması bölgenin tarihini devlet ve mîrlik/aşiret ikiliğinin ötesinde çok daha geniş ölçekteki sosyal aktörlerin bir panoraması ile sunmaktadır.[95] Müslüman erkeklerle gayrimüslim kadınların -genelde zora dayanan- ilişkilerini ele aldığımız çalışma da bölgede daha gündelik toplumsal ilişkilerin nasıl şekillendiğini göstererek bu panoramayı zenginleştirmektedir.[96] Sorgu sırasında verdikleri cevaplarla da olsa kayıt altına alınan bu kadınların yanında, çevre tarihine yönelik gelişen ilginin sonucunda bölgedeki bilinen aktörlerin yanına çevre gibi daha geniş kapsamlı farklı inceleme alanları da katılmaktadır.[97] Bir yandan da Tanzimat'ın ilk yıllarında Osmanlı Kürdistanı'nın geçirdiği dönüşümün farklı aktörler arasında belli müzakereler sonucu nasıl gerçekleştiği ortaya çıkmaktadır. Gerek şehirde gerekse de taşrada valiler, mütesellimler, mültezimler, müdürler ve köylülerin parçası olduğu ve oldukça hareketli -bazen de şiddet içermekte- olan bu toplumsal yapı üzerinden Osmanlı Kürdistanı'ndaki sosyal ve ekonomik dönüşüm, siyasi tarih ve milliyetçilik kıstaslarının ötesinde ele alınabilir hâle gelmektedir.[98] Bu da bölgenin yerel

---

[93] Cihangir Gündoğdu ve Vural Genç, Dersim'de Osmanlı Siyaseti: İzâle-i Vahşet, Tashîh-i İtikâd, Tasfiye-yi Ezhân 1880-1913 (İstanbul: Kitap Yayınevi, 2013). Osmanlı İmparatorluğu genelindeki bu tür post-kolonyal çalışmalar için bkz. Selim Deringil, "'They Live in a State of Nomadism and Savagery': The Late Ottoman Empire and the Post-Colonial Debate," Comparative Studies in Society and History 45, no. 2 (2003); Ussama Makdisi, "Ottoman Orientalism," The American Historical Review 107, no. 3 (2002); M. Akif Kayapınar, "Ussama Makdisi ve 'Osmanlı Oryantalizmi'," Divan İlmî Araştırmalar, no. 20 (2006/1); Thomas Kuehn, Empire, Islam, and Politics of Difference: Ottoman Rule in Yemen, 1849-1919 (Leiden; Boston: Brill, 2011). Elbette bu tür iç-koloni çalışmalarına, bu yaklaşımda verili olarak kabul edilen merkez-çevre bağlamlı iktidar ilişkilerinin ve devletin başat aktörlüğünün de sorgulanmasını gerekir. Bu tür bir çaba başlı başına bir çalışma gerektirdiği için bu yazının sınırları dışında kaldı.

[94] Joost Jongerden ve Jelle Verheij (der.), Social Relations in Ottoman Diyarbekir, 1870-1915 (Leiden & Boston: Brill, 2012).

[95] Suavi Aydın ve Jelle Verheij, "Confusion in the Cauldron: Some Notes on Ethno-Religious Groups, Local Powers and the Ottoman State in Diyarbekir Province, 1800-1870", Joost Jongerden ve Jelle Verheij (der.), Social Relations in Ottoman Diyarbekir, 1870-1915 içinde, (Leiden; Boston: Brill, 2012), 15-54.

[96] Uğur Bahadır Bayraktar, "Refah için İhtida: Tanzimat Döneminde, Kaçırılma, Evlilik ve Müslümanlaş(tırıl)ma," Müslümanlaş(tırıl)mış Ermeniler: Konferans Tebliğleri Kasım 2013 (İstanbul: Hrant Dink Vakfı Yayınları, 2015).

[97] Zozan Pehlivan, "Abandoned Villages in Diyarbekir Province at the End of the 'Little Ice Age', 1800-50" , Yaşar Tolga Cora, Dzovinar Derderian ve Ali Sipahi (der.), The Ottoman East in the Nineteenth Century: Societies, Identities and Politics içinde, (Londra ve New York: I.B. Tauris, 2016).

[98] Uğur Bahadır Bayraktar, "Periphery's Centre: Reform, Taxation, and Local Notables in Diyarbakir, 1845-1855," Yaşar Tolga Cora, Dzovinar Derderian ve Ali Sipahi (der.), The

ölçekte ve kır ile kentteki ilişki bağı da koparılmadan daha derinlikli bir sosyoekonomik bakış açısıyla çalışılmasına ışık tutmaktadır.

IV. "Ermeni Sorunu" Gölgesinde Tanzimat Döneminde Doğu Vilayetlerinin Tarihi

Tanzimat döneminde doğu vilayetleri üzerine olan tarih anlatıları yukarıda da belirtildiği gibi öncelikli olarak etnik atışmaya, katliamlara ve Soykırıma giden yolu anlatmaya yöneliklerdir. Mesela Arshag Sarkissian, *1885'e Kadar Ermeni Sorunu Tarihi* adlı eserinde Berlin Kongresi öncesini Ermeni Meselesinin *Bildungsjahre*'si olduğunu incelerken bile 1878 sonrası döneme odaklanmaktadır.[99]

Doğu vilayetlerinde sâkin Osmanlı Ermenileri üzerine olan tarih anlatılarında ise öncelikli konuların taşradaki Ermenilerin özellikle de maddi durumlarının giderek kötüleşmesi ve marabalaşmaları -bir kısmı yukarıda bahsedilen Kürt mîrlerinin güçlerini kaybetmeleri ile açıklanmaktadır- ve Osmanlı devletinin merkezîleşme ve reform çabalarının yetersizliği ve sunmayı vaat ettiği Tanzimat ilkelerini sun(a)maması olduğu görülür. On dokuzuncu yüzyılın ortasından itibaren artarak Kafkasya'dan gelen muhacirlerin Ermenilerin sâkin olduğu bölgelere iskânı ve bazı Kürt aşiretlerinin artan baskı ve zulümlerinin zaten kötü olan şartları daha da kötü hale getirdiği söylenebilir. Tanzimat döneminde bölgenin geçirdiği dönüşümü inceleyen bir makalede Elke Hartmann, ortadan kaldırılan sosyal ve ekonomik yapıların yerine yenilerinin konulmadığını belirttikten sonra, Doğu vilayetlerindeki durumu "[b]ir yandan vilayetleri üzerinde tam bir kontrol sahibi olan ve kamu düzenini sağlayan merkezî devlet ideali ile öte yandan gerçek siyasi arzular ve uygulanan pratikler arasında sürekli olarak açılan uçurum" şeklinde özetlemektedir.[100]

Bölgenin tarihinin etnik tarihlere bölünmüş olması ve Gerard Libaridian'ın da belirtildiği gibi birbirleriyle ilişkisiz "iki-tarihe" indirgenmiş olması, bölgenin tarihinin anlaşılması açısından en önemli sorunlar biridir. Libaridian'a göre mevcut tarihyazımında iki etnik grup (Libaridian, Türk ve Ermenileri kastetmektedir, ama Kürtleri de buraya eklemek gerekmektedir) "sanki katliamlar dışında hiçbir etkileşim içine girmemişler ve her biri, kişiliklerinin zorunlu kılmış olduğu kendine verilmiş ve kaçınılmaz rolleri, biri mağdur, diğeri mağdur eden, yerine getirmişlerdir".[101] Bu tarih anlayışının varlığı tartışma götürmemekle beraber, bu mağdur ve mağdur eden rollerinin de tarihyazımında

Ottoman East in the Nineteenth Century: Societies, Identities and Politics içinde, (Londra & New York: I.B. Tauris, 2016).

[99] Arshah Ohan Sarkissian, "History of the Armenian Question to 1885", *University of Illinois Bulletin*, (35), (1938), 29-42.

[100] Elke Hartmann "The Central State in the Borderlands: Ottoman Eastern Anatolia in the Late Nineteenth Century", Eric Weitz ve Omer Bartov (der.), *Shatterzone of Empires, Coexistence and Violence in the German, Habsburg, Russian, and Ottoman Borderlands* içinde, (Bloomington: Indiana University Press, 2013), 172.

[101] Gerard J. Libaridian, *Modern Armenia: People, Nation, State* (New Brunswick: Transaction Publishers, 2004), 185.

değişime açık olduğu unutulmamalıdır. Yukarıda Ermeni Paranoyası olarak adlandırılan tarihyazımında, Ermenilerin dış mihraklarla yaptıkları işbirliği anlatılırken Batı karşısında Osmanlı Devleti'nin mağdur edilmesine katkıda bulundukları iddia edilmektedir. Benzer biçimde, katliamlar ve Soykırım sırasında Ermenileri mağdur eden Kürtler ise on dokuzuncu yüzyılın ortalarından itibaren devletin merkezîleşme politikaları sonucunda kendilerinin mağdur olduklarını belirtmektedirler. Kürt tarihyazımında yakın zamandaki çalışmalar özellikle Osmanlı Devleti ile Kürt coğrafyasında mağduriyet anlatısını sorunsallaştırmalarına rağmen aynı yaklaşımın Doğu vilayetlerinde Osmanlı Ermeni tarihinde ise görülmeye yeni başladığı söylenebilir.

Osmanlı Devletinin doğu vilayetlerinin ya da Sami'den alıntı yapılırsa Kadim Ermenistan'ın batı kısmının "Ermeni" tarihi incelendiğinde Sovyet ve Sovyet sonrası Ermeni tarihyazımının yaptığı katkıların vurgulanması gerekmektedir. Sovyet Ermenistanı'nda üretilen eserler, özellikle bölgenin sosyal ve ekonomik tarihine dair önemli bilgiler içermektedirler. Marksist bir tarih okumasıyla, on dokuzuncu yüzyıldaki değişimi "feodal üretim ilişkilerinin" bozulması ve Ermeni ve Kürt köylülerin toprak ağaları ve devlet görevlileri tarafından ezilmesi olarak görürler.[102] Hatta "gerici" kilisenin de köylüler üzerinde maddi ve manevi bir baskı unsuru oluşturduğunu belirtmektedirler.[103] Bu sınıf merkezli ekonomik okumanın Ermeni-Kürt etnik çatışmasının Tanzimat dönemindeki dönüşümünü anlamak açısından önemli olduğunu daha önce belirtmiştik.[104] Ayrıca, çeşitli sorunlarına ve tarihçiliğin son elli yılda kat ettiği yoldan yeterince yararlanamamalarına (1980'lerde Batıda "yeni sosyal tarih"in ortaya çıkışı, kırsal ile kent arası ilişkilere yapılan vurgu, farklı kaynakların kullanımı vb.) rağmen Batı dillerinde ve Türkçe yayınlanan Ermeni tarihlerinde es geçilen sosyal ve ekonomik konulara vurgu yapmaları ve böylece Tanzimat dönemi doğu vilayetleri tarihine belli bir açıdan da olsa katkıda bulunmaları önemlidir.

Doğu vilayetlerindeki Ermenilerin tarihine bir başka yaklaşım da Ermenilerin siyasi ve kültürel merkezleri olan İstanbul (Bolis) ve Tiflis'in bu bölgeye olan etkisine olan vurgudur. Tarihçiler, bu kozmopolit şehirlerdeki Ermenilerin 1860'lardan itibaren taşradaki Ermeniler üzerine artan ilgilerini vurgulamaktadırlar.[105] Bu, Ermeni tarihyazımındaki aktörlere daha doğrusu aktörlerin yokluğuna dair sorunlar yaratan bir yaklaşımdır ve aslında Kürdistan

---

[102] Azat. S. Hambaryan, *Agrarayin Haraberutyunneri Arevmtyan Hayastanum, 1856-1914* (Yerevan: Gitutyunneri Akademiayi Hratarakchutyun, 1965).

[103] Hambaryan, *Agrarayin Haraberutyunneri Arevmtyan*, 99-103.

[104] Yaşar Tolga Cora, "Osmanlı Taşrasındaki Ermeniler Üzerine Olan Tarihyazımında Sınıf Analizinin Eksikliği", *Praksis*, (39), (2015), 23–44; Yaşar Tolga Cora, "Doğu'da Kürt-Ermeni Çatışmasının Sosyoekonomik Arkaplanı", Fikret Adanır ve Oktay Özel (der.), *1915: Siyaset, Tehcir, Soykırım* içinde, (İstanbul: Tarih Vakfı, 2015), 126-139.

[105] Gerard J. Libaridian, "The Ideology of Armenian Liberation: The Development of Armenian Political Thought before the Revolutionary Movement (1639-1885)" (Yayınlanmamış Doktora Tezi, Los Angeles: University of California Los Angeles, 1987); Razmik Panossian, *The Armenians: From Kings and Priests to Merchants and Commissars* (New York: Columbia University Press, 2006), 129 vd.

üzerine olan tarihyazımındaki ve yukarıda belirttiğimiz gibi Kürt tarihyazımında da gözlenen merkez-taşra ikilemiyle de yakından ilgilidir. Bu anlatılar tarihsel dönüşümün aktörlerinin merkezde olduğunu ve taşranın ancak onlarla kurduğu ilişki boyutuyla ve merkezî aktörlerin aracılığıyla dönüşebildiğini sorgulamadan kabul etmektedirler. Burada David Gutmann'ın çalışmalarına dair ayrı bir parantez açılması gerekiyor. On dokuzuncu yüzyılın son yıllarıyla Soykırım arasında geçen dönemde, Doğu vilayetlerinden özellikle de Harput ve çevresinden Amerika'ya Ermeni göçünü inceleyen Gutman, devlet aygıtlarının yanı sıra göçmen Ermenilere de aktörlük atfederek bölgedeki ekonomik değişimin sonuçlarını, göç yollarını ve şekillerini inceliyor. Bu açıdan çalışmaları bu alandaki büyük bir eksikliği dolduracak özelliklere sahip.[106]

Tanzimat döneminde Osmanlı doğusunda aktörlerin sayısı çok kısıtlıdır. Bu bağlamda taşrada reform için çabalayan ruhaniler, başta Vardaped Mıgırdiç Khrimyan Hayrik olmak üzere, çalışmaların ana konusunu oluşturmaktadırlar. Khrimyan Hayrik'in taşradaki Ermenilerin koşullarını iyileştirmeye yönelik çabaları en detaylı incelenen konulardan biridir.[107] Khrimyan Hayrik kadar olmasa da Mıgırdiç Portukalyan da liberal-ilerici düşünceleri ve Van'da yayın ve eğitim faaliyetlerinden dolayı tarihçilerin ilgisini çeken bir figür olmuştur. Bu ilgide kuşkusuz Portukalyan'ın ilk Ermeni siyasal partisi olan Armenekan'ın ruhani önderi olmasının da bir payı vardır ve bu durum onu, dönemin diğer entelektüellerinin önüne koyar.[108] Khrimyan Hayrik ve Portukalyan gibi aktörlerin faaliyetlerinden başka Tanzimat dönemi Ermenilere dair tarihyazımındaki önemli başka bir konu da 1862'deki Zeytun İsyanı'dır. Bu isyanın Ermenilerin devlet karşıtı ilk hareketlerinden biri olarak görülmesi, bu olayın milliyetçi Ermeni ve Türk tarihçilerin ilgisini çekmesine sebep olmuştur.[109] İlginç olan, tarihçilerin bu harekete çok büyük bir önem atfetmelerine ve bütün iddialarına rağmen bu isyan ve yüzyılın sonunda gelişecek olan devrimci hareketler arasında dolaysız bir bağ kur(a)mamalarıdır.

---

[106] David Gutman, "Armenian Migration to North America, State Power, and Local Politics in the Late Ottoman Empire," *Comparative Studies of South Asia, Africa and the Middle East* 34 (2014), 176-190; David Gutman, "The Political Economy of Armenian Migration from The Harput Region to North America in The Hamidian Era, 1885—1908," Yaşar Tolga Cora, Dzovinar Derderian ve Ali Sipahi (der.), *The Ottoman East in the Nineteeenth Century: Societies, Identities and Politics* içinde, (Londra: I.B. Tauris, 2016), 42-61. Gutman'ın çalışmalarının bu konudaki tek çalışma olmadığını ama en kapsamlısı olduğunu da belirtmek gerekiyor. Bu konuda başka bir çalışma için bakınız: Christopher Clay, "Labour Migration and Economic Conditions in Nineteenth-Century Anatolia," *Middle Eastern Studies* 34, no. 4 (1998), 1-32

[107] Libaridian, *The Ideology of Armenian Liberation,* 116-122; Emma Kostandyan, *Mkrtich Khrimyan: Hasarakakan-qaghaqakan gortzuneutyuni,* (Yerevan: Zangak-97, 2000).

[108] Panossian, *The Armenians: From Kings*, 166-67.

[109] Hayk Ghazaryan, *Arevmtahayeri Sotsial-Tntesakan yev Qaghaqakan Katsutyuni, 1800-1870* (Yerevan: Gitutyunneri Akademiayi Hratarakchutyun, 1967), 471-524; Erdal İlter, *"Ermeni Mes'elesi"nin Perspektifi ve Zeytûn İsyânları, 1780-1880* (Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, 1988).

Bütün bunların yanında Osmanlı tarihinin çalışılması alanında olumlu gelişmeler de olmaktadır. Bunların birincisi, Soykırım dışındaki dönemlerle de ilgili olan Ermenice kaynakların çevirilerinin artmasıdır. Çeviri eserlerin başında, Antranik'in Dersim üzerine olan Seyahatnamesi, Arsen Yarman tarafından hazırlanan üç Ermeni ruhani kişiliğin 1878 sonrasında bölgeye yaptıkları seyahatlerin raporları ve edebiyat alanında Totovents'in otobiyografik romanı akla gelmektedir.[110] Bu çalışmalar, Kevork Pamukçiyan ve Pars Tuğlacı gibi tarihçilerin ürettikleri ve İstanbul odaklı olan anlatıları çeşitlendirmeleri açısından önemlidirler.

Osmanlı Ermenilerinin aktörlüğü sorununa dönecek olursak, yakın zamanda yayınlanan bazı çalışmalar tarihyazımının gelişmekte ve genişlemekte olduğuna işaret etmektedir. Massayuki Ueno'nun taşradaki Ermenilerin yaşadıkları sorunları Tanzimat dilini kullanarak yani hayat, varlık ve namusun korunacağına dair verilen sözleri hatırlatarak, hak arayışına girdiklerini gösteren makalesi oldukça önemli bir çalışmadır.[111] Bununla beraber, Ueno'nun bu arayışı göstermek amacıyla kullandığı kaynağın, sorunun sahibi tarafından yazılmış ya da en azından dikte ettirilmiş arzuhaller değil de kilise yetkilileri tarafından Babıali'ye sunulan takrirler olmasının aktörlerin sesini duymamızı bir mertebe engellediğini de belirtmemiz gerekmektedir. Dzovinar Derderian'ın yaptığı gibi arzuhaller incelendiği taktirde etnik gruplar arasındaki kültürel sınırların nasıl geçişken olduğuna, sınıfsal ve cinsiyetler arası ilişkilere dair ipuçlarını görmek ve aktörlerin sesini duymak mümkündür.[112] Richard Antramian'ın yakın zamanda tamamladığı doktora tezi Ermeni Anayasası/Nizamnamesi'nin kabulünden sonra İstanbul Patrikhanesi'nin devletle eş güdümlü olarak merkezîleşmeye çabaladığını ve özellikle de rakip ruhani merkezleri (Aghtamar ve Sis Katolikosluklları ile Kudüs Patrikhanesi) alt etme çabalarını göstererek, bölgenin tarihinin hiç bilinmeyen bir yüzünü, kilise hiyerarşisi ve Tanzimat dönemi dönüşümünü inceleyerek literatüre çok önemli bir katkı sunuyor.[113] Antaramian'ın çalışmasında da tarihsel aktörlük büyük oranda ruhani önderlere (Khrimyan Hayrik, Karekin Srvantzıants ve diğerlerine) atfedilmesine rağmen,

[110] Antranik, *Dersim: Seyahatname*, Payline Tomasyan (çev.) (İstanbul: Aras Yayıncılık, 2012); Arsen Yarman (der.), *Palu–Harput 1878: Çarsancak, Çemişgezek, Çapakçur, Erzincan, Hizan ve Civar Bölgeler*, 2 cilt (İstanbul: Derlem Yayınları, 2010); Vahan Totovents, *Yitik Evin Varisleri*, Najda Demircioğlu (çev.) (İstanbul: Aras Yayıncılık, 2002). Bunun dışında Hagob Demirciyan (Mıntzuri)'nin Aras Yayınevi tarafından Türkçe'ye çevrilen kısa hikayeleri bölge tarihi ve etnik gruplar arası ilişkiler açısından önemli ayrıntılar içermektedir.

[111] Masayuki Ueno, "'For the Fatherland and the state': Armenians Negotiate the Tanzimat Reforms," International Journal of Middle East Studies 45, no. 01 (2013), 93-109.

[112] Dzovinar Derderian, "Crossing Cultural Boundaries: Ottoman and Armenian Marriage Petitions, 1840s-1870s", *49. Annual Meeting of Middle Eastern Studies Association*'da sunulan tebliğ.

[113] Richard E. Antaramian, "In Subversive Service of the Sublime State: Armenians and Ottoman State Power, 1844-1896" (Yayınlanmamış Doktora Tezi, University of Michigan, 2014).

özellikle ruhban sınıfının içindeki çatışmaları yansıtması bakımından çalışma mevcut tarihyazımındaki aktörlerin sayısını arttırıyor.

Tanzimat döneminde Osmanlı doğu vilayetlerine dair bir diğer araştırma alanının ise misyonerlerin faaliyetleri olduğu görülmektedir. Bu konuyu da yine tarihsel aktörlük üzerinden incelemek bu makalenin genel yaklaşımına daha uygun olacaktır. Misyonerlerin faaliyetleri Osmanlı tarihi içinde âdeta başlı başına bir araştırma kolu haline gelmektedir. Bununla beraber, artan çalışma miktarına ve çalışmaların gelişen içeriğine rağmen bazı temel yaklaşımların değişmediği gözlemleniyor. Bunların başında geleneksel Osmanlı toplumu ve modernleşmesine dair varsayımlar gelir ve bu varsayımlara dayanarak misyonerler üzerine olan çalışmaları iki kampa bölebiliriz. Bunlardan birincisi, batı-merkezli anlatıları ve misyonerlerin anlatılarını (çok da sorgulamadan) merkeze alan tarihyazımıdır. Protestan misyonerlerin Ermenileri "modernleştirme" çabaları, eğitim ve sağlık alanlarındaki faaliyetleri ve her şeyden önemlisi "Batılı düşünceyi" ülkeye getirmeleri anlamında klasik bir Batı eksenli çağdaşlaşma anlatısının misyonerler özelinde yeniden üretilme tehlikesinin bulunduğunu belirtmemiz gerekmektedir.[114] Bu anlatılardan başka misyonerler üzerine ikinci bir araştırma alanı vardır, bu da Osmanlı Devleti'nin misyonerlerin faaliyetlerine karşı gösterdiği reaksiyonlar üzerinden gelişen bir anlatıdır.[115] Bu iki yaklaşımın da misyonerlerin faaliyetlerinin yerel toplum üzerindeki etkilerini yerel bakış açısıyla sunmak ve yine misyonerlerle etkileşim içinde olan halkın tarihsel aktörlüklerini yansıtmak gibi öncelikleri bulunmamaktadır. Burada misyonerlerin faaliyetlerini yerelde ve "Ermeni Sorunu" paradigmasının parçası olarak anlatan örneklerin de var olduğunu belirtmekle yetineceğiz.[116]

Misyonerlik alanındaki bazı çalışmalar özellikle "heterodoks" olarak adlandırılan gruplar ile misyonerler arasındaki ilişkilere odaklanarak konu hakkındaki bilgimizi genişletmektedir. Hans-Lukas Kieser'in ve Ayfer Karakaya-Stump'un Aleviler ve Türkyılmaz'ın Kripto Hristiyanlar ve "Heterodoks" Müslüman cemaatleri incelediği çalışmalar bu alana önemli katkılardandır.[117]

---

[114] Frank A. Stone, *Academies for Anatolia: A Study of the Rationale, Program, and Impact of the Educational Institutions Sponsored by the American Board in Turkey, 1830 – 1980*, (Lanham: University Press of America, 1984); Uygur Kocabaşoğlu, *Kendi Belgeleriyle Anadolu'daki Amerika: on dokuzuncu Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Amerikan Misyoner Okulları*, (İstanbul: ARBA, 1989).

[115] Selim Deringil, *The Well-Protected Domains: Ideology and the Legitimation of Power in the Ottoman Empire, 1876-1909* (Londra: I.B. Tauris, 2011 [ilk baskı 1998]), 112-134; Emrah Şahin "Responding to American Missionary Expansion: An Examination of Ottoman Imperial Statecraft, 1880 – 1910" (Yayınlanmamış Doktora Tezi, Montreal: McGill University, 2011).

[116] Erdal Açıkses, *Amerikalıların Harput'taki Misyonerlik Faaliyetleri* (Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 2003), 240 vd; Halil Özşavlı, *Urfa Ermenileri: (Sosyal-Siyasi ve Kültürel Hayat)*, (Ankara: Gazi Kitabevi, 2013), 51-9.

[117] Hans-Lukas Kieser, "Muslim Heterodoxy and Protestant Utopia: The Interactions between Alevis and Missionaries in Ottoman Anatolia," *Die Welt des Islams* 41, 1 (Mart 2001), 89-111; Ayfer Karakaya-Stump, "The Emergence of the Kızılbaş in Western Thought:

Bazı kültürel ve ekonomik şartların yerel aktörler ile misyonerler arasındaki ilişkileri nasıl şekillendirdiğine dair mikro çalışmalar da ortaya çıkmaya başlamıştır.[118]. Toparlamak gerekirse, yukarıda zikredilen örnekler dışında, Doğu vilayetlerinde Tanzimat döneminde Ermeniler tarihsel aktörlük atfedilmemekte ve farklı etnik gruplar arası ilişkiler çatışma halleri dışında neredeyse hiç incelenmemektedir. Aşağıdaki son bölümde ise bu sorunlara alternatifler sunarak Tanzimat döneminde Doğu'nun tarihini farklı bir şekilde yazmanın ne yollarla mümkün olacağını tartışacağız.

V. Sonuç Yerine: On Dokuzuncu Yüzyılda Kürtler ve Ermeniler ve Alternatif Yaklaşımlar

Buraya kadar özetlediğimiz Kürt ve Ermeni tarihlerine dair tarih yazıcılığının eksik yanlarına ve bu eksik yanları gideren eserlere ek olarak alternatif tarih yaklaşımlarına da değinmemiz gerekiyor. Öncelikle inkârcı tarihi reddeden tarihyazımı için bir parantez açmalıyız. Türkiye'de Soykırımın tartışılmaya başlamasının henüz başında olduğumuzun, kuvvetli bir inkâr duvarı karşısında Taner Akçam, Halil Berktay, Selim Deringil, Ayhan Aktar, Fikret Adanır, Murat Belge ve Oktay Özel gibi akademisyenlerin çalışmalarının hâlâ bu alternatif alanın ana hatlarını belirlediğinin ve her türlü zorluğa rağmen toplanan "İmparatorluğun Çöküş Döneminde Osmanlı Ermenileri" konferansının üzerinden henüz on yıl geçtiğinin altı çizilmelidir.[119] Osmanlı Ermenilerinin tarihi incelenirken ve Tanzimat dönemine dair eserlerin eksikliği eleştirilirken bu gerçeğin akıldan çıkarılmaması gerektiğini düşünüyoruz. Ermeni Soykırımı'nı inkâr eden tarihyazımının karşısındaki tarihyazımının önemli bir külliyat oluşturmaya başladığını belirtmiştik. Özellikle farklı alanların incelenmesi, mesela Lerna Ekmekçioğlu'nun Soykırım sırasında kadınlar ve çocuklar, Nazan Maksudyan'ın yetimler ve Uğur Ümit Üngör ile Mehmet Polatel'in, Taner Akçam ile Ümit Kurt'un emval-i metruke üzerine olan çalışmaları, uzun zamandır "Soykırım olmuştur-olmamıştır" ekseninden çıkmayan tartışmaya bambaşka boyutlar katarak tarihyazımını ilerletmişlerdir.[120] Bununla beraber,

---

Missionary Accounts and Their Aftermath", David Shankland (der.), *Archeology, Anthropology and Heritage in the Balkans and Anatolia: The Life and Times of F.W. Hasluck, 1878-1920* içinde, (Istanbul: ISIS Press, 2004), 329-353; Zeynep Türkyılmaz, "Anxieties of conversion: Missionaries, State and Heterodox Communities in the Late Ottoman Empire" (Yayınlanmamış Doktora Tezi, University of California, Los Angeles, 2009).

[118] Yaşar Tolga Cora, "Localizing Missionary Activities: Encounters between Tondrakians, Protestants and Apostolic Armenians in Khnus in the Mid-Nineteenth Century", Yaşar Tolga Cora, Dzovinar Derderian ve Ali Sipahi (der.), *The Ottoman East in the Nineteenth Century: Societies, Identities and Politics* içinde, (Londra: I.B. Tauris, 2016), 109–132.

[119] Boğaziçi Üniversitesi'nde yapılması planlanan konferans, gelen baskılar üzerine 24-25 Eylül 2005 tarihinde Bilgi Üniversitesi'nde gerçekleştirilmişti.

[120] Lerna Ekmekçioğlu, "A Climate for Abduction, A Climate for Redemption: The Politics of Inclusion during and after the Armenian Genocide", *Comparative Studies in Society and History* 55, no. 3 (2013), 522–53 [Türkçe tercümesi 'Kız Kaçırma ve Kız Kurtarma: Birinci Dünya Savaşı Sırasında ve Mütareke Yıllarında İstanbul'da Ermenilik ve Müslümanlık',

inkârcı tarihe karşı üretilen tarihin sınırları genişlemesine rağmen bazı konuların yokluğu oldukça ilgi çekicidir.

Mesela, "Ermeni Sorunu"nun bir parçası olarak görülmeyen Süryaniler ne inkârcı ne de ona karşı yazılan tarihte kendilerine yeterince yer bulamaz. Bundan dolayı da Süryanilerin on dokuzuncu yüzyıldaki tarihleri hakkındaki bilgilerimizin de Bedirhan isyanı dönemindeki katliamlarla sınırlı kaldığı görülmektedir. Yine benzer şekilde, Kürt ve Ermeni coğrafyasının diğer unsurları olan Keldaniler, Yahudiler ve Yezidiler üzerine çalışmalar, kendilerine tarihyazımında yeni yeni bir alan açmaya çalışmaktadırlar. Bu açtıkları alanların ise sadece Türk milliyetçiliği odaklı çalışmalar karşında var olma çabası olmadığını, aynı zamanda sadece Kürt ve Ermenilere odaklanan bölge tarihçiliğini sorguladıklarını belirtmekte fayda vardır.[121]

Bedirhan isyanına değinmişken, bu isyana olan ilginin gerek Türk ve gerek Kürt tarihyazımında başat olmasının, Kürt tarihinin yönünü de çizdiğini söylememiz gerekir. Bu açıdan bakıldığında, her ne kadar Türkiye'deki resmî tarih yazıcılığı Kürtlerin çalışılması önünde bir engelse, Kürt milliyetçi hareket(ler)inin de Kürtler üzerine olan çalışmalara, Bozarslan'ın haklı bir şekilde dile getirdiği üzere "ideolojik bir ipotek" koyduğunu belirtmek gerek.[122] Türk tarihçiliğinin yaptığından pek de farklı olmayacak şekilde, Kürt milliyetçiliğinin de Kürt toplumunun din, dil ve benzer farklılıklarını, diğer etnik gruplarla olan ilişkilerini göz ardı etmesi de Kürtlerin ve tarihlerinin tektipleştirilmesine yol açmaktadır.[123] Kürt sorununun doğrudan bir uzantısı olarak Kürdistan diye bir yerin hâlâ varlığının tartışıldığı bir dönemde olduğumuz düşünülürse, bu soruların ötesinde Kürtlerin on dokuzuncu yüzyıl

Toplum ve Bilim, no. 129 (2014): 223–56]; Nazan Maksudyan, "'Being Saved to Serve': Armenian Orphans of 1894-96 and Interested Relief in Missionary Orphanages", *Turcica*, (42) 2010, 47-88; Uğur Ümit Üngör ve Mehmet Polatel, *Confiscation and Destruction: the Young Turk Seizure of Armenian Property* (New York: Continuum, 2011); Taner Akçam ve Ümit Kurt, *Kanunların Ruhu: Emval-i Metruke Kanunlarında Soykırımın İzini Sürmek* (İstanbul: İletişim Yayınları, 2012).

121 Bu tür çalışmalar için bkz., Nelida Fuccaro, *The Other Kurds: Yazidis in Colonial Iraq* (Londra; New York: I.B. Tauris, 1999); Birgül Açıkyıldız, *The Yezidis: The History of a Community, Culture and Religion* (Londra; New York: I.B. Tauris, 2010); Edip Gölbaşı, "Turning the "Heretics" into Loyal Muslim Subjects: Imperial Anxieties, the Politics of Religious Conversion, and the Yezidis in the Hamidian Era", *The Muslim World* 103, no. 1 (2013), 3-23. Tarihyazım(ları)nda kendine az yer bulan bu unsurların, bu makalenin önerdiği şekilde birbiriyle temas eden bir tarih çalışması örneği için bkz. David Gaunt, "Relations between Kurds and Syriacs and Assyrians in Late Ottoman Diyarbekir", Joost Jongerden and Jelle Verheij (der.), *Social Relations in Ottoman Diyarbekir, 1870-1915* içinde (Leiden; Boston: Brill, 2012), 241-66.

122 Hamit Bozarslan, "Research Guide: Kurdish Studies," in Middle East Review of International Affairs (n.d.). Bozarslan'ın internette yayınlanmış olan bu çalışmasına artık erişim olmadığı gibi, buna atıf yapan çalışmalarda da adı geçen derginin (*MERIA*) yayın numarası ve tarihine dair bir uzlaşı yok gibi görünüyor.

123 *A.g.m., Anna Grabolle-Çeliker, Kurdish Life in Contemporary Turkey: Migration, Gender and Ethnic Identity (Londra ve New York: I.B. Tauris, 2013), 6.*

tarihinin alternatif bir şekilde nasıl ele alınacağı ancak 2010'lardan sonraki çalışmalarda ortaya çıkmaktadır. Bu açıdan, Batı'da ivme kazanan, toplumların birbirleriyle çatışmaktan ziyade bir arada yaşamasına odaklanan milliyetçi olmayan bakış açılarının da Kürtler ve Kürdistan tarihine dair bu yeni tarihçilikte temel meselelerden biri olduğunu söyleyebiliriz.[124] Yukarıda daha ayrıntılı dile getirildiği veçhile Sabri Ateş'in modern bir mefhum olan sınır oluşumu hakkındaki, Metin Atmaca'nın Babanlar'ın idaresi ve bu idarenin sosyal veçheleri üzerine olan ve Zozan Pehlivan'ın Diyarbekir'in çevre tarihi perspektifiyle aşiretleri irdelediği çalışmaları kısır siyasi tartışmaların ötesinde tarihyazımında Osmanlı'nın Kürt vilâyetlerine yeni bir bakış açısı kazandırmaktadır. Benzer bir şekilde, Ali Sipahi'nin Mamuratü'l-Aziz vilayetine tarihsel antropolojik yaklaşımla odaklanan ve şehir tarihi açısından çok önemli tespitlerde bulunan doktora tezi, Kürt ve Ermeni coğrafyasının farklı açılardan çalışılmasına dair bakış açıları sunmaktadır.[125] Bu gelişmelere rağmen on dokuzuncu yüzyılda Kürtlerin aşiret ekonomisine dair hiçbir şey bilmiyor olduğumuzu belirtmek gerekir. Benzer şekilde, ikincil literatürde yinelenen on dokuzuncu yüzyılda Kürdistan'da tarikatların ve şeyhlerin öneminin arttığı iddiasına dair kapsamlı çalışmalar yok denecek kadar azdır. Bu açıdan, bu alan Nilay Özok-Gündoğan'ın da belirttiği gibi Kürt tarihi tarihçilerini, özellikle de sosyal tarihçilerini beklemektedir.[126]

Bunların yanında Osmanlı'nın Doğu vilayetleri üzerine yapılan çalışmalara dair çeşitli önerilerin de getirilebileceğini düşünüyoruz. Bunlardan bir tanesi Soykırımın inkârı karşısındaki üretilen çalışmalar içinde Tanzimat dönemi Ermenilerini inceleyen çalışmaların, "hoşgörü miti"ni tekrar üretme tehlikesinin farkında olarak, Ermenilerin bu topraklardaki varlıklarını göstermesi açısından meşru bir alan olduğu kabul edilebilir. Bunun en açık örneği yirminci yüzyılda Avrupa Yahudiliği üzerine birçok eser vermiş olan Salo Baron'un modernite öncesi dönemi inceleyen çalışmalarından esinlenerek Yahudi tarihine - Holokost'a rağmen- bir matem tarihi (*lachrymosity*) olarak değil, yani Yahudilerin Avrupa'da yaşadığı mağduriyetlerin ötesinde, Yahudilerin nasıl içinde yaşadıkları toplumun birer parçası olduklarını anlatan tarih olarak yaklaşılması gerektiği şeklindeki düşüncesi pekâlâ Ermeni tarihi için de geçerliliği olan bir görüştür.[127] Bu görüşü yakın zamanda dile getiren Sebouh Aslanian, Ermenilerin içinde yaşadığı toplumlarla nasıl etkileşim içinde olduklarını ve ortak bir tarih yazılması

124 Klein buna bir şerh düşerek tam olarak milliyetçilikten doğan baskıyla sindirilmiş grupların bu milliyetçilikten uzak yaklaşımları benimsemesinin zor olacağını belirtiyor ve "daha kapsamlı ve müphem bir 'insan özgürleşmesi' [*human emancipation*] lehine Kürtlerin kimlik politikalarını bir yana bırakmalarını talep edemeyiz" diye ekliyor. Klein, "Minorities, Statelessness, and Kurdish Studies," 237.

125 Ali Sipahi, "At Arm's Length: Historical Ethnography of Proximity in Harput" (Yayınlanmamış Doktora Tezi, University of Michigan, 2015).

126 Özok-Gündoğan "Kürtlerin Sosyal Tarihi", 41.

127 Salo Baron'un çalışmalarının modern dönem Yahudi tarihinde nasıl ele alındığına dair bir çalışma için bkz. David Engel, "Crisis and Lachrymosity: On Salo Baron, Neobaronianism, and the Study of Modern European Jewish History", *Jewish History*, no. 20 (2006), 243–264

gerektiğini vurgulamaktadır.[128] Özellikle de Ermenilerin farklı kültürler arasında yaptıkları aracılık ve taşıyıcılık, sadece Ermeni toplumu için değil Osmanlı toplumunu anlamak için de oldukça önemli imkanlar sunmaktadır. Bu öneriyi takip ederek yazılacak Ermeni/Osmanlı ve Osmanlı Ermenilerinin tarihleri, Soykırımı reddetmeden tam tersine neyin mahvedildiğini göstererek yaşanan facianın farklı boyutlarını ortaya koyabilir.[129]

Bir diğer öneri ise Kürt ve Ermenilerin ortak bir tarihyazımının geliştirilmesi yönünde atılacak olan adımlardır. Bu ise ne sadece katliamlara odaklanmalı ne de sadece içi boşaltılmış bir "birlikte yaşam" miti üreten bir yaklaşım olmalıdır; önemli olan birlikte yaşamış halklar arasındaki ilişkileri bütün boyutlarıyla ortaya dökmek ve Tanzimat dönemindeki dönüşümü incelemektir. "Ortak tarih" sadece paylaşılan kültürel ve folklorik özelliklerden (yemek, gündelik yaşam pratikleri, aile yaşamı ve cinsiyetler arası ilişkiler vs.) ibaret değildir. Ortak tarih, tarih boyunca farklı grupların birbirlerini nasıl etkilediklerini ve hangi yollar aracılığı ile iletişim (etkileşim) içinde oldukları incelenerek yazılabilir, yani birbiriyle bağlı/ilişkili (*interconnected*) bir tarihtir. Bu makalenin yazarlarının ilgi alanı olan sosyal-ekonomik tarih buna farklı imkânlar sunmaktadır. Mesela Ermeni ve Kürtlerin sâkin olduğu vilayetlerdeki finansal ilişkiler (sarraflar ve mültezimler (arası ilişkiler) gibi), farklı etnik gruplar arasındaki sosyal hiyerarşiler (gayrimüslim *reis* ve kâhyaların tâbi olduğu Müslüman toprak ağaları) ve hatta mülkiyet ilişkileri (ortak kullanıma açık arazilerin özel mülkiyete dönüşümündeki çatışmalar) bu ortak tarihin farklı yanlarını ortaya koyacaktır. Benzer biçimde, özellikle de göçer Kürtler ve yerleşik Ermeniler arasındaki şiddet dışı ilişkilere ve yine göçer Kürtler ile yerleşik Kürtler arasındaki iktidar ilişkilerine odaklanan çalışmalar, yerleşik Ermeni-göçer Kürt arasındaki çatışmalara ve şiddete ya da göçebelerin yerleştirilmesine odaklanan çalışmalara alternatif oluşturup, bölgenin sosyal tarihinde önemli bir eksikliği gidereceklerdir.[130]

---

[128] Sebouh D. Aslanian, "The Marble of Armenian History: Or Armenian History as World History Studies", *Études arméniennes contemporaines* 4, 2004, 135-136.

[129] Bu literatür taramasını "akademik" çalışmalarla sınırlandırdığımız için Osmanlı Ermenilerinin yaşamlarına dair özellikle yakın dönemde gelişen ve çeşitlenen bazı çalışmaları yazının kapsamında inceleyemedik. Bunların başında Vahe Tachjian ve Elke Hartmann'ın yürüttüğü Houshamadyan adlı web-sitesi gelmekte. Adını, Soykırım sonrası yok olan yurtlarında ve bu yerlerin tarihlerini inceleyen "houshamadyan"lardan (anı/hatıra kitabı) alan bu site Ermeni coğrafyasının sosyal ve kültürel tarihi tekrar inşa etme çabası büyük bir boşluğu doldurmak için atılmış önemli bir adım. Site, aynı zamanda modern teknolojilerin akademik amaçlarla uyumlu bir biçimde kullanılmasını göstermesi açısından da büyük bir öneme sahip. http://www.houshamadyan.org. Proje hakkında bir tanıtım için bakınız: Elke Hartmann, "Houshamadyan Projesi: Osmanlı Ermenilerinin tarihine yeni bir yaklaşım," *Toplumsal Tarih*, no. 222 (2012), 8-10.

[130] Benzer şekilde, Osmanlının Doğu vilayetlerinde farklı toplulukların sosyal yaşam pratikleri bu birbiriyle bağlı/ilişkili tarih yaklaşımları için araştırma sahaları oluşturabilir. Bu alanlardan biri farklı etnik ve dinsel gruplar arasındaki ilişkileri düzenleyen kirvelik ilişkileridir. Özellikle Apostolik Ermeniler, Alevi Kürtler ve Yezidiler arasında görülen bu muhayyel akrabalık bağları, farklı topluluklar arasında sosyal, kültürel ve ekonomik ilişkilerin gelişmesini ve "birlikte yaşamı" sağlamış sosyal kurumların başında gelmekteydiler. Kirvelik ilişkilerinin ve

Bu araştırma sahalarının çoğunda araştırma yapmak için Başbakanlık Osmanlı arşivlerinin uygun kaynaklar sunduğu söylenebilir. Bunun dışında yukarıda bahsettiğimiz gibi Ermeniceden Türkçeye yapılan çeviriler ve Ermenice kaynak kullanan tarihçilerin artan sayısı, bölge tarihine farklı bir ışık tutmanın yanı sıra, araştırmacıları farklı sorular sormaya da yönlendirmektedir. Bunlara ek olarak bu makalede değinilmeyen sözlü tarih, hem resmî tarihin dışında yerel dinamiklerle şekillenmiş bir ortak hafıza sunması açısından hem de devlet belgelerinde kendine yer bulamayacak toplumsal olaylara ışık tutması açısından önemli bir yerde durmaktadır.[131] Aslında önemli olan tarihsel malzeme kadar uygun soruların sorulmasıdır. Ancak bu şekilde bu yazıda incelediğimiz "sorunlar" çerçevesinin dışında, alternatif araştırma sahalarının yaratılması mümkün gözükmektedir.

Birbiriyle bağlı bu tarihyazımı sayesinde Türk ve Kürt milliyetçi tarihyazımlarının "etnik köken" ve "anavatan" ikiliği ve "direniş" mitinden ötürü içeri-dışarı ikiliğinin yeniden ürettiği merkez çevre geriliminin kısırlaştırdığı alanda, Kürtlerin gerek Türklerle gerek Ermenilerle ve gerek bölgede yaşamış diğer gayrimüslimlerle olan ilişkilerinin de resme katıldığında, Kürt ve Ermeni coğrafyalarının tarihi hayli karikatürize aktörler merkez-çevre gerilimi dışında ele alınan bir tarihe doğru evrilebilecektir. Birbiriyle bağlı bu tarih anlayışını, 1980'lerden sonra ve 1990'larda daha yaygınlaşan taşra tarihçiliği ile birlikte düşünmek bizi merkez çevre gerilimini yeniden üretme tehlikesinden uzak bir şekilde Osmanlı Devleti'nin doğudaki "kara delik" olan bölgesini daha iyi anlamamıza yardımcı olacaktır. Arap ve Balkan vilayetlerine dair geniş bir külliyat söz konusuyken, Kürtlerin ve Ermenilerin taşra tarihinin yazılmayı beklediğini söylemek yanlış olmaz. Birbiriyle bağlı tarihin yanında böyle bir taşra çerçevesinden Osmanlı Devleti'nin doğu vilayetlerine bakmak Kürtler ve Ermenilere de on dokuzuncu yüzyıl Osmanlı toplumun bir parçası olarak yer verecek ve tecrübe ettikleri siyasi, iktisadi ve toplumsal meseleler diğer taşra bölgeleriyle karşılaştırılabilir hâle gelebilecektir. Böylesi bir karşılaştırma neticesinde, sürgün mîrlere siyaset hakkı tanımayan Türk ve Kürt milliyetçi tarihyazımına karşı, mîrlerin de -dilekçeler gibi değişen araçlarla da olsa- Balkanlar ve Anadolu'da tasfiye edilmiş ayan aileleri gibi siyaset yapmaya devam ettiklerini görebileceğiz. Aynı şekilde, on dokuzuncu yüzyılda Kürdistan'da kurulan sosyoekonomik düzenin "pürüzsüz" bir merkezî idare olmadığını, yerel şartlar dâhilinde değişime uğrayarak atanmış müdürler ve mîrlerden sonra bölgede kalmış yerel eşraf arasında gidip geldiğini ve bunun imparatorluğun diğer çevre vilayetlerinde de görülen pratik-

bu ilişkiler içinde ortaya çıkan alternatif iktidar alanlarının incelenmeyi beklenmekte olduğunu belirtmekte fayda var.

[131] Bu konuda Richard Hovannisian'ın 1970'lerde Ermeni Soykırımı sonrası hayatta kalan yaklaşık 800 kişiyle yaptığı sözlü tarih projesi (Armenian Genocide Oral History Project) ve Namık Kemal Dinç ve Adnan Çelik'in Diyarbekir özelinde Soykırımdan günümüze kalan toplumsal hafızayı değerlendirdiği çalışmalar belirtilebilir. Adnan Çelik ve Namık Kemal Dinç, *Yüz Yıllık Ah!: Toplumsal Hafızanın İzinde 1915 Diyarbekir* (İstanbul: İsmail Beşikçi Vakfı, 2015). Bu sözlü anlatıların çatışma ve şiddeti gösterdikleri kadar 1915 öncesindeki ortak tarihi inşa etmek açısından da kullanılabileceğini düşünüyoruz.

lerden biri olabileceğini görebileceğiz. Kısacası milliyetçiliklerden uzak ve bağlı tarihler yazılması ile gerek Ermenilerin gerekse Kürtlerin on dokuzuncu yüzyıldaki tarihinin birbiriyle iç içe geçmiş ve büyük ölçüde içinde bulundukları yerel siyasi ilişkiler ağında birbiriyle ittifak veya rekabet içinde olduğu görülebilecektir. Bu bakış açısıyla yapılacak çalışmalar sayesinde Ermeni ve Kürtler on dokuzuncu yüzyılın ötekileri olmaktan çıkacak ve belki de en önemlisi Batı ve Balkanlar'a bakılarak yazılan imparatorluk tarihinin farklılaşmasına sebep olacaklardır.

Kaynakça

Açıkses, Erdal. *Amerikalıların Harput'taki Misyonerlik Faaliyetleri*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 2003.

Adanır, Fikret ve Oktay Özel (der.). *1915: Siyaset, Tehcir, Soykırım*, İstanbul: Tarih Vakfı, 2015.

Akçam, Taner ve Ümit Kurt. *Kanunların Ruhu Emval-i Metruke Kanunlarında Soykırımın İzini Sürmek,* İstanbul: İletişim Yayınları, 2012.

Antaramian, Richard E. "In Subversive Service of the Sublime State: Armenians and Ottoman State Power 1844-1896". Yayınlanmamış Doktora Tezi, University of Michigan, 2014.

Antranik. *Dersim: Seyahatname*, Payline Tomasyan (çev.). İstanbul: Aras Yayıncılık, 2012.

Aslanian, Sebouh D. 'The Marble of Armenian History: Or Armenian History as World History Studies', *Études arméniennes contemporaines*, no. 4 (2014), 129–142.

Astourian, Stephan H. 'The Silence of the Land: Agrarian Relations, Ethnicity, and Power', Ronald Grigor Suny, Fatma Müge Göçek and Norman M. Naimark (der.), *A Question of Genocide: Armenians and Turks at the End of the Ottoman Empire* içinde, New York, Oxford University Press, 2011, 55-81.

Ateş, Sabri. *The Ottoman-Iranian Borderlands: Making a Boundary, 1843-1914.* Cambridge, NY: Cambridge University Press, 2013.

Atmaca, Metin. "Politics of Alliance and Rivalry on the Ottoman-Iranian Frontier: The Babans (1500-1851)". Yayınlanmamış Doktora Tezi, Freiburg: Albert Ludwigs University of Freiburg, 2013.

Avcı Sanem Su. "Ermeninin Hançeri, Paranoyak Arzu", *Birikim*, no. 132 (2015), 12-17.

Aydın, Suavi ve Jelle Verheij. "Confusion in the Cauldron: Some Notes on Ethno-Religious Groups, Local Powers and the Ottoman State in Diyarbekir Province, 1800-1870" Joost Jongerden ve Jelle Verheij (der.) *Social Relations in Ottoman Diyarbekir, 1870-1915* içinde, Leiden; Boston: Brill, 2012, 15-54.

Bajalan, Djene Rhys. *Jön Kürtler: Birinci Dünya Savaşı'ndan Önce Kürt Hareketi (1908-1914).* İstanbul: Avesta, 2009.

-----. 'Şeref Xan's Sharafnama: Kurdish Ethno-Politics in the Early Modern World, Its Meaning and Its Legacy', *Iranian Studies* 45, no. 6 (2012), 795-818.

Barkan, Ömer Lütfi. *XV ve XVI ıncı Asırlarda Osmanlı İmparatorluğu'nda Zirai Ekonominn Hukuki ve Mali Esasları*, İstanbul: İstanbul Üniversitesi, 1943.

Barkey, Karen. *Bandits and Bureaucrats: The Ottoman Route to State Centralization*, Ithaca, NY: Cornell University Press, 1994.

Bayraktar, Uğur. "Yurtluk-Ocaklıks: Land, Politics of Notables and Society in Ottoman Kurdistan, 1820-1890". Yayınlanmamış Doktora Tezi, Boğaziçi Üniversitesi ve EHESS, 2015.

Bayraktar, Uğur Bahadır.'Refah için İhtida: Tanzimat Döneminde, Kaçırılma, Evlilik ve Müslümanlaş(tırıl)ma', *Müslümanlaş(tırıl)mış Ermeniler: Konferans Tebliğleri Kasım 2013* içinde, İstanbul: Hrant Dink Vakfı Yayınları, 2015, 107-118.

-----. 'Periphery's Centre: Reform, Taxation, and Local Notables in Diyarbakir, 1845-1855', Tolga Yaşar Cora, Dzovinar Derderian ve Ali Sipahi (der.), *The Ottoman East in the Nineteeenth Century: Societies, Identities and Politics* içinde, Londra: I.B. Tauris, 2016, 107-118.

Beşikçi, İsmail. *Doğu Anadolu'nun Düzeni: Sosyo-Ekonomik ve Etnik Temeller,* Ankara: E Yayınları, 1970.

Beşikçi, İsmail. *Türk Tarih Tezi ve Kürt Sorunu*, Stockholm: Dengê Komal, 1986 [1977].

Bilir, Sezen ve Alişan Akpınar. "Kürdistan Eyaletinin Kuruluşu", *Kürt Tarihi,* no. 3 (2012), 18-23.

Bozarslan, Hamit. "Historie des relations kurdo-armenienne", Hans-Lukas Kieser (der.), *Kurdistan und Europa: Einblicke in die Kurdische Geschichte des 19. und 20. Jahrhunderts* içinde, Zürih: Chronos, 1997, 151-186.

-----. 'Some Remarks on the Kurdish Historiographical Discourse in Turkey (1919-1980)', Abbas Vali (der.), *Essays on the Origins of Kurdish Nationalism* içinde, Costa Mesa: Mazda Publishers, 2003, 14-39.

-----. Research Guide: Kurdish Studies', *Middle East Review of International Affairs*, (tarih yok).

Brown, Wendy. *Regulating Aversion: Tolerance in the Age of Identity and Empire*, Princeton: Princeton University Press, 2006.

Ciwan, Murad. *Çaldıran Savaşı'nda Osmanlılar Safeviler ve Kürtler: İlk Kürt-Osmanlı İttifakı (1514).* İstanbul: Avesta, 2015.

Cora Yaşar Tolga. "Osmanlı Taşrasındaki Ermeniler Üzerine Olan Tarihyazımında Sınıf Analizinin Eksikliği", *Praksis*, no.39 (2015), 23–44.

-----. "Doğu'da Kürt-Ermeni Çatışmasının Sosyoekonomik Arkaplanı", Fikret Adanır ve Oktay Özel (der.), *1915: Siyaset, Tehcir, Soykırım* içinde, İstanbul: Tarih Vakfı, 2015, 126-139.

-----. 'Localizing Missionary Activities: Encounters between Tondrakians, Protestants and Apostolic Armenians in Khnus in the Mid-Nineteenth Century', Yaşar Tolga Cora, Dzovinar Derderian ve Ali Sipahi (der.), *The Ottoman East in the Nineteenth Century: Societies, Identities and Politics* içinde, Londra: I.B. Tauris, 2016, 109–132.

Cora, Yaşar Tolga, Dzovinar Derderian ve Ali Sipahi, 'Introduction: Ottoman Historiography's Black Hole', Yaşar Tolga Cora, Dzovinar Derderian ve Ali Sipahi (der.), *The Ottoman East in the Nineteenth Century: Societies, Identities and Politics* içinde, Londra: I.B. Tauris, 2016, 1–15.

Çelik, Adnan ve Namık Kemal Dinç. *Yüz Yıllık Ah!*: Toplumsal Hafızanın İzinde 1915 Diyarbekir. İstanbul: İsmail Beşikçi Vakfı, 2015.

Çetinsaya, Gökhan. *Ottoman Administration of Iraq, 1890-1908.* Londra; New York: Routledge, 2006.

Çiftçi, Erdal. "Ottoman Policy in the Ottoman-Iranian Borderland during the Late 19th Century: The Case of Ebeğe", *Journal of History Studies* 8, no. 1 (2016), 7-18.

Dağ, Rahman. "Ottoman Reforms and Kurdish Reactions in the 19th Century", *Nûbihar Akademî* 1, no. 2 (2015), 47-74.

Derderian, Dzovinar. "Crossing Cultural Boundaries: Ottoman and Armenian Marriage Petitions, 1840s-1870s", *49. Annual Meeting of Middle Eastern Studies Association*'da sunulan tebliğ, 2005.

Deringil, Selim *The Well-Protected Domains: Ideology and the Legitimation of Power in the Ottoman Empire, 1876-1909*. Londra: I.B. Tauris, 2011 [1998].

-----. "'They Live in a State of Nomadism and Savagery": The Late Ottoman Empire and the Post-Colonial Debate', *Comparative Studies in Society and History* 45, no. 2 (2003), 311-342.

Doğan, Cabir. "Cizre ve Bohtan Emiri Bedirhan Bey (1802-1869)". Yayınlanmamış Doktora Tezi, Afyon: Afyon Kocatepe Üniversitesi, 2010.

-----. "XVI. Yüzyıl Osmanlı İdari Yapısı Altnda Kürt Emirlikleri ve Statüleri", *Süleyman Demirel Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi,* no. 23 (2011), 31-43.

-----. "Tanzimat'ın Van'da Uygulanması ve Han Mahmud İsyanı", *History Studies* 3, no. 2 (2011), 147-162.

Engel, David. "Crisis and Lachrymosity: On Salo Baron, Neobaronianism, and the Study of Modern European Jewish History", *Jewish History* 20, no. 3 (2006), 243–264.

Ekmekçioğlu, Lerna. "A Climate for Abduction, A Climate for Redemption: The Politics of Inclusion during and after the Armenian Genocide", *Comparative Studies in Society and History* 55, no. 3 (2013), 522–553.

Fırat, M. Şerif. *Doğu İlleri ve Varto Tarihi*, İstanbul: Şaka Matbaası, 1948.

Fuccaro, Nelida. *The Other Kurds: Yazidis in Colonial Iraq*. Londra; New York: I.B. Tauris, 1999.

-----. "Kurds and Kurdish Nationalism in Mandatory Syria: Politics, Culture and Identity", Abbas Vali (der.), *Essays on the Origins of Kurdish Nationalism* içinde, Costa Mesa: Mazda Publishers, 2003), 191-217.

-----. "The Ottoman Frontier in Kurdistan in the Sixteenth and Seventeenth Centuries", Christine Woodhead (der.) *The Ottoman World* içinde, Londra; New York: Routledge, 2011, 237-250.

Ghazaryan, Hayk. *Arevmtahayeri Sotsial-Tntesakan yev Qaghaqakan Katsutyunı, 1800-1870*, Yerevan: Gitutyunneri Akademiayi Hratarakchutyun, 1967.

Gölbaşı, Edip. "Hamidiye Alayları: Bir Değerlendirme", Fikret Adanır and Oktay Özel (der.) *1915: Siyaset, Tehcir, Soykırım* içinde, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2015.

Göyünç, Nejat. "Yurtluk-Ocaklık Deyimleri Hakkında", *Prof. Dr. Bekir Kütükoğlu'na Armağan* içinde, İstanbul: Edebiyat Fakültesi Basımevi, 1991, 269-277.

Grabolle-Çeliker, Anne. *Kurdish Life in Contemporary Turkey: Migration, Gender and Ethnic Identity*. Londra ve New York: I.B. Tauris, 2013.

Gündoğdu, Cihangir ve Vural Genç. *Dersim'de Osmanlı Siyaseti: İzâle-i Vahşet, Tashîh-i İtikâd, Tasfiye-yi Ezhân 1880-1913*. İstanbul: Kitap Yayınevi, 2013.

Hakan, Sinan. *Osmanlı Arşiv Belgelerinde Kürtler ve Kürt Direnişleri (1817-1867)*. İstanbul: Doz Yayıncılık, 2007.

Hambaryan, Azat S. *Agrarayin Haraberutyunneri Arevmtyan Hayastanum, 1856-1914*, Yerevan: Gitutyunneri Akademiayi Hratarakchutyun, 1965.

Hartmann Elke. "The Central State in the Borderlands: Ottoman Eastern Anatolia in the Late Nineteenth Century", Eric Weitz ve Omer Bartov (der.) *Shatterzone of Empires: Coexistence and Violence in the German, Habsburg, Russian, and Ottoman Borderlands* içinde, Bloomington: Indiana University Press, 2013, 172–190.

Hirschler, Konrad 'Defining the Nation: Kurdish Historiography in Turkey in the 1990s', *Middle Eastern Studies* 37, no. 3 (2001), 145-166.

Hofmann, Tessa ve Gerayer Koutcharian. "The History of Armenian-Kurdish Relations in the Ottoman Empire", *The Armenian Review* 39, no. 4 (1986): 1-45.

Houston, Christopher. "Set aside from the Pen and Cut off from the Foot": Imagining the Ottoman Empire and Kurdistan", *Comparative Studies of South Asia, Africa and the Middle East* 27, no 2 (2007), 397-411.

Hülagü, Metin, Süleyman Demirci, Şakir Batmaz ve Gülbadi Alan (der.). *Hoşgörü Toplumunda Ermeniler: Osmanlı Toplumunda Birlikte Yaşama Sanatı: Türk Ermeni İlişkileri Örneği*, Kayseri: Erciyes Üniversitesi, 2007.

Hülagü, Metin, Şakir Batmaz ve Gülbadi Alan (der.). *Hoşgörüden Yol Ayrımına Ermeniler: Erciyes Üniversitesi-Nevşehir Üniversitesi II. Uluslararası Sosyal Araştırmalar Sempozyumu (EUSAS-II) 22-24 Mayıs 2008 (Cilt 1-4)*, Kayseri: Erciyes Üniversitesi, 2008.

İlter, Erdal. *Ermeni Mes'elesi'nin Perspektifi ve Zeytûn İsyânları, 1780-1880*, Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, 1988.

İnalcık, Halil. *Tanzimat ve Bulgar Meselesi,* Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1943.

-----. "Autonomous Enclaves in Islamic States: *Temlîk*s, *Soyurghal*s, *Yurdluk-Ocaklık*s, *Mâlikâne-Mukâta'a* and *Awqaf*", Judith Pfeiffer & Sholeh. A. Quinn (der.), *History and Historiography of Post-Mongol Central Asia and the Middle East* içinde, Wiesbaden: Harrassowitz Verlag, 2006, 112-134.

Jongerden, Joost ve Jelle Verheij (der). *Social Relations in Ottoman Diyarbekir, 1870-1915.* Leiden ve Boston: Brill, 2012.

Karakaya-Stump, Ayfer. "The Emergence of the Kızılbaş in Western Thought: Missionary Accounts and Their Aftermath", David Shankland (der.), *Archeology, Anthropology and Heritage in the Balkans and Anatolia: The Life and Times of F.W. Hasluck, 1878-1920* içinde, İstanbul: ISIS Press, 2004, 329-353.

Kardam, Ahmet. *Cizre-Bohtan Beyi Bedirhan: Direniş ve İsyan Yılları.* Ankara: Dipnot, 2011.

-----. *Cizre-Bohtan Beyi Bedirhan: Sürgün Yılları.* Ankara: Dipnot, 2013.

Kılıç, Orhan. "Yurtluk-Ocaklık ve hükûmet Sancaklar Üzerine Bazı Tespitler", *Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi,* no. 10 (1999), 119-137.

-----. "Ocaklık Sancakların Osmanlı Hukukunda ve İdari Tatbikattaki Yeri", *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 11, no. 1 (2001), 257-274.

-----. "Van Eyaleti'ne Bağlı Sancaklar ve İdarî Statüleri (1558-1740)", *The Journal of Ottoman Studies,* no. 21 (2001), 189-210.

-----. "Klasik Dönem Osmanlı İdari Sisteminde hükûmet Sancaklar: Hakkâri hükûmeti Örneği", *XIV. Türk Tarih Kongresi Kongreye Sunulan Bildiriler: Cilt 2* içinde, Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2005, 703-720.

Kieser, Hans-Lukas. 'Muslim Heterodoxy and Protestant Utopia: The Interactions between Alevis and Missionaries in Ottoman Anatolia', *Die Welt des Islams* 41, no 1. (2001), 89-111.

Kimlik, Kültür ve Değişim Sürecinde Osmanlı'dan Günümüze Kürtler Uluslararası Sempozyumu Bingöl: Bingöl Üniversitesi Yayınları, 2012.

Klein, Janet. "Minorities, Statelessness, and Kurdish Studies Today: Prospects and Dilemmas for Scholars", *Osmanlı Araştırmaları Dergisi*, no. 36 (2010), 225-37.

-----. *Hamidiye Alayları: İmparatorluğun Sınır Boyları ve Kürt Aşiretleri.* İstanbul: İletişim Yayınları, 2013.

Kocabaş, Süleyman. *Tarihte Türkler ve Kürtler arasında Kader Birliği, 1058-2014*. İstanbul: yayıncı yok, 2014.

Kocabaşoğlu, Uygar. *Kendi Belgeleriyle Anadolu'daki Amerika: 19. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Amerikan Misyoner Okulları*. İstanbul: ARBA, 1989.

Kodaman, Bayram. *Osmanlı Devrinde Doğu Anadolu'nun İdârî Durumu*. Ankara: Anadolu Basın Birliği, 1986.

-----. "The Hamidiye Light Cavalry Regiments: Abdülhamid II and the Eastern Anatolian Tribes", M. Hakan Yavuz ve Peter Sluglett (der.), *War and Diplomacy: The Russo-Turkish War of 1877-1878 and the Treaty of Berlin* içinde, Salt Lake City: University of Utah Press, 2011, 382-426.

Kostandyan, Emma. *Mkrtich Khrimyan: Hasarakakan-qaghaqakan gortzuneutyunı*. Yerevan: Zangak-97, 2000.

Kuehn, Thomas. *Empire, Islam, and Politics of Difference: Ottoman Rule in Yemen, 1849-1919*. Leiden; Boston: Brill, 2011.

Küçük, Cevdet. *Osmanlı Diplomasisinde Ermeni Meselesinin Ortaya Çıkısı, 1878-1897*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, 1984.

Kürdoloji Çalışma Grubu. *Osmanlı Kürdistanı Kürdistana Osmanî*. İstanbul: BGST Yayınları, 2011.

Libaridian, Gerard J. "The Ideology of Armenian Liberation: The Development of Armenian Political Thought before the Revolutionary Movement (1639-1885)". Yayınlanmamış Doktora Tezi, University of California Los Angeles, 1987.

-----. *Modern Armenia: People, Nation, State,* New Brunswick: Transaction Publishers, 2004.

Makdisi, Ussama. "Ottoman Orientalism," *The American Historical Review* 107, no. 3 (2002), 768-796.

Maksudyan, Nazan. "'Being Saved to Serve': Armenian Orphans of 1894-96 and Interested Relief in Missionary Orphanages", *Turcica*, no. 42 (2010), 47-88.

Malmîsanij. *Cizira Botanlı Bedirhaniler: Bedirhani Ailesi Derneği'nin Tutanakları*. İstanbul: Avesta, 2000.

Malmîsanij, M. *Antikürdolojiden Kürdolojiye Giden Yol ve İsmail Beşikçi,* İstanbul: Vate Yayınevi, 2010.

Marufoğlu, Sinan. *Osmanlı Döneminde Kuzey Irak*, İstanbul: Eren Yayıncılık, 1998.

McGowan, Bruce. "The Age of the *Ayan*s, 1699-1812", Halil İnalcık ve Donald Quataert (der.), *An Economic and Social History of the Ottoman Empire: Cilt 2* içinde, Cambridge Cambridge University Press, 1994, 637-758.

Minorsky, Vladimir. 'Kurds' *Encyclopaedia of Islam, First Edition (1913-1936)*, M. Th. Houtsma, T.W. Arnold, R. Basset, R. Hartmann (der).. <http://dx.doi.org/10.1163/2214-871X_ei1_COM_0146>. (Erişim tarihi 10 Kasım 2016).

Nikitine, Basile. *Les Kurdes: Ètude sociologique et historique*. Paris: Impr. Nationale, 1956.

Öğün, Tuncay. *Doğu'nun Mirlerine Son Veda: Cizreli İzzeddin Şîr Bey ve İsyanı*. İstanbul: Yeditepe, 2010.

Öz, Mehmet. "Ottoman Provincial Administration in Eastern and Southeastern Anatolia: The Case of Bidlis in the Sixteenth Century", *International Journal of Turkish Studies* 9, no. 1-2 (2003), 145-156.

Özoğlu, Hakan. *Osmanlı Devleti ve Kürt Milliyetçiliği,* İstanbul: Kitap Yayınevi, 2009.

Özok-Gündoğan, Nilay. "The Making of the Modern Ottoman State in the Kurdish Periphery: The Politics of Land and Taxation, 1840-1870". Yayınlanmamış Doktora Tezi, Binghamton: State University of New York, 2011.

-----. "Ruling the Periphery, Governing the Land: The Making of the Modern Ottoman State in Kurdistan, 1840-70", *Comparative Studies of South Asia, Africa and the Middle East* 34, no. 1 (2014), 160-175.

Özşavlı, Halil. *Urfa Ermenileri: (Sosyal-Siyasi ve Kültürel Hayat).* Ankara: Gazi Kitabevi, 2013.

Öztürk, Mustafa 'Doğu Anadolu Meselesi'nin Tarihî Boyutları Üzerine Bazı Görüşler', *Türk Yurdu,* no. 55 (1992), 8-13.

Panossian, Razmik. *The Armenians: From Kings and Priests to Merchants and Commissars.* New York: Columbia University Press, 2006.

Pehlivan, Zozan. "Abandoned Villages in Diyarbekir Province at the End of the 'Little Ice Age', 1800-50", Yaşar Tolga Cora, Dzovinar Derderian ve Ali Sipahi (der.), *The Ottoman East in the Nineteenth Century: Societies, Identities and Politics* içinde, Londra: I.B. Tauris, 2016, 223-246.

Scalbert-Yücel, Clémence ve Marie Le Ray "Knowledge, ideology and power: Deconstructing Kurdish Studies", *European Journal of Turkish Studies* [Online], no. 5 (2010).

Şahin Emrah. "Responding to American Missionary Expansion: An Examination of Ottoman Imperial Statecraft, 1880 – 1910." Yayınlanmamış Doktora Tezi, McGill University, 2011.

Salzmann, Ariel. *Tocqueville in the Ottoman Empire: Rival Paths to the Modern State.* Leiden; Boston: Brill, 2004.

Sami, Şemseddin *Kamusu'l-A`lâm: Tarih ve Coğrafya Lûgati ve Tabir-i Esahhiyle Kâffe-yi Esma-yi Hassa-yi Camidir*, 5 cilt. İstanbul: Mihran Matbaası, 1889-1898.

Saral, Ahmet Hulki. *Ermeni Meselesi.* Ankara: Genelkurmay Basımevi, 1970.

Sarkissian Arshah Ohan. "History of the Armenian Question to 1885", *University of Illinois Bulletin*, no. 35 (1938), 1–151.

Seferoğlu, Şükrü Kaya. *Anadolunun İlk Türk Sakinleri Kürtler.* Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, 1982.

Sevgen, Nazmi. *Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da Türk Beylikleri Osmanlı Belgeleri ile Kürt Türkleri Tarihi.* Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, 1982.

Şeref Han. *Şerefname,* M. Emin Bozarslan (çev.), İstanbul: Yöntem Yayınları, 1975.

Şimşir, Bilal N. *The Genesis of the Armenian Question.* Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1983.

Sinclair, Thomas. 'The Ottoman Arrangements for the Tribal Principalities of the Lake Van Region of the Sixteenth Century', *International Journal of Turkish Studies* 9, no. 1-2 (2003), 119-144.

Stone, Frank A. *Academies for Anatolia: A Study of the Rationale, Program, and Impact of the Educational Institutions Sponsored by the American Board in Turkey, 1830 – 1980*, Lanham: University Press of America, 1984.

Tarihte Türkler ve Kürtler Sempozyumu: Bildiriler 09-10 Ocak 2014/Ankara 4 cilt. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2014.

Tejel Gorgas, Jordi. "Le mouvement kurde de Turquie en exil : Continuités et discontinuitées du nationalism kurde sous le mandat français en Syrie et au Liban (1925-1946). Yayınlanmamış Doktora Tezi, EHESS ve Université de Fribourg, 2004.

Tejel, Jordi. *Suriye Kürtleri: Tarih, Siyaset ve Toplum.* İstanbul: İntifada Yayınları, 2009.Tezcan, Baki. "The Development of the Use of 'Kurdistan' as a Geographical Description and

the Incorporation of this Region into the Ottoman Empire in the 16th Century", Kemal Çiçek (der.), *The Great Ottoman-Turkish Civilisation: Cilt 3* içinde, Ankara: Yeni Türkiye, 2000, 540-553.

Toraman, Ömer. "Tanzimat'ın Yurtluk-Ocaklık ve hükûmet Sancaklarda Uygulanması (1839-1864)". Yayınlanmamış Doktora Tezi, Elazığ: Fırat Üniversitesi, 2010.

-----. "Trabzon Eyaletinde Yurtluk-Ocaklık Suretiyle Arazi Tasarrufuna Son Verilmesi (1847-1864)", *Uluslararası Karadeniz İncelemeleri,* no. 8 (2010), 55-66.

Torî, Nergıza. *Kürt Kültür Tarihi,* İstanbul: Berfin, 1999.

Totovents, Vahan. *Yitik Evin Varisleri*, Najda Demircioğlu (çev.). İstanbul: Aras Yayıncılık, 2002.

Turan Ömer ve Güven Gürkan Öztan. "Türkiye'de Devlet Aklı ve 1915", *Toplum ve Bilim*, no. 132 (2015), 78-131.

Türkyılmaz, Zeynep. "Anxieties of Conversion: Missionaries, State and Heterodox Communities in the Late Ottoman Empire." Yayınlanmamış Doktora Tezi, University of California, Los Angeles, 2009.

Ueno, Masayuki. "For the Fatherland and the State: Armenians Negotiate the Tanzimat Reforms", *International Journal of Middle East Studies* 45, no. 1 (2013), 93–109.

Uras, Esat. *Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi*. İstanbul: Belge Yayınları, 1987.

Üngor, Uğur Ümit ve Mehmet Polatel. *Confiscation and Destruction: the Young Turk Seizure of Armenian Property*. New York: Continuum, 2011.

Uzunçarşılı, İsmail Hakkı. *Osmanlı Tarihi Cilt: 5 Nizam-ı Cedid ve Tanzimat Devirleri (1789-1856).* Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2007 [1947].

Vali, Abass. "Nationalism and Kurdish Historical Writing", *New Perspectives on* Turkey, no. 14 (1996), 23-51.

Van Bruinessen, Martin. *Ağa, Şeyh, Devlet*. İstanbul: İletişim Yayınları, 2003.

Yarman, Arsen (der.). *Palu–Harput 1878: Çarsancak, Çemişgezek, Çapakçur, Erzincan, Hizan ve Civar Bölgeler* 2 cilt. İstanbul: Derlem Yayınları, 2010.

Yaycıoğlu, Ali. *Partners of the Empire: The Crisis of the Ottoman Order in the Age of Revolutions*. Stanford: Stanford University Press, 2016.

Yıldırım, Tuğba (der.). *Kürt Sorunu ve Devlet: Tedip ve Tenkil Politikaları (1925-1947)*, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2011.

Yılmazçelik, İbrahim. *XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Diyarbakır (1790-1840).* Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1995

-----. *XIX. Yüzyılın İkinci Yarısında Dersim Sancağı (İdarî, İktisadî ve Sosyal Hayat)*, Elazığ: Şark Pazarlama, 1999.

Yüksel, Metin. 'A "Revolutionary" Kurdish Mullah from Turkey: Mehmed Emin Bozarslan and His Intellectual Evolution', *The Muslim World* 99, no. 2 (2009), 356-80.

Zenzirci, Gizem. "From Property To Civil Society: The Historical Transformation Of Vakifs In Modern Turkey (1923–2013)", *International Journal Of Middle East Studies* 47, no. 3 (2015), 533-554.

Öz: Ermeni ve Kürt tarihleri üzerine olan çalışmaların çerçevesini hükümet ve güvenlik politikaları ile gündelik siyaset belirlemiştir. Dolayısıyla bu iki tarih sadece şiddetin yoğunlaştığı dönemleri inceleyen çalışmaların konusu haline gelmişlerdir. Bu yazı Kürt ve Ermeni tarihleri özelinde siyaset ve tarih arasındaki ilişkiye ve bu ilişkilerin dönüşümüne odaklanmaktadır. Kürt ve Ermeni coğrafyaları üzerine olan "resmi" anlatıları incelemenin dışında,

Kürt ve Ermeni tarih yazımlarının da bu anlatılara karşı çıkmakla beraber bazı tarihyazımsal sorunları ne yollarla tekrar ürettiklerini ele almaktadır.

Anahtar Sözcükler: Tarihyazımı, Tanzimat Dönemi, resmi tarih, Kürt Sorunu, Ermeni sorunu, birbiriyle bağlı tarih, özerklik, hoşgörü miti

History of Kurds and Armenians in the Tanzimat Era in the Shadows of "Questions"

Abstract: Government and security policies as well as daily politics have defined the framework of studies on Armenian and Kurdish histories. Thus, these two histories have become the subject of studies which focus on periods of escalated violence. This article focuses on the relations between politics and history and their transformation in the specific case of Kurdish and Armenian histories. In addition to its examination of the "official" narratives on Kurdish and Armenian geographies, the article also inspects the ways in which Kurdish and Armenian historiographies reproduce some of the historiographical problems they criticize in the official narratives.

Keywords: Historiography, Tanzimat era, official history, Kurdish Question, Armenian Question, interconnected history, autonomy, myth of tolerance

Hristiyan Malları ve Ziraat Bankası (1914-1919)

Taylan ESİN*

Zerbank Hukuk Müşaviri M. Fevzi Esin'in anısına

I. Mesele[1]

1843'te Ziraat Meclisi, 1846'da Ziraat Nezareti'nin kurulması ve 1858 Kanunnamesi ile arazi mutasarrıflarına tapu verilmesi, devletin tarımı geliştirme, çiftçileri kayda geçirme ve dolayısıyla daha etkin vergi toplama saiklerine dayandırılır.[2] 1847-69 yılları arasında taşra tarım verilerinin derlenmesi ve merkezi kurullarda değerlendirilmesi için bir dizi önlem alınır.[3] Bu yenilikler, İmparatorluğun, göçebelerin izini sürerek veya köylünün geçimlik ürününe zorla el koyarak vergi toplayan "ceberrut iktidar"dan, özellikle 19. yüzyılın ikinci yarısında yaptığı yatırımlarla köylüyü toprağa, nakliye ve ticaret ağlarına bağlayan, mükel-

* Araştırmacı, mehmettaylanesin@yahoo.com

1 Hukuki terimler konusundaki sabırlı açıklamaları için Sn. Burcu Postacı'ya teşekkür ederim. Yanlış anlamalar bana aittir.

2 Stephan H. Astourian, "The Silence of the Land", *A Question of Genocide*, R.G. Suny, F. M. Göçek, N. M. Naimark (ed.) (NY: Oxford Uni. Press, 2011) içinde, 57; Oya Gözel, "The Implementation of the Ottoman Land Code of 1858 in Eastern Anatolia", (yüksek lisans tezi, ODTÜ, 2007).

3 Tevfik Güran, "Tanzimat Döneminde Tarım Politikası", *Türkiye'nin Sosyal ve Ekonomik Tarihi (1071-1920)*, Osman Okyar, Halil İnalcık (ed.) içinde, (Ankara: Hacettepe Üni., 1980), 272-4.

Ahmet Şevket Bey
Banka Genel Müdürü
1908-1916 ve 1918-1922
(BOA)

lef, borçlu ve bağımlı kılan "sürdürülebilir" bir "altyapı iktidarı"na geçiş isteği olarak yorumlanabilir.[4]

Altyapı iktidarının bir uygulama aracı olarak düşünülebilecek modern zirai kredi kurumunun kökeni, birçok kaynakta, Mithat Paşa'nın Tuna Vilayeti'nde kurdurduğu ve sermayesi üyelerince sağlanan Memleket Sandıkları'na dek geri götürülür. Memleket Sandıkları'nın "sermaye katkısının düzensiz... olması, borç vermedeki sorumsuzluk, üreticilerin parayı uygunsuz biçimde kullanmaları, ... yerel memurların kötü idaresi" gibi istenmeyen sonuçlar, 1883 yılında Menafi Sandıkları'na dönüştürülmelerine neden olur. Hükümet kredi arzını sürdürülebilir kılmak için, sandıkları, aşarla orantılı "menafi iane hissesi" adı verilen vergiyle desteklemek zorunda kalır. Böylece Menafi Sandıkları, memleket sathına genişlemiş ve sabit geliri olan bir ortaklık haline gelir.[5]

Ancak usulsüzlükler devam eder: Sandık heyetlerinin birçok yerde üreticilere verilmesi gereken kredileri nüfuzlu tüccar ve ayana aktardığı belirlenir. Hükümet, kayırmacılığı engellemek ve işleyişi denetlemek amacıyla, 19. yüzyılın karakteristiğine uygun olarak, yerel sandıkları birbirine bağlayarak örgütler ve merkezileştirir. Ziraat Bankası (bu yazıda Banka) 27.8.1888'de kurulur. Ancak merkezileşmenin temel gerilimini taşıyarak: Banka kaynakları, iane katkısını sağlayan çiftçilerin mi, merkezi denetim ve örgütlenmeyi sağlayan Nezaret'in mi, yoksa ikisinin arasında yer alan yerel ittifakların, yani Menafi Sandığı heyetlerini ikame eden Banka sandık memurlarıyla bölgesel nüfuz sahiplerinin yönetiminde mi olacaktır? Yine "merkez-çevre" geriliminin bir uzantısı olarak, örneğin belirli bir grup çiftçinin ihtiyacı için, Banka'nın genel tahsisatına başvurulacak mıdır? Seçenek ve önceliklerin varlığı, Banka'ya henüz kuruluşunda iktisadi-siyasi bir işlev kazandırır.

[4] Bu ayrım için bkz. Michael Mann, *İktidarın Tarihi* (İstanbul: Phoenix, 2013), Bölüm 5. Örneğin Solon reformları, topraklarını kaybederek köleleşen veya kaçan köylülerin yurtlarına dönmesi için borçlarının affını vaat eder (Victor Ehrenberg, *From Solon to Socrates* (NY/Londra: Methuen, 1973), 50-76).
[5] Donald Quataert, *Anadolu'da Osmanlı Reformu ve Tarım, 1876-1908* (İstanbul: İş Bankası, 2008), 120-2.

1888 Nizamnamesi, kuruluşun işleyişini, hükümetin "himayesinde" ve Ticaret ve Nafia Nezareti'nin[6] "nezareti altında" ifadeleriyle tanımlar. Böylece Şura-yı Devlet tarafından ve resmi yazışmalarda bir devlet kurumu olarak kabul edilmekle birlikte, örneğin Meclis-i Ayan'ın 11.7.1914'deki toplantısında Yorgiyadis Efendi, sermayesi çiftçinin verdiği paralardan müteşekkil olduğundan Banka'nın "devair-i devletten" sayılamayacağını dile getirir. Düyun-ı Umumiye de aynı görüştedir.[7] Durum, özellikle mali kaynaklar açısından bakıldığında böyledir: Banka sermayesi, Menafi Sandıkları mevcut ve alacakları, aşarın yaklaşık onda biri oranında bir vergi olan "menafi iane hissesi", kredi faizleri ve net karın üçte birinin ilavesinden, kısaca çiftçi katkısı ve işletme kazancından oluşur.[8] Banka genel bütçenin de dışındadır.[9]

Emil Kautz
Banka Genel Müdürü
1916-1918 ve 1923-1924
(*Hazar*)

1914-18 arasında Banka'da önemli değişiklikler olur: 1908'den beri genel müdür olan Ahmet Şevket Bey'in yerine, Temmuz 1916'da Emil Kautz getirilir.[10] 3.5.1914'te uygulamaya alınan Geçici Kanun, 5.4.1916'da "bazı küçük farklarla" kesinleştirilir.[11] 21.5.1917'de ise yeni bir nizamname yürürlüğe girer. Bu değişikliklerden sonra Banka'nın gelir, kar, borç tahsil oranı gibi "performans göstergeleri", grafiklerde görüldüğü üzere, hızla yükselmeye başlar. İtibari sermaye 10 milyondan 1916'da 15 milyon liraya (genel bütçenin üçte biri), 1915'te oluşturulan ihtiyat akçesi 1918'de 25 katına çıkar.[12]

İlginç olan, Banka'nın bu dönemde asli sermaye girdisi olan menafi iane hissesinden mahrum kalmasıdır. Ankara'daki Banka sandıkları 1913 (1329) menafi hisselerini iki yıl sonra bile alamamışlardır.[13] Savaş dönemi hisse tahsilatı, 1914

[6] *Banka* 1909'da Ziraat Nezareti'nin denetimine geçer (Yusuf S. Atasağun, *T.C. Ziraat Bankası, 1888-1939* (İstanbul: Kenan Matbaası, 1939), 36).
[7] Atasağun, *Ziraat,* 44-5.
[8] Atasağun, *Ziraat*, 123; Nurettin Hazar, *T.C. Ziraat Bankası 1863-1983* (Ankara: Fon Matbaası, 1986), 177.
[9] Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), Babıali Evrak Odası 4397/329751.
[10] BOA, İrade Dosya Usulü 56/17; BEO 4422/331584. "Banka'nın, Türkiye'deki ziraat ve sanayiin gelecekteki gelişimiyle mütenasip biçimde yeniden düzenlenmesi için" tayin edilir (*Tasvir-i Efkar*, 15.7.1916). Sadrazam Kamil Paşa'nın oğlu ve Hikmet Bayur'un babası Şevket Bey 1918-22'de görevine döner.
[11] Atasağun, *Ziraat*, Ekler; Hazar, *Ziraat*, 130.
[12] *Türkiye Ziraat Bankası'na Müteallik Mücmel Malumat*, Ankara, tarihsiz.
[13] BOA, Dahiliye Umur-ı Mahalliye-i Vilayat Müdüriyeti Belgeleri 53/40, 18.4.1915.

değerinin yarısına düşer. 1917 Nizamnamesi'nde sıralanan gelirler arasında menafi hissesi bulunmaz.[14]

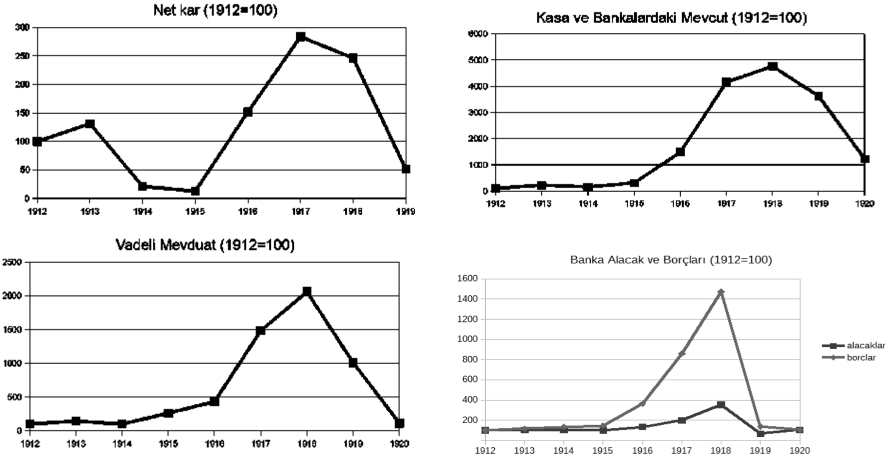

Kaynak: *Türkiye Ziraat Bankası'na Müteallik Mücmel Malumat*; Hazar, *Ziraat*, 364-7.

Başlıca gelir kaynağını kaybeden Banka savaşın zor yıllarında nasıl yükselişe geçer? Bu yazıda nizamname ve kanunlar ile Banka'nın faaliyetlerindeki değişimin ana hatlarına bakılacak; yasal düzenlemelerin Banka performasındaki etkisi sorgulanacaktır. Ancak bundan önce Banka'nın siyasi-iktisadi işlevini gösteren ve Geçici Kanun'u önceleyen iki ayrı gelişmeye, 1895 ve 1909 olaylarına değineceğiz.

II. 1894-96 Katliamları

1858 Arazi Kanunnamesi, Doğu Anadolu'da hedeflenen gelişmeyi sağlamadığı gibi, beklenmeyen "yan etkiler" yaratır. Bunlardan biri toprağın hızla değer kazanmasıdır.[15] Geleneksel iktidar yapısının yıkılışı, göçebe ve muhacir iskanıyla beraber[16] 19. yüzyılın ikinci yarısında toprak için büyük bir mücadele başlar. Bölgenin egemenlerine, 1891'de kurulan Hamidiye Alayları gibi devlet destekli yeni nüfuz sahipleri de eklenince, bölge bir suç ve şiddet girdabına sürüklenir ve araziler hızla köylülerden aşiret reislerine ve özellikle Hamidiye kumandanlarına geçmeye başlar.[17]

1894-96 olayları, bu şiddet sürecinin zirvesidir. Olaylarda binlerce kişi ölür veya göç etmek zorunda kalır; çarşılar yağmalanır ve yakılır. Özellikle Ermeni cemaati derin bir iktisadi yıkıma maruz kalır. Sonrasında açlık ve ölümler sürer.[18] Dolayısıyla, öncesinde zor ve tehditle devri sağlanan araziler, aşar borcu, muk-

[14] Atasağun, *Ziraat*, 146-50 ve Ekler. Menafi hissesi muhtemelen 1914'ten itibaren Hazine'ye aktarılır (BOA, BEO 4635/347587, 22.6.1919).
[15] Gözel, "The Implementation."
[16] Astourian, "Silence", 56.
[17] Janet Klein, *The Margins of Empire* (Stanford: Stanford Uni. Press, 2011), 130.
[18] Van-Eriş için bkz. BOA, Dahiliye Nezareti Tesri-i Muamelat 14/8, 14.9.1896.

tedirlerin "himaye" dayatmaları, üretim araçlarının tedariki vs. nedeniyle zor durumda kalan köylüler tarafından satılır.[19] Terk edilmiş bazı Ermeni köylerine Kürt aşiretleri yerleş(tiril)ir; bazı yerlerde ise toprak "mahlul" kategorisine sokularak Müslümanlara hibe edilir veya satılır.

Henüz 1870'lerde, Berlin Konferansı'ndan önce yaptığı gibi,[20] Ermeni Patrikhanesi, bu kez de 1890-1910 dönemine ve Doğu'daki Ermeni coğrafyasındaki 32 sancağa ait yaklaşık yedi bin şikayeti Meşrutiyet'ten sonra incelemeye alır. Dosyalar, işlenebilir tarım arazilerinin, yanısıra ev ve manastırların sistematik bir politika ile Ermenilerin elinden nasıl alındığına işaret eder. Bu politikanın uygulama aracı olarak muhtemelen, gasp, müsadere, evrakta tahrifat, vs. gibi birbirinden farklı onüç yöntem tasnif edilir.[21] Vakaların çoğunda köylülere rızalarını gösteren evraklar da imzalatılmıştır.

Mülkiyet aktarımını sağlayan yöntemlerden biri de, Banka'nın müdahalesidir. Banka, öldürülen, kaçan veya sürgün edilen çiftçilerin aldığı borcu geride kalan ailelerinden talep eder.[22] 1904-1908 arasında Bitlis ve Muş'ta ödenmeyen taksitler nedeniyle birçok Ermeni mülkü değerinden düşük fiyatlarla Banka'ca satılır. Bölgedeki Banka yöneticileri, Kürt aşiret reisleri ve diğer ayan ile bağlantılı olduğundan, alıcıları tahmin etmek zor değildir. Örneğin bir Patrikhane dilekçesine göre, Tercan'ın Kötür (şimdiki Bağpınar) köyünden altı Ermeni çiftçinin, taksitlerini zamanında ödeyemedikleri için Banka'ya rehin verdikleri tarlaları müzayedeye çıkarılır. Parayı müzayedeye yetiştirmelerine rağmen, mahalli hükümet başvurularını reddederek tarlaları "mahalli mütegallibesi"nden Cemil Bey'e tescil eder. Çiftçiler kendi tarlalarında ortakçı sıfatıyla çalışırken, bu kez Cemil'in damadı tarafından cebren yerlerinden çıkartılır; ürünleri gasp edilir. Merkezi hükümetin "arazi meselesini halletmek üzere Anadolu'ya bir Heyet-i Islahiye" gönderdiği haber alındığında Cemil tarlaları başkasına satmağa kalkışır.[23] Takori Aşireti'nden Nimet Ağa adlı bir Hamidiye kumandanı, şaibeli yöntemler ve Banka kanalıyla bir köy sahibi olmuş ve bir Hristiyan köyünün de topraklarını ele geçirmiştir.[24]

Erzurum Valisi, Bayburt'taki "iğtişaş"ta ölenlere ait arazinin kaydi değeri "pek fahiş" olduğundan veraset intikal harcının varislere Banka'dan açılacak kredinin üçte birine ulaştığını bildirir ve intikal muamelesi yapılmadan çiftçiye kredi açılmasını ister. Banka'nın o zaman bağlı olduğu Ticaret ve Nafia Nezareti, intikalsiz arazinin rehni karşılığı varislere borç vermenin "karşılıksız para

[19] Klein, *Margins*, 131, 143-44.
[20] Astourian, "Silence", 59.
[21] Raymond H. Kevorkian, "Demographic Changes in the Armenian Population of Diarbekir, 1895-1914", *Armenian Tigranakert*, Richard Hovannisian (ed.) içinde (Costa Mesa: Mazda, 2006), 256.
[22] Kevorkian, "Demographic", 262.
[23] BOA, Dahiliye Nezareti Hukuk Evrakı 5/94, 28.9.1912. Nitekim Şakir Paşa'nın incelettiği davalar arasında *Banka*'nın haciz uygulamaları da vardır (Ali Karaca, *Anadolu Islahatı ve Ahmet Şakir Paşa* (İstanbul: Eren, 1993), 119).
[24] Klein, *Margins*, 146, 150.

vermek demek" olduğu ve "havalide zarar görenlere her türlü kolaylığın yapıldığı sırada bu intikal harc maddesinde hükümetten bir muamele-i istisnaiye" yapılmasını talep eder.[25] Böylece riski Hükümet'e devretmek ister. Patrikhane'nin mazbatasına göre, memurlar, Banka'ya 1895'ten kalan borçların tahsili için, Bayburt Gayk(?) ve Osduğ(?) Ermenilerine ait çift hayvanı ve eşyaları Bayburt'a götürerek müzayedeye çıkarır. Patrikhane, diğerleri gibi iğtişaşta hasar gören bu iki köyün de geçim araçlarından mahrum kalmaması için Hükümet'e başvurur.[26] Andırın'da iğtişaşta eşi ve kardeşi katledilen ve geride kalan sekiz çocuğa bakmak zorunda kalan bir çiftçinin arazisi, aşar ve Banka borcu nedeniyle satılmak istenir.[27]

Erzurum Vilayeti'nin çiftçiler için kredi ve intikal harcı istisna talepleri 1906'da da sürer.[28] Van Ermeni Cemaati adına Hükümet'ten talep edilen üç başlıktan biri olan kredi,[29] Banka mevcudu yeterli olmadığı gerekçesiyle reddedilir.[30] 1905'te dağıtılan tohumluk kredisi yetersizdir.[31]

Palu'da ise, Patrikhane'nin şikayetine göre, Ermeni ahali ve mültezimlerine ait mallar iğtişaşta yağma edildiğinden, kendileri veya varisleri çifte baskı altında kalır. Bir taraftan "mahalli beyleri"nden senet karşılığı aldıkları değirmen ve işledikleri arazi, senetler iğtişaşta kaybolduğu için beylerce zabt edilir. Aleyhlerine dava açmağa cesaret edemezler. Diğer taraftan Banka'dan aldıkları borcun geri ödeme süresi bittiğinden geçim kaynağı olan arazileri, "mahalli hükümet marifetiyle yok bahasına" satılır. Bundan dolayı ahalinin "sefalet ve perişanlığı nihayet derecesine varmakta"dır.[32] Dolayısıyla, Ermeni köylü ve mültezimlerden, muhtemelen Müslüman ayana Banka aracılığıyla mülk aktarılır. Sivas Vilayeti'nde bazı Ermeniler, Çerkes muhacirlerinden aldıkları borcu ödeyemeyince, rehin ettikleri tarlaları Çerkeslerin "uhdelerine kayıt ettirmiş olmaları üzerine" borçlarının Banka'ca ödenmesi için başvuruda bulunur.[33]

Muş ve Bulanık'ta iğtişaşta ürünü telef olan ahaliye Banka'nın gösterdiği "kolaylık", taşınmazların "rehin veya defaten ferağ olmadığı takdirde teminat olarak kabul" etmesidir.[34] 1909'da Muş Ermeni Murahhas Vekili Vartan ve mebus Kigam Efendi tarafından çekilen telgrafta Muş Ermenilerinden "birçok erbab-ı ihtiyacın açlıktan telef olmak derecesine geldiğinden" Banka vasıtasıyla nakit

---

[25] Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Sadaret Mektubi Kalemi Mühimme Kalemi Belgeleri 640/1, 26.4.1896.
[26] BOA, DH.TMIK.M 56/47, 24.7.1898.
[27] BOA, DH.TMIK.M 62/77, 23.11.1898.
[28] BOA, Dahiliye Şifre 190/92, 22.4.1906.
[29] Patrikhane'nin daha kapsamlı ıslah programı ve talep listesi için bkz. BOA.DH.TMIK.M 29/14, 2.1.1897
[30] BOA, DH.ŞFR 205/116, 28.3.1897; DH.TMIK.M 30/4, 13.4.1897.
[31] BOA, DH.ŞFR 342/20, 2.4.1905.
[32] BOA, DH.TMIK.M 32/95, 13.4.1897.
[33] BOA, DH.TMIK.M 45/27, 2.12.1897.
[34] BOA, BEO 299/22388, 1895.

gönderilmesi istenir.[35] Murahhaslıktan gelen bilgiye göre, olaylardan yirmi yıl sonra Banka Muş'ta çiftçilerin arazilerini satmağa başlar.[36]

Bazı durumlarda, memurlar da cemaatler-arası mülkiyet aktarımında rol oynar: İddiaya göre, Kiğı Banka Müdürü Ermeni çiftçilerin rehin gösterdiği tarlaları "İslamdan kendi dostları"na satar ve kredileri Müslümanlara dağıtır.[37]

Banka'nın genel tavrını bir Şura-yı Devlet kararı özetler: Ermeni Patrikliği'nden iğtişaşta zarar görenlerin Banka'ya olan borçlarının tehiri iltimas olunur. Ticaret ve Nafia Nezareti, başvuruları vilayet meclislerince uygun görülen borçlular için tahsilatın kefalet şartıyla on seneye kadar tehirini öngörür. Ancak topraklarını terk ettikleri için bizzat müracaat edemeyenler için tehir değil Banka Genel Merkezi'nin kararı geçerli olacaktır. Şura-yı Devlet, Banka'nın talebini reddeder ve bu ikinci grup için de on sene mühletin geçerli olması gerektiği yorumunu yapar.[38]

Banka kaynaklarının bu borçları ertelemek veya affetmek için yeterli olmadığı düşünülebilir. Ancak Banka örneğin Hicaz Demiryolu projesine 1900 ve 1901'de 100 bin lira ile başlayarak 1908'e kadar kesintisiz kredi verir.[39] Anlaşılan Banka, olayları, 1888 Nizamnamesi'nin 32. maddesindeki afet, savaş, vs. mücbir sebeplerle ödeyememe hali olarak yorumlamadığı ve doğrudan tecil istemediği gibi, Ermeni köylülere karşı yerelde daha dışlayıcı bir tutum almış, örneğin borcun 5-10 katı değerindeki arazileri sattırmıştır.[40]

II. Meşrutiyet'ten sonra, Ermeni devrimcileri[41] ve Jön Türkler tarafından adlandırıldığı biçimiyle, "toprak meselesi", bu süreçte kaybettikleri arazilerin mağdurlarca iade talebidir,[42] miladı Berlin Konferansı'ndaki Avrupa müdahalesine götürülen "Ermeni meselesi"ni önceler, "yerli"leştirir ve iktisadi temeline doğrudan gönderme yapar. Çiftçilerin, mallarının mütegallibe ve beylere aktarılarak toprak ve yurtlarından dışlanmasına meydan vermek hatta neden olmak suretiyle, Banka şube ve sandıkları bu mülksüzleştirme siyasetinde önemli bir rol oynar.[43] Bu işlevin ne derecede merkezi bir karar ve topyekün bir politikanın uzantısı olduğunu anlamak için, ileriki dönemlere de bakmak gerekir.

---

35 BOA, Dahiliye Nezareti Mektubi Kalemi 2811/89, 14.5.1909; DH.ŞFR 412/114.

36 BOA, BEO 4229/317147, 29.10.1913.

37 BOA, DH.TMIK.M 49/33,7.5.1898.

38 BOA, BEO 1147/85966, 9.6.1898.

39 Emrah Çetin, "Türk Basınında Hicaz Demiryolu (1900-1918)" (yüksek lisans tezi, Erciyes Üni., 2009).

40 Astourian, "Silence", 62.

41 Minas Ter-Minassian, *Mémoires d'un Partisan Arménien* (Aiguines: Editions de l'Aube, 1990), 109.

42 Klein, *Margins*, 152-3.

43 1896'da Van İcra Dairesi'ndeki *Banka* alacakları Hazine'ninkinden fazladır (Karaca, *Anadolu*, 139).

III. 1909 Adana Katliamı

Meşrutiyet'in akabinde 31 Mart ve Adana olayları patlak verir. Kilikya, Ermenilerin Doğu Anadolu gibi mülkünü kaybettiği değil, aksine 1870'ten itibaren genişlettiği bir bölgedir.[44] Cemaatin büyük kısmı, Adana Müslümanları gibi, hayatını pamuktan kazanmaktadır. Binlerce Ermeni ve yüzlerce Müslümanın öldüğü olaylarda, ev ve işyerleri büyük zarar görür. Pamuk üretimi önceki seneye göre % 40 düşer.[45]

Adana Vilayeti, 1909'da mahsulün kaldırılması ve pahalılığa meydan verilmemesi için herhangi bir banka veya resmi kuruluştan altı ay müddet ve müteselsil (=zincirleme) kefalet[46] (bundan sonra kefalet) ile ahalinin istediği 100 bin liranın hiç olmazsa yarısının verilmesini ister.[47] Ermeni Patrikhanesi Banka'dan borçların birkaç sene tehirini talep eder.[48] Ancak Banka Maliye'den alacağını henüz tahsil edemediğini öne sürerek reddeder.[49]

Çiftçiler işlerini yoluna koyamadıklarından, Osmanlı Bankası'ndan aldıkları borcun on sene süreyle tehirini isterler. Ancak Meclis-i Vükela 1.4.1911'te Osmanlı Bankası'nın verdiği borcu hükümetin tehir etmeye hakkı olmadığı kararını alır. Çiftçilere ölen hayvanları, yakılan ve yıkılan binaları ve ürünlerine karşılık tazminat verilmediği gibi, aşar affı da olmaz.

Arazi büyüklüğüne göre beş senede geri ödenmek üzere % 6 faizle Banka'ca verilen borç, aşara mahsup edilmiştir. 1910-11'de hububattaki bereketsizlik ve işçi ücretlerinin yükselmesi nedeniyle çiftçi zordadır. En azından Banka'ya olan borçlarının affını ister. Gerekli tahkikat yapılırsa, geri ödemeye güçlerinin olmadığının, taşınmazları satılsa bile bedelinin borca yetmeyeceğinin ortaya çıkacağını iddia ederler. Hükümet'in borcu tecil kararına rağmen, Banka'nın tahsil amaçlı kanuni takibe geçeceği duyulmuştur. Haciz ve mahkeme masrafı ile mağduriyetlerinin bir kat daha artmaması için en az bir sene daha uzatma isterler.

Eylül 1912'de Adana Ermeni Murahhası Şahi, Protestan Reis-i Ruhanisi Hamparsum Eşciyan ve Meclis-i Cismani azasından Ohannesyan tarafından Hazine'ye verilen dilekçede, iğtişaştan zarar görenlere verilmiş borcun tahsili için "mahallince borçlular nezdinde takibat-ı şedide icra edildiği" ve mağduriyetlerine meydan vermemek için Osmanlı ve Ziraat Bankalarınca "esaslı bir tedbir alınması gerekli olduğu" bildirilerek bankalarla müzakereler sonuçlanıncaya kadar takibatın tehiri istenir.

---

44 Astourian, "Silence", 77.

45 *2. Adana Pamuk Kongresi Zabıtnamesi*, İstanbul, 1925, s.163-4.

46 Bir "özyönetim" biçimi olarak cemaat-içi zincirleme kefalet için bkz. Özer Ergenç, "Osmanlı Şehrinde 'Mahalle'nin İşlev ve Nitelikleri Üzerine", *Osmanlı Araştırmaları* IV (1984): 69-78. Mali açıdan, aynı yerleşimde yaşayanların birbirlerine sınırsız sorumluluk esasına göre kefil olmalarıdır. Ödenmeyen borç kefalet zincirindekilere paylaştırılarak tahsil olunur.

47 BOA, BEO 3542/265629, 5.5.1909.

48 BOA, BEO 3990/299185.

49 BOA, DH.MKT 2802/42, 9.5.1909.

Dahiliye Nezareti'ne 7.11.1913'te "umum zürra, tüccar ve müstekrizler" adına Markaryan tarafından çekilen telgrafta, "şekli istikraz, esası iane" olarak dağıtılan paranın geri ödenmesi için kendilerine zaman zaman baskı yapıldığı anlatılır. Borcun iadesi, müstedileri "hadisenin ferdasındaki hal-i perişaneye" geri döndürecektir. Hükümet'ten takibatın sürdürülmemesini, emlak ve arazilerine konan ipotekin kaldırılmasını, borcun affını isterler.

Vali'nin 7.7.1914'teki yazısına göre, 1910-11'den kalan taksitler 1914 sonuna, 1912'den kalanlar 1915'e ve 1913'ten kalanlar 1917'ye ertelenmiş de olsa, Ermeni muteberan, tüccar ve çiftçisi 1914 sonunda ödeme yapacak güçte değildir. "Bereketin hasıl olmaması" ve "piyasanın durgun ve düşkün gitmesi", Vilayet'in iktisadi hayatını kötü etkilemiştir. Vali, 1903 Bulgar iğtişaşında zarar görenlere yapılan uygulamayı emsal göstererek, borçların affını talep eder.[50] Banka ve Vilayet İhtiyaç Komisyonu'nun Aralık 1914 tarihli mazbatasında her çiftçiye kefaletle 30 lira kadar borç lüzumu gösterilmiş ve sadece Vilayet merkez kasabası için 15 bin lira istenmişse de, Banka'dan 17.12.1914'te 5 bin lira ödenir.[51]

Dahiliye Nezareti'nin 11.1.1915 tarihli talebinde, Adana iğtişaşında zarar görenlere "Hazine namına" Ziraat ve Osmanlı Bankaları'nca verilmiş borca ait vadeleri biten taksitlerin, süregiden mali buhran nedeniyle borçlulardan alınması mümkün olmadığından, o seneki taksitlerin en azından bir sene ertelenmesi önerilir. Ancak Meclis-i Vükela borcun tecili konusunda "Hazine'ce mümkün olan bütün kolaylık gösterilmiş olduğundan" yeni bir ertelemeye gerek görmez.[52] 1911'de Osmanlı Bankası borcunu ertelemeye yetkili olmadığına karar veren Meclis-i Vükela, 1915'te ertelememe yönünde karar verir.

Sadaret'ten ilgili nezaretlere yazılan 25.2.1915 tarihli yazıda, pamuğun ihracına sınırlama getirilmesi nedeniyle, Hükümet'çe Adana Vilayeti'ne acil yardımın gerekli görüldüğü, bu nedenle Hazine'den Banka'ya 50 bin lira verilmesi istenir.[53] 24.2.1915'te Meclis-i Vükela Hazine'nin yardımına mutlaka ihtiyaç duyulduğu gerekçesiyle, belki de ürün karşılığı ("pamuk mahsulü depo edilerek") Banka'ya çiftçiye dağıtmak üzere bu miktarın verilmesini kararlaştırır.[54] Bunun üzerine 3.3.1915'te bu paranın Harbiye Nezareti'nce Banka'ya altı ay vade ve %3 faiz ile avans olarak verilmesi için geçici bir kanun taslağı hazırlanır.[55]

Para, Mayıs 1915'te henüz gelmemiştir. Vali'ye göre, "çiftçilerin kuvvet ve iktidarı yoktur. Parasızlık gittikçe derinleşen bir buhran halinde şiddet ve tahribatını artırıyor. Hiçbir çiftçi bankalardan, sarraf ve faizcilerden… en ağır şartlarla bile para alamıyor. Yalnız Ziraat Bankası var. En zalim ve sıkıntılı bir iflastan varını korumak isteyen… çiftçinin son ümidi bu. Halbuki Ziraat Bankası ancak arazi kıymetinin yarısı kadar borç veriyor. Zaten kıymeti düşük takdir edilmiş

[50] Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Dahiliye Nezareti İdare-i Umumiye Evrakı 86-4/6-6, 6-9, 6-27, 6-30, 6-47; BEO 4094/306981.
[51] BOA, DH.İ.UM 86-1/1-22, 1-24.
[52] BOA, Meclis-i Vükela, 196/93, 17.2.1915.
[53] BOA, BEO 4340/325441; DH.İ.UM 86-1/1-28.
[54] BOA, MV 196/124.
[55] BOA, BEO 4341/325530.

General Dufieux
Kilikya Bölge Yöneticisi
(www.eliecilicie.net)

arazi de hemen tümüyle Banka'ya merhundur." Bu nedenlerle, Vali, çiftçilere rehin gösterecekleri arazinin yarısı değil, tümü kadar borç verilmesini ister.[56]

Vali'nin 4.9.1915 tarihli şikayetine göre, 1915'te Banka rehinli malları, muhtemelen zirai ürün ve arazileri müzayedeye çıkarır. Mağdur çiftçilerinin Ermeni cemaatinden olup olmadığı açık değildir. Ancak her durumda, Banka, satışa tam da çiftçilerin en sıkıntılı döneminde girişmiştir: 1915 hasatı "bereketli" olmadığı, elde edilen ürün de "mevcut durum" ve deniz ablukası nedeniyle ihraç edilemediği için, bölgede "zaten mevcut olan iktisadi buhran bu yüzden daha da şiddetlenmiştir." Kastedilen, Ermeni tehciri sonrası Adana'da yaşanan çöküş olsa gerektir.[57] Bu şartlarda rehinli mallara yüksek fiyatla talip çıkması olası değildir ki, bu durum, Vali'ye göre, hem Banka'yı hem borçlu çiftçiyi ve dolayısıyla ertesi seneki ziraati zor duruma sokacaktır. Nitekim ondan fazla Adanalı çiftçinin arazileri "icra dairesinde hemen hiç hükmünde bir fiyat ile" satılığa çıkarılmıştır. Vali faizi bile ödemekten aciz çiftçinin borcunun bir sene ertelenmesini talep eder.[58]

Açık olmamakla birlikte, taksitlerin Dünya Savaşı süresince tahsiline çalışıldığı anlaşılıyor. Fransız Fevkalade Komiserliği 22.5.1920 tarihli tezkere ile Babıali'ye başvurarak, 1909 olaylarında zarar gören çiftçi ve tüccara Banka'ca verilen borcun "terk veya tecili" için tahsilatın 1921'e kadar durdurulmasını ister. Banka Adana Şubesi ise 3.11.1921'de, zaman aşımının dolduğunu borçlulara ve Kilikya Bölge Yöneticisi General Dufieux'ye ihtar eder.[59]

Bu dönemde de Banka kaynaklarının bu borçları affetmek veya ertelemek için yeterli olmadığı düşünülebilir. Ancak durum böyle değildir: Banka örneğin Seyr-i Sefain İdaresi'ne 4.5.1916 ve 8.8.1916 tarihlerinden başlayarak Nisan 1922'ye kadar defalarca, en az 180 bin lira tutarında borç verir. Uygulama, Seyr-i Sefain'in "ecnebi bankalarına müracaatla fazla faiz vererek zarara uğramasına meydan vermemek" gerekçesine dayandırılır.[60] Banka, ayrıca, Levazım Reisi İsmail Hakkı'nın yönettiği Hicaz ve Askeri Demiryollar ve Limanlar Müdüriyeti'ne 1917'de 500 bin lira verir.[61] Gazete haberlerine göre, devlete ait taşınmazla-

[56] BOA, DH.İ.UM 86-1/1-30, 1-31, 1-4.
[57] Damar Arıkoğlu, *Hatıralarım* (İstanbul: Tan Gazetesi, 1961), 69.
[58] BOA, DH.İ.UM.EK 10/92; DH.İ.UM.EK 11/107.
[59] BOA, DH.İ.UM 19-9/1-4.
[60] BOA, Mukavelename ve Mukavelat Defterleri 70/47; MV 255/55 ve 255/92.
[61] *Hicaz ve Askeri Demiryollar ve Limanlar Müdüriyeti*, *Maliye Encümeni Mazbatası.*

rı, bedeli kırk yılda geri ödenmek koşuluyla Dünya Savaşı sırasında satın alan emeklilere Banka işletme kredisi sağlayacaktı.[62]

Banka kaynaklarının amaçdışı kullanımına başka bir örnek, İzmir'de "bir takım Osmanlı ve Efrenci (?) tüccardan ibaret guya merkezi İzmir'de olmak üzere teşkil edecekleri incir sendikası"dır.

İzmir Valisi, Naib, Defterdar, Tahrirat Müdürü, Müftü, Hahambaşı, Katolik Murahhası, Ermeni Murahhası ve Rum Metropoliti, Dahiliye'ye 1.9.1913'te gönderilen telgrafta, sendikanın bir tekel oluşturmak istediği ve üreticiye verecekleri 50-60 bin lira peşini Banka'dan borç aldığından şikayetçi olur.[63]

Sendikanın Banka'dan kredi alma yöntemini, 1914'te İttihat ve Terakki yanlısı eşraf tarafından kurulan Milli Aydın Bankası da anlaşılan taklit eder. Ayan Meclisi'nin olağanüstü oturumunda, Yorgiyadis Efendi, henüz teşekkül etmemiş, hedef ve şartları belirsiz Aydın Bankası'na, çiftçiye ait Banka sermayesinden 25 bin lira aktarım yapılma önerisini ağır bir dille eleştirir. Maliye Encümeni de, mazbatasında, iki taraf arasında yapılan mukavelede Aydın Bankası'nın tarımın gelişmesi için faaliyet göstereceğine dair açık bir ifade olmadığı, aksine "umur-u sarrafiye ve ticariyye" ile iştigal edeceği açıkça belirtildiğinden, "kendi kanununa ve esas teşekkülüne" aykırı olarak Banka'nın Aydın Bankası'na iştirakinin caiz olmadığını belirtir.[64] Buna rağmen, Savaş sırasında Banka Aydın Bankası'na ortak olur.[65] Ancak anlaşılmayan bir nedenle Banka borcunu 1916 Şubatına ertelemek ve Aydın Bankası'nın kuruluş nizamnamesini değiştirmek ister.[66]

IV. 3.5.1914 tarihli Banka Geçici Kanunu

1914 Kanunu'nun 1888 Nizamnamesi'nden önemli farkları şunlardır: Öncelikle "borçlu" tanımı 1914'te genişler: 1888 Nizamnamesi'nin 25. maddesinde çiftçiden başka kimseye borç verilmeyeceği şart koşulurken, 1914'te kredi almaya ehil olanlara, arazi sahipleri, sanayi-i ziraiye erbabı (bunun kapsamına Banka karar verecektir), tarımın gelişmesi amacıyla kurulan şirketler ve ziraat kooperatifleri eklenir. Geçici Kanun, Banka'nın Aydın Bankası'na ortak olmasının önünü açar. İkinci olarak, Banka ticari işlemler yapabilecek, tohumluk, hayvan, zirai alet ve arazi ticareti yapabilecek, vadeli veya cari hesap açarak nakit para kabul edecektir.

Üçüncüsü, borç işlemlerinde kabul edilecek teminatın esasları değişir: 1888'de sadece borçlu veya kefiline ait taşınmazın ipoteki karşılığında borç verilirken, buna 1914'te depolanmış zirai ürün, Osmanlı borsasına kabul olunmuş

---

[62] Zafer Toprak, *İttihad Terakki ve Cihan Harbi* (İstanbul: Homer, 2003), 86.
[63] BOA, DH.İD 200/2. Sözü edilen "Fig Packers" Şirketi midir?
[64] *MACZ*, 28 Haziran 1330 (11.7.1914).
[65] Gündüz Ökçün, "1909-1930'da Türkiye'de Bankacılık Alanında Kurulan Anonim Şirketler", *Türkiye İktisat Tarihi Semineri*, Osman Okyar, Ünal Nalbantoğlu (ed.) içinde (Ankara: Hacettepe Üni., 1973), 470.
[66] BOA, BEO 4362/327091, 4.6.1915 tarihli Şura-yı Devlet kararı.

Kigam Dergarabedyan
Muş Mebusu
(İBB Kütüphanesi)

tahvil ve hisse senetleri, Banka İdare Meclisi'nce belirlenen yerlerde altın ve gümüş ev eşyaları ("evani-i sim ü zer"), kefalet vs. eklenir.

Dördüncüsü, borcun tahsilatına ilişkin esaslardır ki, 1888 Nizamnamesi'ne oranla sertleştiğini görüyoruz. Örneğin 1888 Nizamnamesi'nin 32. maddesinde savaş veya afet gibi nedenlerle zarar gören borçlulara geri ödeme için ek süre tanınırken, aynı esneklik Geçici Kanun'da yer almaz, Kanun'da ise silah altındakiler ve "zarar gören" çiftçiyle sınırlanır. Üstelik herhangi bir taksit vadesinde ödenmediği veya teminat ya da rehin olarak gösterilen taşınmaz yandığı takdirde, borcun tümünün peşin ödenmesi şart koşulur. Geçici Kanun'un geri ödeme ile ilgili 5. faslına göre, borçlu ya da kefilinin Banka muamelesi örneğin haciz işlemine yaptığı itiraz veya açtığı dava bu muameleyi tehir etmez. Banka'nın alacağı mahkemeden ilam çıkartılmaksızın icra dairesi aracılığı ile tahsil edilir ("ilamsız icra"). Taksitlerden birinin geri ödenmemesi durumunda, borçlu veya kefile yapılan ihbardan belirli bir süre sonra teminat/rehine alacağa karşılık el konabileceği gibi, borçlu veya kefilin satışa uygun diğer malları da haczedilebilir.

Rehin gösterilen malın piyasa değeri, rehin verildiği tarihe göre % 10 düşerse, durum borçluya ihbarname ile bildirilir. Eksilen miktar zamanında yerine konmadığı veya başkaca bir rehin gösterilmediği takdirde, icraya başvurulmadan rehinli mal hemen satılarak borç, masraf ve faiziyle beraber geri alınır. Satılan veya Banka'ca el konulan mal, alacağa yetmediği takdirde, noksan miktar, borçlunun satılmaya elverişli mallarının, mahkemeye başvurulmaksızın icra dairesi aracılığıyla satışıyla alınır. Satılan mal bedeli, borcu aşarsa, fazlası emanet kaydedilerek müracaatında borçluya ödenir.

Kanun maddelerinin önemli bir kısmı Meclis-i Mebusan müzakerelerinde genel hukuk ilkeleri açısından sorgulanır. Kigam Efendi, borçla orantısız malın müzayedeye konulma ihtimalinden, Artin Efendi taksit ödemesindeki aksaklığın tüm borcu muaccel kılmasından rahatsızdır.[67] Bazı maddelerin ise, Şura-yı Devlet'e götürülen itirazlar sonucu, mevcut yasalarla ihtilaflı olduğu anlaşılır. Örneğin, borçlu veya kefilin haciz işlemine yaptığı itiraz veya açtığı davanın muameleyi tehir etmeyeceği hükmü (madde 25), İcra Kanunu'nun 115. maddesi ile

[67] Atasağun, *Ziraat*, Ekler, 48-143.

çeliştiği gibi, davanın sonucu beklenmeksizin alım ve satımın başlatılması, tüm taraflara telafisi mümkün olmayan zararlar verecektir.[68] Banka'nın kefaletli alacağını tahsil yöntemi, Katib-i Adil (=Noter) Kanunu'na,[69] müzayedeli satış usulü, Tecil-i Düyun Kanunu'na ters düşer.[70] Borçlunun vefatı durumunda varislerine başvurmak gerekirken, Banka, 30.3.1916'da Saruhan'da alacağını doğrudan doğruya tahsil etmeye çalışır.[71]

Sorulması gereken, 1914 Mayısında mevzuatın neden yukarıda özetlendiği gibi değiştirildiği ve tahsil hız ve oranının neden yükseltilmek istendiğidir. Bunu anlamak için hemen öncesindeki gelişmelere bakmak gerekir.

V. Balkan Savaşları ve 1914 Rum Boykot/Tehciri

A. Mübadele/Tehcir

Balkan Savaşı sonrasında Osmanlı-Bulgar tarafları arasında düzenlenen İstanbul Muahedenamesi'nin 10-12. maddelerine göre, arazinin ilhakından önce kazanılmış olan haklara, evrak ve senetlere bağlı kalınacak, terk edilen yerleşimlerdeki taşınmazlara ait haklar tanınacaktır. 2-15.11.1913'te nüfus mübadelesi için Edirne'de görüşen Türk-Bulgar heyetleri, 1914 Ekim'ine kadar mübadil sıfatını taşıyacakların isim ve mülkiyet listelerini belirler ve mal varlıklarının mübadelesini görüşür ama tasfiye gerçekleşmez.[72]

Bir görüşe göre, 1913 Antlaşması, Balkan Savaşı sırasında işgal nedeniyle zaten yer değiştirmiş Bulgar-Türk nüfusun fiili dağılımının karşılıklı onay ve tescilidir. 1914'te ise Osmanlı tarafı, mübadeleye aslında istekli olmayan Yunanistan'ı aynı şartlarla bir antlaşma yapmaya iterken, aynı zamanda fiili bir durum yaratmak için Rumları "gönüllü göçe zorlar."[73] 1914'te Yunanlı/Rumlara karşı başlatılan boykot ve Mayıs'taki şiddet dalgası, 1914 başında özellikle Trakya'da gelişen göçü hızlandırır ve Marmara ile Ege'ye yayar.[74] Yunanistan tarafından verilen bir muhtıraya ve diğer kaynaklara göre, Trakya ve Anadolu'dan Yunanistan'a göç eden Rum sayısı 130-150 bindir.[75] Bu durum, Yunanistan'la başlatılan nüfus ve mal mübadelesinin acil olarak ve daha geniş ölçekte ele alınmasını gerektirir.

Nitekim Balkan Savaşı sonrasındaki nüfus dağılımını ve mülteci akışını dengelemek üzere başlatılan girişim, muhacirleri de ele alacak şekilde genişletilir.

---

[68] BOA, BEO 4335/325096, 18.11.1914. 28.5.1915'te Şura-yı Devlet konuyu incelenmek üzere Tanzimat Dairesi'ne havale eder (BEO 4361/327058). *Banka* Kanunu'ndaki harç muafiyeti maddesine Maliye Nezareti'nin itirazı için bkz. BEO 4363/327225. Damga ve pul resminden muafiyetin Şura-yı Devletçe iptali için bkz. BEO 4433/332441, 4.10.1916 ve BEO 4485/336339, 13.3.1917.

[69] BOA, BEO 4483/336171, Şura-yı Devlet kararı, 26 .8.1917.

[70] BOA, BEO 4490/336738.

[71] BOA, BEO 4491/336760, 15.3.1917.

[72] Hasan T. Kerimoğlu, *İttihat-Terakki ve Rumlar:1908-1914* (İstanbul: Libra, 2009), 252.

[73] Kerimoğlu, *Rumlar*, 311; Dimitri Pentzopoulos, *The Balkan Exchange of Minorities and Its Impact on Greece* (London: Hurst&Company, 2002), 55-7.

[74] Fuat Dündar, *Modern Türkiye'nin Şifresi* (İstanbul: İletişim, 2008), 194-215.

[75] Dündar, *Modern*, 220; Kerimoğlu, *Rumlar*, 473-4.

Temmuz 1914'te kurulan Yunanistan-Osmanlı nüfus mübadele komisyonunda yaşanan en büyük anlaşmazlıklardan biri, Yunanistan'a göçen Rumların bıraktıkları mallardır. Talat Paşa, Mübadele Komisyon Reisi Muhtar Bey'e gönderdiği şifrede, ferağ ve intikal yasağı isteyen Yunanistan'ın aksine, bu yasağın kaldırılarak malların mübadeleye konu olmasını ister.[76] Yunan tarafı, Atina anlaşması gereği mültecilerin taşınmazları üzerindeki haklarının korunduğunu belirtirken, Osmanlı tarafı, komisyonun yalnızca kırsal nüfusun mübadelesiyle görevli olduğunu, kentli Rum nüfusun geri dönebileceğini ancak zararlarının tazmin edilmeyeceğini bildirir.[77] Osmanlı tarafı, muhtemelen nüfus değişimini hızlandıracağından, malların tasfiyesinden yana görünür.

Rumlar kısa sürede ülkeyi terk etmek zorunda kaldığından, taşınır ve taşınmaz mallarını değerinin çok altında elden çıkarmak zorunda kalıyor; Hükümet ise bunların envanterini çıkartmaya çalışıyordu. Taşınırlar satılıyor veya muhacirlere tahsis ediliyordu.[78] Tabii talandan kurtulmuşlarsa: Mürefte'den Patrikhane'ye çekilen telgrafa göre, Kastanyolis(?), civar Müslüman köyleri tarafından muhasara edilerek Hristiyanların emval ve eşyası yağma edilir.[79] Nitekim 1.7.1914'de Osmanlı kabinesine bir rapor sunan Talat Paşa Rum tehcirinde yağmaların yaşandığını itiraf eder.[80] Göçenlerin ucuza elden çıkarmak zorunda kaldıkları hayvanlar, Ermeni tehcirinde olduğu gibi,[81] "muhtekirler"in eline geçer.[82]

Göç/tehcirden geriye taşınır ve taşınmaz varlıkların yanısıra, bunların ayrılmaz bir parçası olan borçlar da kalır. Mübadeleye ilişkin anlaşmanın eki niteliğinde hazırlanan protokole göre,[83] muhacir Rumların teminat/kefalet karşılığı aldığı borçlar, mahal esasına göre kaydedilir. Malların bir kısmı yabancı ülke tebaasına rehinlidir.[84] Konsoloslar, örneğin Aydın'dan göç eden Rumların alacaklısı İngiliz, Avusturya ve Macar tebaası adına devreye girerek müzayedeye konan malların satıştan çekilmesini ister. Rumların ipotekli arazileri, borçlarına karşılık Anadolu Pamuk Şirketi'ne ferağ olunur.[85]

---

[76] BOA, DH.ŞFR 43/129, 30.7.1914.
[77] Kerimoğlu, *Rumlar*, 446-54.
[78] Kerimoğlu, *Rumlar*, 384, 424-5, 468-9.
[79] BOA, DH.ŞFR 40/71.
[80] Taner Akçam, *'Ermeni Meselesi Hallolunmuştur'* (İstanbul: İletişim, 2008), 86-97.
[81] Dahiliye'den 11.8.1915'de çekilen telgrafa göre, Ermeni malları "pek ucuza" elden çıkarılmış ve "şuradan buradan toplanan erbab-ı ihtikarın" tekelinde kalıp yok pahasına satılmıştır (BOA.DH.ŞFR 54A/388).
[82] BOA, DH.ŞFR 40/160, 7.5.1914.
[83] Nurten Çetin, "Osmanlı-Yunan Nüfus Mübadelesi Girişimleri", *Selçuk Üni. Sosyal Bilimler Dergisi* Sayı 24 (2010): Ek III; Nevzat Onaran, *Osmanlı'da Ermeni ve Rum Mallarının Türkleştirilmesi* (İstanbul: Evrensel, 2013), 255-6.
[84] BOA, Kalem-i Mahsus Müdüriyeti Belgeleri 19/70, 29.6.1914.
[85] Kerimoğlu, *Rumlar*, 469-70.

B. Banka'nın Alacakları

Alacaklılardan biri de Banka'dır. Banka'ya kefaletle borçlu olanların Edirne, Hüdavendigar, Aydın gibi vilayetlerden göçü engellenir.[86] Edirne özelinde hicret için tren veya vapura binen Rum ahalinin Banka'dan ilişik kesme belgelerini gösteremedikleri takdirde geçişlerine izin verilmez.[87] 11.7.1914'te yapılan müzakerelere göre, Rumların terk ettikleri rehinli taşınmazlar açık artırma ile satılarak Banka'nın alacakları tahsil edilecek; bakiye, yerel mal sandıklarına teslim edilecek; tapu senetleri ise Banka şubelerinde saklanacak ve taşınmazlar "şimdilik" hiç kimsenin üzerine geçirilmeyecektir.[88] Böylece Banka'nın rehinli alacakları, tasfiyenin hızını artırır ve geri dönüş ihtimalini düşürürken, kefaletli alacakları göçü engeller.

Geri ödeme sıkıntısı sadece Rumlara özgü değil, savaş ve istiladan çıkmış bütün Edirne çiftçisinde yaygın bir durumdur. Yetmişten fazla çiftçinin Dahiliye'ye verdiği 22.5.1914 tarihli dilekçede, tüm yazıya sinmiş edebi bir üslupla yapılan durum tespitinden sonra, Hükümet'in bakış açısını gösteren bir örnek verilir: 1913'te vergiler affedilmiş; 1914'te toplam 5-10 kişiden ibaret mültezim borçlarının silinmesi için özel izin çıkarılmıştır. Ancak bu af, "memleketin hayat-ı iktisadiyesiyle o kadar alakadar olmayacak bir tedbirdir. Çünkü bir mültezim aynıyla bir tacirdir." Üstelik de bir spekülatör: Özellikle işgalden önce mültezimler depo ettikleri ürünleri yüksek fiyatla satarlar. Esas düşünülmesi gereken ziraat ise, ortada "bir Ziraat Bankası meselesi vardır." Vilayet'te Banka'yla bağı olmayan bir çiftçi yoktur.[89] Ancak mültezimlerin borcu silinirken, Banka çiftçiden alacaklarını hala talep etmektedir. Vali Zekeriya Zihni'ye göre, "Ziraat Bankası meselesi", aslında mültezimi destekleyen hükümete borçlu ve bağımlı kılınmış örgütsüz Osmanlı çiftçisinin hal-i pürmelalidir. Nitekim Kırkkilise Üsküp nahiyesi muhtarları adına Yorgi tarafından 15.4.1914'te verilen dilekçede savaşın yıkımı nedeniyle Banka alacağının iki ay tecili istenirken, Pınarhisar kazası köylerinin Rum muhtarlarıyla ihtiyar heyetlerinin 19.4.1914 tarihli dilekçesinde köylerden temettü, arazi vergisi, yol bedeli ve Banka borcu toplamı olan 160 bin kuruşun bir defada istendiğinden şikayetle, alacağın takside bağlanması talep edilir. Göçün engellenmesi için Hükümet'çe alınan önlemlere teşekkür eden Ortodoks Patriki, Balkan Savaşı nedeniyle salınan tekalif-i emiriye vergisiyle Banka alacaklarının tecilini iltimas eder.[90]

Resmi yazışmalarda 1914 Mayıs ayına kadar Edirne çiftçisinin sıkıntıları mültezim imtiyazlarıyla kıyaslanırken, bu tarihten sonra etnik mensubiyetine göre derecelendirilir. 17.5.1914 tarihli Defterdarlık yazısında "bu sene de tekalif-i emiriyenin tecili istenmiş ise de" bunun Rum ahaliye değil savaştan en çok zarar gören Müslümanlara uygulanması istenir. Çatalca Mutasarrıfı 20.5.1914'te Dahi-

---

[86] BOA, Siyasi Kısım Belgeleri 80/2, 19.6.1914.
[87] BOA, DH.İD 170/9, 7.4.1914.
[88] Çetin, "Osmanlı-Yunan": 162.
[89] *Banka* ülke genelinde 1909'da 280, 1912'de 88 bin çiftçiye kredi vermiştir (*İktisadiyyat*, Nisan-Mayıs 1916).
[90] BOA, BEO 4283/321188.

liye'ye livadaki Rumların Müslümanlar gibi zarar ve ziyana uğramadıkları gibi, öteden beri ziraat ve ticaretle de iştigal ettiklerini, 20.8.1913 tarihli geçici kanunla da tekalif-i emiriyelerinin affedildiğini bildirir. Banka da alacak takibini hasata kadar ertelemiştir. Vilayet'ten Dahiliye'ye, oradan da Sadaret'e yazılan 18 ve 21.6.1914 tarihli yazılarda mali istisnanın sadece Müslümanlara tanınması istenirken, Banka'ya yapılan tecil talebine henüz bir cevap gelmediği bildirilir. Savaştan önceki borçları hakkında henüz nizami bir takibat başlatılmamış ise de, hasadın yaklaştığı hatırlatılarak Hristiyan borçlarının zaman aşımına uğramaması için hasat sonunda tahsili önerilir. Hatırlanırsa, 1916 Kanunu'nda ödemesi ertelenen mağdur borçlular, "zarar gören" çiftçilerdir. Rum çiftçiler muafiyet kapsamına muhtemelen alınmaz.

Banka'nın o dönemde bağlı olduğu Ticaret ve Ziraat Nezareti (bundan sonra Nezaret), Vali'ye 6.7.1914'teki cevabında öncelikle yöre çiftçisine sağladığı imkanları (taksit ertelemesi, tohumluk, makine ve nakit tedariki, vs) sıralar. Ardından çiftçi borçlarının affını gerektiren bir "sebeb-i kanuni mevcud olmadığı gibi böyle bir muamelenin emsali dahi" olmadığı, borçların affı yoluna gidildiği takdirde Vilayet'teki şube ve sandıkların kapanmasının gerekeceği, en önemlisi de Banka sermayesi esasen "umum zürra tarafından verilen hisse-i menafiden tahsil edildiğinden umuma aid paranın medyunlara bahş edilmesi[nin] adalete münafi... bir çığır... açacağı ve ... sui misal teşkil" edeceği yazılır.[91] Vali 12.7.1914'te Nezaret'in fikrini Dahiliye'ye aynı ifadelerle ("umumun malı", "adalete münafi", "çığır", "suimisal") tekrarlar ve çiftçi dilekçelerinin "dikkate alınmağa şayan" olmadığını bildirir. 22.9.1915'te Nezaret Savaş'tan önceki borcun işlemiş faiziyle birlikte alınması ve 1915'ten sonraki faiziyle beraber tüm çiftçi borçlarının on sene müddetle on taksite yayılmasına karar verir. 29.7.1917'de verilen altı imzalı bir dilekçede hiç olmazsa 1915'ten önceki borçların silinmesi istenir.[92] Buna rağmen Banka'nın "umumun malı" olduğu gerekçesiyle af yapılmaz; Edirne (Rum) çiftçisine ait malların satış/haczinin önü açılır.

Banka Geçici Kanunu'nun Rum mallarının tasfiyesindeki işlevleri, Nizamname'den farklılık gösteren maddelerinde saklı olabilir. 1888 Nizamnamesi'nde savaş veya afet gibi nedenlerle zarar gören borçlulara geri ödeme için ek süre tanınırken, tam da Rum tehciri sırasında çıkarılan Geçici Kanun'da bu esneklik kaldırılır. Tıpkı Hükümet gibi, Banka da alacaklarının bir an önce tahsilinden yanadır. 1888'de sadece taşınmaz ipoteki karşılığında borç verilirken, 1914'te depolanmış zirai ürün ile Banka İdare Meclisi'nce belirlenen yerlerde altın ve gümüş ev eşyalarının eklenmesi, Rumlara ait terk edilmiş eşyaları ele geçirmiş olanlara sağlanan bir kolaylık olabileceğini akla getirir. Durum böyle ise, Geçici Kanun, Rum arazilerinin satış ve tasfiyesi ile yağmalanan eşyaların yeni sahiplerine kredi verilmesine aynı anda olanak sağlar. Böylece Balkan Savaşı'ndan "az zarar gören" Rumların serveti, Banka üzerinden Müslümanlara aktarılmış olabilir.

[91] BOA, DH.İD 170/9.

[92] BOA, BEO 4376/328165; BEO 4294/322000.

Geçici Kanun'un başka bir işlevi, kefalet ile ilgilidir. Nezaret'in 25.10.1917 tarihli tezkeresine göre, Edirne ve çevresinden göçen Rum ahalinin emval-i metrukeleri bedelinden mahalli mal sandıklarının emanet hesabında kayıtlı toplam 4,699,199 kuruştan sadece 565,589 kuruş şahıs adına kayıtlıdır. Başka bir deyişle, paranın büyük kısmının kimin adına emanete alındığı belirsizdir. Kayıtlı şahıslar içinde Banka'ya asaleten ve kefaleten borçlu bulunanlar varsa, "bunların borçlarının Bulgarların emval-i metrukesi... hakkında alınmış karar dairesinde" Banka'ya iadesi doğaldır. 4,133,600 kuruşluk kısmı ise kefaletli borçlara mahsuben Banka talep etmişse de, Hazine bunu uygun bulmaz.

Nezaret'in savunmasına göre, Banka'ca kefaletli borç aslında her karye için şahıs adına verildiğinden, her mükellef diğerinin borcunu tazmin etmek zorundadır. Emval-i metruke bedelinden karye adına toptan kayıtlı meblağın ayrıntısının bilinmemesi, karye sakinlerine kefaletle borç verilmiş miktarın ödenmemesine bir sebep oluşturmaz. Meclis-i Vükela, Nezaret'in önerisini, "bir karyenin borcunun diğer bir karyenin hesabından ödenmesine meydan" verilmemesi şartıyla kabul eder.[93] Banka Kefalet Talimatnamesi 1901'de yayınlanmasına rağmen,[94] 1914'te kanunlaşmış ve bir iddiaya göre, ancak 1916'dan sonra rağbet görerek yaygınlaşmıştır.[95] Bu nedenle, Edirne'deki borçların % 90'ının kefaletli olması şaşırtıcıdır. Bu oran, emval-i metrukenin kayda geçiril(e)memesinden kaynaklanmış olabilir. Böyle ise, kefalet yöntemi, Geçici Kanun'a, borçları, borçlu ve kefillerin gıyabında, köyün "anonim" malına başvurmak ve tahsilatı hızlandırmak için dahil edilmiş olsa gerektir.

C. Malların Paylaşımı

Banka, Geçici Kanun ile alacaklarını güvenceye almaya çalışırken, bazı sorunlar çıkar: Nezaret'ten Sadaret'e 10.5.1914'te yazılan yazıya göre, Balkan Savaşı'ndan sonra Edirne Vilayeti'nden Bulgarların protokol gereği ve Rumların kendi "arzu"larıyla harice göçü nedeniyle zimmetlerindeki borcu Banka tahsil edememiştir. Hükümet arazilere Müslüman iskan etmiş, taşınırları "kısmen ahaliye" vermiş, kısmen satarak bedelini mal sandıklarına emaneten geçirmiş; Banka'nın alacakları ise ikinci plana düşmüştür. Türk-Bulgar Mübadele Komisyonu henüz işini tamamlamamış olduğundan, Banka alacağının temini ve köylerdeki taşınmazların İslam muhacirlerine tahsisi konusunda bir esas oluşturulması için Dahiliye, Hariciye ve Maliye Nezaretlerinden bir komisyon kurulması öngörülür.96 Özel komisyona, Dahiliye adına, Mübadele Komisyonu'nda da görevli, Aşair ve Muhacirin Müdüriyet-i Umumiyesi (bundan sonra AMMU) Müdürü Şükrü (Kaya) katılır.[97] Maliye Nezareti 22.8.1915'te Sadaret'e, İslam muhacirleri-

---

[93] BOA, BEO 4494/337017, Temmuz 1917; BEO 4494/337017, 25.10.1917; MV 210/68, 2.12.1917.

[94] Atasağun, *Ziraat*, 231. Örneğin Haçin muhacirlerine *kefalet*le borç verilmesi uygun görülmez (BOA.DH.MKT 146/36, 4.10.1893).

[95] Hazar, *Ziraat*, 428.

[96] BOA, BEO 4355/326587; BEO 4363/327167, 4.7.1915.

[97] BOA, BEO 4366/327398, Dahiliye'den Sadaret'e, 11.7.1915.

ne dağıtılacak taşınmazlarla ilgili gerekenlerin Dahiliye'ce yapıldığı ve Banka alacağının da muhacirlere devrine karar verildiğinden, komisyon teşkilinin bir anlamı olmadığını yazar.[98]

Bu bir anlaşmazlığın göstergesidir: Maliye, Rumların Banka'ya olan borçlarının emval-i metrukeden tahsilini isterken, Dahiliye bu malların mübadeleye tabi olmasından dolayı devredilemeyeceğini savunur.[99] Banka ile AMMU arasındaki ihtilaf da bu sırada görünür olmaya başlar. AMMU'nun 3.7.1915 tarihli tespitine göre, Bergama'dan göçen Rumların Banka'ya rehinli emlak ve arazisi müzayedeye konulmuştur. Bunların "yok pahasına" elden çıkarılacağı açıktır. Hukuken "mahlul" statüsünde bulunan ve fiilen Rumeli muhacirlerine tahsis olunmuş bu malların satışı durumunda, satış bedeli muhacirlerin başka yere nakil masrafını bile karşılamayacaktır. Bu nedenle, Muhtelit Mübadele Komisyonu müzakerelerinde Rumlara ait rehinli emlak ve arazi taksitlerinin orayı işgal eden muhacirlerce ödenmesi uygun bulunmuş ve emlak ve arazinin "şimdilik" satılmaması Nezaret'e yazılmıştır. Cevaben gelen tezkerede, muhacirlere yeni borç senetleri düzenlenmesi ve ödemenin yapılaması durumunda, 2.1.1897 tarihli bir Şura-yı Devlet kararına dayanılarak, arazinin borcuyla beraber muhacirlere devrinin uygun bulunduğu, ancak taksitlerin muhacirlerce ödenmemesi durumunda arazilerin yine müzayedeye konulacağı bildirilir.[100] Nezaret, Dahiliye'nin önerisini koşullu kabul eder.

Nezaret Sadaret'e 3.9.1915'te, Edirne çevresinden göçen Hristiyanların Banka'ya 50-60 bin lira tutarındaki kefaletli borcunun tahsil edilemediği yazar. Hristiyan mallarının satışından elde edilen 25 bin lira mal sandıklarına yatırılmıştır. Bu meblağdan 10 bin lirası, çiftçilikte "terakki gösterenlere ikramiye olarak" verilmek üzere Vilayet'e tahsis edilmiş; Vilayet, anlaşılan, Hristiyan tehcirinden sonra çiftçiye yardım etmeye karar vermiştir. Kalan kısmın, muhtaç çiftçilerin yararlanması amacıyla Banka'ya verilmesi istenir.[101] 6.6.1916'da Banka henüz alacağını tahsil edememiş olsa gerek ki, Bulgar emval-i metrukesinden 15 bin ve Rum emval-i metrukesinden 10 bin lirayı talep eder. Ancak Edirne mal sandığında bu miktarda para yoktur.[102] Mal sandıklarının bağlı olduğu Maliye Nezareti Banka'nın alacağına ortak olmuştur. Böylece Maliye, Dahiliye ve Ticaret ve Ziraat nezaretleri arasında üç taraflı bir anlaşmazlık olur.

Büyük Savaş patlayınca, mübadele askıya alınır. 1916'da Yunanistan'ın savaşa girmesi ve 1917'de Ege ve Karadeniz'de başlatılan Rum tehcirinden sonra malların statüsü muhtemelen gözden geçirilir. Firaren veya naklen harice giden Rum ve Bulgarlarla, dahile tehcir edilen Rum ve Ermenilerin Banka'ya olan

[98] BOA, BEO 4370/327722.

[99] Ahmet Efiloğlu ve Raif İvecan, "Rum Emval-i Metrukesinin İdaresi", *History Studies*, Volume 2/3 (2010): 129.

[100] BOA, Mebani-i Emiriye ve Hapishaneler Müdüriyeti Belgeleri 154/98 (DH.UMVM 123/114; BOA, Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti Evrak Odası Belgeleri 15/24).

[101] BOA, BEO 4374/328002; BEO 4378/328333, 7.10.1915; DH.İ.UM 54-10/2-1; DH.İ.UM 54-10/6-1 (Ağustos-Eylül 1915).

102 BOA, BEO 4417/331264; BEO 4437/332762, Nezaret'ten Sadaret'e, 2.11.1916.

borcunun tahsil şeklinin karara bağlanması öngörülür. Dahile gönderilen Rumlarla ilgili muamelenin tehiri uygun bulunurken, Tasfiye Kanunu'na tabi olan araziden Banka'ya rehinli olanlar hakkında Kanun'un uygulanması istenir. Harice giden Rum ve Bulgarlara ait taşınmazlar, müzayedeye konarak satılabildiği takdirde, Banka hakkının alınması ve satılamaz ise bedeli "takdir ve tayin" olunarak Banka'ca tasfiyesine karar verilir. Araziye Hükümet'çe muhacir iskanı istenirse, Banka'ya bedeli ödenerek satın alınabilecektir.[103] Edirne Vilayeti ile Çatalca Sancağı çiftçisinden Balkan Savaşı'ndan önce Banka'ya asaleten veya kefaleten borçlu olanların borcunun on seneye yayılması için bir nizamname düzenlenir.[104]

Banka'nın Bulgar ve Rumlardan alacağının bunların rehinli taşınmazlarından tahsili hakkında Dahiliye Nezareti'nin 18.6.1917 tarihli tezkeresi üzerine, Meclis-i Vükela, Maliye, Dahiliye ve Ticaret ve Ziraat Nezaretlerinden atanacak memurlardan bir komisyon teşkiliyle konunun incelenmesine karar verir.[105] Rehinli alacaklar konusu 1917'de hala sürüncemededir.

VI. Ermeni Tehciri

A. Hukuk ve Mücadele

Bulgar ve Rum mallarına uygulanan mübadele mantığı, Ermeni emval-i metrukesi için geçerli değildir. Ancak borçların gördüğü muamele ve mallar üzerinde hak iddia edenlerin mücadele biçimleri benzerlik gösterir: Nezaret'ten Sadaret'e 25.9.1915'te giden yazıda, tehcir edilen Ermenilerin taşınmazları üzerindeki Banka alacaklarının 11.7.1914 tarihli Şura-yı Devlet kararına uygun olarak iskan edilenlere aktarıldığı ("idane") bildirilir. "Devair-i resmiyeden" sayılan Banka'nın alacağı Tecil-i Düyun Kanunu'na tabi olmadığından, Ermenilere kefaletle borç verilen meblağın usulüne uygun olarak icra dairesi marifetiyle taşınırlarından tahsili konusunda Banka memurlarına kolaylık gösterilmesi Nezaret tezkeresiyle 25.7.1915'te Dahiliye'den talep edilmiştir. Buna rağmen, emval-i metruke komisyonları, taşınır bedellerini mal sandıklarına aktarır. Maliye Nezareti'nden 10.9.1915'te yazılan tezkerede rehinli ve kefaletli borçların tahsili için alınacak karara kadar erteleme istenir. Ancak ihtiyar heyetleri de dahil tüm kefiller tehcir edilmiştir. Kefaletli alacağın karşılığı olarak ortada sadece zirai ürün ve hayvan gibi taşınırlar kalmıştır. Sermayesi çiftçiye yetmeyecek düzeye gerilediğinden, Banka alacaklarının Ermeni taşınırlarından hemen ödenmesi istenir.[106]

26.9.1915'te yayınlanan "Ahir Mahallere Nakledilen Eşhasın Emval ve Düyun ve Matlubat-ı Metrukesi Hakkındaki Geçici Kanun"a göre,[107] Banka, alacağını tasfiye komisyonlarına onaylattıktan sonra alabilecektir. Nezaret'e göre,

---

103 BOA, MV 208/38, 27.5.1917 (HR.SYS 2435/67, Sadaret'ten Hariciye'ye, 21.5.1917).
104 BOA, MV 246/97, 4.2.1917; *Düstur* T2/C9, s. 153.
105 BOA, MV 208/84, 27.6.1917.
106 BOA, BEO 4376/328193 (Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi 272-0-0-11_7-4-8).
107 *Düstur*, T2/C5, s. 737-739.

rehinli mallara genel hukuk hükümlerine göre muamele yapılacağı, Kanun'un uygulamasını ayrıntılandıran 8.11.1915 tarihli Nizamname'de açıktır. Ancak kefaletli mallar bu kapsam girmediğinden, Geçici Kanun hükmünün bunlara teşmil edilmemesi gerekir. Bunun bir de teknik nedeni vardır: Sahillerde bulunan şube ve sandıkları savaş sebebiyle dahile taşındığından, defter ve evrakın mahallerine iade edilerek komisyonlara tevsik edilmesi, Kanun'da belirtilen iki aylık sürede yapılamayacaktır. Üç aylık ek süre istenir.[108]

Rum ve Bulgar mallarını kısmen de olsa mal sandıklarına aktarmayı başaran Maliye Nezareti, daha önce yaptığı başvuru ile Ermeni emval-i metrukesinde üzerinde de söz sahibi olmak ister. Bulgar ve Rumlara ait emlak ve arazinin Hazine'yle doğrudan ilgisinin olmadığını, buna karşın Ermenilere ait muhtemelen taşınmazlardan Banka'ya rehin edilmiş olanların icra daireleri tarafından müzayedeyle satılması durumunda, bunların düşük bedelden satılmasının Hazine'yi zarara uğratacağını kaydeder. Borçların borçlunun "mevcut malları" üzerinden ödenmesini, böylece rehinli malların "Hazine namına kaydını" ister. Borçlunun satılacak taşınırı yoksa, alacağın şehir ve kasaba dahilindeki taşınmazların kirasından mahsubu uygun bulunur. Köylerde ise kiralama imkanı olmadığı gibi, borçların mülke yerleşen muhacirlere aktarılması iskanın mantığına aykırı olacaktır. Makul çözüm, emlakin "takdir olacak kıymetlerle" Hazine'ye geçirilmesi, emval-i metruke bedellerinin mal sahiplerinin cari hesaplarına geçirilerek bu hesaptan Banka'ya olan borçlarının ödenmesidir.[109] Hazine, anlaşılan, Banka faaliyetine müdahil olur ve taşınmazların temellükü konusunda önceliği almak ister. Ancak Nezaret'in 3.1.1916 tarihli karşı iddiasına göre, Banka'nın emval-i metruke araziye "hükm-i rehin icabınca" el koyma önceliği ("hakk-ı rüçhan") vardır.[110]

Dahiliye ile ise başka bir ihtilaf gelişir: 12.12.1915'te AMMU'dan tasfiye komisyonlarına yazılan yazıda, emval-i metruke hasılatından olan meblağın % 70'inin Banka şubelerine yatırılmasına artık gerek kalmadığından bundan sonraki tahsilatın "kanun gereği" mal sandıklarına verilmesi, o ana kadar Banka'ya teslim edilmiş meblağın geri alınmaması, yalnızca miktarının bildirilmesi istenir.[111] Bir ay sonra, 22.1.1916'da AMMU Banka'ya verilen "emanet"lerin mal sandıklarına devrini tekrar ister.[112] Dahiliye, emval-i metruke bedelinin muhafazası için mal sandıklarını Banka hesaplarına tercih eder.

B. Müzayede ve Mücadele

AMMU Müdürü Şükrü Bey'in Adana'dan Dahiliye'ye çektiği şifreye göre, Banka'ya rehinli olup da satılan arazinin müzayede ve satışında rastlanan "irtikab ve suistimale bir misal olmak üzere" beş bin dönüm arazi asıl fiyatı olan

---

108 BOA, BEO 4377/328243, *Nezaret*'ten Sadaret'e, 17.11.1915.

109 BOA, BEO 4460/334466, 11.3.1917; MV 207/33, 14.3.1917.

110 BOA, DH.I.UM 13-3/8-26.

111 BOA, Dahiliye Nezareti Hukuk Müşavirliği Belgeleri 12/76, 12.12.1915.

112 BCA, 272-0-0-12_36-9-9.

6-10 lira yerine dönümü 50 kuruştan Merkez Jandarma Kumandanı Avni Bey'e satılır.[113]

Şükrü Kaya
AMMU Müdürü

Ertesi gün Şükrü Bey Dahiliye'ye Nezaret ve Banka'yı suçlayan daha ayrıntılı ve sert bir mesaj gönderir. Banka'ya rehinli emlak ve araziye ait borcun, vadenin on seneye uzatılarak muhacirlere devri veya alacağın ödenerek arazinin muhacirlere dağıtılması yolundaki Dahiliye teklifinin Nezaret ve Banka'ca kabul ve mülhakata tebliğ edilmemesi, Ermeniler uhdesinde bulunan rehinli arazinin yok pahasına ("dönümü on lira kıymetinde mahallerin birer liraya") satılmasına neden olmuş ve memleketi bir "arazi hayratı"na çevirmiştir. Daha da kötüsü, emirlere sadık kalan birçok memuru "mülkiyeli birer arazi tellalı" yapmış ve muhaciri iskana uygun araziden mahrum bırakmıştır. "Bu çirkin fiil" ancak Nezaret ve Banka'nın rehinli araziyi Dahiliye'ye devrederek, alacağını muhacirin tahsisatından tahsili yoluyla telafi edilebilir. Müzayedelerin derhal durdurulması ve şimdiye kadar icra dairesi marifetiyle satılmış araziden iskana uygun olanların geri alınarak muhacirlere tahsis ve dağıtımı istenir. Mülki memurların "daire-i memuriyetleri dahilinde arazi ve emlak alamamaları hususundaki tasavvur[un]... memurin-i askeri ve adliyeye de teşmili" vurgulanır. Seferberlik ve Ermeni tehciri sırasında memur ve zabitan tarafından Adana'da satın alınan 500 dönümden fazla arazinin AMMU tarafından istimlakinin, "arazi hayratı"nda yaşanan suistimali giderebileceği yazılır.[114]

Banka'nın arazi vurgununa katkısının çerçevesi başka bir belgede bulunabilir: Diyarbakır Hazrolu Yusuf Beyzade Hidayet, Dahiliye'ye 14.2.1918'te gönderdiği dilekçede, 1917'de Silvan İcra Dairesi'nce Banka'ya rehinli emval-i metruke satışının kanunsuz olduğunu ve Hazine'yi zarara uğrattığını iddia eder. Nedenlerini tek tek sıralar:

1. Müzayededen önce İcra Kanunu ve Banka Nizamnamesi'ne aykırı olarak, mülki ve mali memurlarla tasfiye komisyonlarına yazılı tebligat yapılmamıştır.

[113] BOA, DH.ŞFR 527/77, 6.8.1916. Avni, Mütareke'den sonra, dönemin Maraş Mutasarrıfı İsmail Kemal ve Adana Valisi İsmail Hakkı ile birlikte tehcir, taktil ve "ihrak-ı şahsi"(?) maddelerinden zanlıdır (BOA, Dahiliye Nezareti Asayiş Kalemi Belgeleri 20/118).
[114] BOA, DH.ŞFR 527/98, 7.8.1916.

2. Rehinli mallar birçok parçadan oluşmasına rağmen gerekli ve yeterli miktardan fazlası ("beşyüz kuruşluk borç için beşbin liralık arazi") satılmıştır.

3. İhalenin feshi ve Hazine lehine yenilenmesi talebi yerine getirilmemiştir.

4. Kaza dahilinde birçok muhacir varken iskana tahsis olunan arazi de satılmıştır.

5. "Vasi ve külli" arazi, savaş nedeniyle taliplerin azalması sonucu "pek cüzi bedel"le ihale edilmiş; bedelin tümü de alınmamıştır.

6. Maliye Nezareti'nin 15.9.1917 tarihli emirnamesinde, tehcir edilenlerin taşınırları borcu ödemeye yeterli değilse, taşınmazlarından yetecek miktarın satılarak alacağın tahsili öngörülürken, buna riayet edilmemiştir.

Durumdan faydalananlar arasında, birkaç yüzbin kuruş kıymetindeki çiftlikleri "bad-ı hava denecek" kadar ucuz bir bedelle alan Diyarbakır ayanından Cemilpaşazadeler de vardır.[115] Ceyhan'da "bazı eşhasın" rehinli malları, raicinin üçte birine alıcı çıkmamasına rağmen, Banka tarafından müzayedeyle 1916'da satılmak istenir.[116]

Şükrü Bey'in Ermeni tehciri sürerken başlayan itirazları nasıl sonuçlanır? İlk sonuç Dahiliye'nin Banka'nın "saldırgan" tahsil şeklini sınırlama gayretleridir. Dahiliye, Banka'yı Ermeni taşınmazlarından uzaklaştırmaya ve taşınırlarına yönlendirmeye çalışır.

İkinci bir sonuç Dahiliye'nin taşınmaz envanterini genişletme isteğidir. 18.6.1917'deki Dahiliye Sadaret yazışmasına göre, Banka harice göçen Bulgarlarla Rumların zimmetlerindeki alacağın tahsili için rehinli taşınmazlarını müzayedeyle satabilecek, satamadığı takdirde bedelini "takdir" ederek sahiplenebilecek ("tefevvüz"); buralara muhacir iskan olunursa bedeli Banka'ya ödenecektir. Ancak rehinli taşınmazların "defaten" satışına teşebbüs olunduğu takdirde, örneğin "Adana'da 30 ila 50 bin lira kıymetindeki arazinin 2200 küsur liraya satılması" örneğindeki gibi rehinlilerin çok düşük fiyata elden çıkarılması ve "bu meyanda ecanib yeddine geçmesi" gibi ihtimallerin yanı sıra, oralara iskan edilmiş olan muhacirlerin nakli için "vakit ve nakit heba edilmiş olacaktır." Dahiliye, Sadaret'e, Rum ve Bulgar mallarında olduğu gibi, borçları "doğrudan doğruya muhacirin tahsisatından" ödeyerek taşınmazları devralmayı önerir.[117]

Aynı şekilde, Dahiliye'den Urfa Mutasarrıflığı'na gönderilen şifrede, "nakledilmiş eşhastan" kalan 10 bin lira alacak karşılığı Banka'da rehinli bulunan liva dahilindeki 25 köyün, meblağın muhacir tahsisatından ödenerek derhal rehinden

---

115 BOA, DH.İ.UM 7-2/1-13. Bu ailenin bazı üyeleri 1915 katliamlarında yer alır (Said Çetinoğlu, "Diyarbakır'da Ermeni Mallarını Kim Aldı?", *Diyarbakır Tebliğleri*, Bülent Doğan (ed.) içinde (İstanbul: Hrant Dink Vakfı, 2013), 387.

116 BOA, BEO 4490/336738, 21.3.1917.

117 BOA, BEO 4476/335654 (=BEO 4460/334466, 25.10.1916).

kurtarılması ve iskana açılması istenir.[118] Urfa Mutasarrıfı'ndan Dahiliye'ye gönderilen şifrede ise, şehir içindeki emval-i metrukeden Banka'ya rehinli evlerin müzayedeyle pek düşük bedellerle satılacağı anlaşıldığından, böyle cüzi bedelle elden çıkarılmaktansa rehin bedellerinin tahsisattan ödenerek evlere muhacir iskanı önerilir.[119]

VII. 1917 Rum Tehciri

Rum mallarının, Yunanistan'daki muadillerinin mevcudiyet ve mütekabiliyeti nedeniyle, fiilen Eylül 1915'ten itibaren Ermeni mallarından farklı bir statü kazandığı ve 21.2.1916'da hazırlanan "Rum Emval-i Metrukesinin Suret-i İdare ve Muhafazasına dair Talimatname" ile yönetilmeye başladığı varsayılır.[120] Talimatname'nin 4. maddesine göre, Yunanistan'a gidenlere ait müzayede ile satılacak eşyanın bedeli, biliniyorsa sahibi, bilinmiyorsa köy namına ve 20.3.1918 tarihli talimatname ekine göre ise, harice ve dahile sürülen Rum mallarının geliri Banka'ya yatırılacaktır.[121] Ancak fiili durum farklıdır: Ermeni mallarına uygulanan muameleye "müşabih" sayıldığından, Rum mallarının işletilmesi, bölgede varsa tasfiye komisyonlarına, yoksa en büyük mülki memurun başkanlığındaki "müstakil komisyonlara" bırakılmıştır. AMMU şubeleri ise sadece mülteci ve muhacirlerin yoğun olduğu yerleşimlerdedir. Tasfiye komisyonlarının son bulmasına ve AMMU teşkilatının yetersizliğine dayanarak, Maliye Nezareti, 1917'de Rum mallarının yönetimini Dahiliye'den devralmak ister. Meclis-i Vükela teklifi reddeder.[122]

Uygulamanın bir kısmı talimata uygun görünür: Edirne'deki Rum ve Bulgarlardan metruk taşınırlar, Vilayet'in geri alınmasından sonra merkez kaymakamının başkanlığındaki bir komisyon tarafından satılarak Hazine'ye teslim edilirken, Talimatname'den sonra AMMU'ca satılarak sahibi adına Banka'ya yatırılır.[123] Muhtemelen 1917'de Samsun'dan tehcir edilen İstavri'ye ait 20 bin kuruş miktarındaki altın ve gümüş, Emval-i Metruke Komisyonu tarafından "emaneten" Samsun Banka Şubesi'ne,[124] Rus Ordusu'nca işgalde kaçırılan Ordulu Nikolaki Urfanidi'nin dükkan kasası ilgili memurlarca açılarak el konan evrak-ı nakdiyeyle beraber bulunan altın liralar "talimatname gereği" Banka'ya konmuştur.[125]

Rum emval-i metrukesinin "hüsn-i muhafazası ve gelirinin temin, tahsil ve hesabı için gereken meblağın AMMU bütçesinden ödenmesine kanuni imkan olmadığından", bu amaçla istihdamı gereken memur maaşı ile diğer masrafların

[118] BOA, DH.ŞFR 69/190, 25.10.1916.
[119] BOA, DH.ŞFR 541/81, 28.1.1917.
[120] Efiloğlu, İvecan, "Rum", 128-30.
[121] Onaran, *Osmanlı'da*, 319-27.
[122] BOA, BEO 4481/336063, 19.8.1917; MV 210/25, 11.11.1917.
[123] BOA, DH.ŞFR 544/49, 29.1.1917; DH.ŞFR 569/30, 22.10.1917.
[124] BOA, DH.ŞFR 99/34, 4.5.1919 = DH.ŞFR 626/41.
[125] BCA, 272-0-0-10_1-6-5.

Banka'daki Rum emval-i metrukesi gelirinden karşılanması uygun bulunur.[126] Ancak uygulama burada da farklıdır. Burhaniye'de emval-i metrukeden "bazı mühim zeytinlikleri" 1915'te dört sene müddetle bir komisyon ihale eder. Mütareke'den sonra atanan mutasarrıf ihale bedelinin ancak bir kısmını tahsil etmeyi başarır.[127]

Uygulamadaki rolü açık olmasa da, Rum mallarının yönetimi için ayrı bir talimatname olduğu gibi ayrı bir komisyon/şube[128] de vardı: "Rum Emval-i Metruke Komisyonu" taşra şubeleri ve İstanbul merkezinden oluşuyordu; kaynakları AMMU tarafından yönetiliyor, Banka Genel Müdürlüğü hesabı veya mal sandıklarında saklanıyordu. Mütareke'den sonra alacaklılar ortaya çıkınca, taşra şubeleri İstanbul'a gönderdikleri paranın iadesini ister. Örneğin Canik Livası Rum Emval-i Metruke Komisyonu'nca Banka'dan 60 bin kuruş talep edilir.[129] Hemen akabinde müşkülat çıktığı anlaşılıyor. Öncelikle Banka şubeleri, ödeme için Dahiliye'nin talimatını şart koşar; ikinci olarak İstanbul hesabından Nisan-Ağustos 1918'de hangi şubeye gönderildiği belli olmayan bir meblağ (450 bin kuruş) çekildiğinden şubelere mükerrer ödeme yapılmaması öngörülür.[130] Öte yandan örneğin merkezden ödeme yapılmamış olacak ki, Burhaniye Şubesi istenen meblağı karşılayabilmek için avarız vs. vergilere ve eytam sandıklarına başvurmayı düşünür.[131]

Bu ödeneklere tecavüzler olduğu anlaşılıyor. Hükümet Banka'nın muhtemelen Rumlara ait emval-i metruke ödeneğini mal sandıklarına dağıtır. Maliye Nezareti sorumluluğu kabul etmez.[132] Ancak örneğin Erdek ve Balya mal sandığındaki emval-i metruke bedeli yerinde yoktur.[133] Erdek'te Marmara nahiyesi ve Canik'te Rum malları anbarından Askeriye'ce para/mal alınıp sarf edildiği anlaşılır; meblağın Mütareke'den sonra Banka'ya iadesi istenir. Mal sandıklarının yanısıra, muhacirlere, yetimhaneye ve hastahaneye aktarılmış kaynaklar da vardır.[134] AMMU Rum Emval-i Metruke Komisyonu'nun 9.10.1918 tarihli mazbatasında emval-i metruke gelirinin Dahiliye adına Banka'ya teslimi zorunlu olmasına rağmen, devlet veznelerinde ve şahısların zimmetinde kalmış bir meblağ olup olmadığı sorgulanır.[135] Muhtemelen böyle nedenlerle Banka ve Komisyon hesapları birbirini tutmayabiliyordu.[136]

---

[126] BOA, MV 212/134, 14.8.1918. Taşınmazların idaresi için ayrı bir ödenek zaten vardı (BOA.MV 242/30, 3.4.1916).
[127] BCA, 272-0-0-10_2-10-8, 1.5.1920.
[128] "Emval-i Metruke Şubesi" 1916 tarihli Teşkilat Kanunu'nda yer almaz (Volkan Marttin, "AMMU Teşkilat Tarihi", (doktora tezi, Gazi Üni., 2012)).
[129] BCA, 272-0-0-10_2-10-9_1.
[130] BCA, 272-0-0-10_1-6-2 ve 272-0-0-10_1-6-4.
[131] BCA, 272-0-0-10_2-10-8.
[132] BCA, 272-0-0-10_1-8-6, Kasım-Aralık 1919.
[133] BCA, 272-0-0-10_2-10-4, 14.12.1920.
[134] BCA, 272-0-0-10_1-4-1; 272-0-0-10_1-3-1; 272-0-0-10_1-4-5; 272-0-0-10_2-11; 272-0-0-10_2-11-10.
[135] BOA, DH.HMŞ 12/93.
[136] BCA, 272-0-0-10_2-11-6, 7.3.1920.

VIII. Mütareke

Mütareke'den sonra memleketlerine dönenler, Banka'ca satılmış mallarını geri almaya çalışır. Karesi Mutasarrıfı Hilmi Bey Dahiliye'ye çektiği şifrede, Ermeniler tarafından tehcir sırasında zaruret nedeniyle düşük fiyatla satılan taşınırlar için olduğu gibi, Evkaf, Eytam ve Banka gibi resmi müessese alacaklarının tahsili için müzayedeyle satılarak tapuya geçirilen taşınmazlar hakkında da müracaatların başladığını bildirir. Taşınmazların eski sahipleri, borcun başka şekilde tahsil edilebileceğini iddia ile kendilerinin gıyabında yapıldığından müzayede muamelesini "sirkat" saymaktadır. Yeni sahipleriyse malları iadeye yanaşmazlar. Önceki muamelenin düzeltilmesi için taşınmazların zilyetlerinden "rıza ve muvafakatlarına bakılmayarak" alınarak sahiplerine tesliminin uygun olup olmayacağı sorulur.[137] Dahiliye Nezareti, cevabında, "usulen satılan taşınmazların cebren geri alınmasını doğru" bulmaz. "Bu gibi hususların gayrimüslimler lehine" halli için çıkmaya hazır kanunların tebliğinin beklenmesini tavsiye eder.[138]

Kilikya Baş Administratörü Miralay Bremond, Banka'nın "Ermeni muhacirine rehin karşılığı verdiği borcu geri almak amacıyla rehinli malı satın almasının Osmanlı kanunlarına muhalif olduğu" ve bu kanun ihlaline son vermek gerektiğine "kani" olur. 3.2.1919 tarihli kararname ile duruma müdahale eder. Kararnamenin ana fikri, Banka'nın yürürlükteki Osmanlı kanunlarına tabi olması gereğidir. Oysa Büyük Savaş'tan önce rehin verilen emlakın "Banka tarafından Ermeni muhacirlerin zararına satışı Osmanlı kanunu nazarında kanunsuzlukla şaibedar [=kusurlu] görülmek"tedir. Çözüm olarak ise, mülk sahipleri, "minelkadim"[139] tasarruf haklarını ispat ettikleri takdirde taşınmazlarını derhal alacaklardır. Arazi ekilmişse, ziraat yapanların, tohum ve amele masrafı arazinin gerçek sahibince ekip biçenlere ödenecek; ihtilaf çıkarsa masraf miktarı Sancak Hüküm Komisyonu tarafından takdir edilecek; karara muhalefet edenlere hapis ve para cezası verilecektir.[140] Ancak kararnameye uygun muamele yapılması durumunda gerek Banka'nın gerekse emvali satın alanların haklarının ne şekilde temin edileceği 3.11.1921'de hala belirsizdir.[141]

Yine de bazı durumlarda iade kararnamesinin uygulanmadığı anlaşılıyor: Adana'nın Hacı Hamid mahallesinden Jan Ami Kefork(?), 1915 Ağustosunda tehcir edilmiş ve firaren Adana'ya döndüğü için/halde "kendisine tehcir edilmemiş nazarıyla bakılarak" Banka tarafından satılan arazisinin iadesinin gerekli olmadığına dair alınan 12.8.1920 tarihli Şura-yı Devlet kararına itiraz eder.[142]

---

[137] BOA, DH.ŞFR 627/51, 26.4.1919.

[138] BOA, DH.ŞFR 99/46, Dahiliye'den Karesi Mutasarrıflığı'na, 4.5.1919.

[139] Tapu olmadığı anlamına mı gelir?

[140] BOA, DH.I.UM 13-3/8-26, lef 7 = BEO 4571/342803, Sadaret'ten Nezaret'e, 3.5.1919; BEO 4588/344072.

[141] BOA, DH.I.UM 19-9/1-4.

[142] BOA, DH.I.UM 7-7/1-50, 1.11.1921.

Firaren giden ve türlü nedenlerle dönmeyenlerin malları el koyan mercide kalmaya devam eder.[143]

Dahiliye'den, Nezaret'e 19.1.1919'da yazılan yazıda, Adana'ya dönen Ermenilerin tohum ve hayvan taleplerini karşılamak için "ne muhacirin ne de seferberlik mahsusatı"nda para olmadığından Banka'dan kefaletle borç almaları önerilir.[144] Aynı öneriyi Edirne Valisi de 27.4.1919'da yapar. Nezaret'ten verilen cevapta ise, sadece "tapu ve vergi idarelerinde kendi namlarına kayıtlı" ve tapusu elinde olanlara borç verileceği bildirilir.[145] Borç verilen miktar 50 lira ile sınırlıdır.[146] 8.6.1919 tarihli tamime göre kefaletle verilecek borç 10 liraya indirilir.[147]

IX. Sonuç ve Gözlemler

A. Zirai Alet Stoku

Savaş sonrasında Banka'nın stoklarında çok sayıda zirai alet vardır. Bunlar 1921'den başlanarak[148] "çiftçilere peşin ve taksitle dağıtılmışsa da, çoğu depolarda kalmıştır. Dağıtım işine 1924'te son verilerek depolardaki mallar 1926 yılında tamamen tasfiye edilmiştir." İddiaya göre "1914-18 yılları arasında Orta Avrupa memleketlerinden ithal" edilmişlerdir.[149] Oysa 1916-18'de alet ithalatını Nezaret yapar, Banka'nın adı hiçbir haberde geçmez.[150] Ayrıca o dönemde stoklanacak sayıda olması bir yana, ihtiyaç nedeniyle aletler bölgeler arasında gezdirilmek hatta el konulmak zorunda kalır. Bir belgede İzmir Banka Şubesi tarafından Ankara Şubesi "adına İzmir'den trene yüklenen orak makineleri"nden söz edilir. Arz yetersiz olsa gerek ki, 1917'de orak fiyatları, önceki senenin on katına fırlar.[151] Banka stoklarındaki zirai aletler emval-i metrukeden midir ve alet ticareti Geçici Kanun'a bu nedenle mi eklenmiştir? Nitekim Banka Edirne'deki borçları ödenmemiş ve muhtemelen terk edilmiş harman makinelerinin yönetimini Eylül 1914'te üstlenir.[152]

---

[143] BCA, 272-0-0-10_2-11-6.
[144] BOA, DH.İ.UM 13-1/2-57.
[145] BCA, 272-0-0-11_13-47-9.
[146] BCA, 272-0-0-11_14-49-5.
[147] Atasağun, *Ziraat*, Ekler, 151.
[148] "Mükellefiyet-i Ziraiyye Kanununun Suret-i tatbikine Dair Nizamname", 9.10.1921, Madde 7 (Gündüz Ökçün, *Tarımda Çalışma ve Ekme Yükümlülüğü* (Ankara: AÜSBF Yayınları, 1983).
[149] Hazar, *Ziraat*, 461.
[150] *Tasvir-i Efkar*, 29.8.1916, 24.9.1916, 5.10.1916, 4.7.1918. Sadece 28.10.1916 tarihli haberde "ilgili daireler" ifadesi bulunur.
[151] BOA, DH.ŞFR 561/12, 21.7.1917; DH.İ.UM 54-7/2-1, 18.6.1918; *Tasvir-i Efkar*, 12.6.1917.
[152] BOA, DH.UMVM 76/40.

B. Gelirler

Tahsil edilemeyen menafi iane hissesinin yerini tehcirden itibaren başka türden gelirler alır:[153] Bunlardan ilki, AMMU'nun Banka'daki Rum malları hesabıdır: Dönemin Rum Emval-i Metrukesi Aydın Muhasebe Mümeyyizi Fuad Bey'in düzenlediği cetvellere göre, örneğin Urla emval-i metruke gelirinin 3.2.1917'de, Kuşadası'nın 25.3.1917'de, Çeşme'nin ise mal sandığında yeterli mevcut olmadığından ancak 9.11.1918'te Banka'ya teslim edildiği öğrenilir.[154]

İkincisi Banka hesaplarına yatan ama farklı kuruluşlarca kullanılan emval-i metruke bedelidir. Örneğin Orhangazi'de mahalli hükümetce belirlenen metruk zeytinliklerin geliri, Vilayet Özel İdaresi hesabına Banka Şubesi'ne yatırılır.[155] Çanakkale Savaşı'nın başında bölgeden çıkarılan konsolos, Müslüman ve gayrimüslim ahalinin yanında götürmedikleri eşya, "muhafaza kasdıyla… fakat kimlere aid olduğu işaret ve tayin edilmeksizin bir kiliseye depo" edilerek Mutasarrıf başkanlığında mülki ve askeri memurlardan kurulan bir komisyon marifetiyle kısmen satılır, kısmen mazbata/ ilmuhaber karşılığı Askeriye'ye verilir; satılanların bedeli ise "emval-i metruke esmanı" adıyla Banka'ya yatırılır.[156] Çanakkale Mutasarrıflığı'ndan yazılan şifrede, Halep'e tehcir edilen Ezine Ermenilerinin "sandıklardaki eşyasının çürüyüp mahvolmak üzere bulunduğu görülerek telef ve sirkatten(?)" korunması amacıyla "alelemsal" müzayedeyle satılması ve bedelinin Banka'ya teslimi istenir.[157] 1916 başına kadar Ermeni emval-i metruke hasılatının %70'i Banka şubelerine yatırılır.

Üçüncüsü rehinli emval-i metrukenin emanet geliridir. Banka'nın çiftçiye verdiği borç, rehinli mal kıymetinin en fazla dörtte biri derecesindedir.[158] Banka, alacağının en az dört katı değerindeki Ermeni malını satışa çıkarmış ve tahsilat bakiyesini emaneten saklamış olabilir. Nitekim borçları 1918'de 1915 seviyesinin 150 katına çıkar. "Arazi hayratı" olarak adlandırılan Banka müzayedelerinden yararlananlar arasında Avni Bey ve Cemilpaşazadeler gibi tehcir/taktil zanlıları da yer alır. Rehinli mallar, alıcılarla Banka arasında bölüşülür.

Banka'nın "saldırgan" tahsilat tarzına bir örnek, Nezaret'in 3.3.1917 tarihli tezkeresiyle, Banka'nın tehcir edilen borçlular zimmetindeki alacağı için, Banka Kanunu'nun 27 ve 31. maddelerine göre, tahsil tarihine kadar faiz işletilmesi talebidir. Şura-yı Devlet ise, emval-i metruke hakkındaki 26.9.1915 tarihli Geçici Kanun ve 8.11.1915 Nizamnamesi'nin "ruh [ve] münderecatına" göre borçlulardan tehcir tarihinden sonraki dönem için faiz talep edilmemesi gerektiğine

---

[153] *Banka* ticaret de yapar: Üzüm bağları için ithal edilen göztaşı karşılığı Almanya'ya bakır ihraç eder (BOA, BEO 4458/334325, 5.3.1917; BEO 4463/334665, 21.3.1917).

[154] Muhtemelen bu tutarsızlıklar nedeniyle hesaplar 1919'da teftiş edilir (BOA, DH.UMVM 13/22, 2.12.1919).

[155] BOA, DH.UMVM 20/31, 15.12.1917.

[156] BOA, DH.EUM 5.Şb 75/51, 3.11.1918.

[157] BOA, DH.ŞFR 537/17, 9.9.1916.

[158] BOA, BEO 4460/334466. Yukarıda belirtildiği üzere, Adana çiftçisine verilen kredi, taşınmaz değerinin yarısıdır.

hükmeder.[159] Banka savaş sırasında yükselen performansını bu hesaplara, emanete aldığı nakit/mallara ve tahsil tarzına borçludur.

C. Giderler

Banka'nın çiftçiden çok devlete borç verdiği öteden beri bilinir.[160] 1924 Kanunu görüşmelerinde Kastamonu Mebusu Mehmet Fuat Bey, Banka'nın kuruluşundan beri "çiftçi lehine değil aleyhine" davrandığını, "70 lira borcu için 800 liralık değirmeni" sattırdığını, sermayesinin "hükümet elinde battal" edildiğini söyler.[161]

Banka ile Hazine arasında girift bir ilişki söz konusudur. Türlü ve bazen anlaşılmayan nedenlerle Banka kaynaklarına başvurulur.[162] Adapazarı kazalarının 2.10.1919'da merkez livayla ilişkisinin kesilmesi üzerine "irsalat-ı nakdiyeleri" kesintiye uğramış ve darlık başgöstermiş olduğundan Banka liva mal sandığına para yatırır.[163] Muhacirlere Banka'ca 3 milyon liralık borç verilmesine dair 15.2.1913'te Hükümet'çe düzenlenen geçici kanun taslağı Meclis-i Mebusan'ın 25.10.1915'teki ictimaında reddedilir. Öte yandan, Banka Maliye'den borç alır:[164] Örneğin 2.1.1916 tarihli kanun gereği muhtaç çiftçiye % 3 faiz ve 6 ay vadeyle borç verilmek üzere Maliye Banka'ya 50 bin lira verir.[165] Söylemezoğlu'nun anılarına göre, 1919'da Banka'nın Hazine'den 5 milyon lira alacağı vardır. Amiral Calthorpe, Osmanlı Hükümeti'ne bir nota vermiş, Banka'nın tasfiye edilerek 2 milyon sermayesiyle beraber toplam 7 milyon liranın memleketlerine dönen Ermeni ve Rumların iskanında kullanılmasını istemişti.[166] Banka hükümetin adeta yedek hazinesidir[167] ve Savaş sırasındaki varlıkları, rehin/kefaletli malların satışı ve hesapların işletilmesinden edinilmiştir.

Ordu bunu Mütareke'den sonra daha da ileri götürür: Edirne'deki 1. Kolordu tarafından seferberlik ilan edilerek Banka sandıklarındaki toplam 17 milyon kuruşa el konulduğundan ödemelerin durduğu, bu miktarın ahali, eytam sandıkları ve özel idare mevduatı ile para havalelerinden ibaret olduğundan, mevduat sahibinin zararını karşılamak ve Banka'nın itibarını iade etmek için bu meblağın Hazine'den Banka'ya ödenmesi istenir.[168] Müdahalenin yaygınlaşması üzerine,

---

[159] BOA, BEO 4483/336187, Şura-yı Devlet, 1.4.1917.
[160] Charles Issawi, *The Economic History of Turkey: 1800–1914* (Chicago: Uni. of Chicago Press, 1980), 243-4.
[161] Atasağun, *Ziraat*, Ekler, 212-3.
[162] BOA, DH.ŞFR 639/126; BOA, Yıldız Perakende Evrakı Hazine-i Hassa 28/48, 19.3.1895.
[163] BOA, DH.ŞFR 648/10.
[164] BOA, BEO 4381/328544.
[165] BOA, BEO 4394/329507.
[166] İsmail Ediz, "Batı Anadolu'da Yunan İşgali (1919–1922)" (doktora tezi, İstanbul Üni., 2011).
[167] *Düstur* T2/C10, s. 37, 424, 585.
[168] BOA, Dahiliye Nezareti Muhâsebe Kalemi Belgeleri 206/82, Ticaret ve Ziraat'ten Dahiliye'ye, 21.3.1920; BEO 4625/346815, 31.3.1920; BEO 4627/347015, 21.4.1920.

Dahiliye'den vilayet ve livalara gönderilen yazılarda, bazı sandıklardaki nakdin Askeriye'ce alınmakta olduğu gibi, bu yolla Banka'nın elindeki 2 milyon lirayı aşkın meblağa da el konmasının beklendiği bildirilir. Buna meydan vermemek ve alınan miktarın Banka'ya iadesi için Harbiye Nezareti'nin uyarılması istenir.[169] Taşra şube kaynaklarının çetelere ve Ankara Hükümeti'ne geçmiş olması muhtemeldir.[170] Banka hesaplarındaki emval-i metruke gelirleri, sadece Dünya Savaşı değil Kurtuluş Savaşı'na da kaynak oluşturur.

D. Teşkilat

Ermenilerin Banka'dan ihracı henüz 1894'te önerilir.[171] Banka memurlarının Büyük Savaş'ta özel görevler aldığı, örneğin emval-i metruke komisyonlarında çalıştığı anlaşılıyor.[172] Belki de bu görevler nedeniyle ayrıcalık kazanırlar. 1916'da toplu terfiler gelir: Taşra şube memur ve muhasebecilerinin unvanı müdürlük ve müdür muavinliğine, diğer müstahdemin unvanı da mukayyedliğe, vs. çevrilir.[173] Nezaret, Nisan 1916'da, Adliye ve Maliye müfettişleri gibi Banka müfettiş ve muavinlerinin de seferberlikten istisnasını önerir.[174] Teşkilat Kanunu ile Banka memurlarının bir "kısmı" için istenen maaş tahsisi ve emeklilik imtiyazları Tekaüd Kanunu hükümlerine aykırı olduğundan reddedilir.[175] Nezaret, Banka memurin ve müstahdemine tahsisat-ı fevkalade verilmesini önerir.[176] Savaş yıllarında Banka memurlarının yiyecek ve yakacak ihtiyacının temini için özel bir erzak komisyonu kurulur.[177]

1888 Nizamnamesi'ne göre elde edilen temettünün üçte biri çiftçiye hibe edilirken (madde 39), Meclis'teki itirazlara rağmen,[178] 1916 Kanunu ile birlikte çalışanlara temettüden ikramiye dağıtılmaya başlanır. Banka memurlarına maaşlarının dörtte birinin altın olarak ödenmekte olduğu Mütareke'den sonra "anlaşılmış", tahkikat başlatılmasına karar verilmiştir.[179] 1917 Nizamnamesi'nde Banka memurlarının müzayedelere katılması yasaklanır.[180] Çalışanların imtiyazlı olduğu açıktır.

---

169 BOA, DH.EUM.AYŞ 39/15, 25.4.1920.
170 Sinan Onuş, *Kızılca Kıyamet*, (İstanbul: Kırmızıkedi, 2015), 128. Kaynağı öneren Sn. Serpin Madazlı'ya teşekkür ederim.
171 Ankara Valisi Memduh'tan çekilen telgraf (BOA, A.MKT.MHM 703/12).
172 BCA, 272-0-0-71_28-2-8.
173 "Ziraat Bankası'nda Yeni Teşkilat", *Tasvir-i Efkar*, 2.5.1916.
174 BOA, BEO 4407/330459; BEO 4419/331402 (Nisan 1916).
175 BOA, BEO 4458/334341, 25.2.1917; *Düstur*, T2/C9, s. 603, 4.4.1917.
176 BOA, BEO 4492/336881, 19.11.1917; BEO 4541/340560.
177 BOA, BEO 4604/345234, 3.10.1919; BEO 4615/346076, 29.1.1920.
178 Atasağun, *Ziraat*, Ekler, 106; Hazar, *Ziraat*, 132.
179 BOA, BEO 4705/352842, 20.1.1922; MV 223/91, 21.3.1922; MV 223/51, 12.4.1922.
180 Hazar, *Ziraat*, 133.

E. İmaj

İktisadiyyat'ta 27.4.-25.5.1916 arasında Tekin Alp'ın, Kanun'a methiye niteliğinde, bazı tutarsızlıklar da içeren bir yazı dizisi yayınlanır: 1888 Nizamnamesi çiftçiye "pek büyük faydalar temin edememişti": Nedenlerin başında tarımdaki "itibar-ı ziraiyye"nin eksikliği gelir. "İtibar-ı ziraiyyeden maksat... uzun vadeli ve rehin araziye müstenid borç"tur. "Teamül gereği şubelerce araziye biçilen kıymetin aslından düşük olduğu düşünülürse,… Anadolu'nun her tarafında müthiş bir şekilde hükümferma olan murabahacılığın önü alınamayacağı anlaşılır." Nitekim Banka mevcut hukuki statüsüyle ziraatte hiçbir ilerleme yaratmamış, "murabaha afetinin izalesine bile muvaffak olamamış", menafi-i iane birikimi olan 6 milyon liralık sermayesini layıkıyla nemalandıramamıştır. Banka "eski ruhu, eski ananeyi tamamıyla bırakmalı, faaliyetini büsbütün yeni esaslar üzerine kurmalıdır."

Kanun tam da bunu sağlayacak; Banka'yı "itibar-ı zirai bankası" haline getirecektir. Ayrıca tarımla uğraşmayan "arazi sahibi ile sanayi-i ziraiyye erbabına ve şirketlerine" büyük ölçekli kredi verecektir. Şanslı "sanayi-i ziraiyye şirketler"inden biri, görüldüğü üzere Aydın Bankası'dır. 26.7.1917 tarihli nüshada da, yeni nizamname tanıtılır ve övülür. İttihat ve Terakki basını, Banka'yı parlatmaya çalışır. Benzer bir övgü dilini, çağdaş tarihyazımı da kullanır: Banka, Savaş'ta Anadolu rençberini "gözetmiş", "kredi olanaklarını genişleterek üreticiyi bir ölçüde murabahacı, simsar ve tefecinin elinden kurtar"mıştır.[181]

F. Etnik/Dini Seçicilik

Klein'in daha ziyade yerel bir kaynak mücadelesi olarak kavradığı 1894-6 katliamları, Melson'a göre, 19. yüzyılda iktisadi, kültürel, demografik, vs. açıdan yükselişe geçen Ermeni cemaatinin önünü kesmek için tasarlanmıştır. Buna göre, mülksüzleştirme, zayıflatma ve uzaklaştırma siyaseti, merkezi birer tasavvurdur.[182] Banka hangi çerçevede yer alır? Banka'nın süreçteki payının yerel güç dengeleri değil de merkezi kararların bir sonucu olduğunu ve bu siyasetin yalnızca Ermenilere uygulandığını söylemek için yeterli veri yoktur. Mülksüzleştirmeye yalnızca Ermeni cemaatinin maruz bırakılmış görünmesinin nedeni, Patrikhane benzeri merkezi bir temsil ve müdahale makamının eksikliği sonucu Müslüman köylünün dağınık[183] ve "sessiz" kalması olabilir. Rehinli Müslüman mallarının da mütegallibe, bey vs. üzerine geçirilmesine vesile olduysa, Banka, sadece "Ermeni meselesi" değil, genel olarak sınıf mücadelesinin bileşenlerinden biridir.

---

[181] Toprak, *İttihad Terakki,* 94-5.

[182] Robert Melson, "A Theoretical Inquiry into the Armenian Massacres of 1894–1896", *Comparative Studies in Society and History*, Volume 24/3 (1982); Astourian, "Silence", 62, 66.

[183] Meşrutiyet sonrası Diyarbakır köylülerinin toprakları üzerindeki hak ihlallerini doğrudan ve şahsen hükümete şikayetleri için bkz. Nilay Özok-Gündoğan, "A 'Peripheral' Approach…", *Social Relations in Ottoman Diyarbekir*, J. Jongerden, J. Verheij (ed.) içinde (Leiden: Brill, 2012)

Öte yandan, 1888-1912 arasında Banka, mülksüzleştirme iddiasına aykırı görünecek şekilde, sadece 20,117 borçlunun, yani toplamın ancak binde 7'si kadar çiftçinin rehinli malını sattırdığından, "müşfikane"[184] muamelesi nedeniyle eleştirilir.[185] Nitekim belirli durumlarda borç siler: Adapazarı Akyazı'dan Müslüman bir çiftçi Banka'dan 8.3.1900'de aldığı borca karşılık tarlasını teminat gösterir. Borcunu ödeyemeyince tarla müzayede konulur, ama ne kiralanır ne de satılabilir. Rehin tarihindeki değeri alacağı karşılayacak iken, tarla zaman içinde tarıma elverişsiz hale gelir ve değer kaybeder. Borçlunun hayvanlarından başka malı olmadığı ve borcun tahsiline imkan kalmadığı gerekçesiyle, Banka onbeş sene sonra alacağının silinmesini ("terkin-i kayd") ister.[186]

Bu bireysel örnek bir yana, toplu kampanyalar yapıldığı da anlaşılıyor. Menafi sandıklarından müdevver, rehin satışı ile karşılanması mümkün olmayan, kefillere bağlanmış, "gerek Balkan Savaşı nedeniyle gerekse borçlu, kefil ve varislerinin nizamen müracaat olunabilecek malı olmadığından", ülkenin değişik yerlerindeki sandıklara ödenmeyen bir milyon kuruşa yakın borç 1915'te affedilir;[187] 1916'da ilk erteleme kanunu çıkar.[188] Müstefitler, Balkan Savaşı'ndan "çok zarar gören" Müslümanlar mıdır?

Doğu Anadolu ve Adana çiftçisini borcunu ödemeye zorlarken, faydalananların aidiyeti bilinmemesine rağmen, Banka'nın diğer tarafta yürüttüğü "müşfikane" kampanyalar, etnik/dini açıdan seçici olduğunu düşündürür. Bunda zamanlama ve dışsal nedenlerin de etkili olduğu açıktır: Balkan Savaşı'nda mağdur olduğu varsayılan Edirne çiftçisi, 1914 Mayıs'ından önce mültezim ve köylü olarak iki "çıkar grubu"na ayrılırken, bu tarihten sonra, en azından resmi yazışmalarda, "az zarar gören Rum" ve "çok zarar gören Müslüman" kategorilerine bölünür. Etnik bölünme sınıfsal ayrımın önüne/yerine geçmeye başlar.[189] Kredi mekanizmasıyla genel olarak çiftçiyi borçlandıran ve toprağa bağlayan Banka, aynı yöntemle Hristiyanları dışlamış ve uzaklaştırmış görünür.

G. Paylaşım Mücadelesi

1895 ve 1909 olaylarında firar eden veya ölenler olsa da, çoğu durumda tek alacaklı olan Banka'nın tahsilat amacıyla varis veya kefillere müracaatı mümkündür. 1914-17 tehcir dalgalarında ise, geride kefil/varis kalmadığı gibi, ortaya "paydaş"lar da çıkar: Maliye, emval-i metrukenin tasfiyesini ve gelirinin mal sandıklarına yatmasını öngörürken, Dahiliye taşınmazlara muhacir iskan etmek ister.

---

184 Hazar, *Ziraat*, 450.
185 *İktisadiyyat*, 5 Mayıs 1332.
186 BOA, Şura-yı Devlet 1255/3, 15.2.1915; BEO 4403/330168.
187 BOA, MV 240/46, 12.6.1915; MV 241/205, 16.11.1915; BEO 4387/328972, 1.12.1915.
188 Hazar, *Ziraat*, 450.
189 Mann (2012), bu geçiş için, yenme, yerine geçme, tepesine binme, üstesinden gelme, vs. anlamındaki ve neredeyse 'Aufhebung' kadar gizemli olan 'trump' sözcüğünü kullanır.

H. Mevzuat

Banka tahsilat rekabetinde öne geçmek için, göç/tehcir dalgalarıyla eşzamanlı olarak 1914-1917'de bir dizi nizamname ve kanun yayınlar. Böylece örneğin zirai ürün/ev eşyası gibi taşınırlar karşılığı kredi verilmesinin ve bu sayede göçten geriye kalan taşınırların "değerlendirilmesi"nin yolu açılır. 1888 Nizamnamesi'nde savaş ve afete maruz kalanlara esneklik tanınırken, 1916'dan sonra silah altında bulunan borçlulara kolaylık gösterilir.[190] Tahsilatı hızlandırmak için mevcut yasalarla çelişen talimatlar getirilir. Borçlunun itiraz ve dava hakkı askıya alınır. Banka, Osmanlı hukuku içinde, ona aykırı bir muafiyet ve istisna çekirdeği oluşturur.

I. Sonrası

Cumhuriyet Hükümeti, Genel Müdürlüğe 1923'te yeniden Kautz'ı atar. Eskişehir'de emval-i metrukeden Banka'ya geçen arsanın başkasına tahsis edilmeyerek satışa çıkarılması istenir.[191] Adana'daki ilk modern pamuk tesisi sayılan Tripani fabrikası Banka'nın elindedir.[192] Banka'nın Ankara Balıkpazarı'ndaki ilk yığma binası emval-i metrukeden bir arsa üzerine yapılır.[193] Hristiyan malları yeni bir tasfiye sürecine girer. "Ruh" ve "anane" bir süre daha devam eder.

Kaynakça

Arşiv Belgeleri

BOA (Başbakanlık Osmanlı Arşivi)

Babıali Evrak Odası

Dahiliye Nezareti Asayiş Kalemi Belgeleri

Dahiliye Nezareti Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti Belgeleri

Dahiliye Nezareti Hukuk Kısmı Belgeleri

Dahiliye Nezâreti Hukuk Müşavirliği Belgeleri

Dahiliye Nezareti İdare-i Umumiye Belgeleri

Dahiliye Nezareti Kalem-i Mahsus Müdüriyeti Belgeleri

Dahiliye Nezareti Mebani-i Emiriye ve Hapishaneler Müdüriyeti Belgeleri

Dahiliye Nezareti Muhasebe Kalemi Belgeleri

Dahiliye Nezareti Şifre Kalemi

Dahiliye Nezareti Tesri-i Muamelat

Dahiliye Nezareti Umur-ı Mahalliye-i Vilayat Müdüriyeti Belgeleri

Hariciye Nezareti Evrakı

Hariciye Nezareti Siyasi Kısmı Belgeleri

---

[190] Ürünü hasar görenler ve makbul mazeret gösterenler de tecilden yararlanır (BOA.DH.İ.UM 58-2/2-1, 22.3.1916).

[191] BCA, 272-0-0-12_60-169-18.

[192] *1924 Adana Ticaret Rehberi*, s. 102 (http://issuu.com/atodergi/docs/).

[193] BCA, 30-18-1-1_10-38-2, 28.7.1923.

İrade Dosya Usulü

Meclis-i Vükela Mazbataları

Mukavelename ve Mukavelat Defterleri

Mühimme Kalemi

Sadaret Mektubi Mühimme Kalemi Evrakı

Şura-yı Devlet Defterleri

Yıldız Perakende Evrakı Hazine-i Hassa

BCA (Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi)

1924 Adana Ticaret Rehberi

2. Adana Pamuk Kongresi Zabıtnamesi, İstanbul, 1925.

İstanbul Muahedenamesi, İstanbul: Matbaa-ı Amire, 1329.

Meclis-i Mebusan Maliye Encümeni Mazbatası, Hicaz ve Askeri Demiryollar ve Limanlar Müdüriyeti, İstanbul, 1333.

Türkiye Ziraat Bankası'na Müteallik Mücmel Malumat, Ankara.

Süreli Yayınlar

Düstur, T2/C5, T2/C9, T2/C10

İktisadiyyat, 14.4.-12.5.1332 ve 26.7.1333 (27.4 -25.5.1916 ve 26.7.1917)

Meclis-i Ayan Zabıt Ceridesi (MACZ), 28 Haziran 1330 (11.7.1914)

Tasvir-i Efkar, 1916-18

Araştırma ve İnceleme Eserler

Akçam, Taner. *'Ermeni Meselesi Hallolunmuştur'*, İstanbul: İletişim, 2008.

Arıkoğlu, Damar. *Hatıralarım*, İstanbul: Tan Gazetesi, 1961.

Astourian, Stephan H. "The Silence of the Land", *A Question of Genocide*, R.G. Suny, F. M. Göçek, N. M. Naimark (ed.) içinde, 55-81. NY: Oxford Uni. Press, 2011.

Atasağun, Yusuf Saim. *T.C. Ziraat Bankası, 1888-1939*, İstanbul: Kenan Matbaası, 1939.

Çetin, Emrah. "Türk Basınında Hicaz Demiryolu (1900-1918)", yüksek lisans tezi, Erciyes Üni., 2009.

Çetin, Nurten. "Osmanlı-Yunan Nüfus Mübadelesi Girişimleri", *Selçuk Üni. Sosyal Bilimler Dergisi* Sayı 24 (2010): 149-72.

Çetinoğlu, Said. "Diyarbakır'da Ermeni Mallarını Kim Aldı?", *Diyarbakır Tebliğleri*, Bülent Doğan (ed.) içinde, 368-406. İstanbul: Hrant Dink Vakfı, 2013.

Dündar, Fuat. *Modern Türkiye'nin Şifresi*, İstanbul: İletişim, 2008.

Ediz, İsmail. "Batı Anadolu'da Yunan İşgali (1919–1922)", Doktora tezi, İstanbul Üni., 2011.

Efiloğlu, Ahmet ve İvecan, Raif. "Rum Emval-i Metrukesinin İdaresi", *History Studies*, Volume 2/3 (2010): 125-46.

Ehrenberg, Victor. *From Solon to Socrates*, NY/Londra: Methuen, 1973.

Ergenç, Özer. "Osmanlı Şehrinde 'Mahalle'nin İşlev ve Nitelikleri Üzerine", *Osmanlı Araştırmaları* IV (1984): 69-78.

Gözel, Oya. "The Implementation of the Ottoman Land Code of 1858 in Eastern Anatolia", yüksek lisans tezi, ODTÜ, 2007.

Güran, Tevfik. "Tanzimat Döneminde Tarım Politikası", *Türkiye'nin Sosyal ve Ekonomik Tarihi (1071-1920)*, Osman Okyar, Halil İnalcık (ed.) içinde, 271-7. Ankara: Hacettepe Üni., 1980.

Hazar, Nurettin. *T.C. Ziraat Bankası 1863-1983*, Ankara: Fon Matbaası, 1986.

Issawi, Charles. *The Economic History of Turkey: 1800–1914*, Chicago: Uni. of Chicago Press, 1980.

Karaca, Ali. *Anadolu Islahatı ve Ahmet Şakir Paşa*, İstanbul: Eren, 1993.

Kerimoğlu, Hasan T. *İttihat-Terakki ve Rumlar:1908-1914*, İstanbul: Libra, 2009.

Kevorkian, Raymond H. "Demographic Changes in the Armenian Population of Diarbekir, 1895-1914", *Armenian Tigranakert*, Richard Hovannisian (ed.) içinde, 251-284. Costa Mesa: Mazda, 2006.

Klein, Janet. *The Margins of Empire*, Stanford: Stanford Uni. Press, 2011.

Mann, Michael. *Demokrasinin Karanlık Yüzü*. İstanbul: İthaki, 2012.

Mann, Michael. *İktidarın Tarihi Cilt 1*. İstanbul: Phoenix, 2013.

Marttin, Volkan. "AMMU Teşkilat Tarihi", doktora tezi, Gazi Üni., 2012.

Melson, Robert. "A Theoretical Inquiry into the Armenian Massacres of 1894–1896", *Comparative Studies in Society and History*, Volume 24/3 (1982): 481-509.

Onaran, Nevzat. *Osmanlı'da Ermeni ve Rum Mallarının Türkleştirilmesi*, İstanbul: Evrensel, 2013.

Onuş, Sinan. *Kızılca Kıyamet*, İstanbul: Kırmızıkedi, 2015.

Ökçün, Gündüz. "1909-1930'da Türkiye'de Bankacılık Alanında Kurulan Anonim Şirketler", *Türkiye İktisat Tarihi Semineri*, Osman Okyar, Ünal Nalbantoğlu (ed.) içinde 409-84. Ankara: Hacettepe Üni., 1973.

Ökçün, Gündüz. *Tarımda Çalışma ve Ekme Yükümlülüğü*, Ankara: AÜSBF Yayınları, 1983.

Pentzopoulos, Dimitri. *The Balkan Exchange of Minorities and Its Impact on Greece*, London: Hurst&Company, 2002.

Özok-Gündoğan, Nilay. "A 'Peripheral' Approach…", *Social Relations in Ottoman Diyarbekir*, J. Jongerden, J. Verheij (ed.) içinde 179-215. Leiden: Brill, 2012.

Quataert, Donald. *Anadolu'da Osmanlı Reformu ve Tarım, 1876-1908,* İstanbul: İş Bankası, 2008.

Ter-Minassian, Minas. *Mémoires d'un Partisan Arménien*, Aiguines: Editions de l'Aube, 1990.

Toprak, Zafer. *İttihad Terakki ve Cihan Harbi*, İstanbul: Homer, 2003.

Öz: 1888 tarihli Ziraat Bankası Nizamnamesi'nin yerini, 1914-17 arasında düzenlenen biri geçici iki yasayla ardından gelen yeni bir nizamname alır. Yenilenen maddeler özellikle kredi alabileceklerin statüsü, borç miktarı, Banka'nın faaliyet alanı, kanunen makbul teminat türleri and borç takip ve tahsil muamelesi hakkındadır. Söz konusu dönem, Bulgar, Rum ve Ermeni nüfus mübadelesi veya tehciri ile ardından gelen taşınır ve taşınmaz, bireysel ve kolektif mallarının tasfiyesi gibi çarpıcı gelişmelerle maruftur. 19. yüzyılın sonunda Banka'nın "toprak meselesi"ndeki rolünden yola çıkan bu yazı, 1. Dünya Savaşı sırasındaki bu yasal değişikliklerin Hristiyan emval-i metrukesinin tasfiyesi ve hükümet içindeki paylaşım ihtilafı üzerindeki etkilerini irdelemeyi hedefliyor.

Anahtar Sözcükler: Toprak sorunu, tarım, 1895 ve 1909 katliamları, Balkan Savaşı, 1. Dünya Savaşı, hristiyan tehciri, emval-i metruke, tasfiye, rehin, müşterek ve müteselsil kefalet

Christian Properties and The Agricultural Bank 1914-1919

Abstract: The 1888 Regulation of the Agricultural Bank was substituted with a temporary law, a permanent one and then a novel regulation, all issued between 1914 and 1917, with major changes especially in the status of the creditees, quantity of loan, range of activities of the Bank, types of guarantee legally accepted and legal proceedings for debt recovery. The said period is dramatically marked by the exchange or deportation of Ottoman Bulgarian, Greek and Armenian populations and by the consequent liquidation of their personal, real and collective estate. Taking the role of the Bank in the so-called "agrarian question" at the end of 19th century as a point of departure, this article aims to elaborate the effects of these legislations on the liquidation of the abandoned Christian properties and on the intra-governmental conflict for its partition during WW1.

Keywords: Agrarian question, agriculture, 1895 and 1909 massacres, Balkan Wars, World War I, Christian deportation, abandoned property, liquidation, pledge, joint and several surety

جامی

عثمانلی لکاسنده
خرستیان تورکلر
و
بیزانس ایمپراطورلغنه داخل اولان تورانی اقوام

عثمانلی الکاسنده خرستیان تورکلر — مناسبت عرقیه — لسان و تحریر — وضعیت سیاسیه و اجتماعیه — بیزانس ایمپراطورلغنه منجر اولان تورك مهاجرت واستیلا یوللری — شرق اوروپاسته‌یلر طریقی — بو طریقی تعقیب ایدن تورکلره منسوب اقوامك متعاقب مهاجرتلری: هونلر، قازارلر، بولغارلر، آوارلر، پچنه‌کلر، اوزلر، قومانلر — بو اقوامدن بیزانسه اسباب حرب ایله داخل اولانلر — وضعیت جغرافیه، اوردو و سرحد مدافعه تشکیلاتی سببلریله بیزانسه داخل اولان اقوام میاننده تورکلر — بو اقوام ایله مناسبات سیاسیه — خرستیان تورکلر میاننده اورتودوقسلغك نشری.

استانبول

ینی عثمانلی مطبعه و کتبخانه‌سی — باب عالی جاده‌سنده نومرو ٦٤

١٣٣٨

Câmî [Baykut]
Osmanlı Ülkesinde Hristiyan Türkler
ve
Bizans İmparatorluğuna Dahil Olan Turanî Akvâm
1338 [1922] - İstanbul

Güneybatı Gürcistan'dan Osmanlı'ya Göçler (Muhaciroba) 1878-1882

Bejan KHORAVA
Zaza TSURTSUMIA*

Osmanlı Devleti'nde Kafkas kökenli bir muhacir nüfusun ortaya çıkışı, Çarlık Rusya'sının Kafkaslar'da 19. yüzyılda güçlenmesi ve Kafkas halklarının ulusal bağımsızlık ve özgürlükleri için verdikleri mücadeleleriyle bağlantılıdır. 19. yüzyılda Çerkesler, Abazalar, Gürcüler ve diğer Kafkas halklarının Rusya İmparatorluğu'ndan Osmanlı Devleti'ne mülteci, muhacir olarak gittikleri süreç için Gürcü tarihçiliğinde göç/hicret, iltica anlamında "Muhaciroba" terimi kullanılır.

1877-1878 Rusya-Osmanlı savaşının sonunda, Osmanlı Devleti sınırları içinde bulunan ve tarihi Gürcistan Krallığı'nın güneybatı topraklarını oluşturan Batum ve Kars bölgeleri Rusya İmparatorluğu'na bırakıldı. Savaş sonunda imzalanan 1878 tarihli Berlin Antlaşması gereği Acara, Batum ve Çürüksu (Kobuleti), Kars ve tarihsel olarak Tao-Klarceti ismiyle de anılan Artvin, Şavşat, Oltu, Ardahan bölgeleri Rusya idaresine geçti. Bu topraklarda kurulan Rus askeri ve sivil idaresi bünyesinde Batum ve Kars Bölgeleri (Rusça *Okrug*) tesis edildi. Batum bölgesi Acara, Macahel, Batum-Kobuleti, Livana, Şavşat-İmerhevi, Ardanuç, Gonio (Gönye), Sarp ve Makriali'den oluşuyordu. Kars bölgesinde ise Ardahan, Oltu ve Ermenilerin yaşadıkları köyler yer almıştı. Burada Oltu, Ardahan ve Posof idari birimleri (=kazaları) kuruldu.[1]

---

* Bejan Khorava, Sohumi Devlet Üniversitesi; Zaza Tsurtsumia, Gürcistan Patrikliği St. King Tamar Üniversitesi / zaza.tsurtsumia@gmail.com

[1] SEASTA, F. 416, s. 4. p. 2. (SEASTA -Sakartvelos Erovnuli Arkivis Saistorio Tsentraluri Arkivi / Gürcistan Milli Arşivi Merkezi Tarih Arşivi, f: Fondi (fonu), s: Sakme (dosya), p: Phurtseli (sayfa).

Berlin Antlaşması'nın ilgili hükümleri gereğince Rusya hükümeti, imparatorluğa yeni katılmış olan güney toprakları için çıkartılan özel kanunlarla bölgenin Müslüman nüfusuna taşınmaz mallarını satıp Osmanlı ülkesine göç etme hakkı tanıdı. Üç yıl boyunca Kars ve Batum bölge sakinleri bu haklarından yararlanabileceklerdi.

Rus ordu birlikleri 1877'de Kars'ı, 1878 yılında ise Batum ve Acara'yı ele geçirdi. Bölgenin Müslüman Gürcü nüfusu Rusların topraklarını geçici bir süre için işgal edeceğini, Osmanlı Devleti ile yapılacak anlaşmadan sonra buraları terk edeceğini ümit ediyordu. Berlin Antlaşması'yla bu beklentilerin boşa çıkması üzerine bu nüfus, Osmanlı topraklarına göç etmeye başladı. Rusya yönetimi başlangıçta bu göç hareketini hiçbir şekilde engellemiyor, bilakis teşvik ediyordu.[2] 1878 yılının Eylül ayında Batum Valisi olarak göreve başlayan General K. Komarov'a Tiflis'teki Kafkasya Genel Valiliği'nden gelen bir emirde, Batum bölgesinden göç etmek isteyenlere her türlü yardımın yapılması, gerekli durumlarda güvenliğin sağlanması ve göçün herhangi bir olumsuzluğa meydan vermeyecek şekilde gerçekleştirilmesi isteniyordu.[3]

Kars Valisi General Frankin de 1878 yılının Eylül ayında göç etmek isteyenlerin başvurularını incelemeye başladı. Vali, Rus askeri makamlarına talimatname göndererek, göç edecek olanların listelerinin hazırlanıp karargahına gönderilmesini istedi. Listelerde aile reisinin göç başvurusu, aile fertlerinin kimlikleri, göç edecek olanların toprak ve taşınmaz malları hakkında detaylı bilgiler yer alacaktı. Söz konusu listelerin Rus makamlarınca onaylanmasından sonra göç için gerekli evrak aile reislerine dağıtılacaktı.[4]

1878 yılının 26 Ağustos'undan 1880 yılının 1 Haziran'ına kadar Kars bölgesinden toplam 4,283 aile yani 42,855 nüfus göç etti. Bu ailelerden 155'i Oltu'dan (1817 nüfus), 164'ü Ardahan'dan (1817 nüfus) ve 57'si Posof'tan (430 nüfus) idi.[5] Bu süreçte Kars'a 1828 yılında Ahıska'dan gelen Müslüman Gürcüler, bir kez daha göç etmek zorunda bırakıldı ve Osmanlı Devleti'nin iç bölgelerine gönderildiler. Kars'ın boşalan topraklarına ise Rusya hükümeti Rumlar, Ermeniler ve Rusları yerleştirmeye başladı.

27 Ocak 1879 tarihinde, Osmanlı Devleti ile Rusya İmparatorluğu arasında İstanbul'da imzalanan bir anlaşma gereği Rusya, anlaşmanın onaylanma gününden itibaren 3 yıl boyunca her isteyene Osmanlı Devleti'ne iltica, göç hakkı tanıdı. Rusya bu anlaşmayı 3 Şubat'ta onayladı. Böylece, 1879 yılı 3 Şubat'ından başlayarak 1882 yılının 3 Şubat'ına kadar Osmanlı ülkesine hicret etmek isteyenlerin müracaatları kabul edilecekti.

Anlaşmanın yürürlüğe girmesinin hemen ertesi günü, 4 Şubat'ta Kafkasya Genel Valiliği'nden Kars Valisi'ne yollanan bir emirde, Kars halkının Osmanlı'ya göçüne herhangi bir engel çıkarılmaması istendi. Rusya'nın amacı stratejik

[2] SEASTA, F. 416, S. 165, p. 3.
[3] SEASTA, F. 416, S. 164, p. 2.
[4] SEASTA, F. 416, S. 163, p. 1-2.
[5] SEASTA, F. 416, S. 163, p. 38-39.

öneme sahip olan Kars ve yöresini bir an önce Müslüman nüfustan temizleyerek yerine Rusları yerleştirmekti. Rusya Kafkas Ordusu Başkomutan Yardımcısı General Svitopolk-Mirski, Kafkasya Genel Valisi Mikhail Romanov'a yazdığı mektupta, 1828-1829 yıllarında Osmanlı'dan alınan Ahıska (Gürcüce Akhaltsikhe) ve Aleksandropol (Ermenice *Gyumri*)[*] kazalarına Ermenileri getirerek yerleştirmesinin bir hata olduğunu belirtmişti. General'e göre Rusya'nın asıl hedefi, Osmanlı sınırlarında tamamen Ruslardan oluşan bir nüfus meydana getirmek ve böylece Kafkasya'da bir nevi Güney Rusya bölgesi, vilayeti oluşturmak olmalıydı.[6]

İstanbul Protokolü haberi gelir gelmez Kars'tan Müslüman nüfusun göçü hız kazandı. Mevcut kayıtlara göre 1879 yılı başında Kars bölgesinin nüfusu 125,775 kişiydi. Aynı yılın Ağustos ayından 1880 yılının Ekim ayı sonuna kadar bölgeden 78,645 kişi göç etti. Kars şehrinden göç eden muhacir sayısı ise 11,732 kişiyi buldu.[7] 1882 yılının 3 Şubat tarihine yani öngörülen üç yıllık sürenin bitimine kadar bu miktar 111,262 kişiye ulaştı. Böylece Kars bölgesinin Müslüman nüfusunun neredeyse tamamı bölgeyi terk etmiş oldu.[8]

Rusların yoğun çabaları sonucu Kars'a Ruslar ve diğer Hristiyanların yerleşmesi sağlandı. 19. yüzyılın sonlarına doğru, Kars bölgesinin nüfusu 17 bin aileden ibaretti. Bu 100 binin üzerinde bir nüfus demekti. Bunlardan 15,525 nüfusu ise Kars'a yeni gelip yerleşen Osmanlı Ermenileri oluşturmaktaydı.[9]

Kars'taki sürecin bir benzeri Batum bölgesinde de yaşandı. Bölgenin Müslüman Gürcü nüfusunun epeycesi bölgeyi boşalttı; Murgul, Acara, Kobuleti, Guria kazalarından önemli miktarda nüfus Osmanlı Devleti'ne hicret etti.

General Sviatopolk-Mirski, 1878 yılının 15 Ekim'inde Batum Valisi'ne yazdığı mektubunda Rusya'nın Batum'u işgal ederek Kafkasların en netameli sınırlarında önemli bir mevkiyi elde ettiğini ifade etti. Yerel Müslüman nüfusun dinî bakımdan Türklere bağlı olduklarını ve böylece Rusya İmparatorluğu için bir tehdit oluşturduklarını ileri süren General, bu Müslüman nüfusun bir an önce göçe zorlanıp Osmanlı ülkesine gönderilmesi gerektiğini savunuyor, aksi halde Batum'un Ruslar için çok sorunlu bir yer haline gelebileceğini belirtiyordu. General Sviatopolk-Mirski, Batum Valisi'ne ne yapıp edip Batumlu Müslüman Gürcülerden kurtulmak gerektiğini hatırlatıyordu.[10]

1880 yılında Murgul köylerinin yarısından fazlasını boşaltan halk, Osmanlı ülkesine göç etti. Batum Valisi Komarov, Murgulluların göç nedenlerinin incelenmesi sonucunda, onların Osmanlı döneminde Rusya ile ticaret yaptıklarını, şimdi ise bu geçim kaynaklarını kaybettiklerini tespit etmişti. Murgullular arala-

---

[*] İlk adı Kumayri/Gyumri olup Türklerce Gümrü biçimini almıştı; 1837-1924'te Aleksandropol, 1924-1990'da Leninakan, 1990'dan itibaren Gyumri (ed. notu)

[6] SEASTA, F. 416, S. 163, p. 11.

[7] SEASTA, F. 12, S. 117, p. 17-39.

[8] SEASTA, F. 416, S. 163, p. 362.

[9] SEASTA, F. 12, S. 117, p. 38.

[10] SEASTA, F. 545, S. 1668, p. 3-6.

rında topladıkları paralarla Marmara bölgesinde evler satın almaya, oralara toplu halde yerleşmeye başlamışlardı. Göç nedenlerinden birisi de gençlerin Rus ordusunda askerlik yapmaktan çekinmeleriydi.[11]

Osmanlı'ya gidenler, arkalarında bakımlı evler, bahçeler, tarım arazileri bıraktılar. Murgulluların terkettikleri topraklarda Rus yönetimi öncelikli olarak Ermenilerin yerleşmesini uygun görmüştü. Tiflis Genel Valiliği'ne Batum'dan gönderilen Murgul yerleşim planında toprakların bir kısmının Artvin Ermenilerine verilmesi, bir kısmının da devlet hazinesine devredilerek Rus ileri gelenlerine ve subaylara ödül olarak dağıtılması görüşleri yer almaktaydı. Dahası, Murgul'un güzel doğası dolayısıyla İmparator ailesine hediye olarak verilmesi de teklif ediliyordu.[12]

1881 yılında Batum Valisi Komarov, Maçahel vadisinde bir teftiş seyahatine çıktı. Komarov'un edindiği bilgilere göre ziyaret öncesi Maçahel'in 26 köyünde 1600 aile yaşıyordu. Valinin ziyaretinden önce 800 aile göç etmişti ve kalanlar da yakın zamanda göçe hazırlanıyordu. Rus basınının verdiği haberlere göre ise 1881 yılında Maçahel'deki 7500 kişiden 4000'i göç etmişti.[13] Vali ziyareti esnasında hâlâ yerinde bulunan köylüleri evlerine kalmaya inandırmış olmalı ki bu ziyaretten sonra Maçahel'den göçlerin kesildiği, 800 ailenin evlerinde kaldıkları anlaşılmıştı.

Maçahel'den Murgul'a geçen Komarov orada da aynı manzara ile karşılaştı. Vali, boşalan köyleri gezerek Gurbina, Zanzuli, Durça, Aluça, Kaparçeti ve Kordeti köylerinin muhtar ve ileri gelenleriyle görüşerek kendilerinin yerlerinde kalmalarını arzu ettiğini bildirdi. Bunun üzerine, tıpkı Maçahel gibi Murgul'dan da göçler kesildi. Rus kaynakları, Murgul'un 10 bin kişilik nüfusundan ancak dört bininin göç ettiğini aktarıyorlar.

1882 yılının 3 Şubat günü Rusya'dan Osmanlı ülkesine izinli göç süresi sona erdi. Bu tarihten sonra münferit vakalar dışında Batum ve Kars'tan toplu bir göç yaşanmadı.[14]

Tiflis'teki Gürcü aydınlar, Acara'dan ve Güneybatı Gürcistan'ın tarihi topraklarından Müslüman Gürcülerin Osmanlı Devleti'ne göçlerine karşı çıktılar. Rus ordusunda general rütbesine yükselen Gürcü asilzâde, ünlü yazar Grigol Orbeliani bir mektubunda Batum bölgesindeki Gürcü nüfusun Rus yönetiminden kaçtığını ifade ederek Kırım, Abhazya ve Kars'tan sonra sıranın Batum'a geldiğini, Batumluların da Osmanlı'ya gitmek zorunda bırakıldıklarını üzülerek dile getiriyordu.[15]

General Orbeliani, 1879 yılının 19 Kasım'ında Kafkas Ordusu komutanı general Sviatopolk-Mirski'ye yazdığı mektubunda, Acara ve Kars'tan Osmanlı'ya

---

[11] SEASTA, F. 416, S. 165, p. 1-3.
[12] SEASTA, F. 416, S. 165, p. 1-3.
[13] *Kavkaz* (gazetesi),1880, № 198.
[14] *Kavkaz*, 1881, № 216.
[15] Iona Meunargia. *Tshovreba da Gvatsli Grigol Orbelianisa,* Kartveli Mtserlebi I. S. Tsaishvilis redaktsiit, Tiflis 1954, s. 113.

muhaceret sürecini eleştirerek Müslümanların Rusya İmparatorluğu'ndan kaçtıklarının gözlendiğini ifade etmekteydi. Çerkesler ve Abhaz'lardan sonra Kars ve Acara halkının da Rus yönetiminden bir veba salgınından kaçar gibi kaçtığını vurgulayan Orbeliani, bunun dinî bir taassuptan ziyade Rus yöneticilerin yetersizliklerinden, yerel nüfusa karşı ilgisizliklerinden kaynaklandığını ileri sürüyordu.[16]

Muhacirler Osmanlı ülkesine Kars'tan kara yoluyla Batum'dan ise deniz yoluyla, gemilerle gidiyorlardı. Osmanlı'ya hicret etmek üzere Batum'a gelen binlerce kişinin yaşadığı sefalet ve çaresizlik bilhassa göze çarpıyordu. Daha dün memleketlerinde ev sahibi olan bu mutlu insanların şimdi günlerce sahilde perişan bir halde aç çocukları ellerinde Osmanlı limanlarına gidecek gemi bekleyişleri görenleri gözyaşına boğuyordu.[17]

Sözkonusu dönemde Gürcü toplumunun ileri gelenleri Rus yöneticilere başvurarak göçü durdurmak, göç edenleri de evlerine dönmeye ikna etmek için ellerinden geleni yapmışlardı. Bunun sonucunda göç süreci biraz olsun yavaşladı, göçmenlerin bir kısmı da Gürcistan'a geri dönebildi. Osmanlı'ya göç eden Müslüman Gürcüler ise çoğunlukla Karadeniz ve Marmara bölgeleriyle İstanbul'da yerleştiler.

Kaynakça

Arşiv Belgeleri

Gürcistan Milli Arşivi Merkezi Tarih Arşivi (SEASTA -Sakartvelos Erovnuli Arkivis Saistorio Tsentraluri Arkivi)

Süreli Yayınlar

Kavkaz (gazete; Rusça)

Droeba (gazete; Gürcüce)

İkincil Kaynaklar

Meunargia, Iona, Tshovreba da Gvatsli Grigol Orbelianisa, Tiflis 1954.

Megrelidze, S., Acaris Tsarsulidan, Tiflis 1964.

Öz: 1877-78 Osmanlı-Rus Harbi birçok açıdan önemli tarihsel sonuçlara sebebiyet verdi. Bunlardan en önemlisi Balkanlar ve Kafkaslarda kaybedilen topraklardan Müslüman nüfusun Osmanlı'nın kalan topraklarına yönelik kitlesel göçleridir. Batum, Artvin ve Kars bölgeleri de önemli miktarda göç veren topraklardandı. Yazarlar, Gürcistan Milli Arşivi'nde bulunan zengin malzemeye ve dönemin bazı gazetelerinin verdiği bilgilere dayanarak 1879 ile 1882 yılları arasında bu bölgelerden Osmanlı ülkesine gerçekleşen kitlesel göçü ele almakta, Rus yönetiminin göç ve göçmenlere yönelik tutumunu anlatmaktadır.

Anahtar Sözcükler: 93 Harbi, Gürcü muhacirler, Batum, Kars, Artvin

---

[16] S. Megrelidze. *Acaris Tsarsulidan,* Tiflis 1964, s. 22-23.

[17] *Droeba* (gazetesi), 1879, № 151.

Migration (*Muhaciroba*) from Southwest Georgia to the Ottoman Empire, 1879-1882

Abstract: 1877-78 Ottoman-Russian war had some significant results. Perhaps the most important one was the mass migration of the Muslim population from the territories that the Ottomans lost in the Balkans and the Caucasus. Batum, Artvin and Kars regions were among the lands which large number of immigrants had left. Based on the rich documentation of the National Archive of Georgia and some newspapers, the authors provide some insights about the migration that took place from these regions to the remaining lands of the Ottoman Empire between the years 1879 and 1882, and examine the attitude of the Russian administration established in the region after the war.

Keywords: Ottoman-Russian War of 1877-1878, 93 Harbi, Batum, Kars, Artvin.

Siyam Prensi Damrong'un Paylaşılamayan Fotoğrafı! [1]

İsmail Hakkı Kadı
Onur Yüksel*

Giriş

Merasim Dairesi'nin (Yıldız Şale Köşkü)[2] önünde çekilmiş bir fotoğraftan üretilmiş olan aşağıdaki kartpostalın, altındaki "Visite Des Japonais Constantinople" ibaresine uygun olarak, vaktiyle İstanbul'u ziyaret etmiş bir Japon heyetine, hatta prensine ait olduğu Türkiye'de kabul edilegeldi. Kartpostal, bu yaygın kanaatin bir sonucu olarak 9-10 Mart 2010 tarihli "Uluslararası Ertuğrul Fırkateyni Sempozyumu"nun tebliğleri kitabında basıldı[3] ve İstan-

[1] Bu makalede ele alınan konu, Chulalongkorn Üniversitesi Asya Araştırmaları Enstitüsü tarafından yakında yayınlanacak olan İsmail Hakkı Kadı, *The Ottoman Empire and The Kingdom of Siam Through The Ages*, (Bangkok, 2016) kitabında kısaca tefrika edilmiştir. Fotoğraftaki Osmanlı memur ve zabitlerinin deşifre edilmesinde ve birtakım hataların giderilmesinde İslâm Tarih, Sanat ve Kültür Araştırma Merkezi (IRCICA) Arşivi'nden Orhan M. Çolak Bey'in, mütevazı bir dipnotta tarif edilemeyecek ölçüde değerli katkıları olmuştur. Kendisine, çalışmamıza desteklerini esirgemeyen İstanbul Medeniyet Üniversitesi Edebiyat Fakültesinden Prof. Dr. İhsan Fazlıoğlu'na ve IRCICA Genel Direktörü Doç.Dr. Halit Eren'e teşekkür etmeyi borç biliriz.

* İstanbul Medeniyet Üniversitesi, Tarih Bölümü, ismailkadi@gmail.com.
Dz. tarihi araştırmacısı, masuk_u_ebru@yahoo.com

[2] Aşağıda Prens Obolensky bahsinde doğrudan alıntıladığımız *Sabah Gazetesi*'nin haberinden hareketle fotoğrafların Yıldız Sarayı önünde çekilmiş olduğunu düşünüyorduk. Durumun böyle olmadığını, mekânın Merasim Dairesi yanı Şale Köşkü önü olduğunu bize Orhan M. Çolak Bey ihtar etmiştir.

[3] *Uluslararası Ertuğrul Fırkateyni Sempozyumu* bildirileri kitabı, (İstanbul: Deniz Kuvvetleri Komutanlığı Basımevi, 2010), s.253.

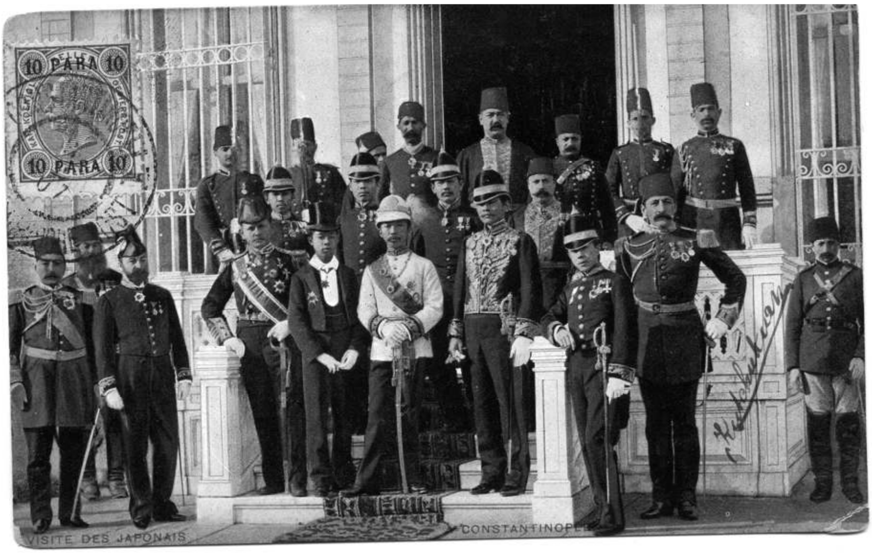

Fotoğraf 1. Prens Damrong ve heyetinin Merasim Dairesi (Yıldız Şale Köşkü) önünde çekildikleri fotoğraftan üretilen kartpostal

bul'daki Deniz Müzesi'nde gerçekleştirilen bir Ertuğrul Fırkateyni sergisinde yine aynı şekilde sergilendi. Söz konusu kartpostala kaynaklık eden fotoğraf Abdülhamit Kırmızı'nın[4] 2012'de yayınladığı kısa bir makalede İstanbul'u ziyaret eden Siyam Prensi'ne ait bir fotoğraf olarak sunulduğunda ise Selçuk Esenbel, derginin bir sonraki sayısına gönderdiği mektupla, buna karşı çıkarak fotoğrafın vaktiyle İstanbul'u ziyaret etmiş olan Japon Prensi Komatsu'ya ait olduğunu ileri sürdü. Kartpostal ve ona kaynaklık eden fotoğraf hakkında Türkiye'deki yerleşik kanaatlere dair tek metin olması itibarıyla Esenbel'in cümlelerini burada tümüyle alıntılamakta fayda var:

> Bir Fotoğrafa Not:
>
> Derginizin Temmuz sayısında çıkan Abdülhamit Kırmızı'nın "İstanbul'da bir Siyam Kralı" başlıklı yazısında (s.67) bir fotoğraf yanlış kullanılmış. Bildiğim kadarıyla Türkiye'de ilk defa yayımlanan bu fotoğraftaki kişi, Osmanlı İmparatorluğu'nu 1886'da eşiyle beraber ziyaret eden ilk en üst makama sahip Japon yetkili olan İmparator Meiji'nin amcası Prens Komatsu'nun oğlu genç Prens Komatsu'dur. Prens, 1896 yılında Rusya seyahati vesilesiyle Avrupa başkentleri arasında İstanbul'u da ziyaret eder. Amacı, Qing hanedanı yönetimindeki Çin İmparatorluğu'nu 1 yıl önce yenen Japonya'yı dünya sahnesine yeni çıkan bir emperyal güç olarak ta-

[4] Abdülhamit Kırmızı, "İstanbul'da Bir Siyam Kralı," *Derin Tarih*, 4 (Temmuz 2012), s. 66-67.

nıtmaktır. Babası Prens'in 1886[5] ziyaretinden sonra bunu vesile edinen II. Abdülhamid, 1889'da İmparator Meiji'ye bir iyi niyet ziyareti gerçekleştirmek için Ertuğrul Fırkateyni'ni Osman Paşa komutasında Japonya'ya yollamıştı. Ancak malum tayfun felaketinde batan gemiden ancak 69 kişi kurtulmuş ve yaralılar Japon fırkateynleriyle 1891 Ocak'ında İstanbul'a geri dönmüşlerdi. Genç Prens'in ziyaretinin resmî nedeni, hem babasının 1886 ziyareti sırasında Sultan'ın gösterdiği özel alakaya teşekkür, hem de Ertuğrul felaketinden ötürü başsağlığı dileklerini iletmek üzere yolladığı 2 büyük Japon porselen vazoyu hediye etmektir. Bu vazolar Yıldız Sarayı'nda sergileniyordu. Sonra Topkapı Sarayı koleksiyonuna dâhil edildi diye düşünüyorum.[6] Bu arada fotoğraftaki öbür Japon yetkililer Prens Komatsu heyetindeki Japon subaylardır. Sağ köşede uzun boylu sırım gibi dik duran zat ise saray teşrifatından sorumlu (bugünkü tabirle protokol şefi görevini yürüten), aynı zamanda ünlü saray ressamı olan Şeker Ahmed Paşa'dır.[7]

Mektubun altına düştükleri notla "…aynı Japon Prensi'nin aynı yerde bu defa kahverengi fesle verdiği bir başka pozun da arşivimizde yayınlanacağı vesileyi beklemekte olduğunu..." ifade ettikleri dikkate alınırsa, dergi editörlerinin de fotoğrafın bir Japon prensine ait olduğuna ikna oldukları anlaşılmaktadır.

Kartpostalı ilk gördüklerinde bunun bir Japon prensine ait olduğu bilgisi kendilerine aktarılan insanların bu bilginin doğruluğunu sorgulamamaları anlaşılır bir durum. Hele de kartpostalda bu bilgiyi doğrulayan notu gördükleri dikkate alınırsa… Dolayısıyla kartpostala kaynaklık eden fotoğraf ortaya çıktığında da bunun Japon prensine ait olduğunun savunulmasında da yadsınacak bir durum yok. Ta ki aynı fotoğrafın Tayland'da, Prens Damrong'a ait olduğu yolunda yerleşik bir kanaat olduğu anlaşılsın…[8]

---

[5] İsmail Hakkı Kadı ve Onur Yüksel'in notu: Onur Yüksel'in yayına hazırlanmakta olduğu *Belgeler Işığında Ertuğrul Fırkateyni Gerçeği ve Türk-Japon İlişkileri* başlıklı kitap çalışmasında da etraflı olarak ortaya konulacağı gibi Prens Komatsu ve eşinin ziyaret tarihi 1887'dir. Nitekim söz konusu ziyaretine dair Deniz Müzesi Arşivi'nde mevcut iki adet belge de 1887 tarihlidir. Deniz Müzesi Arşivi (DMA), Mektûbî (MKT):526/103 (19 Mart 1305 / 07 Ekim 1887) tarihli ve "Japon İmparatorunun amcası Prens Komatsu ve Prensesinin İskenderiye'ye gidişleri"; DMA, MKT:568/31-1 09 Mart 1305 /27 Eylül 1887 tarihli ve "Japon İmparatorunun amcası için tahsis edilen kasır ve vapurlar" konulu belgeler.

[6] İsmail Hakkı Kadı & Onur Yüksel'in notu: Söz konusu vazolar Dolmabahçe Sarayı'nın "Japon Salonu"nda sergilenmektedir.
http://www.3dmekanlar.com/360/360_ISTANBUL_DolmabahceSarayi_JaponSalonu.html (Erişim 30 Nisan 2016).

[7] Selçuk Esenbel, "Bir Fotoğrafa Not", *Derin Tarih*, 5 (Ağustos 2012), s. 4.

[8] Heyetin Osmanlı kıyafetleri içerisinde fesli olarak verdikleri pozun fotoğrafı, Prince Damrong's Foundation, *The Illustrated Biography of His Royal Highness Prince Damrong Rajanupab*, (Bangkok, 1978) s. 68-69'da Prens Damrong'a ait bir fotoğraf olarak yayınlanmıştır.

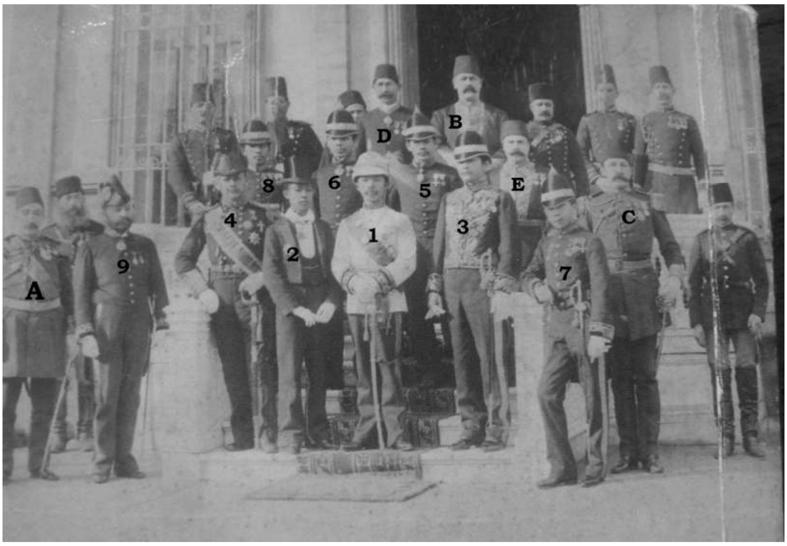

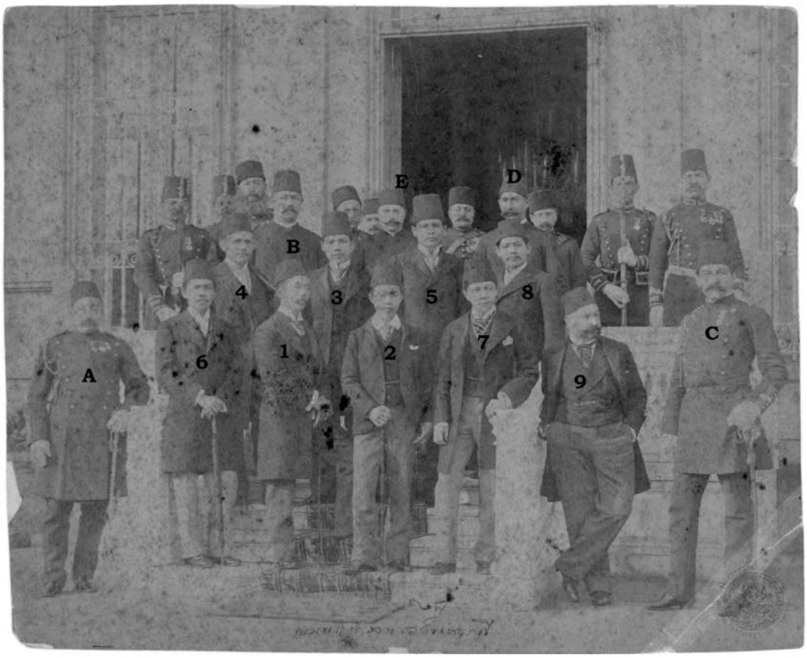

Fotoğraf 2. Prens Damrong ve heyetinin Merasim Dairesi (Yıldız Şale Köşkü) önünde çekildikleri fotoğraf[9]
Fotoğraf 3. Prens Damrong ve heyetinin Merasim Dairesi (Yıldız Şale Köşkü) önünde Osmanlı kıyafetleriyle çekildikleri fotoğraf[10]

---

[9] Tonson Camii, İslam Kültürü Merkezi Koleksiyonu, Bangkok.
[10] Tayland Milli Arşivleri, Bangkok.

Tayland'da bu yönde yaygın bir kanaatin olduğunun öğrenilmesi, Türkiye'deki yaygın kanaatlerin mi, yoksa Tayland'dakilerin mi doğru olduğu sorusunu kaçınılmaz olarak akla getirecektir. İşte bu makalede bu sorunun cevabı aranacak ve fotoğrafın Siyam Prensi Damrong'a ait olduğu ortaya konulmaya çalışılacaktır. Bunun için öncelikle Prens Damrong ve onun İstanbul seyahati konusunda kısa bir bilgi verilecek, ardından da bu bilgilerle fotoğrafın örtüştüğü noktalardan hareketle, fotoğrafın Prens Damrong ve onunla birlikte İstanbul'u ziyaret eden heyete ait olduğu ispata çalışılacaktır. Makale, her ne kadar bir fotoğraf hakkındaki farklı görüşlerin tartışılarak neticeye bağlanmasına odaklanıyorsa da bunu yaparken tarihi fotoğrafların, arşiv belgeleri vb. yazılı kaynaklar ışığında ne şekilde çözümlenebileceği konusunda da bir usul denemesinde bulunmaktadır.

II. Prens Damrong ve İstanbul Seyahati

Prens Damrong Rajanubhab (1862-1943), Siyam Kralı Mongkut'un (1804-1868) elli yedinci çocuğu olarak 21 Haziran 1862'de dünyaya geldi. Üvey kardeşi olan Kral Chulalongkorn (Rama V, 1853-1910) döneminde önemli görevlerde bulunan Damrong, 1880 yılında Kraliyet muhafızları komutanı oldu. Yedi yıl sonra Genelkurmay Başkan vekilliği görevine getirilen Damrong'un Siyam tarihinde önemli bir şahsiyet olarak yer almasına neden olan asıl faaliyetleri onun eğitim bakanı olarak Siyam eğitim sisteminde gerçekleştirdiği reformlardır. 1894 yılından sonra üstlendiği içişleri bakanlığı döneminde de reformcu kişiliğini ortaya koyan Damrong, Siyam taşra idaresi ile ilgili önemli reformlara imza attı. Prens Damrong 1915'te bakanlık görevinden ayrılıp bir İngiliz kolonisi olan Penang'a yerleşerek 1943'teki ölümüne kadar burada, Siyam tarihi ve edebiyatı üzerine kitaplar yazdı. UNESCO'nun dünyanın en seçkin simaları listesine giren ilk Siyam'lı, Prens Damrong olmuştur.[11]

Prens Damrong'un 1891'deki İstanbul seyahati onun eğitim bakanlığının sona erdiği ve henüz içişleri bakanlığına başlamadığı döneme denk düşmektedir. Bu dönemde Siyam hanedan mensupları Avrupa'daki gelişmeleri yakından takip etmek üzere genç mensuplarını Avrupa'nın değişik ülkelerinde tahsile gönderdikleri gibi gerek Siyam kralının bizzat kendisi gerekse diğer ileri gelen devlet adamları, Avrupa'ya muhtelif seyahatler gerçekleştirerek bizzat gözlem yapmaktaydılar. Nitekim, Kral Chulalongkorn birçok Avrupa ülkesini kapsayan bir turunu 1897'de gerçekleştirecekti. Aynı şekilde Prens Damrong 1891'de hem Avrupa'yı gözlemlemek hem de Rus Çarı III. Aleksandır'a (1845–1894) layık görülen Chakri Hanedanlığı Nişanı'nı[12] bizzat takdim etmek üzere Avrupa seyahatine çıkmıştı. Prens, Kırım'daki Livadiye Sarayı'nda nişanı Çar'a takdim ettik-

---

[11] Patit Paban Mishra, *The History of Thailand*, (Santa Barbara vd., 2010), s. 158.

[12] Siyam devlet nişanları içerisinde yabancı devlet adamlarına takdim edilen en üst düzey nişan olan Chakri Hanedanlığı Nişanı 1899'da Sultan II. Abdülhamid'e de layık görülmüş ve madalya İstanbul'a gelen Siyam Prensi Chakrabongse tarafından Sultan'a takdim edilmişti. Söz konusu madalya Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi (TSMA)'nde Hazine 2-1421 ve 2-1433 envanter numaralarıyla tutulmaktadır.

ten sonra dönüş yolu üzerindeki İstanbul'u da ziyaret edip gözlem yapmak istediğinden konu Berlin'deki Siyam Maslahatgüzârlığı tarafından oradaki Osmanlı Elçiliğine bildirilmiş, II. Abdülhamid'in kendisini misafir olarak kabul edeceğinin bildirilmesinin[13] ardından da ziyaret gerçekleşmişti. Prens Damrong, seyahat notlarında İstanbul ziyaretinin nedenini açıklarken İstanbul'un Livadiye'den dönüş yolu üzerinde bulunduğunu, Osmanlı İmparatorluğu'nun Avrupa'da önemli bir devlet olduğunu ve ziyaretiyle iki hanedanlık arasında dostluk tesis etmeyi amaçladığını belirtmiştir.[14]

Prens Damrong, 19 Kasım 1891 Perşembe sabahı "Rusya Bahr-i Baltık Kumpanyası'nın Orel nâm vapurunun derûnunda Rusya veliahdının yâveri Prens Obolensky"[15] ile birlikte İstanbul'a ulaşmış ve 26 Kasım Perşembe günü de Yunanistan'ın Pire Limanı'na müteveccihen İstanbul'dan ayrılmıştı.[16] Bir haftalık ziyareti süresince merasim dairesinde ağırlanan Prens, ziyareti süresince kendisine refakat eden Ahmed Ali (Şeker Ahmed) Paşa, mâbeyn-i hümâyûn tercümanlarından Şefik Bey ve "yâverânı hazreti şehriyâriden Kaimmakam" Şefik Bey'in eşliğinde Dolmabahçe ve Topkapı Sarayları; Ayasofya, Sultanahmet ve Nûr-u Osmaniye camileri; Müze-i Hümâyûn, Sanâyi'-i Nefîse Mektebi, Mekteb-i Harbiyye-i Şâhâne, Mekteb-i Funûn-u Bahriyye, Tersâne-i Amire fabrikaları ve Donanma-yı Hümâyûn gibi birtakım yerleri gezmiş; 20 Kasım'daki Cuma Selamlığı'nı maiyetindekiler ve Prens Obolensky ile birlikte izlemiş ve 23 Kasım Pazartesi günü II. Abdülhamid'in, onuruna verdiği bir ziyafete de katılmıştı.[17]

Prensin ziyaret günlerine ait olduğu aşikâr olmakla birlikte, tarihsiz olan bir belgede Siyam heyetinde bulunanların isimleri ve kimler olduklarına dair kısa açıklamalar bulunmaktadır.[18] Gerek bu belgeden, gerekse ziyarete dair diğer kaynaklardan hareketle Siyam heyetinin Prens Damrong'un yanı sıra şu kişilerinden oluştuğu anlaşılmaktadır:

-Prens Chirapravati Voradej: Siyam Kralı Chulalongkorn'un oğlu.

-Prens Prompong Atiraj: Siyam Kralı Chulalongkorn'un oğlu.

-Phraya Thewet Wongwiwat: Kralın kurenâsından ve ahırlar müdürü.

---

13 Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), Yıldız Sadaret Hususi Maruzat Evrakı (Y.A.HUS.), 253/35.

14 Prince Damrong, โดยสารเรือเมล์ไปยุโรปเที่ยวเมืองพม่าพระเขี้ยวแก้วลังกาไปเมืองเตอร์กีเที่ยวอินเดีย [Boat trip to Europe, Myanmar, the Temple of the Sacred Tooth Relic, Turkey and India], (Bangkok, 1961) s. 86-88. Metnin ilgili kısmını bu makale için Sayın Adiplin Panupong çevirmiştir.

15 BOA, Yıldız Perakende Evrak Askeri Maruzat (Y.PRK.ASK.), 77/97.

16 Sabah Gazetesi, 27 Kasım 1891 Salı [15 Teşrîn-i Sânî 1307, 27 Teşrîn-i Sânî 1891, 25 Rabî'ul Âhir 1309].

17 BOA, Babıâli Evrak Odası (BEO.), 67/4980; Sabah Gazetesi, 20 Kasım 1891 Cuma [8 Teşrîn-i Sânî 1307, 20 Teşrîn-i Sânî 1891, 18 Rabî'ul Âhir 1309]; Tercümân-ı Hakîkat Gazetesi, 21 Kasım 1891 Cumartesi [9 Teşrîn-i Sânî 1307, 19 Rabî'ul Âhir 1309]; Sabah ve Tercümân-ı Hakîkat Gazeteleri, 24 Kasım 1981 Salı [12 Teşrîn-i Sânî 1307, 22 Rabî'ul Âhir 1309]

18 BOA, Yıldız Perakende Evrakı Teşrifat-ı Umumiye Dairesi (Y.PRK.TŞF.), 3/31.

صباح

Fotoğraf 4. 21 Kasım 1891 (Cumartesi, 9 Teşrîn-i Sânî 1307, 19 Rabî'ul Âhir 1309) tarihli *Sabah* gazetesinin Prens Damrong'un ziyaretiyle ilgili haberi.

-Andreas du Plessis de Richelieu: Bahriye Nezâreti Mu'âvini ve kralın ma'iyyet vapuru kumandânı.

-Phra Suriyanuwat: Berlinde Siyâm Maslahatgüzârı.

-Luang Wichit Worasart: Prens Atiraj'nın nâzırı.

-Luang Sunthorn Kosa: Hâriciye Nezâreti Hukuk Müşâvirliği Dâ'iresi me'mûrlarından.

-Monsieur Vayka: Paris'de Siyâm Sefâreti Kâtibi.

Gerek Prens Damrong ve gerekse diğer Siyam prenslerinin İstanbul ziyaretlerine dair yazılacak birçok husus olmakla birlikte hem bu hususları başka bir çalışmada etraflı olarak ele aldığımızdan[19] hem de buraya kadar verilen bilgiler, incelediğimiz fotoğrafların mahiyetini tartışmak bakımından yeterli olduğundan ziyarete dair diğer detayları bir kenara bırakıyoruz. Bu bilgilerden sonra fotoğrafların mahiyeti ile ilgili olarak yapılacak tartışmanın doğal olarak yukarıda liste-

[19] İsmail Hakkı Kadı, *The Ottoman Empire and The Kingdom of Siam Through The Ages*, (Bangkok: 2016).

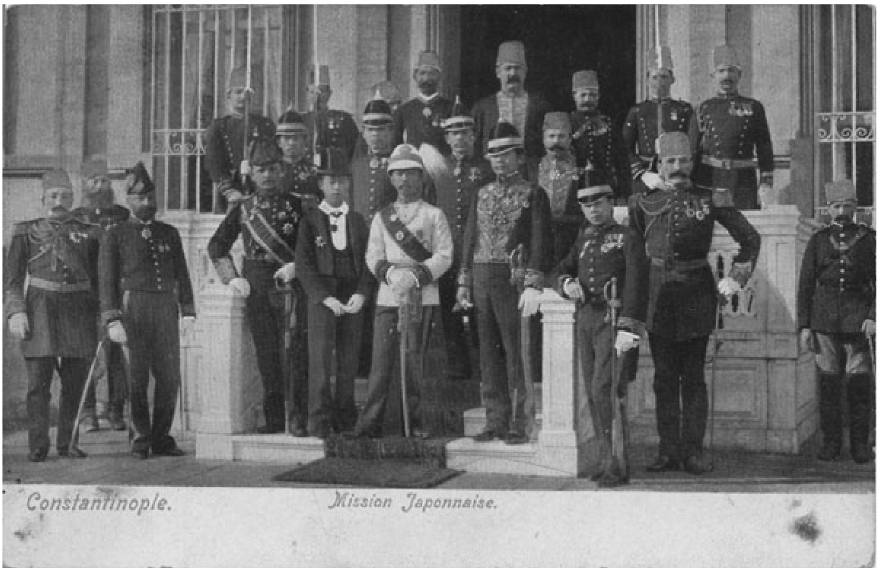

Fotoğraf 5. Prens Damrong ve heyetinin Merasim Dairesi (Yıldız Şale Köşkü) önünde çekildikleri fotoğraftan üretilen başka bir kartpostal

lenen Siyam heyetindeki kişilerin ve buna ilaveten heyete eşlik ettiğini yine kaynaklardan tespit ettiğimiz Prens Obolensky, Şeker Ahmed Paşa, mâbeyn-i hümâyûn tercümanlarından Şefik Bey ve "Yâverânı Hazreti Şehriyâriden Kaimmakam" Şefik Bey'in fotoğraflarda lokalize edilmesi üzerinden yürüyecektir. Buna ilaveten, Siyam heyetinin İstanbul'a, Livadiye'de Çar'a madalya takdim ettikten sonra geldiği dikkate alınarak aynı heyetin Rusya'da çekilmiş fotoğraflarının ortaya konulması da argümanı güçlendiren bir husus olacaktır. Ancak, Selçuk Esenbel, ilgili yazısında "Japon Prensi"nin İstanbul'u ziyaret ettiği gezisinde Rusya'yı da ziyaret ettiğini belirtmektedir. Dolayısıyla, heyete ait Rusya'da çekilmiş fotoğrafların bulunmasının, Esenbel'in bu fotoğrafın Japon Prensine ait olduğu yönündeki iddialarına karşı bir delil olarak sunulamayacağını düşündürmesi tabiidir. Burada, Prens Obolensky kritik bir öneme sahiptir. Livadiye'den İstanbul'a kadar Siyam heyetine eşlik eden Obolensky'nin, aynı heyete Rusya'da bulundukları süre zarfında da eşlik ettiğini düşünmek gerek. Nitekim Siyam heyetine İstanbul'da eşlik eden Şeker Ahmed Paşa ve Mütercim Şefik Bey söz konusu heyeti Pire'ye kadar giderek uğurlamışlardı. Netice itibarıyla aynı heyetin Rusya'da Prens Obolensky ile çekilmiş olan fotoğraflarının bulunması, bu fotoğrafın Siyam heyetine ait olduğu savını güçlendiren bir delil olacaktır. (en azından fotoğrafın Japon prensine ait olduğunu iddia edenler, Japon heyetine de Rusya'da Obolensky'nin eşlik ettiğini ortaya koyana kadar!)

Hemen belirtmekte fayda olan bir husus, incelememize konu olan fotoğrafın kartpostala dönüştürülmüş ilk örneğiyle paralellik arz eden başka bir renklendi-

rilmiş versiyonunun varlığı ve bunun altında da "Constantinople Mission Japonnaise" yazısının mevcudiyetidir.

Aynı fotoğrafın bir Japon heyetine ait olduğunu ihsas eden bu iki farklı kartpostala rağmen, kartpostalların altlarındaki yazıların temkinle karşılanması gerektiğini ise aynı heyete ait farklı bir pozun altında bu sefer "Les héritiers presomplifs du Roi de Siam. Son sejour a Constantinople. Salut de Constantinople. [Siyam Kralı'nın veliahdlarının İstanbul ziyareti. İstanbul'dan selamlar.]" açıklamasıyla sunulmasından da anlaşılacaktır. Bu pozda, diğerlerinden farklı olarak, saray muhafızlarının dışında sadece misafirlerin bulunduğu görülmektedir. Neticede bu fotoğraf/kartpostalın varlığı bir taraftan bunun Siyam prensine ait olma ihtimalini güçlendirirken diğer yandan da bunların altlarındaki yazıların, fotoğrafların mahiyetini ispata tek başına yeterli olmayacağını göstermektedir.

Bu aşamadan sonra fotoğraf ve kartpostalların mahiyetini anlamak görüntüdeki kişilerin kimler olduklarının tartışılarak ortaya konulması ile mümkün olacaktır. Dolayısıyla yukarıdaki fotoğraflarda numaralandırılmış ve harflendirilmiş olan şahıslar, aşağıda bu numaralar ve harfler esas alınarak ayrı ayrı ele alınacaktır.

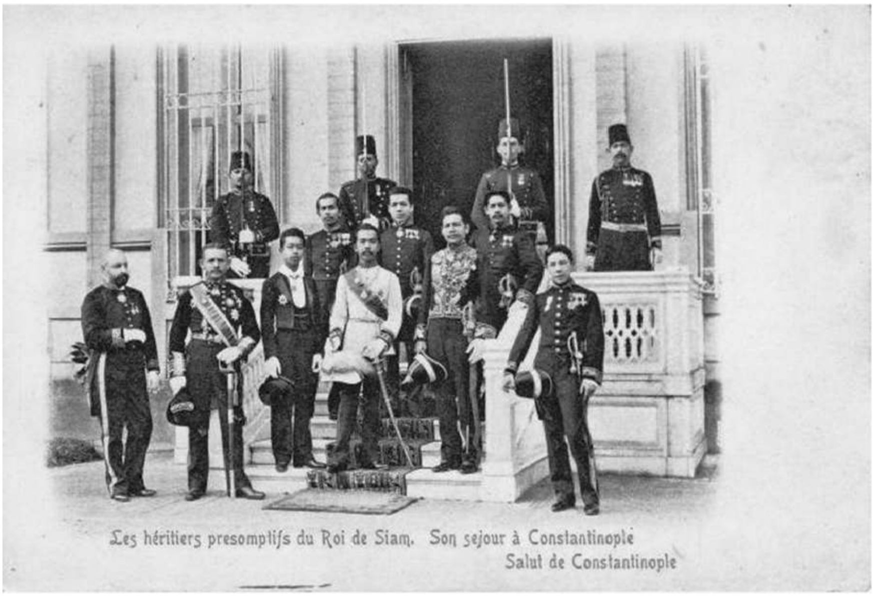

Fotoğraf 6. Prens Damrong ve heyetinin Merasim Dairesi (Yıldız Şale Köşkü) önünde çekildikleri fotoğraftan üretilen başka bir kartpostal [20]

[20] Yüksel, *Belgeler Işığında Ertuğrul Fırkateyni Gerçeği* (yayınlanmak üzere olan kitap çalışması).

Prens Damrong

Fotoğraf(lar)ın Prens Damrong'a mı, yoksa bir Prens Yorihito Komatsu'ya mı ait olduğu konusundaki ihtilaf doğal olarak söz konusu şahısların birbirlerine çok benzemelerinden kaynaklandığını düşündürecektir. Dolayısıyla her iki şahsın bireysel fotoğraflarının yan yana konularak fotoğraftaki prensle karşılaştırılması doğru olacaktır. Selçuk Esenbel'in, yukarıda alıntılanan yazısında işaret ettiği Japon prensi, İstanbul'u 1894 Mart'ında ziyaret eden ve bir dönem Komatsu-no-miya soyadını da taşıyan Prens Yorihito Higashifushimi-no-miya olmalıdır.[21]

Heyet fotoğraflarındaki "1" rakamıyla işaretlenmiş olan şahısla, iki prensin fotoğrafları karşılaştırıldığında; Prens Damrong'un heyet fotoğraflarındaki prense bariz bir şekilde daha fazla benzediği görülmektedir. Özellikle üniforması ve aksesuarlarının tıpatıp aynı olduğunu söylemek mümkündür. Beyaz ceketinin yaka ve bilek çevresindeki sırmalı işlemeler, boynundaki madalya, çift kordondan oluşan belindeki kuşak, bu kuşaktan ve kılıcın kabzasından sarkan püsküller Prens Damrong'un bireysel fotoğrafıyla üniformalı heyet fotoğraflarında aynıdır. Bütün bu benzerlikler fotoğrafın "başrolündeki" şahsın Prens Damrong olduğunu göstermektedir. Buna mukabil, Prens Yorihito Higashifushimi-no-miya ve o dönemki diğer Japon devlet erkânına ait fotoğraflardaki kıyafetler, özellikle de şapka stilleri dikkate alındığında fotoğraftaki misafirlerin kıyafetleriyle bariz farklar olduğu ortadadır.

Fotoğraf 7. Prens Damrong'un kartpostal olarak basılmış bir fotoğrafı

Fotoğraf 8. Prens Yorihito Higashifushimi-no-miya [22]

[21] BOA, Y.A.HUS., 291/3; BOA, Y.PRK.TŞF., 3/92; BOA, YPRK.MYD., 14/79.

[22] https://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/3/3d/HIH_Prince_Yorihito_Higa shifu shimi. jpg (Erişim 27 Nisan 2016)

Prens Chirapravati Voradej

Siam Kralı Chulalongkorn'un oğlu Prens Chirapravati Voradej (1876-1913) de İstanbul seyahatinde Prens Damrong'a eşlik etmişti. İstanbul'dan ayrıldıktan sonra Danimarka'ya giderek Danimarka ordusundaki subaylık eğitimine devam ettiği anlaşılmaktadır[23]. Prens Chirapravati Voradej, Merasim Dairesi (Şale Köşkü) önünde çekilen fotoğraflarda "2" rakamıyla işaretlenmiş olup bireysel fotoğrafındaki kalın dudakları ve burun delikleri ve belirgin elmacık kemikleriyle bu fotoğraflardaki şahısın belirgin benzerlikler gösterdiğini söylemek mümkündür.

Fotoğraf 9. Prens Chirapravati Voradej [24]

Fotoğraf 10. Prens Prompong Atiraj [25]

Prens Prompong Atiraj

Siyam heyetinde bulunduğu, yukarıda zikrettiğimiz kaynaklardan anlaşılan Prens Prompong Atiraj ile ilgili pek bir bilgiye ulaşamadık. Lakin Tayland Milli Arşivlerinden edindiğimiz bireysel bir fotoğrafından hareketle Prens Prompong Atiraj'ın heyet fotoğraflarında "3" rakamıyla işaretlenen şahıs olduğu anlaşılmaktadır.

---

[23] Prince Damrong's Foundation, *The Illustrated Biography of His Royal Highness Prince Damrong Rajanupab*, (Bangkok: 1978) s. 67; Karen Snow, "St. Petersburg's Man in Siam: A. E. Olarovskii and Russia's Asian Mission, 1898-1905," *Cahiers du Monde russe*, 48/4 (Oct. - Dec., 2007), pp. 611-635, s. 633.

[24] Tayland Milli Arşivleri, Bankok

[25] Tayland Milli Arşivleri, Bankok

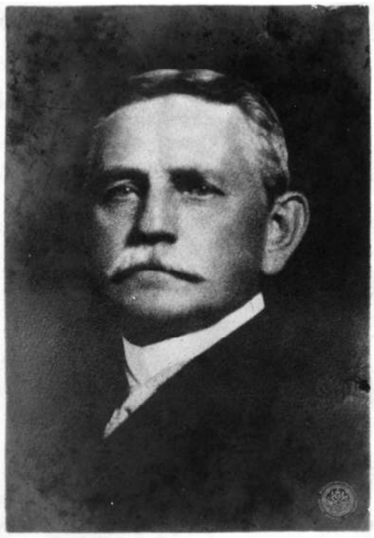

Fotoğraf 11. Phraya Chonlayutthayothin Andreas du Plessis de Richelieu [26]

Fotoğraf 12. Phraya Thewet Wongwiwat [27]

Phraya Chonlayutthayothin Andreas du Plessis de Richelieu

Siyam krallığının hizmetinde bir Danimarkalı deniz subayı ve işadamı olan Andreas du Plessis de Richelieu (1852-1932) ziyarete dair belgelerde "Bahriye Nezâreti Mu'âvini ve kralın ma'iyyet vapuru kumandânı" olarak tarif edilmektedir. Sonraları, Siyam Krallığı'nın Bahriye Nazırlığını da yapan De Richelieu heyet fotoğraflarında "4" rakamıyla işaretlenmiştir. Bireysel fotoğrafıyla heyet fotoğrafları karşılaştırıldığında belirgin Avrupalı yüz hatları aynı kişiyle karşı karşıya olduğumuzu göstermektedir.

Phraya Thewet Wongwiwat

Heyet fotoğrafında deşifre edilen diğer bir kişi de ziyarete dair belgelerde "Kralın kurenâsından ve ahırlar müdürü" olarak tarif edilen Phraya Thewet Wongwiwat'tır. Fotoğraflarda "5" rakamıyla işaretlenen Phraya Thewet Wongwiwat'ın Siyam Krallığı'nda modernleşmeyi teşvik eden şahsiyetlerden biri olduğu anlaşılmaktadır.[28]

---

[26] Tayland Milli Arşivleri, Bangkok.

[27] Tayland Milli Arşivleri, Bangkok.

[28] Sud Chonchirdsin, "The Ambivalent Attitudes Of The Siamese Elite Towards The West During The Reign Of King Chulalongkorn, 1868–1910", *South East Asia Research* 17/3(2009), pp. 433-456, p. 448.

Luang Wichit Worasart

Gerek Osmanlı kaynaklarında gerekse Siyam kaynaklarında İstanbul'u ziyaret eden Siyam heyetinde olduğu belirtilen ve "Prens *Atiraf*'ın nâzırı" olarak tarif edilen Luang Wichit Worasart'ın heyet fotoğraflarında "6" rakamıyla işaretlenen şahıs olduğu Tayland Milli arşivleri uzmanları tarafından belirtilmiştir.

Luang Sunthorn Kosa

Gerek Osmanlı kaynaklarında ve gerekse Siyam kaynaklarında İstanbul'u ziyaret eden Siyam heyetinde olduğu belirtilen ve "Hâriciye Nezâreti Hukuk Müşâvirliği Dâ'iresi me'mûrlarından" vurgulanan Luang Sunthorn Kosa'nın heyet fotoğraflarında "7" rakamıyla işaretlenen şahıs olduğu Tayland Milli arşivleri uzmanları tarafından belirtilmiştir.

Phra Suriyanuwat

Gerek Osmanlı kaynaklarında ve gerekse Siyam kaynaklarında İstanbul'u ziyaret eden Siyam heyetinde olduğu belirtilen ve "Berlinde Siyâm Maslahatgüzârı" olduğuna işaret edilen *Phra Suriyanuwat*'ın heyet fotoğraflarında "8" rakamıyla işaretlenen şahıs olduğu kendisine ait bireysel fotoğrafın heyet fotoğraflarıyla karşılaştırılmasından anlaşılmaktadır.

Fotoğraf 13. Phra Suriyanuwat [29] *Fotoğraf 14. Ivan Mikhailovich Obolensky* [30]

[29] Tayland Milli Arşivleri, Bangkok.
[30] https://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/a/af/1903_ball_-_Iv._ Mikh._Obolenskiy.jpeg (Erişim 28 Nisan 2016.

Ivan Mikhailovich Obolensky

Prens Damrong'un İstanbul ziyaretine dair belgelerde kendisinden "Rusya veliahdının yâveri" olarak bahsedilen Prens Obolensky'nin 1904-1905 yıllarında Finlandiya Genel Valiliği yaptığı bilinmektedir. Heyet fotoğraflarında "9" rakamıyla işaretlenen Obolensky'nin Siyam heyetine Rusya'da refakat ettiği ve İstanbul'a kadar gelerek uğurladığı anlaşılmaktadır. Siyam heyetinin İstanbul'u ziyaretinden yaklaşık on iki yıl sonra çekilen bireysel fotoğraftaki şahsın, heyet fotoğraflarındaki "9" rakamıyla işaretlemiş olduğumuz şahısla aynı kişi olduğu bariz bir şekilde görülmektedir. Prens Obolensky'nin heyet fotoğraflarındaki mevcudiyeti fotoğrafın Siyam heyetine ait olduğu yönünde önemli bir gösterge olmanın yanı sıra fotoğrafın hangi gün çekildiği ile ilgili olarak da önemli bir ipucu vermektedir. Yukarıda açıklandığı üzere Siyam heyeti ve Prens Obolensky 19 Kasım 1891 Perşembe günü İstanbul'a gelmişlerdi. Resmi kaynaklar net bir şekilde Obolensky'nin 20 Kasım günü Cuma selamlığını izledikten sonra İstanbul'dan ayrıldığını belirtmektedir[31]. Hâlbuki 25 Kasım Çarşamba günkü *Sabah Gazetesi*, Siyam heyetinin "dün sabah" (yani 24 Kasım) fotoğraf çektirdiklerini haber vermektedir:

> Misâfir-i hâssü'l-hâss-ı hazret-i şehriyârî fehâmetlü Prens (Damrong) Hazretleri dün sabah serfotoğrafî-i hazret-i şehriyârî izzetlü Abdullah Efendi'yi mâbeyn-i hümâyûn-ı cenâb-ı mülûkâneye celb ettirerek resimlerini çıkartmışlardır.[32]

Şayet *Sabah Gazetesi*'nin haberi fotoğraf çekiminin tarihine dair doğru bilgi vermiş olsaydı Prens Obolensky'nin bu fotoğraflarda olmaması gerekirdi. Obolensky'nin fotoğraflardaki mevcudiyeti söz konusu fotoğrafların kesin olarak 19 veya 20 Kasım'da ve büyük bir ihtimalle Cuma selamlığını izledikleri 20 Kasım'da çekildiğini göstermektedir.

Ahmed Ali Paşa (Şeker Ahmed Paşa)

1896'da Teşrifat Nazırlığına getirilen Ahmed Ali Paşa (1841-1907) heyet fotoğraflarında "A" harfiyle işaretlenmiştir.[33] Muhtemelen teşrifat konusundaki resmi görevleri ve kültürel birikimi nedeniyle İstanbul'a gelen yabancı heyetlere refakat etmekle sıkça görevlendirildiği anlaşılmaktadır. Ahmed Paşa'nın hem Prens Damrong'un heyetine hem de 1899'da II. Abdülhamid'e Chakri Hanedanlığı Nişanı'nı takdim etmek üzere İstanbul'a gelen Siyam Prensi Chakrabongse'a refakat etmekle görevlendirildiğini kaynaklardan net bir şekilde tespit etmek mümkün. Lakin kendisinin İstanbul'u ziyaret etmiş olan muhtemel bir Japon heyetine de eşlik etmiş olma ihtimali nedeniyle, onun bu fotoğraflar-

---

[31] BOA, Y.PRK.ASK., 77/97.

[32] *Sabah Gazetesi*, 25 Kasım 1891 Cumartesi, [9 Teşrîn-i Sânî 1307, 21 Teşrîn-i Sânî 1891, 19 Rabî'ul Âhir 1309].

[33] Ahmed Ali Paşa'nın fotoğrafın sağındaki uzun boylu değil, soldaki "A" harfiyle işaretlenmiş zabit olduğunu bize IRCICA Arşivi'nden Orhan M. Çolak ihtar etti.

daki mevcudiyetinin fotoğrafların kime ait olduğu konusunda fikir verici bir nitelikte olmadığını kabul etmek gerekir.

Fotoğraf 15. Şeker Ahmed Paşa [34] *Fotoğraf 16. Şefik el-Müeyyed Bey* [35]

Şefik Bey (Şefik el-Müeyyed)

Prens Damrong'un ziyaretine dair kaynaklarda Mâbeyn-i Hümâyûn tercümanı Şefik Bey olarak zikredilen zatın, Meclis-i Mebusan'da Suriye mebusluğu da yapmış olan Şefik el-Müeyyed olduğu anlaşılmaktadır.[36] Literatürde, Cemal Paşa'nın 6 Mayıs 1916'da Şam'da idam ettirdiği Arap milliyetçilerinden biri olarak bilinen Şefik el-Müeyyed[37] sicil kaydına nazaran 1860/61'de Şam'da doğmuş, eğitimini Cebel-i Lübnan ve Beyrut'ta tamamlamış, muhtelif memuriyetlerde bulunduktan sonra 24 Mart 1886'dan itibaren mâbeyn-i hümâyûn mütercimliğine ta'yîn edilmiştir. 4 Kasım 1908 tarihine kadar bu görevde bulunan Şefik el-Müeyyed'in "Arapça ve Türkçe ve İngilizce ve Fransızca tekellüm etdiği ve okuyup yazdığı ve elsine-i mezkûrenin edebiyât-ı âliyesine de vâkıf idüği" sicil

[34] https://upload.wikimedia.org/wikipedia/en/2/22/Seker_ahmet_pasa.jpg (Erişim 28 Nisan 2016).

[35] IRCICA Arşivi'nden alınmıştır.

[36] Bu tespiti, durumu hem 1892 tarihli Mabeyn mütercümlerinin isim ve maaş listesinden hem de Şefik el-Müeyyed'in sicil kaydından teyid ettiren IRCICA Arşivi'nden Orhan M. Çolak Bey'e borçluyuz.

[37] Bkz. M. Talha Çiçek, *War and State Formation in Syria: Cemal Pasha's Governorate During World War I, 1914-1917*, s. 45.

kaydında belirtilmektedir.[38] Şefik Bey'in bu özellikleriyle üst düzey yabancı misafirlere eşlik etmek üzere görevlendirilmek için ideal bir profile sahip olduğuna şüphe olmadığı gibi 1892 tarihli Mabeyn mütercimlerinin isim ve maaş listesini içeren bir kayda göre bu tarihte Mâbeyn-i Hümâyûn tercümanları arasında Şefik isimli tek bir mütercim vardır.[39] Dolayısıyla muhtelif kaynaklarda Siyam heyetine eşlik etmek üzere görevlendirildiği zikredilen Şefik Bey'in, Şefik el-Müeyyed

[38] BOA. Dahiliye Nezareti Sicill-i Ahval İdaresi (DH.SAID.), 197/88.
Şefik el-Müyyed Bey, Şâm-ı Şerîf'de (...?)
Bin iki yüz yetmiş altı senesinde Şâm-ı Şerîfde tevellüd eylemişdir.
Mahalle mekâtib-i ibtidâ'iyyesinde mukaddime-i ulûmu ve Gar-ı (...) Medresesiyle Cebel-i Lübnan'da Ayn-ı Savara (?) ve Beyrut'da Batriyege (?) medreselerinde Amerikan külliyesinde ulûm-ı âliyeyi tahsîl ve ikmâl ile Arapça ve Türkçe ve İngilizce ve Fransızca tekellüm etdiği ve okuyup yazdığı ve elsine-i mezkûrenin edebiyât-ı âliyesine de vâkıf idüği tercüme-i hâlinde mündericdir. 12 Eylül sene [12]95 târihinden i'tibâren beş yüz guruş ma'âşla ta'yîn ve istihdâm edildiği Beyrut Vilâyeti Mülgâ Rüsûmât Nezâreti Tahrîrât Kalemi refîk-i sânîliğinden selefinin isti'fâde-i me'mûriyet eylemesi üzerine infikâk idüp 4 Teşrîn-i evvel sene [12]96 târihinde dört yüz elli guruş ma'âşla Beyrut Rüsûm-ı Reji müdüriyeti sâniye kitâbetle ta'yîn ve ma'âşı 1 Şubat sene [12]96 târihinde beş yüz yirmi guruşa iblâğ edilmiş ve 7 Nisan sene [12]98 târihinde isti'fâ'en infikâk etmişdir 12 Nisan sene [12]98 târihinden 1 Mart sene [1]302 târihine kadar bin beş yüz guruş ma'âşla Suriye Vilâyeti Defter-i Hâkânî müdîr mu'âvinliğinde bulundukdan sonra 12 Mart sene [1]302/[24 Mart 1886] târihinde bin kuruş ma'aşla mâbeyn-i hümâyûn mütercimliği neta'yîn ve 1 Şubat [1]304/[13 Şubat 1889] târihinde ma'aş-ı mezbûr üç bin ve 29 Teşrîn-i Evvel sene [1]310/[10 Kasım 1894] târihinde üç bin beş yüz kuruşa iblâğ ve 14 Kânûn-i Evvel sene [1]311/[26 Aralık 1895] târihinde yüz on lira ma'aşla duyûn-ı umûmiye komiserliği ilâveten uhdesine tevdî' kılınmakdan nâşî mütercimlik ma'aşı târih-i mezbûrda bin kuruşda ibkâ ve 1 Mart [1]313/[13 Mart 1897] târihinde kite'cîlâtda sekiz yüz kuruşa tenzîl edilmişdir. Mezkûr komiserlikde 18 Haziran [1]317/[1 Temmuz 1901] târihine kadar istihdâm ve 11 Teşrîn-i Evvel sene [1]317/[24 Ekim 1901] târihinde aynı ma'aşla Reji komiserliği ilâve-i me'mûriyet edilüp 22 Teşrîn-i Evvel sene [1]324/[4 Kasım 1908] târihinde hasbe't-tensîk mütercimlikden afv ile mezkûr komiserlik uhdesinde iken birinci devre-i ictimâ'iyyede Şam meb'ûsluğuna ittihâz ve hey'et-i ûmûmiyece 15 Kânûn-ı Evvel sene [1]322 târihinde meb'ûsluğu tasdîk kılınmış ve 5 Kânûn-ı Sânî sene [1]324 târihinde Meclis-i Meb'ûsân'ın feshi üzerine infikâk eylemişdir. 10 Cemaziye'l- Evvel sene [1]312 târihinde uhdesine evvel-i sânîsi ve 8 Muharrem sene [1]314 târihinde terfî'an evvel-i evvel rütbeleri tevcîh buyurulmuşdur. Tahrîrât Kalemi Refîk-i sânîliğe târih-i ta'yîniyle kemiyet-i ma'âş ve sebeb-i infikâkı ve atîk ketebe defterinde infikâk târihi gösterilmediği ve hidemât-ı mebsûta-i sâ'irede müddet-i me'mûriyetiyle ma'âş ve zâm ve tenzîlât mikdârları ve keyfiyet-i isti'fâsı ve mütercimlikden afv sûretiyle infisâli ve mütercimlik ma'âşından yalnız yüzde beş â'idât-ı tekâ'üdiyye tevkîf olunduğu Beyrut Vilâyet-i Rüsûmât ve Duyûn-ı Umûmiye Baş müdîriyetinin 6,7 Mayıs sene [1]320 târihli şehâdetnâme ve vilâyet-i mezkûrda Defter-i Hâkânî idâresiyle muhâsebesinden ve Duyûn-ı Umûmiye Meclisi idâresi kitâbet ve tercümanlığından mu'âmeleli 4, 28 Mayıs [1]320 târihli istid'ânâmeler ve Hazîne-i Hâssa-i Şâhâne Müdüriyet-i Umûmiyesinin 27 Mayıs sene [1]320 târihli kayd sûreti münderecâtından anlaşılmış ve ru'us ve fermân-ı hümâyûnlarla 14 Ağustos sene [1]322 târihli nüfûs tezkire-i Osmâniyesi aynen görülerek i'âde ve meb'ûsluğu hakkında Meclis-i Meb'ûsân kâtib-i ûmûmîliğinden ve komiserlik ma'âşları mikdârını mütezammın Düyûn-ı Umûmiye komiserliğinden cevâben alınan 19 Hazirân sene [1]320 ve 24 Hazîran sene-i minhu târihli tezkireler tercüme-i hâliyle dosyasında hıfz edilmişdir. Fî 24 Haziran sene [1]320.
[39] BOA,Y.PRK.TKM., 26/11.

olduğuna şüphe yoktur. Mebusluk dönemine ait bireysel fotoğrafına sahip olduğumuz Şefik el-Müeyyed, heyet fotoğraflarında "B" harfiyle işaretlenen şahıs olup onun bu fotoğraflardaki varlığı da fotoğrafın Siyam heyetine ait olduğu savını desteklemektedir.

Kaymakam Şefik Bey

Prens Damrong'un İstanbul ziyaretine dair kaynaklarda Siyam heyetine refakat ettiği belirtilen "Yâverânı Hazret-i Şehriyâri'den Kaymakam Şefik Bey", Ahmed Refik Paşa'nın oğlu olup 1857'de İstanbul'da doğmuştur. Dört yıl kadar Paris'te eğitim aldıktan sonra 1877'de gönüllü olarak askerliğe girmiş, aynı yıl teğmenlikle padişah yaverliğine alınmıştır. 1880'de yüzbaşı, 1883'de kolağası, 1885'de binbaşı rütbelerini alan, 1891'de kaymakamlığa yükselen[40] Şefik Bey'in Aralık 1894 tarihinden önce vefat ettiği anlaşılmaktadır.[41] Fotoğrafta "C" harfiyle işaretlenen şahsın bireysel fotoğraftaki Kaymakam Şefik Bey olduğu bariz bir şekilde görülmektedir.

Fotoğraf 17. Kaymakam Şefik Bey [42]

Fotoğraf 18. Kilercibaşı Osman Bey [43]

[40] IRCICA Arşivi 90965-43. Kaymakam Şefik Bey'in deşifre edilmesini de yine, IRCICA Arşivi'nden Orhan M. Çolak Bey'e borçluyuz.

[41] BOA, İrade Taltifat (İ.TAL.) 71/1312B-145, Prens Damrong'un ziyareti vesilesiyle muhtelif Siyam madalyalarına layık görülen Osmanlı erkânının listesini içeren Aralık 1894 tarihli belgede Kaymakam Şefik Bey'in vefat ettiği not edilmiştir.

[42] IRCICA Arşivi'nden alınmıştır

[43] IRCICA Arşivi'nden alınmıştır.

Kilercibaşı Osman Bey

Fotoğrafın bir Japon heyetine mi, yoksa Prens Damrong'un heyetine mi ait olduğu tartışmasına bir katkı sunmamakla birlikte fotoğrafta deşifre edilen diğer iki Osmanlı erkânına dair bilgileri de burada paylaşmak yerinde olacaktır.

Heyet fotoğraflarında "D" harfi ile işaretlenen şahıs, bireysel fotoğrafıyla yapılacak bir karşılaştırmadan da anlaşılacağı üzere Kilercibaşı Osman Bey'dir.[44] 1835/36'da doğan Osman Bey'in 1847'den itibaren sarayda muhtelif hizmetlerde bulunduktan sonra 1876'da kilercibaşılığa tayin edildiği ve 1907'de öldüğü anlaşılmaktadır.[45]

İkinci Kilerci Hüseyin Mazhar Bey

1856'da Kafkasya'da doğan Hüseyin Mazhar Bey, Enderun Mektebi'nde eğitim görmüştür. 1870'de Enderun Hazinesi Hademeliğine alındıktan ve muhtelif memuriyetlerde bulunduktan sonra 1891'de ikinci kilerciliğe, 1908'de de kilercibaşılığa tayin edilmiş, 1916'da vefat etmiştir. Hüseyin Mazhar Bey İran, Romanya ve Karadağ devletlerinin madalyalarının yanı sıra 1899'da II. Abdülhamid'e Chakri Hanedanlığı Nişanı'nı takdim etmek üzere İstanbul'a gelen Siyam Prensi Chakrabongse'un ziyareti vesilesiyle Siyam Hükümetinin 2. Rütbeden "Beyaz Fil" nişanını (İngilizcesi: *The Most Exalted Order of the White Elephant*) da almıştır.[46] Heyet fotoğraflarında "E" harfiyle işaretlenmiş olan şahıs, Hüseyin Mazhar Bey'in bireysel fotoğrafı ile karşılaştırıldığında bunların aynı kişiler olduğu görülecektir.

Fotoğraf 19. İkinci Kilerci Hüseyin Mazhar Bey [47]

[44] Kilercibaşı Osman Bey'in deşifre edilmesini de IRCICA Arşivi'nden Orhan M. Çolak Bey'e borçluyuz.

[45] Mehmet Zeki Pakalın, *Sicill-i Osmanî Zeyli*, cilt. 14, (Ankara: 2008), s. 5-6.

[46] Fotoğrafta ikinci Kilerci Hüseyin Mazhar Bey'i de IRCICA Arşivi'nden Orhan M. Çolak deşire etmiş ve hakkındaki bilgileri "İncesu ve Lüyer Aileleri Koleksiyonu"ndan derleyerek bizimle paylaşmıştır.

[47] IRCICA Arşivi'nden Orhan M. Çolak vasıtasıyla "İncesu ve Lüyer Aileleri Koleksiyonu"ndan alınmıştır.

Fotoğraf 20. Prens Damrong ve Siyam heyeti Prens Obolensky ile İstanbul'a gelmeden önce Rusya'da Rus kıyafetleri içerisinde.[48]

Tartışma mevzusu fotoğrafların mahiyetini ortaya koymak için bunlardaki şahısların kimler olduğunun ortaya konulmasının yanı sıra aynı heyetin Rusya'da çekilmiş -özellikle Prens Obolensky'li- fotoğraflarının da ortaya konulmasının önemli olduğunu ifade etmiştik. Prens Damrong'un hayatını konu alan bir fotoğraf albümünde yayınlanan fotoğrafta Siyam heyeti 1891'de İstanbul'a gelmeden önce Rusya'da Rus kıyafetleriyle görülmektedir. Fotoğrafta Prens Obolensky'nin varlığı özellikle dikkat çekici olup bu fotoğrafın gerek arşiv kaynaklarından gerekse gazetelerden hikâyesini ortaya çıkardığımız Siyam heyetinin seyahatine ait olduğunu ortaya koymaktadır.

Online bir fotoğraf arşivinde yanlış olarak Siyam Kralı Chulalongkorn'un Tayland'da çektirdiği bir fotoğraf olarak sunulan Fotoğraf 21'in de aynı heyete ait aynı mekanda çekilmiş başka bir fotoğraf olduğu aşikar. Aynı heyetin kendi üniformalarıyla çektirdiği bu fotoğrafında Rusya'da çekildiğini Fotoğraf 20'deki ve bu fotoğraftaki zemin kaplamalarının aynı olması, her iki fotoğrafta üç sandalyenin varlığı ve bu sandalyelerin ayaklarının benzerliğinden anlamak mümkün. Heyete ait fotoğrafların en neti olan bu fotoğrafta Prens Obolensky yine bulunmakta ve heyettekilerin tümü İstanbul'da giyindikleri üniformalarıyla poz vermektedirler.

[48] Prince Damrong's Foundation, *The Illustrated Biography of His Royal Highness Prince Damrong Rajanupab*, (Bangkok, 1978), s. 67.

Fotoğraf 21. Prens Damrong ve Siyam heyeti Prens Obolensky ile İstanbul'a gelmeden önce Rusya'da.[49]

Sonuç

Burada ele alınan fotoğraflar ve bunlardan üretilen kartpostalların İstanbul'u ziyaret etmiş olan, Japon Prensi Komatsu'ya ait olduğu yönünde Türkiye'de yerleşik olan kanaatin, kartpostalların basımında yapılan hatadan kaynaklandığı anlaşılmaktadır. Beş yüzden fazla mürettebatın şehit olduğu, Osmanlı tarihinin en büyük deniz kazasına konu olan Ertuğrul Fırkateyni'nin Uzakdoğu seyri sonrası talihsiz bir kazada batışı ile (16 Eylül 1890) o dönemde hem Osmanlı'da hem de uluslararası arenada önemli bir gündem konusu olmasının da bu hatada pay sahibi olduğunu düşünmek mümkün. Fotoğrafın esasen İstanbul'u 1891 Kasım'ında ziyaret etmiş olan Siyam Prensi Damrong ve onun beraberindekilere ait olduğunu gerek arşiv kaynaklarında gerekse zamanın gazetelerinde verilen bilgilerden hareketle kesin olarak tespit etmek mümkündür. Söz konusu kaynaklardan isimleri tespit edilen eşhasın bireysel fotoğrafları ile heyet fotoğraflarındaki eşhas karşılaştırıldığında bu durum açıkça görülmektedir. Aynı heyetin Rusya'da Prens Obolensky ile çektirmiş oldukları fotoğraflar da Siyam heyetinin İstanbul'a gelmeden önce Çar'a nişan takdim etmek üzere Rusya'da bulundukları bilgisiyle örtüşmektedir.

Siyam heyetinin gerek Rusya'da gerekse İstanbul'da yerel kıyafetlerle fotoğraf çektirmesi ve bu fotoğraflarda Prens Obolensky'nin de yerel kıyafetler giymesi o

[49] http://c7.alamy.com/comp/CPM5R4/king-chulalongkorn-of-siam-approx-1900-CPM5R4.jpg (Erişim 28 Nisan 2016) Kaynakta fotoğraf yanlış şekilde, Siyam Kralı Chulalongkorn'un Siyam'da çektirdiği bir fotoğrafı olarak kayıtlıdır.

dönemin devlet adamlarının uluslararası seyahatlerde bunu düzenli olarak yapıp yapmadıkları sorusunu akla getirmektedir. Eldeki heyet fotoğrafların tümüne bakıldığında dikkat çeken bir husus ise Prens Obolensky'nin kendi üniforması içerisinde nizami bir duruşla poz verirken gerek Osmanlı ve gerekse Rus yerel kıyafetleriyle poz verdiğinde takındığı rahat tavırdır. Bu bağlamda De Richelieu ile Prens Chirapravati Voradej'in Rus kıyafetleri içerisindeki rahat tavırları da dikkat çekicidir. Muhtemeldir ki bu tür ziyaretlerde üniforma içerisinde çektirilen fotoğraflar ziyaretin bir nevi resmi tarafına taalluk ederken, yerel kıyafetler içerisinde verilen pozlar ziyaretin "eğlence" tarafına taalluk etmektedir. Bütün bu ihtimaller ve bunlarla bağlantılı sorular bu tür fotoğraflara sorulup, bu makalede takip edilen yöntemde olduğu gibi arşiv kaynakları ve gazetelerden de istifade ile dönemin diplomatik teamülleri ve alışkanlıkları ile ilgili ilginç sonuçlara ulaşılması muhtemeldir.

Kaynakça

Arşiv Belgeleri

BOA, Babıâli Evrak Odası (BEO), 67/4980.

BOA, Dahiliye Nezareti Sicill-i Ahval İdaresi (DH.SAID.), 197/88.

BOA, Yıldız Perakende Evrak Askeri Maruzatı (Y.PRK.ASK.), 77/97.

BOA, Yıldız Perakende Evrakı Tahrirat-ı Ecnebiye ve Mabeyn Mütercimliği (Y.PRK.TKM.), 26/11.

BOA, Yıldız Perakende Evrakı Teşrifat-ı Umumiye Dairesi (Y.PRK.TŞF.), 3/31.

BOA, Yıldız Perakende Evrakı Teşrifat-ı Umumiye Dairesi (Y.PRK.TŞF.), 3/92.

BOA, Yıldız Perakende Evrakı Yaveran ve Maiyyet-i Seniyye Erkan-ı Harbiye Dairesi (Y.PRK.MYD.), 14/79.

BOA, Yıldız Sadaret Hususi Maruzat Evrakı (Y.A. HUS.), 291/3.

BOA, Yıldız Sadaret Hususi Maruzat Evrakı (Y.A. HUS.), 253/35.

BOA, İrade Taltifat (İ.TAL.), 71/1312B-145.

DMA, Mektubî (MKT.), 526/103.

DMA, Mektubî (MKT.), 568/31-1.

IRCICA Arşivi, 90965-43.

Tayland Milli Arşivleri, Bangkok

Tonson Camii, İslam Kültürü Merkezi Koleksiyonu, Bangkok.

TSMA, Hazine, 2-1421.

TSMA, Hazine, 2-1433.

Kaynak Eserler

"Uluslararası Ertuğrul Fırkateyni Sempozyumu (9-10 Mart 2010)", Deniz Kuvvetleri Komutanlığı Basımevi, (İstanbul: 2010).

Prince Damrong's Foundation, *The Illustrated Biography of His Royal Highness Prince Damrong Rajanupab*, (Bangkok. 1978).

Patit Paban Mishra, *The History of Thailand*, (Santa Barbara vd., :2010).

Prince Damrong, โดยสารเรือเมล์ไปยุโรปเที่ยวเมืองพม่าพระเขี้ยวแก้วลังกาไปเมืองเตอร์กีเที่ยวอินเดีย [Boat trip to Europe, Myanmar, the Temple of the Sacred Tooth Relic, Turkey and India], (Bangkok: 1961).

Kadı, İsmail Hakkı, *The Ottoman Empire and The Kingdom of Siam Through The Ages*, (Bangkok: 2016).

Pakalın, Mehmet Zeki, *Sicill-i Osmanî Zeyli*, cilt.14, (Ankara: 2008).

Snow, Karen: "St. Petersburg's Man in Siam: A. E. Olarovskii and Russia's Asian Mission, 1898-1905," *Cahiers du Monde russe*, 48/4(Oct. - Dec., 2007), pp. 611-635, s. 633.

Yüksel, Onur, *Belgeler Işığında Ertuğrul Fırkateyni Gerçeği ve Türk-Japon İlişkileri* (yayınlanmak üzere olan kitap çalışması)

Chonchirdsin, Sud, "The Ambivalent Attitudes Of The Siamese Elite Towards The West During The Reign Of King Chulalongkorn, 1868–1910", *South East Asia Research* 17/3(2009), pp. 433-456, p. 448.

Çiçek, M. Talh, *War and State Formation in Syria: Cemal Pasha's Governorate During World War I, 1914-1917.*

Gazete ve Dergiler

Kırmızı, Abdülhamit, "İstanbul'da Bir Siyam Kralı," *Derin Tarih*, 4 Temmuz 2012, sf. 66-67.

Sabah Gazetesi, 20 Kasım 1891, Cuma [8 Teşrîn-i Sânî 1307; 20 Teşrîn-i Sânî 1891, 18 Rabî'ul Âhir 1309].

Sabah Gazetesi, 24 Kasım 1981, Salı [12 Teşrîn-i Sânî 1307, 22 Rabî'ul Âhir 1309].

Sabah gazetesi, 27 Kasım 1891, Salı [15 Teşrîn-i Sânî 1307, 27 Teşrîn-i Sânî 1891, 25 Rabî'ul Âhir 1309].

Tercümân-ı Hakîkat Gazetesi, 21 Kasım 1891, Cumartesi [9 Teşrîn-i Sânî 1307, 19 Rabî'ul Âhir 1309].

Tercümân-ı Hakîkat Gazeteleri, 24 Kasım 1981, Salı [12 Teşrîn-i Sânî 1307, 22 Rabî'ul Âhir 1309].

Sabah Gazetesi, 25 Kasım 1891, Cumartesi, [9 Teşrîn-i Sânî 1307, 21 Teşrîn-i Sânî 1891, 19 Rabî'ul Âhir 1309].

Online Kaynak

https://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/3/3d/HIH_Prince_Yorihito_Higashifushimi.jpg (Erişim 27 Nisan 2016).

https://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/a/af/1903_ball_-_Iv._Mikh._Obolenskiy.jpeg (Erişim 28 Nisan 2016).

https://upload.wikimedia.org/wikipedia/en/2/22/Seker_ahmet_pasa.jpg (Erişim 28 Nisan 2016).

http://c7.alamy.com/comp/CPM5R4/king-chulalongkorn-of-siam-approx-1900-CPM5R4.jpg (Erişim 28 Nisan 2016).

Öz: Bu makalede, resmî bir ziyaret için 1894'te İstanbul'a gelen Japon Prensi Yorihito Higashifushimi-no-miya (Komatsu-no-miya) ve heyetinin İstanbul'da çektirdiği bir fotoğraf olduğu kabul edilegelmiş olan bir fotoğraf ve ondan üretilen kartpostalların, aslında İstanbul'u 1891'de ziyaret eden Siyam Prensi Damrong Rajanubhab ve heyetine ait olduğu tartışılarak ortaya konulmaktadır. Arşiv belgeleri ve gazetelerden derlenen bilgilerle Prens

Damrong'un ziyaretinin detayları ve ona ziyaretinde eşlik eden gerek Osmanlı erkânı ve gerekse misafir heyet mensuplarının kimler oldukları tespit edildikten sonra bu kişilere ait bireysel fotoğraflar bulunmuş ve bu fotoğraflarla tartışma konusu fotoğraftaki şahıslar karşılaştırılarak sonuca ulaşılmıştır. Makale, tek bir fotoğrafın mahiyetine odaklanmış olmakla birlikte, tarihi fotoğraflarla arşiv belgeleri ve gazetelerin birlikte kullanılmasına yönelik bir yöntem denemesi niteliği de taşımaktadır.

Anahtar Sözcükler: Fotoğraf, İstanbul'un Asyalı ziyaretçileri, Siyam heyeti, Japonya, Prens Damrong Rajanubhab, Prens Ivan Mikhailovich Obolensky.

A Disputed Photo of Prince Damrong of Siam

Abstract: This article focuses on an image that is believed to be a photo of the Japanese Prince Yorihito Higashifushimi-no-miya (Komatsu-no-miya) and his entourage taken during their official visit to Istanbul in 1894, and argues that the photo is actually of the Siamese Prince Damrong Rajanubhab and his entourage taken during their visit in Istanbul in 1891. This claim is attested by means of information gathered from archival documents and newspapers on the details of the visit of Prince Damrong to Istanbul. The identities of Ottoman officials and the members of the visiting delegation who accompanied the Prince are established in light of information derived from these sources. Then, the individual photos of these persons are compared with the people in the photo in question. Although it focuses on a single photograph, the article tests the potential of the method of consulting archival documents and newspapers in combination with historical photographs for the study of late Ottoman history.

Keywords: Photograph, Asian visitors of Istanbul, Siamese delegation, Japan, Prince Damrong Rajanubhab, Prince Ivan Mikhailovich Obolensky.

Kral ve Ben filminin orijinal müziklerinin İngiliz baskısı 1965 tarihli uzunçaları.

Erken Cumhuriyet Döneminde Fotoğrafın Bir İktidar Tekniği Olarak Araçsallaştırılmasına Bir Örnek: "Uydurma Fotoğraf" Meselesi

İdil ÇETİN*

I. Giriş

Fotoğraf, en basit şekliyle ifade edecek olursak, zamanın akışı içerisinden seçilen tek bir ânın iki boyutlu bir düzlem üzerinde kayıt altına alınmasıdır. Sonsuza kadar sabitlenen bu kayıt, ilerleyen zamanlarda fotoğrafı çeken kişinin bu ânı hatırlamasına, çekim sırasında orada bulunmayanların da böyle bir ânın yaşandığını öğrenmesine yarar. Belirli bir kişinin nasıl göründüğü, tarihin bir döneminde herhangi bir yerde yaşayan insanların neye benzediği, hangi işlerle meşgul oldukları, nasıl giyindikleri, önemli ya da önemsiz olayların nasıl cereyan ettiği ve benzeri bilgiler fotoğraflar aracılığıyla edinilir. Fotoğraflarla edinilen bu bilgi, kişinin kendi deneyimiyle edindiği bilgiden farklı olarak ikincil tür bir bilgi olsa dahi hatırlamakla ilişkilendirilir. Birincil elden deneyimlenmeyen, hatta kişinin doğmasından önce cereyan eden olaylar, fotoğrafları sayesinde "hatırlanır"; hatırlamak giderek bir hikayeyi anımsamaktansa akla bir görüntünün getirilebilmesi haline gelir.[1]

Sürekli olarak gösterdiklerine istinaden hakkında konuşulan fotoğraf, esasında üretilen ve dolaşıma sokulan bir şey olmasına istinaden bir nesnedir. Gelgelelim bir fotoğrafı var eden tarihin silinmesi; üretiminde ve dolaşıma sokulmasında kendisini çevreleyen söylemlerin unutulması, tüm anlamın fotoğrafın gösterdiklerine atfedilmesine neden olur. Bunun neticesinde hangi ânın kayıt altına alınacağı; hangisinin tab ettirileceği ve sonrasında dolaşıma sokulacağı; bunun

* Galatasaray Üniversitesi, Siyaset Bilimi, doktora öğrencisi / idilcetin@gmail.com

[1] Susan Sontag, *Regarding the Pain of Others*, Londra: Penguin Books, 2003, s. 80.

kimler tarafından, nerelerde ve ne sıklıkta yapılacağıyla ilgili kararların fotoğrafın anlamını kuran ve önemini pekiştiren unsurlar olarak görülmesinin önüne geçilmiş olur. Çekilen fotoğraflardan hangilerinin tab ettirileceği ve hangilerinin dolaşıma sokulacağı politik bir karardır. Üstelik bu karar bizzat iktidar tarafından alınıyorsa, bu durumda fotoğrafların üretilmesi ve dolaşıma sokulması bir iktidar tekniği halini alır; fotoğraflar, iktidarın inşası ve uygulanması sürecinde araçsal hale gelir. Bu yazı da erken cumhuriyet döneminde iktidarın, belirli bir fotoğrafın nerelerde dolaşıma sokulabileceği üzerindeki tasarrufuna bakarak bu türden bir araçsallaştırma örneğine odaklanır.

II. "Uydurma Fotoğraf" Meselesi

Kendilerinden önce gelen rejimin görünürlüğünü mesele edinen tüm iktidarlar gibi erken cumhuriyet dönemi yöneticilerinin de cumhuriyetin ilk yıllarından itibaren görünürlük ve yönetimsellik arasında bir bağ kurdukları, Osmanlı döneminden kalma resim ve görsel sembolleri yasaklamalarından anlaşılabilir. Örneğin cumhuriyetin ilanından bir buçuk yıl sonra, 31 Mart 1925'te çıkarılan bir kararnameyle hükümet binaları, resmî daireler ve okullarda görülebilen arma, tuğra ve saltanat resimlerinin, cumhuriyet mefhumuyla bağdaşmadıkları gerekçesiyle, kaldırılmalarına karar verilir.[2] İcra Vekilleri Heyeti'nin 26 Ağustos 1925 tarihli bir kararnamesiyle de padişah resimlerinin Müzeler Müdüriyeti'ne teslim edimesi ve Vekiller Heyeti yeni bir karar vermediği müddetçe sergilenmelerinden imtina edilmesi karara bağlanır.[3]

Osmanlı döneminden kalma iktidarla ilgili resim ve sembollerin görünürlüğünün önüne bu tür tedbirlerle geçilirken yeni rejimin hem yurt içinde hem de yurt dışındaki görünürlüğü de sıkı takip altındadır. Bu dönemde bilhassa Türkiye'de bulunan yabancı gazetecilerin yayınlarının takibi sıkı bir şekilde yürütülmektedir. Bu gazetecilerin yazdıkları yazılar ve çektikleri fotoğrafların kendi gazetelerine gönderilmeden evvel Ankara hükümetinin onayına sunulma şartı vardır. Örneğin Emniyet Umumiye Müdüriyeti'nden İcra Vekilleri Heyetine gönderilen 29 Temmuz 1923 yılına ait bir yazıda, "Awning Post" ("Evening Post") gazetesi muhabirlerinin İstanbul'da aldıkları fotoğrafların gazetelerine göndermelerinden evvel hükümetçe kontrol edilmek üzere Bursa tarikiyle Ankara'ya iletileceğinin bildirilmesi buna bir örnektir.[4] Ancak rejimin yurtdışına nasıl yansıtıldığı sorusu yalnızca cumhuriyetin ilk yıllarının bir meselesi olarak kalmayacaktır. Her ne kadar Ankara hükümeti ilerleyen yıllarda yabancı gazetelerin Türkiye'yle ya da yönetici kadroyla ilgili yazı ve fotoğraf yayınlayabilmelerini kendi onayına tabi olmasını şart koşmayacaksa da yayınlanan yazı ve fotoğrafları, bilhassa eleştirel olanları yazışmalarla ilgili devlet organlarına bildirmekten geri durmayacaktır. Osmanlı İmparatorluğu'na ilişkin görsel malzemelerin dolaşımda olmasıyla ilgili yasaklamalar da yalnızca cumhuriyetin ilk yıllarına has

[2] Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi, *Kararlar Daire Başkanlığı (1920-28)*, 70.56.12.
[3] Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi, *Kararlar Daire Başkanlığı (1920-28)*, 15.53.2.
[4] Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi, *Muamelat Genel Müdürlüğü*, 83.545.16.

olmayacaktır. 1937'ye gelindiğinde rejimin bu konudaki tedirginliklerinin hâlâ devam ettiğinin bir göstergesi, Beyoğlu'ndaki Foto W. Sender tarafından çekilen ve "Époque de l'ancien empire ottoman" ("Eski Osmanlı İmparatorluğu Çağı") ismiyle kartpostal halinde basılan fotoğrafların, "Cumhuriyet devrinin yeni ve hayırlı haleleriyle tam bir tezat teşkil eden ve bugünkü vaziyetimizmiş gibi gösterilmek istenen" bir manzara teşkil etmelerinden ötürü toplattırılmalarıyla ilgili çıkan kararnamedir.[5]

Yeni iktidarın inşa etmeye ve kontrol altında tutmaya çalıştığı görsel rejimin dayanaklarından biri de Atatürk fotoğrafları olacaktır. Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi'ndeki dosyalar incelendiğinde, Atatürk'ün devletin yüzü haline gelişine dair ilk sistematik girişimlerin 1935 sonunda başladığı görülür. Ancak bu tarihten önce de Atatürk fotoğrafları bazı yazışmaların konusu olmuştur. Bu yazının konusu da Atatürk fotoğraflarının her yerde görülebilir olmasına yönelik sistematik ilk adımların atılmasından kısa bir süre önce yaşanan, belirli bir Atatürk fotoğrafına ilişkin krize dair Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi'ndeki iki dosyada karşımıza çıkan belgelerdir.[6]

Söz konusu krize dair dosyada karşımıza çıkan ilk belge, Atatürk'ün maşlahlı "uydurma" bir fotoğrafının toplatıldığına dair Matbuat Umum Müdürlüğü'nden Başvekâlet'e gönderilen yazıdır:

T.C.

Dahiliye Vekâleti

Matbuat Umum Müdürlüğü

Sayı 1026 Ankara: 5 İlkteşrin 1935

Başvekâlet Yüksek Makamına

Reisi Cümhur Atatürk'ü maşlahlı bir kıyafetde gösteren ve bir nüshası ilişik olarak sunulan uydurma fotoğrafiler Matbuat kanununun 51.inci maddesi mucibince toplattırılmıştır.

Bu hususda İcra Vekilleri heyetince gereken kararın verilmesine emir buyurmanızı dilerim.

DAHİLİYE VEKİLİ

Şükrü Kaya

Belgede ilişikte sunulduğu belirtilen fotoğraflar ilgili arşiv dosyasında yer almadığından, hangi fotoğraftan bahsedildiği bu noktada henüz anlaşılamamaktadır. Bu yazıdan sonra İcra Vekilleri Heyetince çıkarılan 2/3329 numaralı ve 7/10/1935 tarihli kararname Matbuat Kanunu'nun elli birinci maddesi uyarınca bu uydurma fotoğrafların toplatılmasını karara bağlar. Yayının toplatılmasında dayanak gösterilen Matbuat Kanunu'nun ilgili maddesinde şöyle denilmektedir:

[5] Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi, *Kararlar Daire Başkanlığı (1928-)*, 73.23.8

[6] Takip eden yazışmaların tamamı şu dosyadan alınmıştır: Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi, *Kararlar Daire Başkanlığı (1928-)*, 59.85.9. Doğrudan alıntılanan arşiv belgelerindeki yazım ve imla yanlışları olduğu gibi bırakılmıştır.

Madde 51 – Yabancı bir memlekette çıkan bir gazete veya mecmuanın Türkiye'ye sokulması ve dağıtılması İcra Vekilleri kararile menolunabilir.

Dağıtılan nüshalar karardan evvel, İcra Vekilleri Heyetinden müstacelen karar alınmak üzere, Dahiliye Vekilinin emrile toplattırılabilir. Menolunmuş gazeteleri memnuniyeti bilerek Türkiye'ye sokan ve dağıtanlardan 300 liraya kadar ağır para cezası alınır.[7]

Dolayısıyla fotoğraflar, yabancı bir ülkede çıkan gazete ve mecmuanın ülkeye sokulması ve dağıtılmasının yasaklanabilecek olmasına dayanarak toplatılır. Buradan, söz konusu fotoğrafların bir dergide yayımlandığı anlaşılır. Zaten 6 Kasım 1935 tarihli bir diğer belge söz konusu fotoğrafların *La Turquie Moderne* (Modern Türkiye) dergisinde yayımlandığını belirtir.[8] Bu belgede de İcra Vekilleri Heyetinden derginin kapatılmasıyla ilgili kararın çıkartılması istenmektedir:

T.C.

Dahiliye Vekâleti

Matbuat Umum Müdürlüğü

Sayı 1162 Ankara: 6 İkinciteşrin 1935

Başvekâlet Yüksek Makamına

İstanbulda Suriyeli Necip Mardan'ın imtiyazı altında neşredilmekte bulunan aylık La Turquie moderne mecmuası (?) Sonteşrin tarihli ve altı numaralı nüshasına İcra Vekilleri Heyetinin 7/10/1935 tarih ve 2/3329 numaralı kararile yasak edilen Atatürkün maşlahlı uydurma resmini koymaktadır.

Bu mecmua hakkında geçmiş muhaberatın birer kopyesi de ilişiktir. Matbuat kanununun elli birinci maddesi mucibince toplattırılması için emir verdiğimiz bu mecmuanın kapatılması için gereken kararın verilmesini saygılarımla dilerim.

Dahiliye Vekili

Şükrü Kaya

İlişiği:

Bir La Turquie Moderne mecmuası ve dört yazı sureti.

Bu belgeden anlaşıldığı üzere İcra Vekilleri Heyeti'nin 7/10/1935 tarihli kararnamesi aynı zamanda söz konusu fotoğrafların yasaklanmasını da içermektedir. Yani fotoğraf, dergide yayımlandıktan sonra yasaklanmış ve bu yasak derginin toplattırılmasına dayanak oluşturmuştur. İlişik olarak anılan *La Turquie Moderne* dergisi, ilgili arşiv dosyasında yer almasa da dergi ve sahibiyle ilgili Haziran 1935'te yapılmış dört yazışma bu dosyada görülebilir. Bu yazışmalar, dergide

---

7 "Matbuat Kanunu," Kanun No: 1881, *Resmi Gazete*, Sayı: 1867, 8 Ağustos 1931, s. 735.

8 1945'e kadar Bakanlar Kurulu Kararı'yla yasaklanan süreli yayın ve kitaplar için bkz. Mustafa Yılmaz, "Cumhuriyet Döneminde Bakanlar Kurulu Kararı ile Yasaklanan Yayınlar 1923-1945 – I," *Kebikeç*, Sayı 6, 1998, s. 53-80. Bu yazıda konu edilen *La Turquie Moderne*'in kapatılmasıyla ilgili olarak bkz. *a.g.e.*, s. 68.

yayımlanan fotoğrafın neden olduğu krizden birkaç ay önce, derginin kapağında Cumhuriyet Halk Partisi'nin altı okunun kullanılması ve ilk sayısında İstanbul Valiliği'nden destek gördüğü ibaresinin yazılı olması üzerine işin aslının araştırılmasıyla ilgilidir. Bu belgelerden bir tanesi bilhassa ilgi çekicidir:

> Ankara: 3 Haziran 1935
>
> C.H.Partisi ve İstanbul Valiliğine
>
> Kabında Cumhuriyet Halk Partisinin altı okunu ihtiva eden "La Turquie Moderne" adlı Fransızca derginin imtiyaz sahibi Necib Ziya Merdanın mecmuayı çıkarmak için Hükümete verdiği beyanfenamesinin örneği ilişik olarak takdim kılınmıştır.
>
> Bu vaziyete nazaran Necib Ziya'nın dergiciliği kendisine meslek edinmiş bir adam olmadığı anlaşılmaktadır.
>
> Bu cinsten çıkan mecmualar ise çok kez bazı kutsal firmalar arkasında ilan ve abone avcılığı yapmaktadırlar. La Turquie Moderne dergisi ise başındaki yazıda kendisinin İstanbul valisi ve İstanbul parti başkanının yardımına istinad ettiğini ima ile zikretmektedir.
>
> Bu yazı gerçek olmadığı takdirde ilan ve abone avcılığı için mühim bir vesile teşkil edebilir. Bu hususta bizi tenvir buyurmanızı rica eylerim.
>
> Matbuat Umum Müdürü
>
> C.H.Partisine aid not:
>
> İstanbul Vilayetinin Ziya Necib hakkındaki 2005/4053, 3/4/935 tarihli mütaleası da ayrıca ilişik olarak takdim kılınmıştır.
>
> Mütalâa şantajcılar dosyasındadır. 12/6/935
>
> Emniyet İşleri genel Müdürlüğü Ş.I.den yazılan 20.1.1935 gün ve 357/643 sayılı yazı karşılığıdır:
>
> 1 – Ziya Necip, tahminen 30 yaşlarında olup Suriyeli ve Arap ırkındandır. Tabiiyetimizde bulunan bu kişiye kanunî Ziya, Arap Ziya da denilmekdedir. Arapça, Fransızca ve Rumca lisanlarını bilir çevresinde bir gazeteci olarak tanınmakta ve İstanbul'da intişar eden bir mecmuaya da yazı yazdığı söylenmekdedir. (…)
>
> Siyasî kötülüğüne dair bir kayıt bulunmayan ve fakat seciye ve vaziyeti itibarile her türlü fenalık yapmağa elverişli bir kimse olduğu söylenen Ziya'nın iki ay evvel durumundan şüphe edilenn Boşnak Cudiye nam şahısla Yunanistan'a gittiği haber alınmış ve oralarda halihazırda henüz çıkmamış olan ve ismine La Turquie Moderne namı verdikleri bir gazete namuna faaliyette bulunduğu öğrenilmişdir.

Bu belgeden anlaşılan odur ki, dergi yayın hayatının başından itibaren rahatsızlığa sebep olmuş, derginin bazı kurumların arkasına saklanarak ilan ve abone avcılığı yapmasından çekinilmiştir. Her ne kadar belgede dergi sahibinin dergicilik mesleğinden gelmediği belirtilse de Emniyet Müdürlüğünden alınan ve ilişikte gönderilen yazıda dergi sahibinin gazeteci olarak bilindiği ve İstanbul'da çıkan

başka bir dergiye de yazı yazdığı belirtilmekte, siyasi herhangi bir kötülüğü olmasa da her türlü kötülüğü yapmaya elverişli olduğu da eklenmektedir. Haziran'daki yazışmalarda "Suriyeli ve Arap ırkından" olup "tabiiyetimizde bulunan" kişi olarak zikredilen dergi sahibinin, sonraki yazışmalarda fotoğrafın basıldığı nüshanın toplattırılmasına hukuki dayanak oluşturmak için "Suriyeli" olarak anılmaya başlaması önemlidir. Her ne kadar 6 Kasım 1935 tarihli yazının ilişiğindeki belgede derginin çıkarılması için verilen beyannamenin ekte gönderildiği yazılsa da söz konusu beyanname ilgili arşiv dosyasında yer almamaktadır.

Gelgelelim *La Turquie Moderne* dergisi hakkındaki bir başka arşiv dosyasında[9] bu beyannamenin bir suretine ve yine aynı dosyada dergi sahibi Necip Merdan'ın derginin çıkarılması için gerekli izin dolayısıyla sunduğu belgeler arasında nüfus kayıt suretine rastlamak mümkündür (Belge 1 ve 2). Nüfus kayıt suretinden Türkiye Cumhuriyeti vatandaşı olduğu anlaşılan dergi sahibi Necip Merdan'ın cumhuriyetin ilanından önce Bağdat'ta doğmuş olması, görünen o ki derginin toplatılması için gerekli yasal desteğin sağlanmasına malzeme oluşturmuştur. Dahiliye Vekâleti'nin derginin kapatılması için 6 Kasım 1935'te Başvekâlet'e yazdığı yazı 11 Kasım 1935 tarihli şu kararnameyle sonuçlanır:

T.C.

Başvekâlet

Kararlar Müdürlüğü

Karar Sayısı

2/3493

Kararname

İstanbulda Suriyeli Necip Merdan'ın imtiyazı altında neşredilmekde olan aylık "La Turquie Moderne" Mecmuasının, 2/3329 sayılı kararname ile yasak edilen Atatürkün uydurma maşlahlı resmini taşıyan 6 numaralı nushasının, Matbuat Kanununun 51 inci maddesi hükmüne göre toplattırılması ve bu suretle memleketin iç siyasasına aykırı neşriyatından dolayı 50 inci madde hükmüne göre bu mecmuanın muvakkaten kapatılması; Dahiliye Vekilliğinin 6/11/1935 tarih ve 1162 sayılı tezkeresile yapılan teklifi üzerine İcra Vekilleri Heyetince 11/11/935 de onanmışdır.

11/11/1935

Reisicümhur

K. Atatürk

[9] Takip eden belgelerin tamamı şu dosyadan alınmıştır: Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi, *Cumhuriyet Halk Partisi Kataloğu*, 568.2262.2. Doğrudan alıntılanan arşiv belgelerindeki yazım ve imla yanlışları olduğu gibi bırakılmıştır.

DEVLET ARŞİVLERİ GENEL MÜDÜRLÜĞÜ
CUMHURİYET ARŞİVİ

SURET

YENİ MATBUAT KANUNU MUCİBİNCE VERİLECEK BEYANNAME

İstanbul Vilâyetine

8/8/931 Tarihinde resmî gazetede neşredilerek mevkii mer'iyete giren Matbuat kanununun muvakkat (A) maddesi mucibince işbu beyannameyi makamı âlinize tevdi ediyorum,

Tahsil derecesi hakkındaki kayıtdan aynı kanunun muvakkat (B) maddesi mucibince müstesna olduğunu da bu vesile ile beyan ederim.

Gazetenin veya mecmuanın adı: La Turquie Moderne.

Sahibinin adı ve sanı : Necip Merdan

Sahibinin tahsil derecesi, tabiiyeti: Türk, Hukuk

Muamele merkezi olan iş adresi: Beyoğlu çakmak sokak Necib B.apartman .

Ev adresi: Beyoğlu çakmak sokak Necip Bey apartman

Başmuharririn adı, sanı, ikametgâhı: Necip Merdan

Filen umumi neşriyatı kimin idare edeceği: kendisi

Nerede basılacağı: Çituri matbaasında. Galata billur sokak.

Matbaacının adı ve sanı: ---------

Siyasî olup olmadığı : Siyasî değildir.

Ne vakitlerde çıkarıldığı: ayda bir defaya mahsus

Hangi dillerde çıkarıldığı: Esası fransızca olmak üzere muhtelif lisanlard

Sermayeyi tedarik edenler başkaları ise onların hepsinin ve sermaye kanunu dairesinde kurulmuş bir şirkete ait ise şirket mukavelenamesinin aslı veya tasdikli suretile beraber şirketin idare meclisini teşkil veya temsil eden kimselerin adı, sanı, memleketi, iş ve ev adresi:

Bir cemiyete ait ise cemiyetin ismi, merkezi idaresi:

Mecmua sahip ve filen umumi neşriyatı idare edenin kanunî evsafı haiz olup olmadığı: (I)

Gazete veya mecmuanın başka muharrirleri, muhbirleri, muharrirleri ve yazı işleri müdürü ve umum müdürü kimlerse isimleri, ikametgâhları, kanunî evsafı haiz olup olmadıkları : (2)

(GAZETE)

Yukarıki izahattan anlaşılacağı veçhile mecmua, matbuat kanunun hükümlerine vaziyeti uydurmuş olduğundan işbu beyannamenin ahzile defteri mahsusuna kaydını ve aynı kanunun I7 inci maddesi mucibince tarafıma ilmühaberinin itasını istida ederim Efendim.

Aslına uygundur. 2/I/935

Mühür yeri

Belge 1

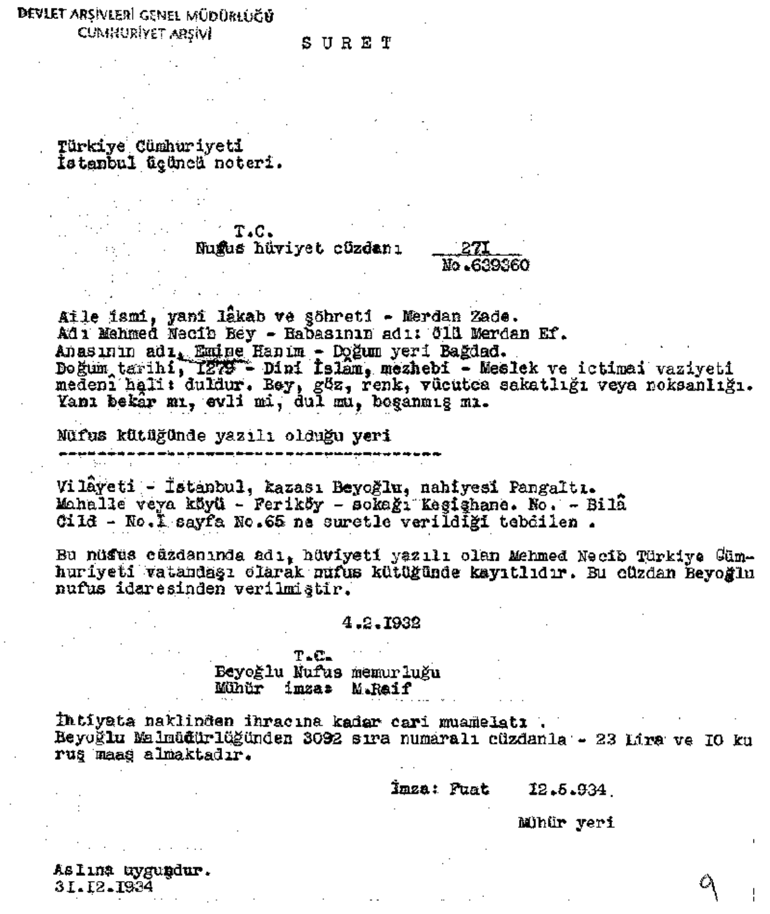

DEVLET ARŞİVLERİ GENEL MÜDÜRLÜĞÜ
CUMHURİYET ARŞİVİ

S U R E T

Türkiye Cümhuriyeti
İstanbul üçüncü noteri.

T.C.
Nufus hüviyet cüzdanı 271
No.639360

Aile ismi, yani lâkab ve şöhreti - Merdan Zade.
Adı Mehmed Necib Bey - Babasının adı: ölü Merdan Ef.
Anasının adı, Emine Hanım - Doğum yeri Bağdad.
Doğum tarihi, 1279 - Dini İslam, mezhebi - Meslek ve ictimai vaziyeti medeni hali: duldur. Bey, göz, renk, vücutca sakatlığı veya noksanlığı. Yanı bekâr mı, evli mi, dul mu, boşanmış mı.

Nüfus kütüğünde yazılı olduğu yeri

Vilâyeti - İstanbul, kazası Beyoğlu, nahiyesi Pangaltı.
Mahalle veya köyü - Feriköy - sokağı Keşişhane. No. - Bilâ
Cild - No.I sayfa No.65 ne suretle verildiği tebdilen .

Bu nüfus cüzdanında adı, hüviyeti yazılı olan Mehmed Necib Türkiye Cümhuriyeti vatandaşı olarak nufus kütüğünde kayıtlıdır. Bu cüzdan Beyoğlu nufus idaresinden verilmiştir.

4.2.1932

T.C.
Beyoğlu Nufus memurluğu
Mühür imza: M.Raif

İhtiyata naklinden ihracına kadar cari muamelatı .
Beyoğlu Malmüdürlüğünden 3092 sıra numaralı cüzdanla - 23 Lira ve 10 kuruş maaş almaktadır.

İmza: Fuat 12.5.934.

Mühür yeri

Aslına uygundur.
31.12.1934

9

Belge 2

Matbuat Kanununun elli birinci maddesi gereğince toplatılan dergi, aynı kanunun ellinci maddesine dayanılarak da geçici olarak kapatılmıştır. Kanunun bu maddesinde ise şöyle denilmektedir:

> Madde 50 – Memleketin umumi siyasetine dokunacak neşriyattan dolayı İcra Vekilleri Heyeti kararile gazete veya mecmualar muvakkaten tatil olunabilir. (…)[10]

La Turquie Moderne dergisine ayrılmış olan bu ikinci arşiv dosyasında bulunan, dergi sahibi Necip Merdan'ın 2/1/1936'da Recep Peker'e atfen kaleme aldığı mektuptan anlaşıldığı üzere derginin toplatıldığı ve sonrasında geçici ola-

---

[10] "Matbuat Kanunu," *a.g.y.*

rak kapatıldığı dergi sahibine bildirilmemiş, kendisi gerekçeyi işi araştırdığında öğrenmiş ve yaptığı işin müdafaasına girmiştir:

> Sayın Bay Peker;
>
> (…) İki ay evvel, altıncı sayının çıkmasını müteakip, Ankaraya gittim. İstanbula avdetimde, piyasadaki sayıların toplattırılmış ve yatak odamın yazıhane diye mühürlenmiş olduğunu gördüm. Bu işler yapılırken bana haber verilmemiş ve hiç bir tebligat yapılmamış olduğundan, derin hayretlere düştüm ve bu büyük darbenin sebebini anlamak üzere, İstanbulda, en küçüğünden en büyüğüne kadar baş vurduğum bütün makamlardan ademi malumat cevabı aldım. Bunun üzerine, derhal Ankaraya döndüm ve orada, hayret ve teesürümü kat kat artturan bir muameleye ve cevaba maruz kaldım. İlk olarak baş vurduğum basın direktörlüğünde, Atatürk'ün, Trablusta çektirmiş olduğu fotoğrafın neşrinin, tamimle yasak edildiğini, buna rağmen "La Turquie Moderne"in altıncı sayısında çıkmasının, mecmuanın tatiline tamil olduğunu söylediler ve şu şayanı dikkat sözleri ilave ettiler: "Zaten sizde Suriyelilikte var; bunun için bu işten vazgeçmeniz hakkınızda daha hayırlı olur."
>
> Sayın Pay Peker; Ben, 1321 [1905/1906] tarihinde Istanbulda doğmuş Türk oglu Türküm ve bununla öğünürüm.[11] Bana atfedilen Suryelilik, kuvvei maneviyemi kırmak kastı ile savurulmuş bir kıskançlıktan başka bir şey değildir. Basın direktörlüğünde söylenen diğer bir cümlede, meselenin mahiyetini kısmen anlamış gibiyim ve bunun için, memlekete hizmet bakımından pek büyük bir acı duymaktayım.
>
> İkinci cümle şudur: "Siz niçin fransızca mecmua çıkarmakta ısrar ediyorsunuz? Bu işi biz pek ala yapıyoruz; başka şekilde bir mecmua çıkarırsanız daha eyi olur."
>
> Evet, onlarda fransızca bir mecmua çıkarıyorlar; fakat bu mecmua tetkik buyurulursa, Parti hakkında tek kelime yazmadığı ve sırf asarı atikadan ve yeni yapılan bir kaç imar hareketinden başka hiç bir şeyden bahsetmediği

[11] Necip Merdan'ın dergi çıkartmak için verdiği beyannamenin yanı sıra ibraz ettiği nüfus hüviyet cüzdanı suretinde (bkz. Belge 2) doğum yer ve yılı "Bağdat, 1279 [1863/1864]" olarak görülürken, yazdığı mektupta 1321'de [1905/1906] İstanbul'da doğduğunu beyan etmektedir. Merdan, Basın Direktörlüğü'ne gittiği zaman "Zaten sizde Suriyelilik de var" cevabını aldığından, mektubunda İstanbul doğumlu olduğunu söylemeye ihtiyaç duymuş olabilir. Öte yandan nüfus kaydı da İstanbul, Beyoğlu'nda bulunmaktadır. Ancak nüfus cüzdanındaki doğum yılı ile mektubunda ifade ettiği doğum yılı arasındaki 40 yıllık fark önemli bir soru teşkil etmektedir. Yukarıda yer verdiğimiz, derginin ilk çıkmaya başladığı vakitler, kapakta C.H.P'nin altı okunun kullanılması ve ilk sayısında İstanbul Valiliği'nden destek gördüğü ibaresine yer verilmesi üzerine işin aslının araştırılmasıyla ilgili 3 Haziran 1935 tarihli yazıyla birlikte iletilen 20 Ocak 1935 tarihli Emniyet Genel Müdürlüğü raporunda (bkz. BCA, *Kararlar Daire Başkanlığı (1928-)*, 59.85.9.), kendisinin 30 yaşlarında olduğu bildirilmektedir. Dolayısıyla eldeki belgelerde Necip Merdan'ın doğum yeri ve yılıyla ilgili tutarsızlıklar olmasına rağmen, bu konuyu açıklığa kavuşturmaya yönelik elde şu an herhangi bir belge bulunmamaktadır.

> görülür. Ve bu işi yapmak için onlar, Devletten binlerce lira tahsisat almaktadır. Halbuki ben, başardığım bu büyük ve zorlu işi, kimseden on para istemeden yaptım ve mecmuam, gerek avrupada ve gerek memleketimizde tutulmuş mecmuaların en başına geçti; ve hala, başımıza gelenleri bilmeyenlerden takdir ve tebrik yazıları almaktayım.
>
> Bütün bu arz ettiklerim, "La Turquie Moderne'in sırf rekabet hissi ile kapatılmış olduğunu apaçık götermezmi? Zira, mecmuanın tatilinde amil olarak gösterilen Atatürkün fotoğrafı hakkında hiç bir yasak tamimi bulunmadığı ve böyle bir yasaktan hiç bir gazetenin malumatı olmadığı gibi, aynı resim, "Türkün altın kitabı" ismindeki eserde (ki bizde klişeyi oradan aldık) ve yeni Türk tarihinin 4üncü cildinde vardır ve daha bir çok yerlerde basılmış ve satılmaktadır.
>
> (…) Resmi ve gayri resmi müracaat ettiğimiz makamların hiç biri cevap vermek lüzumunu hissetmedi. Müracaat edilecek ve hak aranılacak merci neresidir? Biz iltimas, lutuf, istisnayi muamele istemiyoruz. "Mecmuanız şu sebepten, şu kadar müddetle kapanmıştır" desinler ve bizde ne yapacağımızı, nasıl bir hattı takip edeceğimizi öğrenelim ve hayat programımızı ona göre tanzim edelim. (…)

Dergi sahibinin bu mektubundan da bir kere daha görülebildiği üzere başka yayınlarda da yer almasına ve yayınının yasaklandığına dair herhangi bir karar bulunmamasına rağmen Atatürk'ün fotoğrafı, *La Turquie Moderne* dergisinin fotoğrafa yer veren nüshasının toplatılıp derginin de geçici olarak kapatılmasına sebep olmuştur. Zaten yukarıdaki yazışmalarda da gördüğümüz üzere fotoğrafın yasaklı olduğu kararı, fotoğrafın dergide yayımlanmasından sonra verilmiş ve sonrasında da derginin toplatılmasına dayanak oluşturmuştur. Ayrıca Türkiye vatandaşı olduğu yazışmalarda da söylenen dergi sahibinin, Bağdat doğumlu olması nedeniyle bir müddet sonra Suriyeli olarak anılmaya başlanması, derginin Matbuat Kanunu'nun yabancı ülkelerde çıkan gazete ve mecmualara dönük maddesi uyarınca toplatılıp geçici olarak kapatılmasıyla alâkalıdır. Anlaşılan o ki iktidarın görevlendirmesi dışında şahsi teşebbüsle, böyle bir adla, üstelik Fransızca bir derginin çıkarılması iktidarı rahatsız etmiştir. Derginin ilk sayısında İstanbul Valiliği'nden ve C.H.P. İstanbul İl Başkanlığı'ndan destek alındığına dair bir ibarenin bulunması derginin; partinin bir yayını olarak görülmesi çekincelerine neden olmuş olabilir. Zaten ikinci arşiv dosyasındaki bir diğer belgede, derginin yayın hayatına başlamadan önce C.H.P'ye başvurarak maddi yardım talebinde bulunduğu, kendisinin bu talebi karşılanmadığı gibi çıkarmayı planladığı dergiden de hoşnut kalınmadığı açıkça görülebilir. Örneğin C.H.P. İdare Heyeti Reisi Cemal Tunca'nın C.H.P. Umumî Kâtibi Kütahya Mebusu'na 20 Ocak 1935'te gönderdiği bir yazıda şöyle denmektedir:

> (…) Fırka namına gazete çıkarmak istersek elemanlarını kendi aramızdan aramaklığımız ve inisyativimizi kendi almamız daha doğru olur, bu adama maddî manevî hiç bir yardımda bulunmamanız ve ne kendisi ne de işi ile alâkalanmamız için sizi aydınlatmak isterim.

Partinin dergiye destek vermemesine rağmen derginin ilk sayısında bu türden bir desteğin ima edilmiş olması da rahatsız edici bulunmuş olmalıdır. Tüm bu nedenlerden ötürü derginin yayını, doğrudan bu anılan sebeplerle değilse de, yayımlanan bir Atatürk fotoğrafının "uydurma" olduğu gerekçesiyle durdurulmuştur.

III. Sonuç

La Turquie Moderne dergisinin toplatılıp kapatılmasına neden olan Atatürk'ün söz konusu uydurma fotoğrafı, bazı yazışmalarda ilişikte gönderildiği söylense de, konuyla ilgili iki arşiv dosyasında da yoktur. Ancak dergi sahibinin mektubunda "Atatürk'ün Trablus'ta çekilen fotoğrafı" bahsinden ve fotoğrafın klişesinin *Türk'ün Altın Kitabı*'ndan alındığı ifadesinden anlaşıldığı üzere söz konusu fotoğraf aşağıda görülebilir (Belge 3). Bu, Atatürk'ün 1911'de Trablusgarp'ta bir Osmanlı askeri olarak görevliyken yerel kıyafetlerle çektirdiği bir fotoğrafıdır. Tıpkı mektupta bahsedildiği gibi bu fotoğraf, 1928'de basılan *Türk'ün Altın Kitabı*'nda Atatürk'ün hayatının anlatıldığı bölümde yer alır.[12]

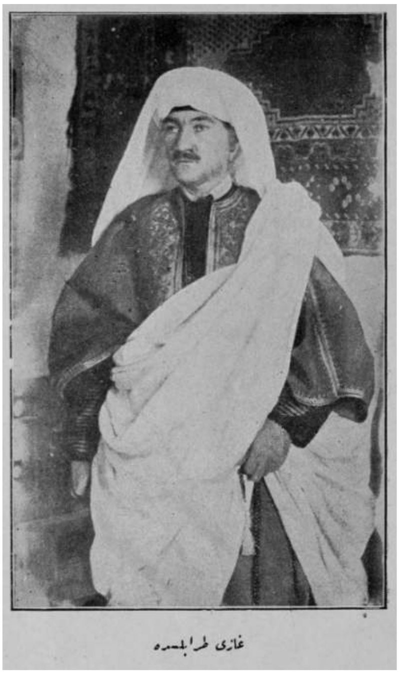

Belge 3

[12] Naci Kasım, *Türk'ün Altın Kitabı: Gazi'nin Hayatı*, İstanbul: Türk Neşriyat Yurdu, 1928, s. 25. Kitabın ikinci baskısı 1963'te, üçüncü baskısı ise 2005'te yapılmıştır. 2005 basımında aynı fotoğraf, kitabın 45. sayfasında görülebilir. Bkz. Naci Kasım, *Türk'ün Altın Kitabı: Gazi'nin Hayatı*, İstanbul: İleri Yayınları, 2005, s. 45.

Bu fotoğraf, *La Turquie Moderne*'de yayımlanması üzerine bir kararnameyle "uydurma" olduğu söylenerek yasaklanmış, böylelikle derginin ilgili nüshasının "memleketin umumi siyasetine aykırı" olduğu gerekçesiyle toplatılmasına dayanak oluşturmuştur. Üstelik derginin toplattırılması, dergi sahibinin Suriyeli olduğu ileri sürülerek, ülke dışında çıkan yayınlar konusunda uygulanabilecek önemlerle ilgili kanun maddesine dayanılarak yapılmış, bütün bunlar olurken dergiyle ilgili alınan karar ilgili kişiye tebligatla bildirilmediği gibi fotoğrafın yasaklı olduğuna ilişkin herhangi bir talimat da hiç kimseyle paylaşılmamış, hatta fotoğrafın başka yayınlarda, bilhassa *Türk'ün Altın Kitabı* gibi bir kitapta yer alması sorun edilmemiştir. Bu demektir ki söz konusu fotoğrafa yönelik tutum, merkezde üretilen bir politikanın her yerde tutarlı bir şekilde uygulanmasından ziyade belirli bir durumla başa çıkmanın vesilesi, yönetimin bu durumun üstesinden gelmek için aldığı stratejik bir kararın dayanağı olmuştur. Dolayısıyla fotoğrafın kimler tarafından nerelerde dolaşıma sokulabileceğine ilişkinmiş gibi duran bu karar, esasında iktidarın uygulanmasında fotoğrafın nasıl araçsal bir rol oynayabileceğinin bir örneğini teşkil eder.

Kaynakça

Arşiv Belgeleri

BCA (Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi)

Cumhuriyet Halk Partisi Kataloğu, 568.2262.2.

Kararlar Daire Başkanlığı (1920-28), 70.56.12.

Kararlar Daire Başkanlığı (1920-28), 15.53.2.

Kararlar Daire Başkanlığı (1928-), 73.23.8.

Kararlar Daire Başkanlığı (1928-), 59.85.9.

Muamelat Genel Müdürlüğü, 83.545.16.

Makale ve Kitaplar

"Matbuat Kanunu," Kanun No: 1881, *Resmi Gazete*, Sayı: 1867, 8 Ağustos 1931.

Kasım, Naci, *Türk'ün Altın Kitabı*, İstanbul: Türk Neşriyat Yurdu, 1928.

Yılmaz, Mustafa, "Cumhuriyet Döneminde Bakanlar Kurulu Kararı ile Yasaklanan Yayınlar 1923-1945 – I," *Kebikeç*, Sayı 6, 1998, s. 53-80.

Sontag, Susan, *Regarding the Pain of Others*, Londra: Penguin Books, 2003.

Öz: Erken cumhuriyet döneminde eski rejimin izlerini silmek ve yeni rejimin görünürlüğünü temin etmek, yöneticilerin uğraşılarından biridir. Bu uğraşıda Atatürk fotoğrafları yeni yönetimin inşa ettiği görsel rejimin dayanaklarından biri olacaktır. Ancak bu fotoğraflar, her zaman yeni iktidarın görünürlüğünü sağlamanın vesileleri olarak kullanılmayacaktır. Bu makalenin üzerinde durduğu örnekte, belirli bir Atatürk fotoğrafı, hoşnut olunmayan bir süreli yayının durdurulması için mazeret oluşturmuş, ancak aynı fotoğrafın başka yayınlarda kullanılmaya devam etmesi sorun teşkil etmemiştir. Dolayısıyla fotoğraf, belirli bir durumla başa çıkmada araçsallaştırılmıştır.

Anahtar Sözcükler: Fotoğraf, *La Turquie Moderne*, İktidar tekniği

An Example of the Instrumentalization of Photography as a Technique of Power in the Early Republican Period: The Case of "Fake Photograph"

Abstract: In the early republican period, erasing the traces of the old regime and providing the visibility of the new regime was one of the endeavours of the administrators. In this endeavour, the photographs of Atatürk would be one of the piers of the new administration. However, these photographs would not always be used as a means of assuring the visibility of the new power. In the example explored in this article, a certain photograph of Atatük had been used as a pretext for suspending a disagreeable publication, while using the same photograph in other publications had not constituted any problems. Therefore the photograph had been instrumentalized in handling a specific situation.

Keywords: Photograph, *La Turquie Moderne*, technique of power.

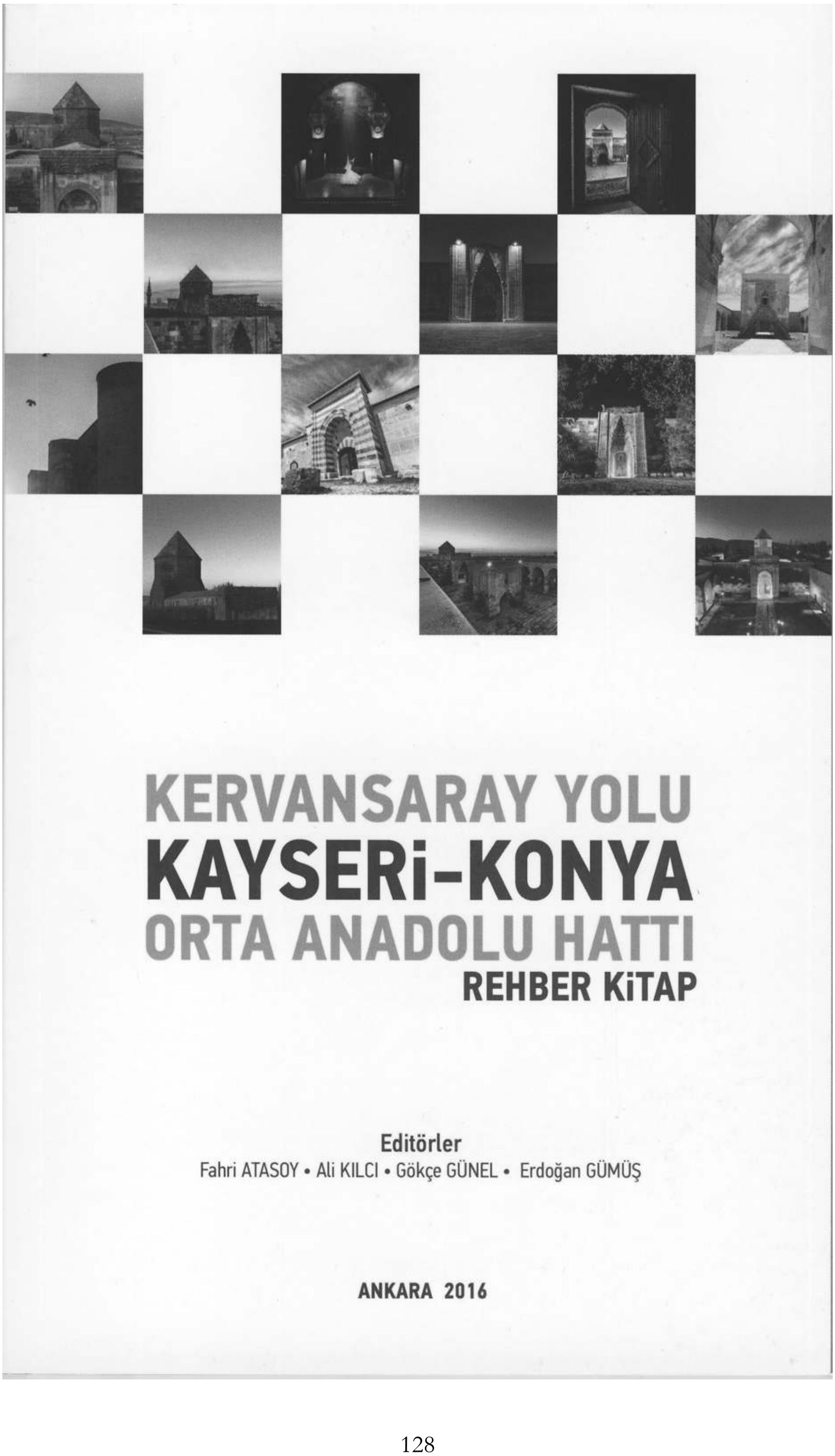
KERVANSARAY YOLU
KAYSERi-KONYA
ORTA ANADOLU HATTI
REHBER KiTAP

Editörler
Fahri ATASOY • Ali KILCI • Gökçe GÜNEL • Erdoğan GÜMÜŞ

ANKARA 2016

Bakkal Terekeleri Işığında İstanbullu Mutfağına Bir Bakış

Sümeyye HOŞGÖR BÜKE*

Tarihyazımında politik tarihin yanında sosyal tarihin de ilgi görmeye başladığı 1970'li ve 1980'li yıllardan itibaren sıradan insanların hayatları da tarihin önemli başlıklarından biri haline gelmiştir. Sosyal tarih olarak anılan bu yönelimle birlikte politik tarih çalışmalarının dışında sıradan yaşamların yarattığı tarihe odaklanan çalışmalar verilmeye başlanmıştır. Benzer bir yönelim 1990'lı yıllardan itibaren kültür tarihine olan ilgiyi de tetiklemiş ve o döneme dek tarih için zayıf gündem maddelerinden biri olan "yeme içme kültürü" eskisine oranla çok daha güçlü bir şekilde tarihin çalışma konularından biri haline gelmiştir.[1] Dünyada kültür tarihinin canlanmasının getirdiği bu değişimden Osmanlı tarihyazımı da etkilenmiş ve 90'lı yılların sonundan itibaren yeme içme kültürü çalışmaları Osmanlı tarihyazımı içinde de önem kazanmaya başlamıştır.

Fakat Osmanlı tarihi özelinde yeme içme kültürünün çalışılması sosyal tarihin gündemine aldığı sıradan insanlar yerine çoğunlukla seçkin sınıfların yemek kültürü ve nadiren de olsa yemek tüketimi üzerine yoğunlaşmıştır. Bu yoğunlaşmanın bir sebebi Osmanlı tarihi özelinde sosyal tarih çalışmalarının siyasi tarihyazımına eklemlenmiş olması iken diğer bir sebebi ise şüphesiz gıda tüketimine dair arşiv kaynaklarının önemlice bir kısmının seçkin gruplar tarafından bırakılmış olmasından kaynaklanmaktadır.[2] Seçkin sınıfların gıda tüketimini

* ODTÜ Tarih Bölümü / shosgor@metu.edu.tr

[1] Jeffrey M. Pilcher, "Cultural Histories of Food", *The Oxford Handbook of Food History*, ed. Jeffrey M. Pilcher, Oxford ; New York : Oxford University Press, 2012, s. 41.

[2] Suraiya Faroqhi, *Osmanlı Kültürü ve Gündelik Yaşam: Ortaçağ'dan Yirminci Yüzyıla*, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1997, s. 223.

ortaya koyan Matbah-ı Âmire defterlerinin yanı sıra Tayinat defterleri ve bazı mutfak alımlarının hesabının tutulduğu diğer belgeler ulaşılması hâlâ mümkün olan kaynaklar olduğundan bu çevrenin mutfak harcamalarını, alışveriş ile yemek listelerini ortaya çıkarmak dolayısıyla hangi gıda maddelerinin ne kadar tüketildiği ve özel günlerde bu tüketimde meydana gelen değişimi gözlemlemek mümkündür.[3] Bunların yanında yemek tarifleri içeren kitaplar ve yeme içme üzerine gözlemler de içeren seyahatnameler, elçilik anıları gibi kaynaklar da hem nihai yemeklerin hazırlanması hem de sunulması açısından, kısacası yeme içme kültürü ve tüketimine ilişkin değerli bilgiler içerdiğinden destekleyici kaynaklar olarak kullanılmaktadırlar.[4]

Seçkin grupların gıda tüketimi ve yemek kültürü haricinde Osmanlı tarihi çalışmalarının bir kısmı da muhtaç kesimlerin gıda tüketimine odaklanmaktadır. Bu tür çalışmaların kaynaklarını ise vakfiyeler ve vakıf defterleri oluşturmaktadır.[5] İmarethaneleri konu alan bu çalışmaların özneleri karnını doyurmak için imarethaneleri kullanan imarethane personeli, civarda ikamet edenler, yolcular, öğrenciler, dervişler ve gerçekten fakir olan veya evde yemek pişirme imkanlarına sahip olmayan kimselerdir. Bu tür çalışmalar temelde iktisat tarihi bağlamında fiyat endekslerine veya hayırseverlik gibi toplumsal tartışmalara odaklanmışsa da içerik itibariyle yemek tüketimi ekseninde yapılan diğer çalışmalar ile karşılaştırma yapmayı anlamlı kılabilecek, sosyal tarih alanına katkı yapan değerli bilgiler içermektedir.[6]

Osmanlı toplumunun iki zıt kutbu diyebileceğimiz seçkin grupları ile muhtaç gruplarının yemek tüketimi "belgeleme ağı" içerisinde olduğundan[7] bu grupların yemek tüketimi bilgisine ulaşmak daha mümkün görünürken bu çalışmanın ilgi odağını bir bakıma "sarayın bittiği yer" olarak da adlandırabileceğimiz[8], diğer bir deyişle saray tayinatlarından doğrudan yararlanmayıp kendi evlerinin mutfaklarında bütçelerinin elverdiği malzemelerle yemek pişiren sıradan insanlar oluşturmaktadır. Şimdiye kadar bu grubun hangi gıda maddelerini tükettiklerinin bilgisine ulaşmak bahsedilen belgeleme ağının dışında kaldıklarından pek mümkün olmamıştır. Bu duruma, yemeğin hem yendiği anda ortadan kaybolan doğası[9] hem de elit kesimlerin büyük mutfak masraflarını bütçeleştirmesi ya da listelemesi gibi bir zorunluluğa orta hallilerin ihtiyaç duymamalarından dolayı geride yeterince belge bırakmamış olmaları ya da bırakılanların günümüze ulaşmamış

[3] Tülay Artan, "Osmanlı Elitinin Yemek Tüketiminin Bazı Yönleri", *Yemek ve Kültür*, No: 6, 2006, s. 48.

[4] Seyahatnamelere ek olarak Seyyid Hasan'ın günlüğü de birçok açıdan olduğu gibi yeme içme açısından da gündelik hayata dair önemli notlar aktarmaktadır.

[5] Nina Ergin, Christoph K. Neumann, Amy Singer, *Feeding People, Feeding Power: Imarets in the Ottoman Empire*, İstanbul: Eren Yayıncılık, 2007, s. 17.

[6] Kayhan Orbay, "Vakıf Muhasebe Defterlerinde Ayni Toplanan Tarımsal Gelirler ve Ayni Giderlerin Fiyatlandırılması ve Tarihsel Fiyatlar Endekslemeleri Konusunda", *Osmanlı Araştırmaları*, No: XXIV, İstanbul, 2004, s. 291, 292.

[7] Artan, "Osmanlı Elitinin Yemek Tüketiminin Bazı Yönleri", *Yemek ve Kültür*, No: 6, s. 52.

[8] *A.g.e.*, No: 7, s. 57.

[9] *A.g.e.*, No: 6, s. 41.

olması sebep olarak gösterilebilir. "Belgeleme ağı" içerisinde en güvenilir kaynaklar olan Matbah-ı Âmire defterleri ile hesap defterleri yardımıyla sıradan insanların tüketiminin anlaşılmaya çalışılması yalnızca dolaylı ve üstünkörü bir çıkarsamaya imkân vermektedir. Bu çalışma ise bu grubun yemek tüketiminin araştırılması için alternatif bir kaynak olarak sicillerde kayıt altına alınmış olan bakkal terekelerini önermektedir.

Osmanlı tarihinin sosyal tarih kanadının ana kaynaklarından olan şeriyye sicilleri Osmanlı toplumundaki süregiden yaşamı anlamak açısından değerli bilgiler içermektedir. Siciller, özellikle mahalle yaşamını konu alan çalışmalar için mahallelinin pratiklerinin somutlaştığı bir kaynak olarak karşımıza çıkmaktadır. Kişilerin her türlü anlaşmazlık davalarının ve noterlik işlemlerinin yanı sıra bazı miras kayıtlarını yani terekelerini de içeren siciller, bu çalışmanın da ana kaynağını oluşturmaktadır. Tereke kayıtları, bir rutin olarak ölen kişilerin varislerinin talep etmesi, devlet için kayıt altına alınmayı gerekli kılan varislerin yaşlarının mirasa sahip çıkamayacak kadar küçük olması veya ölenden uzakta olmaları gibi koşulların sağlanması durumunda ölenlerin geride bıraktıklarının sicillere kaydedilemesiyle suretiyle tutulurdu. Bu tereke kayıtları, söz konusu ölen kişi esnaf olunca kimi zaman dükkan envanterlerini de içermekteydi.[10] İncelediğim Galata Kadılığı'na ait 10 adet şeriyye sicili arasında karşıma çıkan mahalle bakkallarına ait terekeler de ölen bakkalların dükkan envanterlerini içermektedirler. Osmanlı örneğinde mahalle bileşenlerinin birbirlerinden sorumlu ve dayanışma içinde olduğu dolayısıyla benzeşen yaşam tarzlarına *(modus vivendi)* sahip oldukları görüşüne[11] paralel şekilde mahalle bileşenlerinin yemek tüketimlerinin de bir benzerlik arz ettiğini düşünmek yanlış olmayabilir. Bu çerçevede Galata Kadılığı'na bağlı farklı bölgelerde dükkanları olan bu bakkalların terekelerinde listelenen ürünler de pekala mahallelinin ortak tüketim yönelimlerine dair fikir sahibi olmamızı sağlayabilirler.

Şüphesiz mahallede yaşayanların zaman zaman toplu alışverişler için Galata bölgesindeki Arap Çarşısı, Fatih Bedesteni, Yağ Pazarı veya Balık Pazarı gibi kuş sütünün bile satıldığı[12] daha büyük çarşı ve pazarları tercih ettiğini tahmin edebiliyoruz. Fakat envai çeşit ürünün hatta "Can otu"nun dahi[13] bulunduğu ve her kesimden sayısız insanın ziyaret ettiği Galata çarşılarından veya pazarlarından sıradan insanların neleri satın almayı ve tüketmeyi tercih ettiklerini kestirmek mümkün görünmemektedir. Yine de çalışmanın ilgilendiği dönemle kesişmese de ahkam defterlerine yansımış, Galata haricinde Beyoğlu'nda Hüseyin Ağa

---

[10] Said Öztürk, *Askeri Kassama Ait Onyedinci Asır Tereke Defterleri (Sosyo-ekonomik Tahlil)*, İstanbul: Cihan Matbaası, OSAV, 1995, s. 26.

[11] Özer Ergenç, "Osmanlı Şehirlerindeki Mahallenin İşlevleri ve Nitelikleri Üzerine", *Şehir, Toplum, Devlet; Osmanlı Tarihi Yazıları*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2013, ss. 75, 79. Cem Behar, *A Neighborhood in Ottoman İstanbul, Fruit Vendors And Civil Servants in The Kasap İlyas Mahalle*, State University of New York Press, Albany, 2003, s. 3.

[12] Kahraman ve Dağlı, *Günümüz Türkçesiyle Evliya Çelebi Seyahatnamesi*, İstanbul; YKY, 2011, s. 392.

[13] *A.g.e.*, s. 392.

mahallesindeki bir bakkalı ilgilendiren davada geçen mahallelinin bakkal dükkanına "eşedd-i ihtiyac ile muhtac" olduğu bilgisi bakkalların bulundukları mahalleler için vazgeçilmez bir tedarik kapısı olduğu konusunda elimizi güçlendirmektedir.[14] Bakkal terekelerinde gıda tüketimi hakkında fikir yürütmeyi anlamlı kılan, bakkal esnafının satış yapabilmek ve dükkanını döndürebilmek için dükkanının bulunduğu mahallede yaşayanların tüketim yönelimlerini takip etmek zorunda olan pozisyonudur. Mahalle oluşumunun sakinlerine kimlik anlamında ortak paydalar kazandırdığı fikrinden hareketle[15] daha küçük bir muhite hitap eden ve dar bir müşteri kitlesi olan bakkalların sattığı ürünler "orta halli Osmanlıların" yemek tüketimine en çok yaklaşabildiğimiz kayıtlar olarak ortaya çıkmaktadır.

Bir hanenin yemek tüketiminin ne kadarını bakkallardan satın almış olduğu ürünlerle sağladığını tam olarak kestirmek mümkün olmasa da bakkalların yukarıda bahsedilen niyetlerle gündelik hayatta orta hallilerin her an ihtiyaç duyabileceği, en çok talep edilen ürünleri satmayı tercih ettiklerini düşünebiliriz. Bakkal terekelerinin sıradan insanların yemek tüketimini doğrudan ortaya koyduğuna dair bir kanıya kapılmamakla birlikte bu belge türünün sıradan insanların neleri tüketmiş olabilecekleri sorusu üzerine düşünmeyi sağlayan bilgiler içerdiğini ve dar bir çerçeveden de olsa seçkin kesimlerle tüketimlerindeki farkları ve benzerlikleri çalışmaya imkan tanıyabilecek bir belge türü olduğunu düşünüyorum. Diğer bir deyişle, kaynak yoksunluğu olduğundan incelenemeyeceği düşünülen sıradan insanların yemek tüketimine, bu belgeler yoluyla dolaylı da olsa bir pencere açabileceğimizi tahmin ediyorum.

Bu çalışmanın amacı da hem belgeleme ağı dışında kalmış olan orta halli Osmanlıların yemek tüketimine dair yeni bir kaynak önermek hem de bu kaynağın sağladığı olanaklar dahilinde seçkin grupların yemek tüketimi ile karşılaştırma yaparak bu grubun yemek tüketiminin üst katmanların tüketimiyle ne oranda farklılaştığını gözlemlemeye çalışmaktır. Bunu yaparken belirtmeliyim ki tereke kayıtlarının maddi kültür çalışmalarında kaynak olarak kullanılmasında karşılaşılan tüm kısıtlamalar, bakkal terekeleri üzerinden sıradan insanların yemek tüketimini anlamaya çalışmada da geçerlidir. Mesela terekelerde ölen kişinin geride bıraktıklarının eksiksiz kaydedilmemiş olma ihtimali veya ölen her bakkalın varislerinin kadılığa giderek miras işlemlerini yapmamış olması ihtimali çalışmada çıkarımlar yapılırken göz önünde bulundurulması gereken noktalardır. Fakat belgenin tüm kısıtlamalarına rağmen tereke kayıtlarının maddi kültür çalışmalarının ana kaynaklarından olduğu ve bunun yemek tüketimi konusu için de geçerli olduğu yadsınamaz. Belgenin tüm zayıflıklarını göz önünde bulundurarak bu çalışma, bakkal terekelerinde kaydedilmiş dükkan envanterleri üzerinden sıradan insanların yemek tüketimi hakkında fikir yürütmeyi amaçlamaktadır.

[14] Ahmet Tabakoğlu, *İstanbul Külliyatı, Ahkam Defterleri, İstanbul Esnaf Tarihi 2*, İstanbul: İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür A.ş, 1997, s. 147-148.
[15] Behar, *A Neighborhood in Ottoman İstanbul*, s. 4.

Çalışmanın birincil kaynaklarını oluşturan altı adet bakkal terekesine Galata Kadılığı'na ait 1694-1701 yıllarını kapsayan 10 adet şeriyye sicilini incelerken rastladım.[16] Bu altı terekenin üçü Galata Kadılığı'na bağlı İstinye nahiyesindeki bakkallara ait. Bunlardan ikisi aynı nahiyenin Yeniköy karyesinde, biri Arnavutköy karyesinde bakkallık yapmış kişilere ait. Geri kalan üç terekenin biri Kasımpaşa'nın ... Kadı Mahallesi'nde, biri Beşiktaş'ın Sinan Paşa Mahallesi'nde ve biri de Galata'da sur içinde Şehsuvar Mahallesi'nde esnaflık yapmış bakkalların işlemlerini içeriyor. Şehsuvar Mahallesi'ndeki bakkalın Müslüman olması dışında diğer tüm bakkallar zımmilere yani gayrimüslimlere ait. Bakkal terekelerinin bölgesel ve dinsel olarak farklılaşması yemek tüketiminde bölgesel veya dinsel bir farklılık olup olmadığını görmek ve yukarıda bahsedilen mahallelilik kavramı etrafında tüketimin ortaklaşıp ortaklaşmadığını izlemek açısından önemli görünüyor. Böylece orta halli Osmanlıların da yemek tüketimi anlamında birlik oluşturup oluşturmadıkları, gıda tüketimindeki ürün yelpazesi ve seçkin grupların ürün yelpazesiyle karşılaştırılması mümkün olmaktadır.

Bakkalların Envanterleri

Evliya Çelebi'nin İstanbul'un bakkal esnafı hakkında aktardıklarına baktığımızda bu esnafın fındık, fıstık, üzüm, incir, şam fıstığı, çam fıstığı, badem, hünnap, kızılcık, vişne kurusu, hurma ceviz gibi kuruyemiş başlığı altında toplanabilecek dayanıklı ürünler sattıklarını görüyoruz. Terekeler incelendiğinde bakkallarda bulunan ürünlere ilikin de göze ilk çarpan ortak nokta bunların dayanıklı ürünler olmasıdır. Zaten Matbah-ı Âmire defterlerindeki alışveriş listeleriyle karşılaştırıldığında bakkalların ürün yelpazesinin genel gıda tüketiminde dayanıklı ürünlere denk düştüğünü görebiliyoruz. Tarihi biraz geç olsa da ondokuzuncu yüzyılın ilk yarısından kalan Matbah-ı Âmire defterlerini inceleyen Özge Samancı'nın çalışmasına göre alışveriş için hazırlanmış iki listenin ilkinde tahıllar, yağlar, baharat ve meyve kuruları bulunurken diğer listede etler, sebzeler, meyveler ve süt ürünleri gibi taze tüketime yönelik ürünler sıralanmaktadır.[17] Bu ayrışma bize dayanıklı ürünler ile daha dayanıksız olan ürünlerin ayrı listelerle ortaya konmasının alışveriş için farklı yerlerin tercih edileceğine dair bir izlenim veriyor. Demek ki bakkallar ilk listede sıralanan ürünlerin bir seçkisini satışa sunuyorlardı. Dolayısıyla incelediğim bakkal terekelerinde ürün yelpazesi ikinci liste-

---

[16] İncelediğim siciller; GŞS No; 81, 83, 84, 85, 172, 173, 175, 177, 246, 247. Bu siciller arasında GŞS No: 172, 173 ve 177 nolu sicillerde bu çalışmada kullanılan bakkal terekelerine rastladım. Galata Kadılığı'nın sorumlu olduğu bölgelerde çok daha fazla bakkal bulunduğuna şüphe yok. Ama yukarıda bahsedilen nedenlerden ötürü Galata Kadılılığı'na bağlı tüm yerleşim birimlerindeki bakkalların terekelerinin sicillere yansımış olmasını bekleyemeyiz. Mesela Kerim İlker Bulunur'un çalışmasında bahsettiğine göre Arab Çarşısı'nda bir bakkal dükkanına rastlamak mümkündür. Kerim İlker Bulunur, *Osmanlı Galatası 1453-1600*, Bilge Kültür Sanat, İstanbul, 2014. s. 106.

[17] Özge Samancı, "XIX. Yüzyılın Birinci Yarısında Osmanlı Elitinin Yeme İçme Alışkanlıkları", *Soframız Nur Hanemiz Mamur: Osmanlı Maddi Kültüründe Yemek ve Barınak,* haz. Suraiya Faroqhi ve Christoph K. Neumann, İstanbul: Kitap Yayınevi, 2006.

deki raf ömrü kısa olan et, sebze, meyve ve süt gruplarını kapsamıyor. Buna karşın bakkallarda ilk listedeki dayanıklı ürün gruplarının hemen hepsine rastlayabiliyoruz.[18]

Bakkallarda satılmayan ürünlerin temini için mahallelilerin ürün odaklı satış yapan esnafı tercih ettiğini düşünebiliriz. Mesela baharatların aktarlardan temin edilmiş olabileceğine dair bir düşünce yersiz olmaz. Çünkü her ne kadar kendi incelediğim sicillerde herhangi bir aktar terekesine rastlamamış olsam da yayınlanmış Galata şeriyye sicilleri içerisinde aktar dükkanının envanterinin kaydedilmiş olduğu bir terekeye rastlamak mümkündür.[19] Aynı şekilde et grubunun da kasaplardan temin edildiğini söyleyebiliriz, zira Galata şeriyye sicilleri arasında kasaplıkla uğraştığını bildiğimiz kişilerin terekeleri de kayıt altına alınmış.[20] Erken modern dönemde tüketilen yemeğin niteliğini belirleyen et grubunu satan kasap esnafının elimize ulaşmış terekelerinde, bakkallarda veya aktarlarda olduğu gibi dükkân envanterlerinin kayıt altına alınmamış olduğunu görüyoruz. Bu durumun temel sebebi herhalde kasaplar tarafından satılan ürünlerin dayanıksız oluşundan miras kayıt işlemlerinin de zaman almasından ötürü ürünlerin zaman kaybedilmeden varisler arasında paylaşılmış olmasıdır. Bunların dışında tuzcuların, sirkecilerin, pastırmacıların, şehriyecilerin İstanbul genelinde kendilerine has dükkanları olduğunu Evliya Çelebi'den öğrenebiliyoruz.[21] Buna rağmen bakkallarda diğer birçok ürünün yanında bu ürünlerin de satılıyor oluşunun sebebi, tek ürüne odaklanan bu esnafların dükkanlarının, mahallelinin ihtiyaç duyabileceği anda tedarik etmesine uygun bir mesafede bulunmuyor oluşundan kaynaklanıyor olabilir. Bu durum bakkalların mahallindeki tüketim alışkanlıkları çerçevesinde seçki yaptığına dair, dolayısıyla tüketim alışkanlıklarını yansıtabileceğine dair kanının yersiz olmadığının da bir göstergesidir.

Bazı gıdalar başka esnaflardan temin edilmiş olsa bile elimizde olan bakkal envanterilerinin orta halli Osmanlıların gıda tüketimi hakkında fikir verebileceğini düşünüyorum. Bakkallardaki ürünler ya kurutma, tuzlama gibi geleneksel işlemlerden geçirilmişler ya da doğası gereği zaten dayanıklılar. İlk grubu kuru baklagiller, kuru meyveler, kuru yemişler, peynir çeşitleri, sucuk, pastırma, kurutulmuş uskumru, zeytin ile turşu gibi ürünler oluştururken ikinci grupta soğan, sarımsak, yağ çeşitleri, şehriye, nişasta ve tatlandırıcılar olarak bal, pekmez; nardenk, sirke gibi yemeklerin ana malzemeleri diyebileceğimiz ürünler bulunuyor. En başından belirtmeliyim ki sucuk, pastırma, kurutulmuş uskumru, zeytin gibi istisnalar dışında ürünlerin tamamı hemen hemen bütün bakkallarda bulunabiliyor. Bu da orta halliliğin yemek tüketiminde ortak bir payda yarattığına dair terekelerden yapılabilecek en genel ve geçerli çıkarım olabilir.

İlk grubu oluşturan ürünlerden kuru baklagillerin bakla, nohut, pirinç, mercimek ve börülce gibi envai çeşidine bakkallarda rastlayabiliyoruz. Bakla bu

---

[18] Baharat kategorisi istisnadır.

[19] GŞS No: 32/ 9b1, (1606-1607) Kaynak: <http://www.kadisicilleri.org/yayin.php>

[20] GŞS No: 173/2b. Bunun dışında Kerim İlker Bulunur da çalışmasında Arab Çarşısı'nda bir kasap dükkanına rastladığını belirtmektedir. Bulunur, *Osmanlı Galatası*, s. 106.

[21] Kahraman ve Dağlı, *Evliya Çelebi Seyahatnamesi*, ss. 491-556.

ürünler arasında tüm bakkallarda satılan en yaygın ürün. Nohut ise Yeniköy'deki Filo'nun bakkalı hariç diğer tüm bakkallarda bulunabilir durumda, aynı şekilde pirinç de Beşiktaş'taki Todori'nin bakkalı haricindeki beş bakkalda bulunabiliyor. Mercimek ise Arnavutköy ve Şehsuvar Mahallesi'ndeki bakkallar hariç diğer dört bakkalda satışa sunulmuş. Daha az karşılaşılan ürünlerden arpa Yeniköy'deki Bakkal Nikola ve Arnavutköy'deki Bakkal Kostandi tarafından satılırken börülce Kasımpaşa, Beşiktaş ve Arnavutköy'deki bakkalların satmayı tercih ettiği ürün olarak karşımıza çıkıyor.

Aynı ürün grubunun diğer alt kategorisi olan kuru yemiş veya çerez[22] diye adlandırabileceğimiz ürünlerden bakkallarda satışa sunulmuş olan üzüm, incir, badem, kestane, fıstık, ceviz ve fındığa rastlayabiliriz. Görünen o ki orta halliler hem seçkinlerde hem de imarethanelerde olduğu gibi kuru meyveleri yoğun bir şekilde tüketmeye eğilimliydiler. [23] Zira altı bakkalın altısında da üzüm satılırken Arnavutköy hariç beş bakkal üzümün yanında incir de satmayı satışları açısından anlamlı bulmuş. Burada Osmanlı yemek kültüründe hoşaf tüketiminin yoğunluğuna dikkat çekmek gerekmektedir. Kuru meyvelerden ve özellikle de üzümden üretildiğini bildiğimiz hoşaf Osmanlı toplumunun her kesimi tarafından yemeklere eşlik ettiğinden ve aynı zamanda tatlı işleviyle sunulduğundan üzümün en çok tüketilen ürünlerden olduğunu söylemek mümkün. Orta hallilerin kuru yemişlerden ise en çok fındığa düşkün olduklarını rahatlıkla söyleyebiliriz çünkü fındık istisnasız her bakkalın satışa sunduğu bir ürün. Diğer taraftan ceviz, badem, fıstık ve kestane de az sayıdaki bakkalın satışa sunduğu ürünler olarak karşımıza çıkmaktadır. Yeniköy'de Nikola ve Arnavutköy'de Kostandi fındığın yanında ceviz, Beşiktaş'ta Sinan Paşa Mahallesi'nde bakkallık yapan Todori'nin kestane, Şehsuvar Mahallesi'nde bakkalı bulunan Hasan Beşe'nin fıstık ve badem, Kasımpaşa'daki bakkalın ise fındıkla birlikte badem de satmayı mahallelinin tercihleri açısından anlamlı bulduklarını söyleyebiliriz.

Tuzlanarak raf ömrü uzatılan peynirlere gelince, bakkalların hepsinin ortak tercihi olduğu için mahallelilerin de tüketim anlamında ortak tercihleri olduğunu söyleyebileceğimiz iki tür peynir karşımıza çıkmaktadır. Bunlar kaşkaval peyniri ve tulum peyniridir. Arnavutköy'deki görece az ürün bulunan düşük sermayeli bakkal haricindeki diğer tüm bakkallarda her iki peynirin de satıldığını görüyoruz. Yalnız bu durum tabi ki bu Arnavutköy'deki bakkalda hiçbir zaman peynir satışı yapılmadığı anlamına gelmiyor, terekenin kayıt altına alındığı esnada bakkalın elinde hiç peynir kalmamış olma ihtimalini de göz önünde bulundurmalıyız.

---

[22] Feridun Emecen "Şehzadenin Mutfağı" isimli çalışmasında "çerezler ve tatlandırıcılar" kategorisinde üzüm, incir, badem, fındık,fıstık, ceviz, kestane ve üzün pekmezini listelemiştir. Bu çalışmada ise "tatlandırıcılar" kategorisi bal, pekmez, sirke v.s için kullanılmış olduğundan Emecen'in tatlandırıcılar olarak adlandırdığı ürünler kuru yemiş veya çerez başlığında toplanmıştır. Feridun Emecen, "Şehzadenin Mutfağı" *Soframız Nur Hanemiz Mamur: Osmanlı Maddi Kültüründe Yemek ve Barınak,* eds. Suraiya Faroqhi & Christoph K. Neumann, İstanbul: Kitap Yayınevi, 2006.

[23] Faroqhi, *Osmanlı Kütürü ve Gündelik Yaşam*, s. 230.

Süt ve ürünlerini satmayan bakkallarda peynir satışı yapıldığı gibi et ürünlerinin satılmadığını bildiğimiz bakkallarda sucuk, pastırma ve kurutulmuş uskumrunun mahallelinin tercihleri doğrultusunda satışa sunmuş olduklarını görebiliriz. Fakat, Kasımpaşa'daki bakkalda satılan sucuğu dışarıda bırakırsak bu ürünlerin yalnızca Yeniköy'de Bakkal Nikola tarafından satılıyor oluşu o bölgedeki yaşam standartları hakkında bizi düşünmeye yöneltmektedir. Bakkal Nikola'nın diğer meslektaşlarının aksine bu ürünlere dükkanında yer vermesi ilgi çekici görünmektedir. Bu ürünlere tek bir bakkalda rastladığımızdan genel tüketimin dışında kalarak mahallelinin tüketim tercihlerini belirleyen gelir seviyesi ile doğrudan ilgili bir biçimde satışa sunulduğunu düşünebiliriz. Bu noktada Boğaziçi sahil şeridinin onsekizinci yüzyıl itibarıyla meşruiyet arayışının bir parçası olarak elitler tarafından yerleşim alanı olarak tercih edilmesi sonucu Bakkal Nikola da diğer bakkallardan farklı olarak yeni mahallelilere hitap edecek şekilde ürünler satmaya yönelmiş olabilir.[24] Zira başka mahallelerde yaşayanların sucuk ve pastırmayı damak zevklerine hitap etmediği için tüketmiyor oluşları düşük bir ihtimal gibi görünüyor.

Yaygın olarak satışa sunulmuş ürünlere geri dönecek olursak evde pişen tüm yemeklerin demirbaş malzemeleri olan soğan, sarımsak, yağ çeşitleri, tatlandırıcılar ve şehriye ile nişastaya rastlayabiliriz. Soğan ve sarımsak bu ürünler arasında en yaygın olarak satışa sunulmuş olanlarıdır. Özellikle soğan Arnavutköy'deki bakkal hariç tüm bakkalların dükkanlarında bulundurmayı tercih ettiği ürünlerdendir. Sarımsak ise Kasımpaşa, Yeniköy, Arnavutköy ve Şehsuvar Mahallesi'ndeki dört bakkalın mahallelinin tüketimi doğrultusunda satışa sunmayı uygun gördüğü bir ürün.

Arnavutköy'deki bakkalın diğer tüm bakkallara nazaran dar bir ürün yelpazesine sahip olduğunu söyleyebiliriz ki bu durum yağ satışları için de geçerli görünüyor. Her bakkalda en az bir çeşit yağ bulmak mümkünken, Arnavutköy'deki bakkalın terekesinde yağa rastlanmamaktadır. Aslında peynir için bahsedilen durum yağ konusunda da geçerliliğini korumaktadır. Belki de yalnızca kayıt esnasında bu bakkalın elinde yağ bulunmuyordu. Buna rağmen diğer bakkallarda satışa sunulmuş yağ çeşitlerine bakarak orta hallilerin ne tür yağlar tüketmeyi tercih ettiklerini dair fikir yürütme imkanımız olabilir. Beşiktaş'ta yalnızca revgan-ı mahluta (karışık yağ), Kasımpaşa, Yeniköy ve Şehsuvar Mahalllesi'nde ise revgan-ı sade (sadeyağ) ile birlikte zeytinyağı satışı da yapılmaktadır. Revgan-ı sadenin yemeklerde kullanılan temel yağ olduğunu biliyoruz[25] ama zeytinyağının bu dönemde yemek pişirmek için kullanılıp kullanılmadığı bir soru işareti olarak kalmaktadır. Çünkü bakkallar yemek tüketimin yanında gündelik yaşamda ihtiyaç duyulabilecek sabun, mum, çarçube kağıdı, tütün gibi ürünleri de dükkanlarında bulunduruyorlardı. Dolayısıyla zeytinyağı da yemek tüketimine yönelik olmaktan ziyade aydınlatmada kullanılan bir ürün olarak satışa sunulmuş olabilir. Her ne maksatla satılıyor olursa olsun onaltıncı yüzyılın ikinci yarısından

[24] Tülay Artan, *Architecture as a Theatre of Life: Profile of the 18th Century Bosphorus*, Yayınlanmamış doktora tezi, Massachusets Institute of Technology, 1989.
[25] Faroqhi, *Osmanlı Kütürü ve Gündelik Yaşam*, s. 223.

itibaren üretimi artan zeytinyağının çok yönlü kullanımı bakkalların bu ürünü satmasına vesile olmuş gibi görünüyor.[26]

Bakkallarda satılan diğer bir ürün grubu olan tatlandırıcıları, şekerli ve ekşi tatlandırıcılar olarak ikiye ayırmak mümkün. İlk kategoriyi pekmez ve bal oluşturuyor. Bildiğimiz başka şeker türleri olsa da pekmez ve bal, kentliler için satışa sunulmuş en yaygın iki şekerli tatlandırıcı olarak karşımıza çıkmaktadırlar. Her iki çeşidi de satışa sunan Hasan Beşe'nin Şehsuvar Mahallesi'ndeki ürün yelpazesi oldukça geniş bakkalı iken Beşiktaş'ta Todori ve Yeniköy'de Nikola yalnızca bal, Kasımpaşa ve Yeniköy'deki iki bakkal da yalnızca pekmez satışa sunmuştur. Ekşi tatlandırıcılardan sirkeye yine Arnavutköy'deki görece küçük sermayeli bakkal hariç diğer tüm bakkallarda rastlabiliyoruz. Ürün çeşitliliği bol olan Şehsuvar Mahallesi'ndeki ve Beşiktaş'taki bakkallarda ise sirkenin yanında ekşi bir pekmez türü olduğunu bildiğimiz nardenke rastlıyoruz. Bir diğer tatlandırıcı olan tuz ise istisnasız tüm bakkallarda bulunabiliyor. Bunların dışında kalan ürünlerden şehriyeye Beşiktaş ve Kasımpaşa'daki bakkallarda, nişastaya ise bunlara ilaveten Şehsuvar Mahallesi'ndeki bakkallarda rastlıyoruz. Ayrıca ıhlamur da Yeniköy'de Nikola'nın ve Arnavutköy'deki Kostendi'nin bakkallarında bulunabiliyor.

Bakkallarda satılan tüm bu dayanıklı ürünlerin büyük çoğunluğunun en az iki farklı bakkalda bulunabiliyor oluşu bakkalların ürün yelpazesi ve dolayısıyla orta hallilerin tüketimi hakkında genel bir kanıya ulaşmamıza yardımcı olmaktadır. Kâr etmek, satışları artırmak ve "dükkanı döndürmek" için mahallelinin tüketiminin yoğunlaştığı ürünleri izlemek zorunda olan bakkalların dükkan envanterlerinin birbirleriyle benzeşiyor oluşunu mahallelerde yaşayan orta halli Osmanlıların tüketimde ortaklaştıkları bir liste olarak okumak da mümkündür.

Bakkal terekeleri gibi yalnızca satışa dair izlenimler veren kaynaklardan toplumsal sınıfların tüketimlerini karşılaştırmaya çalışmak aşırı iddialı olabilirse de ürün temelinde iki grubun yemek tüketimindeki benzerliklerini ve farklılıklarını ortaya koyabilmesi açısından terekeler daha ayrıntılı bir şekilde incelenebilir.

Mesela, onyedinci yüzyılda sarayda elçilere verilen ziyafetleri inceleyen Hedda Reindl–Kiel çalışmasının sonunda ziyafetler hazırlanırken saray mutfağında tüketilen gıda maddelerini listelemiştir.[27] Bu listeye göre hazırlık aşamasında toplam 49 farklı ürünün kullanıldığını görebiliyoruz; aynı listeye taze etten baharata kuruyemişten taze meyve sebzeye kadar her ürün grubu dahil edilmiş. 49 kalemlik böyle bir listeden bakkalların ürün yelpazesine doğası gereği dahil olmayan 22 ürünü çıkardığımızda geriye kalan 27 ürünün 17 tanesinin bakkallarda satılan ürünlerle örtüştüğünü 10'unun ise bakkalda satılabilecek nitelikte dayanıklı ürünler olmasına rağmen bakkallarda rastlayamadığımız ürünler olduğunu görüyoruz.

---

[26] Fikret Yılmaz, "16. Yüzyılda Tarımsal Yapılarda Değişim, Akdeniz Mutfağı ve Yağ Kullanımı", *Tarih ve Toplum Yeni Yaklaşımlar*, No: 10, Bahar, 2010, s. 36-37.

[27] Hedda Reinad Kiel, "Cennet Taamları", *Soframız Nur Hanemiz Mamur: Osmanlı Maddi Kültüründe Yemek ve Barınak*, İstanbul: Kitap Yayınevi, 2006.

Diğer bir deyişle ziyafet listesinde olup da bakkalların ürün yelpazesinde olmadığından karşılaştırmanın dışında bırakılacak 22 ürün şöyledir: piliç, et, güvercin, kaz, ördek gibi taze et çeşitleri, yumurta, kaymak, yoğurt, süt gibi hayvansal ürünler, bezelye, lahana, kabak, yeşil soğan, maydanoz, kereviz, elma, karpuz, mısır, ayva, gibi taze meyve ve sebzeler ve son olarak lisan-ı sevir, bahar ile karabiber. Diğer taraftan Kiel'in verdiği listede olan ve bakkallarda satılan sadeyağ, soğan, iki çeşit kuru üzüm, nişasta, badem, incir, pirinç, soğan, mercimek, sirke, bal, ceviz, nardenk ve peynir iki farklı grubun tüketimde ortaklaştığı ürünlerdir. Şaşırtıcı olan ise şeker, kuş üzümü, tarhana, bulgur, gül suyu, hurma, kayısı, kuru kabak ve un gibi ziyafet listesinde yer alan ve dayanıklılıkları itibarıyla bakkallarda satışı uygun olan ürünlerin terekelerde karşımıza çıkmamış olmasıdır. Bu ürünlerin bakkallarda satılmıyor oluşu kuşkusuz bu ürünlerin orta halliler tarafından tüketilmediği anlamını taşımamaktadır. Yukarıda verilen bu ürünleri bakkalların satmayı tercih etmemelerinin altında çeşitli nedenler yatıyor olabilir. Mesela tarhana orta hallilelerin satın almak yerine evde üretmeyi tercih ettikleri bir besin olmuş olabilir. Benzer bir sebep hiçbir bakkalda satışına rastlamadığımız yumurta için de geçerli olabilir. İncelenen bakkallarda yumurtanın satışının olmaması tüketilmediğinden ziyade karyelerde yani köylerde ve mahallelerde insanların kendi tavuklarını beslemiş ve yumurta ihtiyaçlarını buradan gidermiş olabileceklerine dair bir kanı uyandırmaktadır. Aslında bu kanıyı bir adım öteye götürürsek belki de sütünden yararlanabilecekleri bir hayvanla aslında temel süt, yoğurt, kaymak ve hatta tereyağı ihtiyaçlarını bile karşılayabilmiş olduklarını düşünebiliriz.

Asıl dikkat çekici olan ise ziyafet sofrası için bulgura listede yer verilmiş olmasına rağmen bakkallarda bu ürüne hiç rastlanmıyor oluşudur. Bazı çalışmalar pirinci seçkinler harici toplumsal grupların tüketmesi için fazla pahalı, lüks bir ürün olarak değerlendirmiş [28] olsa da bu çalışmada incelenen hiçbir bakkalın dükkan envanterinden bulgur çıkmamışken altı bakkalın beşinde pirinç bulabilmek mümkündür. Bu bir taraftan tarhana ve hatta yumurta gibi bulgurun da evde üretilmesine imkan sağlayan yaşam koşullarının var olduğuna dair bir izlenim vermektedir. Diğer taraftan ise kentlilerin yalnızca özel günlerde ve bayramlarda imaretler yoluyla pirinç pilavı yeme şansına sahip olduklarına dair kanının geçerliliğini bir miktar sarsıyor.[29] Burada pirincin toplumsal tabakalaşma düzleminde bir sembol gibi algılanmasının İstanbul örneği için geçerli olmayabileceğine dair bir iddiada bulunmak mümkünken taşra için mevzu bahis olan durum araştırılmaya muhtaçtır.

Gıda tüketimine bakkalların sattığı ürünlerin dar penceresinden bakıldığında, seçkinlerin gıda tüketimiyle orta halli Osmanlıların tüketimi arasında seçkinler tarafından sıklıkla tüketildiğini bildiğimiz[30] et grubu dışında radikal bir fark olmadığını gözlemleyebiliriz. Yani iki toplumsal sınıfın yemek tüketimindeki fark-

---

[28] Faroqhi, *Osmanlı Kütürü ve Gündelik Yaşam*, s. 226.

[29] Marianne Yerasimos, *Evliya Çelebi Seyahatnamesi'nde Yemek Kültürü*, İstanbul: Kitap Yayınevi, 2011, s. 140.

[30] Artan, "Osmanlı Elitinin Yemek Tüketiminin Bazı Yönleri" No: 7, s. 55.

lılaşma ürün temelinde değildi; saray mutfağına girip de orta hallilerin çeşitli kısıtlamalar nedeniyle tüketemediği bir ürün bulunmuyordu.[31] Şu halde bazı toplumlarda belli ürünlerin yalnızca belli bir grup tarafından tüketilmesine müsaade edilmiş olması gibi yaptırım içeren bir durumun Osmanlı özelinde geçerli olmadığını söyleyebiliriz. Her ne kadar bütçelerden yiyecek tüketimine ayrılabilen miktar tüketilen yemeğin niteliğini ve çeşitliliğini belirliyorsa da iki grubun da yemek tüketiminde benzer gıdalara yönelmiş olduklarını bu çalışmadan çıkan sonuçlara göre söyleyebiliriz. Fakat belirtmemiz gerekir ki gıda tüketimine ayrılan bütçe arttıkça ulaşılan ürün çeşidinin de farklılaşması ve hatta gurmeleşmesi kaçınılmaz bir durumdu. Bu durumun iki grubun yemek tüketiminde farklılaşma yarattığı nokta ise temel ürünün aynı kalacak şekilde çeşitlerinin tüketilmiş olmasıdır.

Yani seçkin grupların yemek tüketimine sıradan insanlara oranla daha gurme bir şekilde yaklaştıklarını söyleyebiliriz zira kendilerinin aynı ürünün farklı çeşitlerine yönelmiş olduklarını listelerden görebiliyoruz. Örneğin peynir bu durumu netleştirmesi açısından önemli bir üründür. İncelenen terekelerde bakkallarda talepler doğrultusunda yalnızca kaşkaval ve tulum peynirinin satıldığını görüyoruz. Halbuki farklı çalışmalar vesilesiyle biliyoruz ki seçkin gruplar dil peyniri, Mudurnu peyniri, Arnabud peyniri, kaşar peyniri, haseki peyniri, peynir-i Felemenk, peynir-i salamura gibi envai çeşit peynir tüketiyorlardı.[32] Şehriye örneği de aynı şekilde bakkallarda yalnızca "şehriye" olarak tanımlanmış bir ürün olarak satılırken Matbah-ı Âmire defterlerine dayandırılarak yapılan çalışmalarda has şehriye, sarı şehriye, beyaz şehriye ve şehriye-i Asitane olmak üzere dört farklı çeşit şehriyenin kullanıldığını görüyoruz.

Satılan yağlar için de benzer bir durum geçerlidir. Çalışmada incelenen bakkallarda yalnızca üç çeşit yağa rastlıyoruz, halbuki Şehzade Mehmed'in Manisa Sarayı'ndaki mutfak masraflarını inceleyen çalışmaya bakılırsa haşhaş yağı, keten tohumu yağı, susam yağı, badem yağı gibi ürünlerin saray çevresi tarafından tercih edildiğini görebiliriz.[33] Hatta revgan-ı taze, revgan-ı tere, revgan-ı penbe (pamuk yağı) ve revgan-ı pih (iç yağ) gibi çok çeşitli yağ türlerinin de İstanbul'daki saray tarafından tüketildiğini önceki çalışmalar vesilesiyle görebiliyoruz.[34] Bu bağlamda Yerasimos'un yağ tüketiminde sınıfsal farklılaşma olduğuna dair kanısı da desteklenmiş görünüyor.[35] Her ne kadar Yerasimos'un belirttiği saray çevresinin fazlasıyla tereyağ kullandığı, halkın ise iç yağ tükettiği görüşü bakkal terekeleriyle desteklenmiyorsa da sarayın envai çeşit yağ kullanırken orta hallilerin sınırlı birkaç tür yağın tüketimine yönelmiş oldukları söylenebilir. Yağ tüketiminde dikkat çeken diğer bir nokta politik şartların kullanılan yağ çeşidine

---

[31] Burada bahsedilen durum bazı topumlarda bazı ürünlerin yalnızca belli bir sınıf tarafından tüketilmesine müsaade edilmesidir. Osmanlı özelinde ise böyle bir durumun geçerli olmayıp hiçbir gıda tek bir toplumsal grubun tüketimine ayrılmamıştır.

[32] Artan, "Osmanlı Elitinin Yemek Tüketiminin Bazı Yönleri", No: 7, s. 80.

[33] Emecen, "Şehzadenin Mutfağı" *Soframız Nur Hanemiz Mamur*, s. 117.

[34] Artan, "Osmanlı Elitinin Yemek Tüketiminin Bazı Yönleri", No: 7, s. 88.

[35] Stefanos Yerasimos, "15. Ve 16. Yüzyıl İstanbul Mutfağı", *İstanbul Dergisi*, 2003, s. 66.

olan etkisidir. Mesela Tülay Artan, Girit'in fethi ile birlikte zeytinyağı kullanımının artış gösterdiğini söylüyorsa da[36] Pilcher'e göre bu değişim yeni tüketim kalıplarında zeytinyağına daha çok yer olduğu için gerçekleşmiştir.[37] Bu husus tüketim meselesinin çok katmanlı tartışmaları çerçevesinde çalışılmaya muhtaç görünüyor.

Bunların dışında saray çevresi ile orta hallilerin tüketiminin farklılaştığı kategorilerden biri de ekşi tatlandırıcılardır. Tatlandırıcı olarak elit kesimin mutfaklarında görülen limon, sirke, nardenk ve koruktan yalnızca sirke ve nardenkin bakkallarda satışa sunulduğunu görebiliriz. Bunun yanında hem limonun hem de koruğun taze olması sebebiyle bakkalların ürün yelpazesine uymadığından taze meyve ve sebzenin bulunabileceği pazarlardan temin edilmiş olduğunu da düşünebiliriz, fakat yine de orta hallilerin bunları tatlandırıcı olarak sirke kadar sık kullanıp kullanmadıkları ile ilgili bir fikrin oluşması bu çalışma kapsamında biraz zor görünüyor.

Sonuç Yerine

Bakkalların dükkan envanterleri, bakkal alışverişine ihtiyaç duyan orta hallilerin yemek tüketimine dair bazı çıkarımlar yapmaya olanak tanımaktadır. Dükkan envanterleri ile Matbah-ı Âmire listelerinin karşılaştırılması her ne kadar yeme içme kültürü alanına bir katkı yapmaktan uzak gibi görünse de toplumsal grupların gıda tüketimlerinin karşılaştırılması açısından dikkate değer bir çabadır. Gözlemlendiği kadarıyla gıda tüketiminin bakkaliyelik kısmındaki ürün gruplarında seçkin grupların ulaştığı ancak alt katmanların ulaşmasının mümkün olmadığı pek fazla ürün görünmemektedir. Orta halli Osmanlıların yemek tüketiminin niteliksel olarak farklılaştığı ve benzeştiği noktaların dışında maddi kültür çalışmalarının hem Avrupa odaklı eserlerinde hem de Osmanlı tarihi odaklı eserlerinde temel tartışmalarından biri de onyedinci yüzyılın sonlarından itibaren sarayın ve seçkin grupların tüketim alışkanlıklarının sıradan kentliler tarafından taklit edilip edilmiyor oluşudur. Yemek tüketimi için de aynı soru geçerliliğini korumaktadır. Onyedinci yüzyıl Osmanlı tarihi alanında yapılan çalışmaların çoğu seçkin grupların maddi tüketimine yöneldiğinden, sıradan kentlilerin ne tükettikleri ve nasıl bir motivasyonla tüketim alışkanlıklarını oluşturdukları araştırılmayı bekleyen başlıklar arasında görünmektedir. Bu durum yemek tüketiminde meydana gelmiş olabilecek değişimler için de geçerlidir. Bakkal terekelerinin içeriği tek başına böyle bir çalışma için yetersiz olmasına rağmen seçkin grupların tükettiğini bildiğimiz gıda ürünlerinin birleştirilerek tüketime hazır hale getirilmiş yemekleri ile elimizdeki belgelerde yer alan ürünlerle bu yemeklerin hazırlanıp hazırlanamayacağına göz atılabilir.

Tülay Artan'ın Osmanlı elitinin yemek tüketimini incelediği çalışmasında vardığı kanıya göre "Osmanlı elitinin muhtemelen çok fazla ekmek yediği söylenebilir. Bunun yanında uygun baharat çeşitleri katılan koyun ve tavuk eti; buğ-

[36] Artan, "Osmanlı Elitinin Yemek Tüketiminin Bazı Yönleri", No: 7, s. 68.
[37] Pilcher, "Cultural Histories of Food" in *The Oxford Handbook of Food History*, 2012, s. 49.

day ve pirinç yemekleri; mercimek ve başka bakliyat türleri; yoğurt ve peynir de sıklıkla tüketiyor .... Çokça pilav, çorba ve hoşaf tüketiyorlardı."[38] Seçkinlerin tarif edilen bu nihai yemek tüketimini orta hallilerin bakkal alışverişi ile karşılaştırmak gerekirse sıradan insanların evlerinde de benzer bir menüyü tercih ettiklerini söyleyebiliriz. Zira böyle bir yemek menüsü için gerekli olabilecek pirinç, baklagiller, peynir, kuru meyveler gibi malzemelerin bakkallar tarafından da satışa sunulduğunu dolayısıyla mahallede oturan kişiler tarafından satın alındığını görüyoruz.

Diğer taraftan sarayın özel yiyecekleri olarak adı geçen pastırma, sucuk, siyah zeytin, yeşil zeytin ve peynir ürünlerinin bir kısmına bir bakkalda rastlıyor olmak sıradan insanların en azından Galata bölgesi özelinde seçkin yeme içme geleneklerini sürdürmesi ve belki taklit etmesi noktasında düşündürücü olmaktadır. Tülay Artan'ın daha önceden belirttiği gibi bu tür kaynaklar "elit kesimin toplumun diğer katmanlarındakilerin yediklerinden ne kadar daha iyi, hatta ne kadar farklı olduğu konusunda doğrudan bilgi edinmemizi sağlamaz"[39] yargısına katılmakla birlikte bakkal terekelerinin kalite konusunu dışarıda bırakacak olursak farklılaşma sorusuna dair fikir yürütmeye yardımcı olabileceğini düşünüyorum. Kısacası saray mutfağında kullanılan ürünlerle bakkallarda satılan ürünler arasında kalite veya tazelik farkı olma ihtimalini gözeterek yemeği hazırlama esnasında kullanılan malzemeler açısından orta hallilerin seçkinlerden radikal bir şekilde ayrı düşmediğini görebiliyoruz.

Tablo 1 - Bakkalların Envanterleri

Tüm Ürünler	**Bakkal Todori** Beşiktaş Sinan Paşa Mahallesi (GŞS No: 172, 14-a2)	**Bakkal Nikola** İstinye Yeniköy Karyesi (GŞS No: 172, 69-b2)	**Bakkal Kostandi** Beşiktaş Arnavudköy (GŞS No: 172, 81-b2)
Mercimek	**x**	**x**	
Nohut	**x**	**x**	**x**
Börülce	**x**		**x**
Bakla	**x**	**x**	**x**
Pirinç		**x**	**x**
Arpa		**x**	
Üzüm *(Beylerce, Frenk,Kul, Siyah, Razaki)*	x	x	x
İncir	x	x	

[38] Artan, "Osmanlı Elitinin Yemek Tüketiminin Bazı Yönleri", *Yemek ve Kültür*, No: 6, s. 52, 53.
[39] *A.g.e.*, No: 7, s. 74.

Fındık	**x**	**x**	**x**
Fıstık			
Ceviz		**x**	
Badem			
Kestane	**x**		
Kaşkaval Peyniri	x	x	
Tulum Peyniri	x	x	
Sucuk		x	
Pastırma		x	
Uskumru		x	
Zeytin		x	
Turşu			
Soğan	**x**	**x**	
Sarımsak		**x**	**x**
Revgan-ı sade			
Revgan-ı zeyt	x	x	
Revgan-ı mahluta	x		
Şehriye	**x**		**x**
Nişasta	**x**		
Bal	x	x	
Pekmez		x	
Nardenk	x		
Sirke	x	x	
Tuz	x	x	x
Ihlamur		**x**	**x**
Sabun	**x**	**x**	
Mum			
Çarçube kağıdı			
Dühan			

Tüm Ürünler	**Bakkal Trandafilo** Kasımpaşa Tahta Kadı Mahal-lesi (GŞS No 172, 82-b2)	**Bakkal Hasan Beşe** Galata Şehsuvar Mahallesi (GŞS No: 173, 7-a2)	**Bakkal Filo** İstinye Yeniköy Karyesi (GŞS No: 177, 34-a1)
Mercimek	**x**		**x**
Nohut	**x**		
Börülce	**x**		
Bakla		**x**	**x**

Pirinç	**x**	**x**	**x**
Arpa			
Üzüm *(Beylerce, Frenk,Kul, Siyah, Razaki)*	x	x	x
İncir	x	x	x
Fındık	**x**	**x**	**x**
Fıstık		**x**	
Ceviz			
Badem	**x**	**x**	
Kestane			
Kaşkaval Peyniri	x	x	x
Tulum Peyniri	x	x	x
Sucuk	x		
Pastırma			
Uskumru			
Zeytin			
Turşu			x
Soğan	**x**	**x**	**x**
Sarımsak	**x**	**x**	
Revgan-ı sade		x	x
Revgan-ı zeyt	x	x	x
Revgan-ı mahluta			
Şehriye	**x**		
Nişasta	**x**	**x**	
Bal		x	
Pekmez	x	x	x
Nardenk		x	
Sirke	x	x	x
Tuz	x	x	x
Ihlamur			
Sabun	**x**	**x**	
Mum	**x**	**x**	
Çarçube kağıdı		**x**	
Dühan			**x**

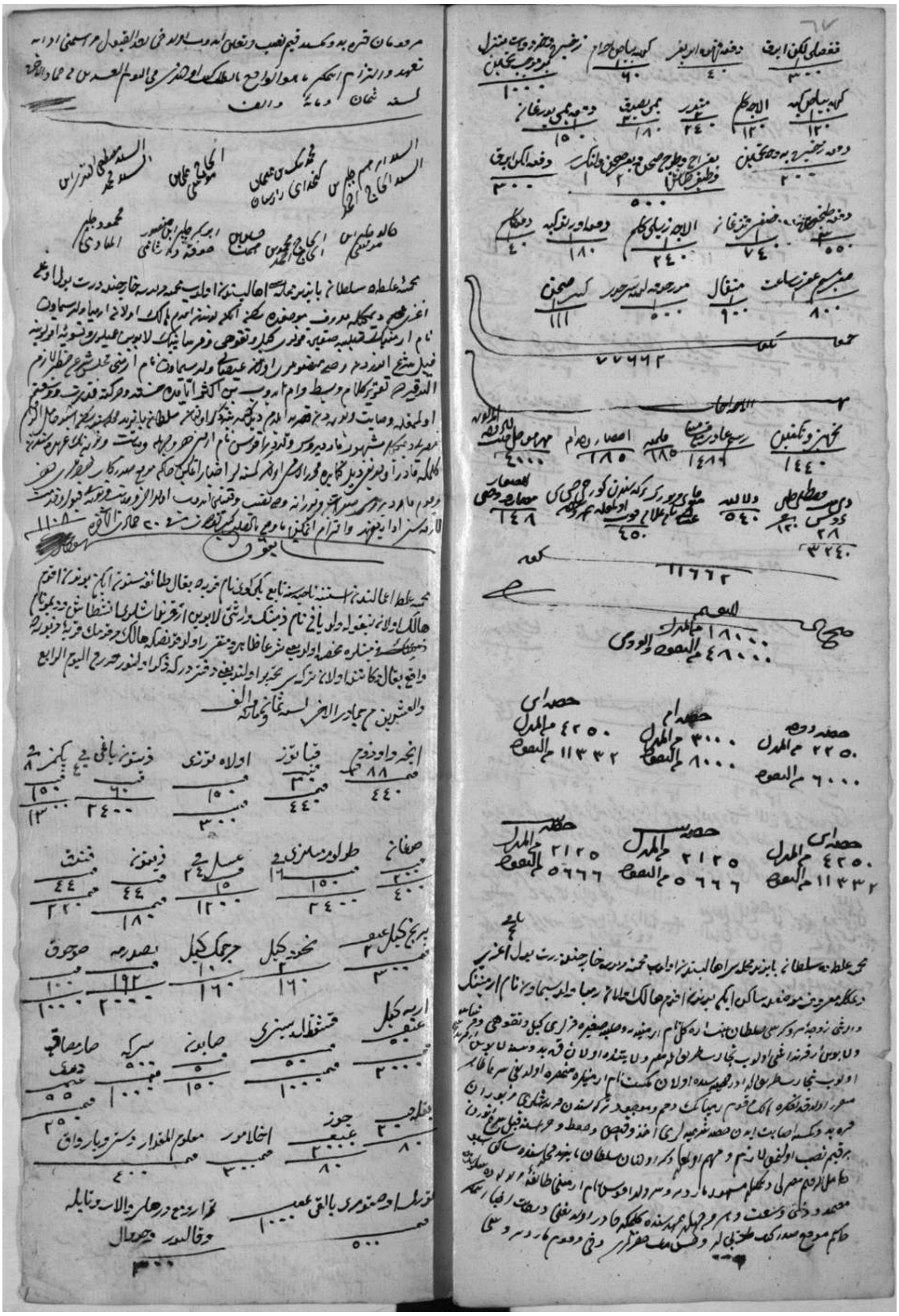

GSS no 172, s 69

GSS no 172, s 14

Kaynakça

Galata Şeriyye Sicilleri No; 81, 83, 84, 85, 172, 173, 175, 177, 246, 247.

Artan, Tülay, *Architecture as a Theatre of Life: Profile of the 18th Century Bosphorus,* Yayınlanmamış doktora tezi, Massachusets Institute of Technology, 1989.

Artan, Tülay, "Osmanlı Elitinin Yemek Tüketiminin Bazı Yönleri", *Yemek ve Kültür*, vols. 6,7, 2006.

Behar, Cem, *A Neighborhood in Ottoman İstanbul, Fruit Vendors and Civil Servants in the* Kasap İlyas Mahalle, State University of New York Press, Albany, 2003.

Bulunur, Kerim İlker, *Osmanlı Galatası 1453-1600*, İstanbul: Bilge Kültür Sanat, 2014.

Ergenç, Özer, Şehir, *Toplum, Devlet; Osmanlı Tarihi Yazıları*, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2013.

Ergin, N, Neumann C.K., Singer, A. *Feeding People, Feeding Power: Imarets in the Ottoman Empire*, İstanbul: Eren Yayıncılık, 2007.

Faroqhi, Suraiya ve Neumann, Christoph K., *Soframız Nur Hanemiz Mamur: Osmanlı Maddi Kültüründe Yemek ve Barınak*, İstanbul: Kitap Yayınevi, 2006.

Faroqhi, Suraiya, *Osmanlı Kültürü ve Gündelik Yaşam: Ortaçağ'dan Yirminci Yüzyıla*, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1998.

Kahraman, Seyit Ali ve Dağlı Yücel, *Günümüz Türkçesiyle Evliya Çelebi Seyahatnamesi: İstanbul*, İstanbul: YKY, 2011.

Orbay, Kayhan "Vakıf Muhasebe Defterlerinde Ayni Toplanan Tarımsal Gelirler ve Ayni Giderlerin Fiyatlandırılması ve Tarihsel Fiyatlar Endekslemeleri Konusunda", *Osmanlı Araştırmaları*, No: XXIV, İstanbul, 2004.

Öztürk, Said, *Askeri Kassama Ait Onyedinci Asır Tereke Defterleri (Sosyo-ekonomik Tahlil)*, İstanbul: Cihan Matbaası, OSAV, 1995

Pilcher, Jeffrey M., "Cultural Histories of Food" in *The Oxford Handbook of Food History*, ed. Jeffrey m. Pilcher, Oxford ; New York : Oxford University Press, 2012.

Singer, Amy, "Serving Up Charity; The Ottoman Public Kitchen", *The Journal of Interdisciplinary History*, vol. 35, no: 3, (Winter), 2005.

Tabakoğlu, Ahmet, *İstanbul Külliyatı, İstanbul Esnaf Tarihi 2*, İstanbul: İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür A.Ş, 1997.

Yerasimos, Marianne, *Evliya Çelebi Seyahatnamesi'nde Yemek Kültürü*, İstanbul: Kitap Yayınevi, 2011.

Yerasimos, Stefanos, "15. Ve 16. Yüzyıl İstanbul Mutfağı", *İstanbul Dergisi*, 2003.

Yılmaz, Fikret, "16. Yüzyılda Tarımsal Yapılarda Değişim, Akdeniz Mutfağı ve Yağ Kullanımı", *Toplumsal Tarih Yeni Yaklaşımlar*, No: 10, Bahar, 2010.

Öz: Arşiv belgelerinin sunduğu imkanlar ve içerdiği sınırlılıktan ötürü Osmanlı tarihyazımında gıda tüketimi genellikle seçkin gruplar veya muhtaç gruplar üzerine odaklanmıştır. Diğer bir ifadeyle, orta hallilerin gıda tüketimi birincil kaynakların sınırlılığından ötürü ihmal edilmiş bir alan olarak kalmıştır. Bu çalışma, bakkalların dükkan envanterlerini içeren terekelerinin orta hallillerin gıda tüketiminin çalışılması için bir kaynak olarak kullanılabileceğine işaret etmektedir. Satış yapabilmek için mahallelinin tüketim yönelimlerini takip etmek zorunda olan pozisyonları bakkalların terekelerini böyle bir çalışma için anlamlı kılmaktadır. Çalışma yalnızca kaynak önermekle kalmayarak, kaynaklarda listelenmiş ürünlerle seçkin sınıfların yemek tüketimlerini karşılaştırarak orta hallilerin mutfaklarına bir pencere açmaya çalışmaktadır.

Anahtar Sözcükler: Bakkal, tereke, yemek tüketimi, orta halliler

A Glance into the Kitchens of the Istanbulites in the Light of the Probate Inventories

Abstract: The studies on food consumption patterns in the Ottoman Empire commonly deal with the consumption of either the elites or the poor, arguably, because of the abundance of the archival material. In other words, in these studies, food consumption patterns of the middle classes have been neglected by and large due to the inadequacy of the archival material. This study suggests that the inventories of the grocers (*Bakkal*) can offer new insights into the food consumption of the middle class since the need to maintain/increase the amount of sales forces grocers to observe the consumption inclinations of the neighborhoods closely. This study, by collocating the goods listed in grocers probate inventories, tries not only to offer a new source for further studies, but also to present preliminary observations on the similarities and differences between food consumption patterns of the elites and the middle classes.

Keywords: Grocer, probate inventory, food consumption, middle class.

"Afyonun Keyfini Tiryakisinden Sormalı": Osmanlı ve Erken Cumhuriyet'te Madde Bağımlılığının Tarihi

Rüya KILIÇ*

Osmanlı ve erken Cumhuriyet döneminde uyuşturucu maddelerin tarihi şimdiye kadar tarihçilerin ilgisini çekmeyen konulardan biridir. Oysa bu mesele yalnızca tıbbın değil, Türk sosyal tarihinin de ilginç ve verimli bir parçası olarak görülmeli. Mevcut literatürde dikkat çeken, uyuşturucuların fert ve toplum için ne kadar zararlı olduklarına dair "tıbbi ve uyarıcı" vurgudur. Tıbbi ile kastettiğimiz nokta, konunun uzmanları için olduğu kadar sıradan meraklılar için kaleme alınan popüler metinlerin yazarlarının da çoğunlukla doktor olmasıdır. Birbirini tekrarlayan bu metinlerde uyuşturucu maddelerin insanın fiziki ve ruh sağlığı bakımından ne kadar zararlı oldukları dile getirilir.

Kaleme alınan popüler metinlerin diğer bir ortak özelliği ise yazarlarının tarihçi olmamakla birlikte bir tarih metni kurgulamalarıdır. Tarih boyutundan anlaşılan afyon ve esrarın insanlık tarihi kadar eski olduklarını gösteren doğrusal ve statik bir anlatımdır. Bu, bazen kısa bazen de eski Mısır, Hint, Çin, Yunan, Roma ve İslam dünyası şeklindeki alt başlıklar ile zenginleştirilen bir tarihçedir.[1]

---

* Hacettepe Üniversitesi, Tarih Bölümü. ruya@hacettepe.edu.tr.

[1] Bu konuda en iyi örneklerden biri Türk psikiyatrisinin kurucularından Mazhar Osman'ın (Uzman) *Keyif Veren Zehirler* (Kader Matbaası, 1925) adlı eseridir. Mazhar Osman'ın amacı burada keyif verici maddeleri kullananlara ve kullanmak hevesinde olanlara "hakikati fen gözlüğüyle göstermek" yani bir uzman tarafından sadece bilgi vermek değil, insanları bunların zararlarına karşı uyarmaktır. Yakın tarihli bir başka örnek ise yine önde gelen bir uzman doktor olan A. Özcan Köknel'in *İnsanlık Tarihi Boyunca Dünyada ve Türkiye'de Uyuşturucu Madde Sorunları* (İstanbul: Gelişim Yayınları, 1976) adlı kitabıdır. Köknel'in eserini bizim için önemli kılan diğer özelliği eserin önemli bir kısmının uyuşturucu maddelerin tarihine ayrılmasıdır. Ayşegül Demirhan (Erdemir) de "Geçmişte ve Günümüzde Esrar"da uyuşturucu

Söz konusu anlatımı şöyle özetleyebiliriz: Afyon, antik çağlarda Mezopotamya'da, Eski Mısır'da, Hint'te, Çin'de, İsrail'de, İran'da, Yunan'da, Roma'da, İslam dünyasında, Anadolu Türklerinde ve Avrupa'da çeşitli hastalıklarda ağrı giderici olarak, uykusuzluk ve öksürüğe karşı kullanılmıştı. Ayrıca Ortaçağ İslam dünyasında ve Avrupa'da bazı operasyonlarda anestezik bir madde olarak yer aldı. Ancak afyonun anestezik amaçla kullanılışı, 19. yüzyılda yerini başka sentetik maddelere bıraktı. Afyonun keyif verici olarak kullanılması ise zaman zaman birçok ülkede görülmüştür. Örneğin Ortaçağ İslam dünyasında ve Osmanlı'da afyon tedavi edici bir madde olduğu kadar keyif verici olarak da kullanıldı. Avrupa'da ise özellikle 19. yüzyıla kadar anestezik ve ağrı giderici bir madde olarak bilinen afyonun bu yüzyılda keyif verici özelliğinden dolayı kullanımı çok arttı. Afyon alışkanlığının Avrupa'da yayılması, Hindistan'la sıkı ilgisinden dolayı İngiltere'de başladı.[2]

Bu çalışmanın amacı ise uyuşturucu maddelerin uzak tarihinin bir tekrarını yapmak değil, tarih perspektifi ile Türkiye'deki sosyal tarihine yoğunlaşmaktır. Dolayısıyla öncelikle uyuşturucu madde ifadesini açıklamak gerekiyor. Uyuşturucu tanımlaması altında konumuzun esasını oluşturan maddeler afyon, esrar, morfin, eroin ve kokaindir. Söz konusu maddeler kişi üzerinde sadece uyuşturucu, rahatlık verici değil aynı zamanda uyandırıcı ve yorgunluk giderici etkide bulunmaktadır. "Uyuşturucu zehir" ifadesi kullanıma ancak 20. yüzyılda girmiştir. İngilizce ve Fransızcadaki *stimulant* (uyarıcı) sözcüğü tarihi gerçeklere daha yakındır, zira bu maddeler sadece haz vermez, "işe" de yarar.[3] Bu sebeple aslında bu maddeler için uyarıcı ifadesi de kullanılabilir, ancak "uyuşturucu madde" ifadesi gündelik kullanımda daha yaygın olduğundan bütün bu maddeleri tanımlamak üzere madde bağımlılığı ifadesini tercih ettik. Hemen belirtelim ki metinde madde bağımlılığı yanında keyif verici maddeler kullanımına da yer vereceğiz. Bunun sebebi erken tarihli Türkçe literatürde afyon ve esrar için keyif verici zehirler veya keyif verici maddeler ifadesinin kullanılmasıdır.

19. yüzyıl başında afyon keyif vermenin dışında yaygın bir sakinleştirici ve ağrı kesiciydi. Evlerdeki ecza dolaplarında mutlaka afyon bulunurdu. Eczaneler-

maddelerin tıpta kullanım amacı ile birlikte ayrıntılı bir tarihçesini verir (*İstanbul Tıp Fakültesi Mecmuası*, (Ayrı Basım), 1979, C. 42, 10-19). Erdemir, yine *Afyon ve Tıbbi Etik*'te (Bursa: Güneş-Nobel Kitabevi, 1996) tarihçeye geniş yer ayırır.

[2] Erdemir, *Afyon ve Tıbbi Etik*, s. 1. Kudret Emiroğlu'nun gündelik hayatın tarihine dair çalışmasında ise afyon ve esrarın kısa tarihçesi şu şekilde özetlenir: M.Ö. 3000'lerden beri Anadolu ve Mezopotamya'da afyon yetiştirilmiştir. Afyon, Aphrodisias'ta aşk tanrısı Eros heykelinin elinde kapsülüyle görünür. M.Ö. 1500'de Kıbrıs'a, 1200'de Girit'e girmiş fakat Yunan ve Roma'da sevilmemiştir. Balkanlar'da ve Asya'da yayılması M. S. 12. yüzyılı bulmuştur. Kenevir, Doğu kaynaklarında ilk kez 13. yüzyılda ilaç olarak geçer. Oysa Sümerlerde, Eski Mısır'da, İskitlerde ağrı kesici, uyuşturucu, keyif verici ve afrodizyak olarak kullanılmıştır (Kudret Emiroğlu, *Gündelik Hayatımızın Tarihi*, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2015, s. 357-358). Anadolu'da yetişen haşhaş ve keneviri dünya tarihi ve biyolojik tarihi bağlamında ele alan bir çalışma için bkz. Süha Ünsal-H. Murat Göçmez, "Anadolu'nun Yerlisi: Haşhaş, Sakini Kenevir", *Kebikeç*, 18, 2004, 207-219.

[3] Wolfgang Schivelbusch, *Keyif Verici Maddelerin Tarihi*, Ankara: Genesis Kitap, 2012, s. 9.

de reçetesiz satılırdı, fiyatı nispeten düşüktü. İsterik ve sinirli kişileri yatıştırmakta, yolculuk öncesi heyecana, migrene vs. karşı kullanılırdı. Fakat afyon yalnızca burjuva evlerindeki ecza dolaplarında bulunmazdı. İşçi sınıfının hayatının da önemli bir unsuruydu.[4] Osmanlı'da da saray mutfakları için satın alınan ürünler listesinde afyon büyük miktarlarda yer alıyordu. Afyon bir yumuşatıcı vazifesi görüyordu ve müshiller sarayın farmakolojik repertuvarında oldukça yaygındı. Bunun dışında toplumun hemen her kesiminde her türlü ağrının, sızının tedavisinde ve öksürüğe karşı kullanılıyordu. Birçok tıbbi risale, afyona hem çocuklar hem yetişkinler için (dozajları elbette farklı olmak kaydıyla) uygun bir anestetik olarak atıfta bulunur. Hatta huysuz bebekleri sakinleştirmek amacıyla kullanımı oldukça yaygındı.[5] Bu gelenek 1910'larda halk arasında bebeklere haşhaş suyu ve afyondan yapılan hapların verilmesi şeklinde devam ediyordu. Ancak otoriteler artık bundan son derece rahatsızdı ve Tıbbiye-i Mülkiye ve Sıhhiye-i Umûmiye Riyâseti'nden yasaklanarak bütün Osmanlı'da kullanımının önüne geçilebilmesi için sağlık açısından zararlarını açıklayan bir risalenin basılmasını isteyecekti.[6]

Afyon, ilaç olabildiği gibi istenmeyen kişilere ders vermek ya da onlardan tamamen kurtulmak için de uygun bir araçtı. Örneğin 1567'de Balat'ta Abdüsselam muhtemelen aralarında husumet olan birinin kulağına civa koyup afyon içirerek öldürmüştü.[7] İsmail ise Bursa'da Bedreddinoğlu Mahallesi'nden Hacı Mustafa'nın kızı Emine'yi, Ahmed ile nikâhlanacağı esnada afyonla helva yedirip öldürmeye teşebbüs etmişti.[8] Geçen yüzyıllar afyonun bu alandaki fonksiyonunu değiştirmeye yetmemiş gibi görünüyor. Nitekim 1847'de İstanbul'da Piyade İkinci Alayı Birinci Taburu'nda görevli Manastırlı Kerim, onbaşısına zarar vermek için yanında bulunan afyonu su ile ezip yemeğe katmış fakat onbaşı ile yemek yiyen üç kişinin hastalanıp bir kişinin de öleceğini düşünememişti.[9]

Afyonun öldürücü özelliği kimi zaman da intihar etmek amacıyla kullanılmasına yol açmıştır. 1918'te Kütahya'da halk arasında hırsızlık yaptığına dair söylenti çıkan Hafize, afyon yiyerek intihar etmiştir.[10] Bu olayda Hafize'nin afyonu nasıl elde ettiği ne yazık ki bilinmiyor. Belki de evinde ilaç maksadıyla tutulan afyondur. Diğer bir intihar girişiminde ise bu sefer esrar araç değil, sebep olarak belirir. Buna göre 12 Mayıs 1908 tarihinden beri hapiste bulunan Mehmed Said b. Asaf, 18 Aralık 1909 tarihinde kuşağını birinci koğuşun penceresindeki demir parmaklığa bağlayarak intihara teşebbüs eder. Bunun üzerine Mecanin Daire-

[4] Schivelbusch, s. 211.
[5] Miri Shefer-Mossensohn, *Osmanlı Tıbbı Tedavi ve Tıbbi Kurumlar 1500-1700*, İstanbul: Kitap Yayınevi, 2014, s. 67.
[6] BOA DH. İD. Dosya No: 46, Gömlek No: 13. Bu meselenin 15 Eylül 1910'da Kal'e-i Sultaniye Sancağı Mutasarrıfı'nın Dâhiliye Nezâreti'ne yazısı ile başladığı görünüyor. Fakat belgede asıl dikkati çeken husus, yöneticilerin "cahil halkın bile afyonun zararını takdir etmesi lazım gelirken kasaba ahalisinden oldukça okuryazar ailelerin çocuklarını zehirlemekten" kendilerini alamadıklarından duydukları rahatsızlıktı.
[7] BOA Mühimme Defteri, C. 7, 178.
[8] BOA Mühimme Defteri, C. 5, 1087.
[9] BOA A. MKT. Dosya No: 80, Gömlek No: 13.
[10] BOA DH. EUM. 6. Şb. Dosya No: 53, Gömlek No: 51.

si'ne gönderilir. Kendini neden öldürmek istediği sorulduğunda diğer tutukluların affedildiği halde kendisinin edilmemesinden duyduğu üzüntüyü gösterir. Ancak gözlem altında tutulurken doktor muayenesinde esrar kullandığı ve onun etkisiyle geçici olarak bilincini kaybettiği ortaya çıkar.[11] Bu vak'a, 22 Temmuz 1907'de afyonlu ilaçlardan olan tiryakın attarlarda satılmasının kesinlikle yasak olup eczanelerde de sadece doktor reçetesi ile satılabileceğine[12] ilişkin bir belge ile birlikte düşünüldüğünde yasağın hapishanelerde bile aşılabildiği açıkça görülmektedir.

Esrar ve afyonun uyuşturucu zehir olarak görülmesine dair tutum değişimi, 19. yüzyılın sonlarına rastlar. Bunda öncelikle bağımlılık olgusunun keşfedilmesinin rolü vardır. Bir başka sebep, afyondan morfin (1817) ve eroin (1874) elde edilmesinin uyuşturucu piyasasında yol açtığı durumdur.[13] Yüzyılın büyük savaşlarında – Kırım Savaşı, Amerikan İç Savaşı, ardından Birinci Dünya Savaşı – askerî hastanelerde ilk kez yoğun bir biçimde morfin kullanıldı. Dolayısıyla uyuşturucu kullanımının ürkütücü boyutlara ulaşmasına, savaşlar önemli bir katkıda bulundu.[14] Yüzyılın başında madde kullanımı ahlaki bir sorun olarak görülüyordu. Daha sonra bu sorun, hastalık modeliyle açıklanmaya başlandı. Böylece hastalığı tedavi edebilecek doktorların özellikle de psikiyatri uzmanlarının denetimi ve kontrolü öne çıktı. İşte çalışmanın sınırının 1930'lara kadar uzatılmasının sebebi bu tutum değişiminin yakalanmasına imkân tanımasıdır. Dolayısıyla metinde tarihî arka plana göndermeler olmakla birlikte yoğunlaşacağımız dönem 19. yüzyıl sonu ile 20. yüzyılın ilk çeyreğidir.

Madde bağımlılığı tarihi üzerine çalışmanın kendine özgü bazı zorlukları olduğunu da kabul etmeliyiz. Her şeyden önce konunun doğası gereği bağımlıların deneyimlerini doğrudan paylaştıkları tarihî verilerin yakalanması oldukça güçtür. Bu tür deneyimler ancak aile fertleri, doktorlar veya arkadaşlar gibi dar bir çevrede paylaşılmış, üzerine yazma ihtiyacı duyulmamış, açık bir şekilde konuşulmamış, kısacası bu konuda çoğunlukla sessiz kalınmıştır. Ulaşılabilen veriler ise doktorlar, bürokratlar veya güvenlik güçleri tarafından aktarılırken anlatıma bu tür maddelerin kullanıcılarının sefahat düşkünü ve her tür suçu işleyebilecek kişiler olarak toplumun istenmeyen üyeleri oldukları eleştirisi eşlik etmiştir. Bir başka ifadeyle onlar toplumun "saygınlığı olmayan" fertleridir. Üstelik şiddete eğilimli ve yalancı kişiler olarak nasıl davranacakları tahmin edilemeyenlerdir. Bu yargılar bağımlılar tarafından da bilindiğinden deneyimlerine dair konuşmaktan utanç duymaları ve bu konuda isteksiz davranmaları anlaşılabilir bir tutumdur. Toplumsal önyargılar açısından değerlendirildiğinde onlar akıl hastalığı olan birinden çok daha tehlikeli ve zararlıdır. Zira akıl hastalığı kişinin iradesi dışında yaşamak zorunda olduğu bir durum iken bir bağımlının bu yolu kendi isteği ile seçtiği ve yapılan bütün uyarılara rağmen terk etmediği için dışlanmayı hak ettiği düşünülür. Bütün zorluklara rağmen ulaşabildiğimiz ölçüde onların hikâyelerini

[11] BOA DH. EUM. THR Dosya No: 22, Gömlek No: 19.
[12] BOA DH. MKT Dosya No: 2612, Gömlek No: 46.
[13] Schivelbusch, s. 215.
[14] Schivelbusch, s. 219.

toplamaya çalışacağız. Hatta, sadece tıbbi değil duygusal, hukuki ve özel olarak hikâyelerini dinlemek de önemli ve gerekli. Zira bu hikâyeleri başka biri tarafından anlatılsa bile değerini kaybetmeyen, toplum tarihini bir de kaybedenler açısından okumaya imkân veren veriler olarak görüyoruz. Hemen belirtelim ki bu çalışmada Osmanlı ve erken Cumhuriyet seçkinlerinin toplumda yararsız, ahlaksız ve zararlı olarak görülenlere karşı kaygılarını bağımlılar üzerinden yakalamaya çalışacağız. Dolayısıyla bunların bir araya getirilmesi ile elde edilecek resmin kurulmak istenen toplum ve bu toplumu kontrol edecek politikalara dair bir fikir verebileceği kanaatindeyiz.

I. Keyif-Mükeyyif (Keyif Veren)

"Keyif", eski bir kavramdır. Kişinin boş vakti olduğu, bu boş vakitte de da tutkuyla bağlı olduğu maddeleri kullandığı ima edilmektedir. Dünyevî kaygı ve sorunlardan kaçmak için kullanılan uyuşturucu maddelerden alınan haz, keyif günümüze kadar sürdü. Nitekim 20. yüzyılın ilk çeyreğinde Mazhar Osman (1884-1951) bu konudaki eserine *Keyif Verici Zehirler* adını vermiş ve "Keyif nedir?" sorusunu ise bir doktor olarak şöyle cevaplamıştı:

> Uyuşturucu, uyutucu zehirlerin hepsi vücuda ilk girdiği vakit uyanıklık, dirilik, ve hattâ neşe verir (...) Böyle bir zehir tesiriyle beyin eskisinden fazla faaliyete gelir. Fazla söylemek, hareket etmek ihtiyacı uyanır. Duygu artar, zihin parlar, vücutta hoş bir sıcaklık olur, haya kalmaz, laubalilik başlar, neşe çoğalır, gam ve kasavet gider, en güç şeyler kolaylaşır, işte buna keyif diyorlar.[15]

Dolayısıyla bu maddeler kişide kendisinin hoşlandığı, keyif aldığı bir başkalık duygusu yaratmaktadır. Onun günlük yaşamın çatışmalarından, sorunlarından kaçabilmesine, gerçeği değiştirmesine, duygu ve düşüncelerini uyuşturmasına kısaca "keyif almasına" yol açmaktadır. Öyleyse onlardan uyuşturucu yanında keyif vericiler/mükeyyifât olarak da bahsetmek mümkündür. Osmanlıcada müptela anlamında, "tiryaki" kelimesi kullanılırdı. Keyif vericilere alışanlara "afyon tiryakisi", "enfiye tiryakisi", "tütün tiryakisi" denirken kişinin söz konusu keyif vericilerden birine bağımlılığı kastediliyordu.[16] Evliya Çelebi (yak. 1611-85) seyahatlerine dair çok önemli eserinin İstanbul kısmında başkentin esnafına dair bilgi verirken onları "esnâf-ı ehl-i keyf, afyoncuyân ve esnâf-ı ehl-i şevk, benglikciyân" (benkçiyan: esrar satanlar) olarak tanımlar.[17]

Naîmâ (ö. 1716), 1638'te Hekim-başı Emir Çelebi'yi ölüme götüren afyon düşkünlüğünü ayrıntılı bir şekilde anlatırken "Sâhib-i tab' zarîf şahs olmakla gâhice mükeyyifât" kullandığını sözlerine eklemeyi ihmal etmemişti.[18] Bir *Ano-*

---

[15] Mazhar Osman, s. 5.

[16] Abdülaziz Bey, *Osmanlı Âdet, Merasim ve Tabirleri*, (Yayına Hazırlayan Kâzım Arısan-Duygu Arısan Günay), İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2000, s. 325.

[17] *Evliya Çelebi Seyahatnâmesi* (1. Kitap), (Haz. R. Dankoff-S. A. Kahraman-Y. Dağlı), İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2006, s. 327.

[18] Naima, *Târih-i Na'îmâ*, Haz. Mehmet İpşirli, Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2007, II, 873.

nim Osmanlı Tarihi (1099-1116/1688-1704)'nde ise 1703'te Hamevî Ali Efendi'nin sürgününden bahsedilirken dile getirilen önemli bir detay "ehl-i keyf" olmakla "berraş ve tiryakiler" ile görüşüp sabaha kadar oturmasıydı.[19]

Divan şiirine de afyon, berş (afyon şurubu/afyon şurubu ve keten yaprağı ile yapılan bir nevi macun) ve esrar (beng) keyif verici özellikleri ile girmişti:

Afyon u berş bâde ile kahve vü arak
Cümle mükeyyifâtı yeriz keyfe mâ ittifâk. (Muhlis Hızır Çelebi) [20]

Çankırılı Mâhir Hüsnî neş'enin içinde olduğunu düşündüğü beş şey içinde esrarı da saymaktaydı:

Bâde, esrâr, nargile iç sev güzel çek enfiye
Neş'e bu beş şeydedir gitsen de şâhım menfiye[21]

Afyonun Divan şiirindeki bir diğer adı "hab"dır. Bunun sebebi afyonun yaldızlı kâğıtlara sarılarak hap şekline sokulmasıydı. [22] Afyonun sarıldığı yaldızlı kâğıda "habb-ı müzehheb" denir. Bugün dilimizde de yaygın olarak kullanılan "hapı yutmak" deyiminin çıkış noktası bu olmalıdır. Zira tiryaki, Ramazan ayında sahurda hazırladığı hapı yutardı. Böylece afyon gün içinde yavaş yavaş dolaşıma karıştığı için afyon bağımlısı arzu ettiği keyif halini yaşayabilirdi. Nitekim Nâbi (ö. 1712) uygulamayı şu dizelerle dile getirir:

Ramazanda sarup afyûna kefen
Mi'deni mürdeye itme medfen.[23]

Keyif almak için afyon ve haşhaş tüketimi, Osmanlı toplumunda sosyal çevrelerde erkeklerin günlük yaşamının bir parçası olarak beliriyor. Avrupalı gözlemciler, Osmanlı bürokratlarını, hatta din bilginlerini saatlerce çalışmanın ardından kahvelerde dillerini keskinleştirmek ve halet-i ruhiyelerini düzeltmek amacıyla keyif verici maddeler tüketirken görmenin ender bir durum olmadığını belirtirler.[24] Nitekim Hans Dernschwam, 16. yüzyılın ortalarında Osmanlı'da afyon ve haşhaşın yaygın olduğunu, alkol kullanımı yasak olduğundan bunlarla neşelenildiğini anlatır.[25]

Menâkıb-ı Mükeyyifât-ı Âlem türündeki eserler de Osmanlı'da keyif verici maddelerin sosyal çevrelerdeki yaygınlığı yanında keyif verici maddelere dair hâkim kanaatleri yansıtmaları bakımından önemlidirler. Bunlarda keyif verici

---

[19] *Anonim Osmanlı Tarihi (1099-1116/1688-1704)*, (Yay. Haz. Abdülkadir Özcan), Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2000, s. 270.
[20] Ahmet Talât Onay, *Açıklamalı Divan Şiiri Sözlüğü Eski Türk Edebiyatında Mazmunlar ve İzahı*, (Haz. Cemal Kurnaz), Ankara: Berikan Yayıncılık, 2013, s. 258.
[21] Onay, s. 258.
[22] Abdulkadir Erkal, "Divan Şiirinde Afyon ve Esrar", *A. Ü Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, Erzurum 2007, Sayı 33, s. 48.
[23] *Hayriyye-i Nâbî*, (inceleme-Metin), (Haz. Mahmut Kaplan), Ankara: Atatürk Kültür Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, 1995, s. 233.
[24] Shefer-Mossensohn, s. 71.
[25] Hans Dernschwam, *İstanbul ve Anadolu'ya Seyahat Günlüğü*, Çev. Yaşar Önen, Ankara: Kültür Bakanlığı, 1992, s. 79-80.

maddeler olarak afyon, esrar, berş, arak, boza, şarap ve kahve insan suretine bürünerek toplantı yaparlar, birbirleri ile atışarak kendi üstünlüklerini dile getirirler. [26] İlginç örneklerden biri, şair Sıhhatî Çelebi'ye aittir. [27] 17. yüzyıla ait bu risalede, afyon kendisini methederken toplumsal meşruiyeti sağlamak ve itibarını yükseltmek amacıyla olsa gerek kullanıcıları arasında ulemâyı zikrederek söze başlar. Ardından da şerbet ve macunlara konarak "cân gibi başlarda ve mâl gibi koyunlarda" taşınması ile övünür.[28] Bu esnada konuşmaya katılan berş, afyona onu yiyenin yıllarca onmadığını belirterek "Ne haysiyetin ve ne menfaatin vardır ki keyfiyet da'vâsın/İdersin? Evvelâ her kim ki seni isti'mâl ide, yüreğin/Delik delik idüb ve uykudan gözleri açılmaz" [sic] şeklinde karşı çıkar. Hatta onu kullananların çocuklarının kiminin kör kiminin sakat olduğu, bu çocukların hiçbir faydası olmadığı gibi insanlıktan çıkıp alay konusu olduklarını ekleyerek eleştirisine devam eder.[29] Oysa kendisi ile uykunun açıldığını ve kahve ile de keyfin tamamlandığını iddia eder.[30]

Şiir dışında sanatın başka dallarında da eğlence kültürünün yansıması olarak mükeyyifâta rastlanabilir. Bunun en rafine örneklerinden biri Nakkaş Levnî'ye aittir. Levnî (ö. 1732) *Sûrnâme-i Hümayûn*'da[31] tiryakilerin afyon ve şarap içtikten sonra yaptıkları gösterileri unutulmaz bir canlılıkta tasvir etmiştir.[32]

Osmanlı'nın son döneminde afyon ve esrar bağımlıları ile narkotik kültüre dair ayrıntılı bir anlatımı Abdülaziz Bey'in (1850-1918) *Osmanlı Âdet, Merasim ve Tabirleri* adıyla yayınlanan eserinde bulabiliyoruz. Buna göre İstanbul'da afyon tiryakilerinin pek çoğu Süleymaniye Camii Şerifi karşısında ve medreselerin altında otuz beş dükkândan ibaret sıra kahvelerin müdavimleriydi.[33]

---

[26] Erkal, s. 34.

[27] Söz konusu eser, Metin Öztürk tarafından "Sıhhatî Çelebi'nin 'Menâkıb-ı Mükeyyifât-ı Âlem' Risalesi Çerçevesinde 17. Yüzyıl İstanbul'unda Keyif Verici Maddeler" adlı yüksek lisans tezinde (Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, Ankara, 2006) incelenmiştir. Burada da incelemeye eklenen metin kullanılmıştır.

[28] Öztürk, 64.

[29] Öztürk, s. 65.

[30] Öztürk, s. 66-67.

[31] Levnî'nin minyatürlerinin en önemlilerinden bir grup, III. Ahmed'in (1703-1730) şehzadelerinin 1720'deki sünnet düğününü anlatan Seyyid Vehbî'nin *Surnâme*'si için hazırladığıdır. Şehnaz Yalçın, "Levnî", *TDVİA*, C. 27, 155.

[32] Tiryakiler çubuklarını içerek ve şarkı söyleyerek, şiirler okuyarak sarhoşları taklit ederler. Sadrazam, para dağıtılmasını emreder. Uyuşturucu madde satıcıları gibi giyinen yılancılar, tiryakilere içinde yılanların bulunduğu sepetleri verirler. Tiryakiler korku ile kaçışırlar. Kendilerine gelmeleri için daha para gerekir. Paraları toplarlarken ayıların saldırısına uğrarlar. Esin Atıl, *Levni ve Surname Bir Osmanlı Şenliğinin Öyküsü*, İstanbul, 1999, 30. (Burada Atıl'ın yayınladığı minyatür kullanılmıştır).

[33] Abdülaziz Bey, s. 326.

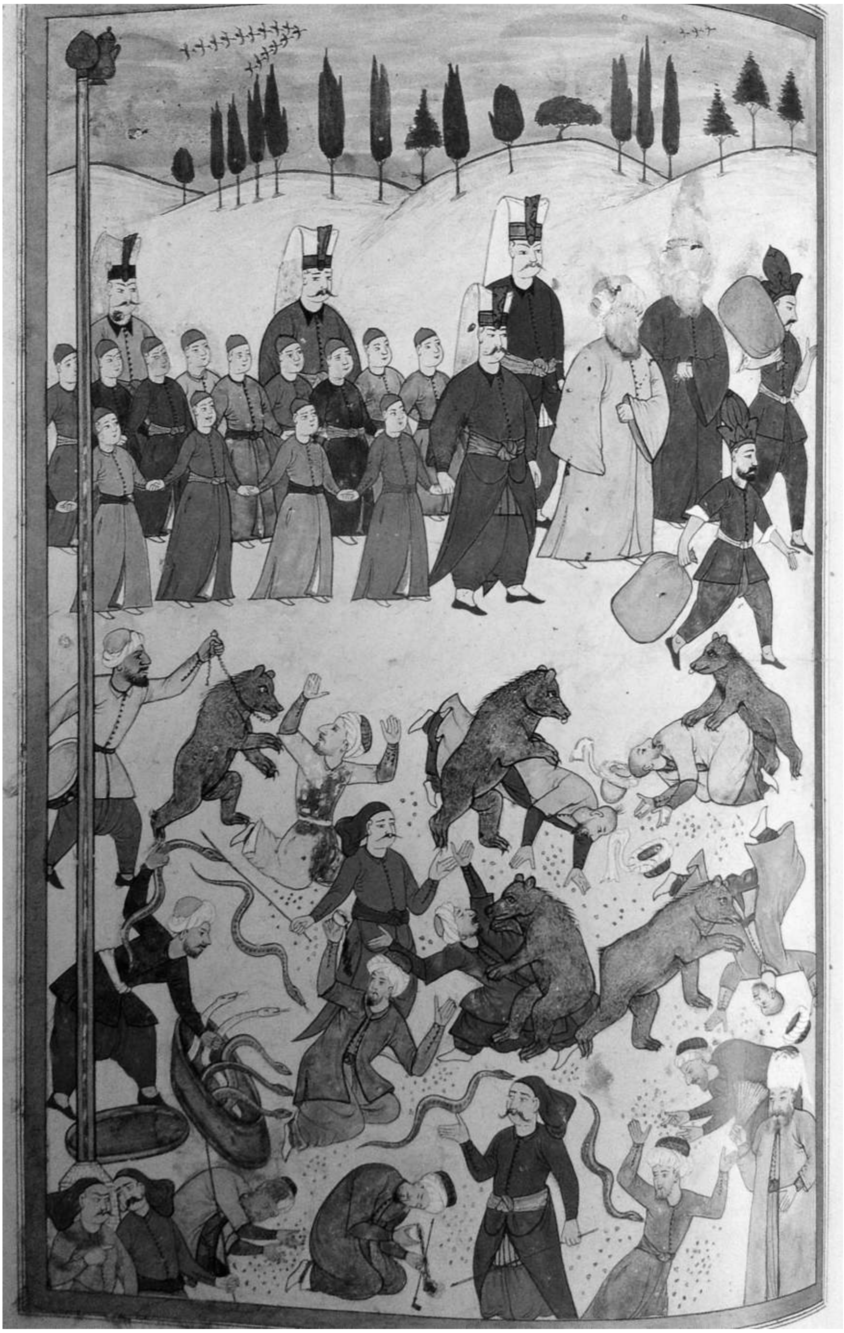

Levnî, *Surnâme*, bağımlıların geçişi (Esin Atıl, *Levni ve Surname: Bir Osmanlı Şenliğinin Öyküsü*, İstanbul, 1999'dan alınmıştır).

Tıflî Efendi kahvede ahbabıyla eğlenirken

> Uzun bir yolu olan fakat bu müddet zarfında da afyonsuz ve kahvesiz duramayan tiryakiler tenhada münasib virane bir köşe bulup zembilini indirir, zembiline koymuş olduğu ufak tahta parçaları, kuru yaprak ve çırayla bir ateş yakar, yine zembilinden cezve ve fincanını çıkarıp kahve pişirir, zembilinin üstüne oturur, kahve ile bir de afyon yutar, keyfini yeniler, sonra da yine güçlükle öteberisini toplar yoluna devam ederdi.[34]

Osmanlı'da eğlence ve eh-l keyf kültürüne dair dikkate değer bir veri kaynağı da Tıflî Efendi hikâyeleridir. Tıflî hikâyelerinin en önemlileri, 1850-80 yılları arasında İstanbul'da litografya veya hurufat baskısı olarak yayımlanmıştır ve büyük çoğunluğunun yazarı bilinmemektedir. Hikâyeler, Sultan IV. Murat devrinin (1623-40) İstanbul'unda geçer. Konuları ise macera, aşk, cinsellik ve paradır.[35] *Tıflî Efendi Hikâyesi*'nin başkahramanı Tıflî, ehl-i keyf kültürünün içinde bu kültürün tüketim maddelerini (afyon, kahve ve tütün) bolca kullanan bir karakterdir. Tıflî'nin hikâyelerine göre İstanbul'da afyon macunu satan özel dükkânlar vardı ve bunlardan biri olan Sultan Bâyezid Hamamı yanındaki Macûncu Ca'fer Ağa dükkânı Tıflî'nin mekânıydı. Bu dükkân Tıflî gibi ehl-i keyf adamların toplanma noktasıydı. Tıflî'nin meclisinden usanılmazdı, öyle ki kırk gün sohbet edilse doyulmazdı.[36] İlginç afyon hikâyelerinden birinde ise Tıflî, Koca Mustafa Paşa'da davet edildiği bir toplantıda geceyi geçirip ayrılırken ev sahibinin "kabalığını" kendisinin bir ehl-i keyf adam olduğunu ve böyle bir kişi için sabah oldu-

---

[34] Abdülaziz Bey, s. 326.

[35] David Selim Sayers, "Tıflî Hikâyelerinin Türsel Gelişimi", Yayımlanmamış yükseklisans tezi, Bilkent Üniversitesi, Türk Edebiyatı Bölümü, Ankara, Mayıs 2005, s. 1.

[36] *Tıflî Hikâyeleri*, s. 2-3.

ğunda afyon hazırlanması gerektiği halde getirilmediğini söyleyerek yüzüne vurmuştu.[37]

20. yüzyılın başlarında keyif kültürünün maddeleri arasına iki yeni ürün, kokain ve morfin katılır. Bilhassa 1860'da koka bitkisinin yapraklarından elde edilen ve tıpta, örneğin lokal anestezide, yaygın olarak kullanılan kokainin[38] diğerlerini gölgede bırakacak derecede hızlı bir yükselişi olur.[39] Mazhar Osman, 1925'lerde kokainin eğlence muhitlerinde ne kadar yaygın olduğunu şu sözlerle kayıt eder: "Bugün her aşiftenin çantasında bulunuyor, her hovarda meclisinde soruluyor", öyle ki şampanya bile beyaz tozun yanında yerini kaybetmiştir. Kokainin diğer zehirlerden ziyade rağbet görme sebepleri arasında ise taşınmasının kolay olmasını, her istenilen yerde dikkat çekmeksizin burna çekilivermesini görür.[40] Mazhar Osman, kokain kullanan kitlenin profiline dair de ilginç ayrıntılar verir. Örneğin umumhaneciler (genelev işletenler) müşterilerine kokain satarak epey zengin olmuşlardır. Eskiden müşteriye rakı sofrası çıkaran bu evler artık beyaz enfiye ikram etmektedirler. Sadece eczanelerden değil usulü dairesinde yapılan bir teklif ile kır gazinolarındaki garsonlardan bile temin edilebilmektedir. Özellikle Beyaz Ordu ile gelen Rus hayat kadınlarının bu maddeyi yoğun olarak kullandıkları, hatta bir Rus prensesinin kendisinin hastası olduğu bilgisi de ünlü doktorun kayıtları arasındadır.[41] Bir başka doktor Lutfi Oğul Türk de 1930'lar İstanbul'unda Beyoğlu taraflarında Rus kadınların küçük şişeler içinde kaçak getirdikleri kokaini akla sığmayacak kadar yüksek fiyatlarla "zayıf beyinli adamlara" sattıklarından yakınır.[42] Bu sebeple Türkiye'de kokain, "Rus enfiyesi" adını da almıştır. Oğul Türk, her ne kadar Cumhuriyet yönetiminin yasak ve tedbirlerinden memnun olsa da bunları kullananların yeni yollar bulmaktaki azmini de itiraf etmekten kendini alamaz.[43]

İstanbul'un entelektüel çevrelerinde kokainin yerleşmesine dair etkili anlatımlardan bir diğeri şair ve fikir adamı Necip Fazıl Kısakürek'in (1905-1983)

---

[37] *Tıflî Hikâyeleri*, s. 5-19.

[38] Aslında Güney Amerika'nın bazı ülkelerinde (Peru, Bolivya, Kolombiya, Arjantin, Brezilya, Venezuella vb.) yerli halkın koka bitkisinin yapraklarını tütün, kül ve kireçle karıştırarak dayanıklılığı arttırıcı, açlık ve susuzluğu giderici olarak çiğnediği bilinmektedir. Çünkü koka yapraklarının bileşiminde bulunan kokain alkaloidi, mide mukozasında lokal anestezik etki yaparak açlık ve susuzluğu duymayı engellemektedir. Bkz. Erdemir, *Afyon ve Tıbbi Etik*, s. 114.

[39] Kokainin Osmanlı'ya girişinin tarihi Rus mülteci akını ile kesişir. 1919 yılında Rus soylular, 1920 yılında Beyaz Ordu mensupları ve aynı yılın sonunda her gruptan Rus İstanbul'a akın eder. 1920 ile 1924 yılları arası Beyaz Rus etkisinin en çok hissedildiği yıllardır. Ruslar kısa sürede Beyoğlu'nda lokanta, bar, kabare ve kumarhane işine girmiş, İstanbul'a pavyonu ve gece kulübünü getirmişlerdir. Beyoğlu'nu kokainle tanıştıranlar da bunlardır. Fatih Özdemir, "İstanbul'dan İnsan Manzaraları: Türk Romanında Beyaz Ruslar", *Çankaya University Journal of Humanities and Social Sciences*, 8/2 Kasım 2011, s. 216-217.

[40] Mazhar Osman, s. 174.

[41] Mazhar Osman, s. 152.

[42] Dr. Lutfi Oğul Türk, (Tekirdağı Memleket Hastanesi Dahiliye Şefi), *Kokain Heroin*, Trakya Umumî Müfettişliği Köy Bürosu, İstanbul: Cemal Azmi Basımevi, 1936, s. 2.

[43] Oğul Türk, s. 3.

Menâkıb-ı Mükeyyifât-ı Âlem, Kapak sayfası
Elde Kahve Fincanı Afyon Kutusu Etrafında Afyon Tiryakileri

Bâbıâli (1975) (Hâtıra) adlı eserinde yakalanabilir. Burada şair 1928 ve 1929'u bohem hayatını son kertesine kadar çıkardığı devre olarak görür.[44] Necip Fazıl, "Beyzâ Hanımefendi meselesi" bahsinde ise şu açıklamalarda bulunur:

> Beyzâ Hanımefendi, adı ve sanıyle (kokain)… Küçük bir şişe içinde (naftalin) gibi pırıl pırıl, ince ve beyaz bir toz… Bu şişenin içine ruhu hapsedilen bir kadındır ve ismi Beyzâ Hanımefendi… Beyazlığından kinâye…
>
> Beyzâ Hanımefendi'nin etrafında beş kara sevdalı… Eşref Şefik, Fikret Âdil, Mesut Cemil, Peyami Safa, Elif Naci… Onu ellerinin üst kısmında baş parmaklarıyle şehadet parmağı arasındaki çukura gömerler ve burunlarına götürüp sağlı ve sollu çekerler… Hattâ ellerinde Beyzâ'dan en küçük bir zerre kalmasın diye o noktayı yalarlar, Beyzâ'dan bir zerre kaypolmasına razı olmazlar… Bunu onlara, tanıdıkları eczacılar temin ettiği gibi, Fikret Âdil'in alt katlarında Macar bar artistleri de bulur.

---

[44] Necip Fazıl Kısakürek, *Bâbıâli*, İstanbul: Büyük Doğu Yayınları, 2015, 75.

Bu açıklamalar içinde bizim için belki de kullanmayanların büyük bir kısmının da hep merak ettikleri ve bağımlılara sormadan edemedikleri kullanmaktan ne anladıkları sorusuna aldığı cevaptır:

> Müthiş bir şey!.. Burnunda ve yanak adalelerinde hafif bir donma hissi ve peşinden dipsiz bir huzur, sulhçu mizaç ve her şeyi bağışlama, oluruna bırakma zevki… Bu bir hal; lâfla anlatılamaz. Bir kere, iki kere çekmekle de anlaşılamaz; devam etmek ve onunla ünsiyet kazanmak lâzım…[45]

II. Ahlaki Bir Problem Olarak Bağımlılık

Osmanlı'nın son dönemi ve erken Cumhuriyet dönemi keyif kültürüne dair yapılan açıklamalar, bu kültürün maddelerinin tüketiminin bazı çevrelerde belli bir müsamaha ile karşılandığını gösteriyor. Ancak bazen kamuya açık sosyal ortamlarda uyuşturucu madde kullanımına iyi gözle bakılmadığı ve ahlaki bir kınamaya sebep olduğu da bir gerçektir. Bunun örneklerini 16. yüzyıla kadar geriye götürmek mümkün. Gelibolulu Mustafa Âlî (ö. 1600) devrinin görgü ve ahlâk kuralları ile âdetlerini kaydettiği *Mevâ'ıdü'n-Nefâ'is Fî Kavâ'ıdi'l-Mecâlis*'de afyon ve esrarı bir mecliste seçkin yetişkinden beklenen kontrollü davranış, vakar ve zerafeti engelleyeceğinden, taşkınlıklara sebebiyet vereceğinden onaylamaz.[46] Ona göre, bir kişi keyfine aşırı derecede düşkünlük göstererek afyon ile afyon şurubu yiyip içer ve bunu neşesinin artması için artırırsa bu onun akılsızlığına delildir. Esrarın fazla kullanılmasından ve aklın kaybolmasından sakınmak gerekirken ihtiyatı terk etmek, bitip tükenmez bir hastalık olan deliliğe yakalanmaktır. Bundan kurtulmak ise günahların affına sebep olur. Sözün kısası, esrar akıllıların yiyeceği bir şey değildir. Bu maddeleri kullandıktan sonra ya şaşkın ve suskun otururlar ya da kaşınırlar. Ardından geçici bir iştah ile tatlılar ve yiyecekler için kendilerini parçalarlar. "Sığır gibi bulduğunu yer" sonra da "hayvan gibi yatar uyur".[47] 17. yüzyılda da benzer şekilde *Menâkıb-ı Mükeyyifât-ı Âlem*'de esrar içenlerin akıl dairesinden çıkıp topluluk içinde gülüp şakalaşma hali edebe aykırı bulunur.[48]

Afyon ve esrarın tehlikelerine karşı ahlaki uyarı ve ayıplama elbette nasihatname türü eserlerin de vazgeçilmez konularından biridir. Nâbî, *Hayriyye* (1701) isimli bu türün en iyi tanınan nasihatnamesinde afyon ve esrar içen insanın hallerinden bahsederek, okuyucularına bu tiryakilikten uzak kalmalarını öğütler. Ona göre afyon ve benzerleri insanı halka maskara etmektedir. Eleştirisinin

---

[45] Kısakürek, s. 79.

[46] Âli, 995/1587'de III. Murad'ın isteği üzerine devrinin görgü ve ahlâk kuralları ile âdetlerine dair *Kavâ'ıdü'l-Mecâlis*'i kaleme almış on üç yıl sonra da bunun genişletilmiş şekli olan *Mevâ'ıdü'n-Nefâis*'i yazmıştır (Gelibolulu Mustafa Âlî, *Mevâ'ıdü'n-Nefâis Fî Kavâ'ıdi'l-Mecâlis*, (Haz. Mehmet Şeker), Ankara: Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Yayınları, 1997, s. 61).

[47] Âlî, s. 299-300.

[48] Öztürk, s. 69.

Menâkıb-ı Mükeyyifât-ı Âlem
Sağdan sola: Esrar - Boza - Şarap - Rakı - Kahve

şiddeti o kadar artar ki ona göre bunları kullanan insan değildir.[49] Yine Sünbülzâde Vehbî (ö. 1809) *Lutfiyye* (1791) isimli nasihatnamesinde aynı konuya yer vermiş ve *Der-Tahzîr Ez-Mükeyyifât* başlığı altında afyon ve esrar kullanımının zararlarını anlatmıştır:

Ne belâdur hele berş ü efyûn
Ki ider âdeme süst ü mecnûn
Bengî ketm eyleyemez esrârın
Şîre-keş tatlu sanur güftârun[50]

[49] Nâbî, s. 233-234. (*Hayriyye*'nin asıl adı *Hayrînâme* olup Nâbî'nin geniş okuyucu zümresince beğenilen ve şöhreti günümüze kadar gelen en önemli eseridir. Abdülkadir Karahan, "Nâbî", *TDVİA*, C. 32, 259).

[50] Sünbülzâde Vehbî, *Lutfiyye*, (Haz. Süreyya A. Beyzâdeoğlu), İstanbul: Hiperlink, 1994, s. 158. Şairin oğlu Lutfullah için Nâbî'nin *Hayriyyesi* tarzında yazdığı manzum bir nasihat kita-

Osmanlı'da afyon ve esrar kullanımı bohem ve serbest davranış tarzının göstergesi olarak eleştiriliyordu. Elbette bu davranış tarzının örneklerinin yakalanabileceği kaynakların başında şairlerin biyografilerini içeren şu'ara tezkireleri gelir. Örneğin Cafer Çelebi'nin oğlu olan Bâli Çelebi - şiirlerinde Câferî mahlasını kullanmıştır - içki ve afyona düşkünlüğü ile bilinmektedir. Kınalızâde Hasan Çelebi (ö. 1604), tezkiresinde bu düşkünlüğünden bahsederken yirmi yedi dirheme kadar kullanıp zehirlendiğini belirtir.[51] Piriştine doğumlu olan Nûhî, kâtip olarak çeşitli hizmetlerde bulunmuş, katıldığı meclislerde içki ve afyona alışmıştır. Kısa zamanda öyle bir duruma gelir ki Gelibolulu Âlî'nin ifadesiyle "Kaşınmaktan yazı yazmaga eli değmezdi. Uyhu yüzini hod düşinde bile göremezdi".[52]

Aynı zamanda kadı olan Ânî ise afyona düşkünlüğü ile tanınan bir başka şairdir. Kınalızâde Hasan Çelebi, Ânî'yi övdükten sonra afyona olan bağımlılığının aklını kaybetmesine yol açtığını, hal ve hareketleri ile çevresine rahatsızlık verdiğini anlatır.[53] İznikli şair Veznî de afyonu sıkça kullandığı için güçten düşmüş ve genç yaşta ölmüştür; öyle ki Beyânî (ö. 1597), Veznî'nin "keyfe mağlup olarak yediği afyon ve berş" ile insanlıktan çıktığını belirtir.[54] Gubârî mahlaslı Mahmud Çelebi'ye dair Âşık Çelebi (ö. 1572) berş-afyon kullandığını, sonra da keyif halinde hatırına geleni söyleyip yetmiş seksen belki daha fazla beyit dediğini, fakat hiçbirinin diğerini tutmadığını kaydeder.[55]

19. yüzyıl sonu 20. yüzyıl başlarında bohem hayat tarzı ve "sefih" eğlence hayatı ile birlikte anılan madde artık kokaindir. Nitekim Nazım Şakir ve Rasim Ali'nin kokain kullanıcılarına dair yaptıkları tanımlamaya uyanlar bu çevrelerin mensuplarıdır: "... çok şükür ki bu zehiri ancak yüksek tabakadan mahdut bazı ruhları bozuklar, züppeler, dans çılgınları, fahişeler ve eserlerine tabii kudretler haricinde ilhamlar arayan bazı şair taslakları kullandı."[56]

Eğlence kültürünün onaylanmayan yüzü olarak madde kullanımı dönemin romanlarında da yer bulmuş ve uyuşturucu madde kullananlar toplum değerle-

---

bıdır. Edebî değerinden çok bir Osmanlı müellifinin toplum hakkındaki görüşlerini yansıtması açısından önemlidir. Selim Sırrı Kuru, "Sünbülzâde Vehbî", *TDVİA*, C. 38, 141.

51 Kınalızade Hasan Çelebi, *Tezkiretü'ş-Şuarâ*, (Haz. İbrahim Kutluk), Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1989, I, 252-253. Kınalızâde Hasan Çelebi devrinin yüksek kültür ve ilim çevresi içinde yetişen iyi bir eğitim alan tanınmış bir müellif ve şairdir. Tezkiresini III. Murad zamanında (1586) tamamlamış ve hocası Sâdeddin Efendi'ye (Hoca Sâdeddin) ithaf etmiştir. Çok geniş bir kültür muhitinde yetişmiş olmasından dolayı özellikle kendi zamanındaki şairlere dair başka yerde bulunmayan değerli bilgiler verir (Mustafa İsen, "Kınalızâde Hasan Çelebi", *TDVİA*, C.25, 417-418).

52 Gelibolulu Ali, *Künhü'l-Ahbâr'ın Tezkire Kısmı*, (Haz. Mustafa İsen), Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Yayını, 1994, s. 282.

53 Hasan Çelebi, s. 187-188.

54 Beyânî Mustafa bin Carullah, *Tezkiretü'ş-Şuarâ*, (Eleştirmeli Baskıya Haz. İbrahim Kutluk), Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1997, s. 318. Beyânî'nin önemli eseri 1592'de tamamladığı ve adıyla anılan tezkiresidir (Mustafa İsen, *TDVİA*, C. 6, 32.

55 Âşık Çelebi, *Meşa'ir üş-Şu'arâ or Tezkere of Aşık Çelebi*, G. M. Meredith-Owens, London, 1971, v. 287a.

56 Nazım Şakir (Şakar)-Rasim Ali, *Uyuşturucu Zehirlerin Zararları Hakkında Konferans*, 1933, s. 2.

rine aykırı bir yaşam süren tipler olarak olumsuzlanmışlardır. Aka Gündüz, *Kokain*'deki 1931 tarihli açıklamasına bu romanın adından küflü bir ahlâkçılığa yelteneceğini zannedenlerin yanılacaklarını belirterek başlar. Romandaki olay bir arkadaşının başından geçmiş ancak yazarlıkla ilgisi olmadığından yazmak üzere ona anlatmıştır. İlk anda akla gelecek şekilde kokainin mahiyeti ve zararlarına dair değildir. Konu, anlatıcının erken Cumhuriyet Ankara'sı eğlence hayatında rastladığı ve casus olduğundan şüphe ettiği İdil'i konuşturmak için kokainden yararlanmasıdır. Her ne kadar yazar asıl niyetinin bu olmadığını söylese de sonunda İdil'i ölümüne yol açan durum, bir kere kokain kullandıktan sonra eski alışkanlığının nüksetmesi ve bu sefer onu ölüme götürmesidir.[57]

Ahmet Hamdi Tanpınar'ın (1901-1962) *Sahnenin Dışındakiler* romanı Cemal'in çocukken ayrıldığı İstanbul'a 1920 yılının Eylül ayında dönüşü ile başlar. Sabiha'nın kocası Muhtar ve babası Süleyman Bey'in eğlence hayatına olan düşkünlükleri Muhtar'ın bir Rus kadının – Yuneşka – kardeşi olan Mihailof adlı biriyle Beyoğlu'nda bir eroin fabrikası kurduğu detayı ile zenginleştirilir.[58] Bir çaresini bularak cepheden kaçan, iaşe müdürlüğü yaparken boş durmayarak el altından epeyce para kazanan ve bol sarf eden, eğlence düşkünü Muhtar tam da böyle bir işe uygun bir tiptir.[59]

Salâhaddin Enis Atabeyoğlu (1892-1942) da daha çok Balkan Savaşları, Mütareke, Birinci Dünya Savaşı ve Kurtuluş Savaşı dönemlerini anlattığı roman ve hikâyelerinde bu tipleri kadınlar üzerinden kurgular. En bilinen romanı *Zaniyeler*'de (1923) Şişli, Beyoğlu, Nişantaşı sosyetesinin ahlaksız ve yozlaşmış kadınları evli oldukları halde eşlerini aldatan ve uyuşturucu kullanan kişilerdir. Örneğin bohem hayat yaşayan İclâl, tüm bu sefil ve dejenere hayatı eleştiren ancak o hayatın bir parçası olan bir morfinmandır.[60] İclâl dışında grubun yine ahlâk düşkünü üyeleri Canan kokain, Nazlı Hanımefendi ise morfin kullanmaktadır.[61]

Hüseyin Rahmi (Gürpınar)'ın (1864-1944) genel ahlaka aykırı neşriyat iddiasıyla dava açılan romanı *Ben Deli miyim?* (1924)'de ise Şadan, arkadaşı Kalender Nuri ile Beyoğlu'nda Madam Fedrona'nın evine gittiğinde "içmedikleri içki, çekmedikleri duman, koklamadıkları toz" kalmaz. Zira bu ev, "hayatın adiliğinden bıkmış olanları suni cennetlerde yaşatacak esrarların, kokainlerin, eterlerin ve daha isimleri avam diline düşmemiş yeni yenilerinin cümbüşlenme yeri"dir.[62]

20. yüzyılda bağımlılığı ahlâkî bir mesele olarak görenler arasına doktorlar da katılır. Onların nazarında bağımlılar sadece tıbbi tedaviye muhtaç hastalar değil, aynı zamanda tedavi edilmeleri gereken ahlâk hastalarıdır. Bu öyle bir hastalıktır

---

57 Aka Gündüz, *Ben Öldürmedim Kokain*, İstanbul: Akşam Matbaası.

58 Ahmet Hamdi Tanpınar, *Sahnenin Dışındakiler*, İstanbul: Dergâh Yayınları, 2014, s. 167-168. Aşağıda gerçekten 1920'lerde İstanbul'da kurulan eroin fabrikalarından söz edilecektir.

59 *a.g.e*, s. 214.

60 Salâhaddin Enis Atabeyoğlu, *Zaniyeler*, İstanbul: İletişim, 2011, s. 65, 68-69.

61 Atabeyoğlu, s. 155.

62 Hüseyin Rahmi Gürpınar, *Ben Deli miyim?*, İstanbul: Everest Yayınları, 2011, s. 45, 55.

ki kurbanlarının sonu hapishane, tımarhane veya mezardır.[63] Örneğin Dr. Lutfi Oğul Türk'ün kokain çekenlerin sonuna dair verdiği anlatıda ahlâksızlık bütün hususiyetleri ile belirir:

> Elalemin ırz ve namusuna sarkıntılık ederler, kavgacı olurlar, en yakındakilerini bile usandırırlar, hattâ ana ve babalarını kardeş ve karılarını yaralayıp öldürebilirler. Kumara müptela olurlar ve evlerinde en yakınlarında gördükleri eşyayı çalarak kumara verirler.[64]

Kokain kullananlar gitgide ahlâklarındaki berbatlığı artırırlar. O hale gelirler ki etraflarında bulunan insanlar, hatta kendi yakın akrabaları bile bu kişilerden bıkar ve onları bir tımarhaneye koymak gerekir."[65] Oğul Türk, dinleyicilerine şöyle seslenir: "Kokain bir zehirdir. Bir defa değil, iki defa zehirdir, çünkü bir defa hayatı bir defa da ahlâkı zehirler".[66] Doktor Muzaffer Esat Güçhan da afyon ile morfinin maneviyat ve ahlâkı öldürdüğünü, bu kişilerin işini mesleğini ihmal edip haysiyetini, ahlâki mecburiyetlerini düşünmediğini, yalan söyleyip hırsızlık yaptıklarını vurgular.[67]

Doktorlar, özellikle şubelerinin bir gereği olarak tababet-i ruhiye (psikiyatri) hekimleri bağımlılığı savaşılması gereken en önemli ahlâk hastalıklarından biri olarak görüyorlardı. Mazhar Osman, *Tababet-i Ruhiye*'de (1941) yapılan bütün mücadeleye rağmen eroinin tamamen ortadan kaldırılamamasından şikâyetçiydi. Nitekim savaşın iktisat darlığı bile bu cepheyi sarsamamıştı ve Bakırköy'e mahkemelerin gönderdiği tiryakilerin sayısı eskisinden hiç de eksik değildi. Tek tesellisi salgının hemen hemen İstanbul, İzmir, Samsun ve Bursa gibi büyük şehirlerle sınırlı kalmasıydı. Meslekî gözlemine nazaran, bu zehre alışmak genci sıra ile "haylaz, tembel, iradesiz, seciye düşkünü, serseri, miskin, dilenci, dolandırıcı, yankesici, hırsız hatta katil yapar". Sıhhatini, ahlakını kaybettiği gibi ekonomik olarak şahsına, ailesine fenalık etmekte ve hükümeti de mahkeme ve zabıta teşkilatı suretinde birçok ziyanlara mecbur etmektedir.[68] Mazhar Osman'ın toplumun iyiliği için savaşılması gerektiğini düşündüğü bir diğer zehir esrardır. Zira esrar, içenlerde öyle bir değişiklik yapmaktadır ki ne alkol ne morfin ne de kokain esrar kadar müptelasını birdenbire alçaltmaktadır.[69]

---

[63] Nazım Şakir-Rasim Ali, s. 14.
[64] Oğul Türk, s. 8.
[65] Oğul Türk, s. 9.
[66] Oğul Türk, s. 12.
[67] Muzaffer Esat Güçhan, *Morfin, heroin ve kokain iptilâları*, İstanbul Üniversitesi Tıp Fakültesi Dahili Hastalıklar, C. H. P. Konferanslar Serisi, 1940, s. 7.
[68] Mazhar Osman Uzman, *Tababeti Ruhiye*, İstanbul: Kader Basımevi, 1941, s. 358, 359, 360. Uzman, bu maddenin 1931 senesine kadar Türkiye'deki madde bağımlılığı vakalarında rol oynamadığını, bu seneden sonra sayının gittikçe arttığını belirtir (s. 369).
[69] Uzman, *Tababeti Ruhiye*, s. 370. Bakırköy Hastanesi'nde 1926'dan 1934'e kadar tedavi görenlerin sayısı, kullandıkları maddeler ile 1931 senesinden 1940'a kadar eroin kullananlara dair istatistik *Tababeti Ruhiye*'de verilir (s. 368-369).

III. Tıbbın Konusu Olarak Bağımlılık

Madde bağımlılığının tıbbın bir konusu haline gelmesi 19. yüzyılın sonlarıdır. Morfin, eroin ve kokain aynı dönemde tıbbi amaçlarla kullanılmaya başlandı ancak kısa bir süre içinde bağımlılık olgusunun fark edilmesi ile bir taraftan hukuki düzenlemeler yoluyla yayılmalarının önüne geçilmeye çalışılırken diğer taraftan da tıbbi müdahaleyi gerektiren bir durum olarak görüldü. Morfin, 1875'lerde Almanya'da hekimler arasında yayılmaya başlamıştı. Amerika'da 1860'larda pratisyen hekimler tarafından ağrılı hastalıklarda morfin enjeksiyonu, bu maddeye bağımlılık olaylarını arttırdı. Ayrıca Amerikan iç savaşında yaralı askerlere ağrılarını giderici olarak sık sık morfin enjeksiyonları yapılması, askerler arasında morfine karşı bir bağımlılık oluşmasına neden oldu. Bu şekilde tedavi görmüş askerler cephe gerisinde morfin bulamadıklarında yoksunluk belirtileri gösterip kriz geçirmeye başladıklarında krizlere "Asker Hastalığı" adı verildi.[70]

Yaralı Türk askerleri için de morfin kullanıldı. Uzmanlar, savaşta yaralanan askerin ızdırabını dindirmek için morfin yapılmasını takiben kısa sürede askerin bu ilaca alıştığını ve ihtiyaç duyduğunu fark etmekte gecikmedi.[71] Yine de 1930'lar Türkiye'sinde nüfusun büyük bir kısmının en az iki savaş, hatta birçoğunun dört savaş geçirdiği göz önüne alınacak olursa o günkü asker nesli arasında yaralanmamış ve morfin şırınga edilmemiş olanların azlığına rağmen morfin bağımlılığının yaygın olmamasından Türk uzmanlar oldukça memnundu.[72] Diğer taraftan morfinin bağımlıları arasında hastalarla beraber doktorlar da öne çıkıyordu. Nitekim Mazhar Osman'ın Şişli hastanesinde morfinden kurtardığı yedi sekiz doktordan bahsetmesi 20. yüzyılın ilk çeyreğinde Türkiye'deki doktorlar arasında morfinin ne kadar yaygın olduğunun bir delili olarak yorumlanabilir.[73]

Bağımlılık yapan bir başka maddeye eroine/heroine adı, 1899'da etkisi yüksek ve kuvvetli ilaç anlamına gelen *heroisch*'ten türetilerek verildi.[74] Sentezi, 1898'de Almanya'da Bayer fabrikasında çalışan kimyager Dresser tarafından yapıldı. Önceleri alışkanlık ve tutku yapmadığı sanılarak morfin bağımlılarının tedavisinde ve ayrıca çok kuvvetli bir ağrı giderici, öksürük kesici olarak kabul gördü. Fakat 1900'lerde eroin kullananlarda alışkanlık saptandı. Amerika'da 1916'da çıkarılan *Harrison Narcotic Act* denen kanun, morfin gibi eroinin de ülke içinde satışını ve kullanımını kontrol altına aldı ve bu fiilleri işleyenler için bazı

---

[70] Erdemir, *Afyon ve Tıbbi Etik*, s. 85-86.

[71] Raporu Yazan, Nazım Şakir (Şakar),"Alkolden Başka Zehirlerle Toksikomani (Uyuşturucu maddelerle) Klinik, Tedavi ve Mücadele", *Altıncı Millî Türk Tıb Kongresi*, Ankara: Kader Matbaası, 1935, s. 56.

[72] Nazım Şakir, "Alkolden Başka Zehirlerle Toksikomani", s. 57.

[73] Mazhar Osman, s. 171.

[74] Erdemir, *Afyon ve Tıbbi Etik*, s. 92. Erken Cumhuriyet dönemi metinlerinde "heroin" sözcüğü kullanılmaktadır.

cezalar koydu.[75] Kokainin de tıpta kullanılmasındaki başlıca sebep ağrı kesici özelliğiydi. Ayrıca sar'a hastalığını teşhis için kokain şırınga edilebilmekteydi.[76]

Keyif verici madde bağımlılığının teşhis ve tedavisi psikiyatrinin alanına giriyordu. Zira Mazhar Osman'a göre "keyif bir çeşit zoraki deliliktir". Bir doktor olarak o bu iddialı hükmünü şu şekilde açıklar: Bilim, sarhoşluğu her akşam tazelenen bir delilik saymaktadır. Bir başka ifadeyle beynin fazla çalışması, neşenin artışı, alınan haz, keyif hali bilimsel açıdan deliliktir. Çünkü içki gibi madde kullanımı da beyinde bir bozukluk bırakmaktadır. Mazhar Osman'ın Türk psikiyatrisinin kurucusu olarak görüldüğü ve bugüne kadar süren etkisi göz önüne alındığında keyif verici maddelere dair kanaatlerinin diğer uzman doktorlar tarafından da kabul edildiğini ileri sürmek yanlış olmayacaktır. Nitekim yine ilk uzmanlardan Nazım Şakir (Şakar) (1888-1969) eroin bağımlılarının "keyif" ismini verdikleri halin yalancı canlılık ve neşe, geçici bir delilikten başka bir şey olmadığını söyleyerek hocasının uyuşturucu ile delilik bağlantısını destekler[77]. Güçhan da "Morfin, heroin ve kokain iptilâları" konulu konferansında hastaların sonunun çok feci olduğu ve bunların nihayet tımarhanelere giren tam bir deli oldukları şeklindeki yorumu ile bu görüşe katılır.[78]

1930'ların sonlarına kadar uzman Türk doktorlar madde bağımlılığını kişinin fizik yanında ruhsal durumunu bozarak hasta eden, delilik noktasına götüren bir çeşit zehirlenme olarak görürler ve bu sebeple "toksikomani" ifadesini kullanırlar. Zehirden onları kurtaracak olanlar ise ancak "tabâbet-i ruhiye hekimleri" yani psikiyatri uzmanlarıdır. Nazım Şakir, toksikomaniyi "uyuşturucu maddelerden herhangi birisine ve yahut birkaçına herhangi bir sebeple alışmış olmayı, bu alışkanlıktan vazgeçmemeyi, mevcudiyetinin yavaş yavaş mahvolmasına rağmen her gün zehrin miktarını yükselterek almaya veya zehri terk etmişken tekrar başlamayı, şahsın maddi ve ruhi ihtiyacına cevap veren hastalıklı bir durum" olarak tanımlar.[79] Akil Muhtar Özden de bir doktor olarak 1937'de verdiği üniversite konferansında "toksikoz" ve "toksikomani"yi esrar, afyon, morfin, eroin, kokain gibi maddelere alışarak zehirlenmekten ileri gelen hastalıkları tanımlamakta kullanmıştı.[80]

Elbette uzmanlar teşhiste birtakım belirtileri esas alıyorlardı.[81] Madde bağımlılığıyla ilgili çok sayıda eserde bunlar detaylı bir şekilde verilmiştir. Ancak Cer-

---

[75] Erdemir, *Afyon ve Tıbbi Etik*, s. 94.
[76] Mazhar Osman, s. 153.
[77] Nazım Şakir-Rasim Ali, s. 3.
[78] Güçhan, s. 10.
[79] Nazım Şakir, "Alkolden Başka Zehirlerle Toksikomani", s. 4.
[80] Akil Muhtar Özden, *Afyon, morfin ve heroin manileri*, 4 Mart 1937'de üniversite konferans salonunda söylenmiştir, s. 1.
[81] Erdemir, *Afyon ve Tıbbi Etik*, s. 74, 94; Nazım Şakir-Rasim Ali, s. 3-4; *Afyon Türkiyede ve Dünyada*, Ankara: İktisat Vekâleti Uyuşturucu Maddeler İnhisarı, 1935?, ("Heroinoman", Cerrahpaşa hastanesi sinir hastalıkları mütehassısı Dr. Ahmet Şükrü Bey tarafından yazılmıştır), s. 21; Nazım Şakir, "Alkolden Başka Zehirlerle Toksikomani", s. 11-13, 26, 31-32, 34, 43-46.

rahpaşa Hastanesi Sinir Hastalıkları Uzmanı Ahmet Şükrü, bir hastanın esrar ile eroine bir başkasının da kokain ile eroine dair karşılaştırmasını vererek genel tablonun dışına çıkar. Doğrudan hastaların ifadesine dayanılarak yapılan karşılaştırma uzun ve ayrıntılı tanımlamalardan farklı olarak oldukça kısa ve akılda kalıcıdır:

Esrar	Heroin
Sersemleştirir	Neş'e verir
İştahı kesmez	Keser
İdrar etmekte zorluk olmaz	Olur
Kendiliğimden terk ettim	Edemedim
Ucuz (dirhemi 20 kuruş)	Pahalı (gramı 70-120 kuruş)
Kokain	Heroin
Fazla helecan, neş'e verir	Uyuşturur
Çarpıntı verir	Vermez
Düşünceyi artırır, sanki fikir açar	Hiçbir şey düşünülmez
İştaha dokunmaz	Dokunur
Kendiliğimden bıraktım	Bırakamadım
Pahalı	Daha ucuz[82]

Bağımlılığa tıbbi teşhis koymak zor değildir fakat uzmanları zorlayan hangi madde ile olduğunu söyleyebilmektir. Bir uzman doktor kokain kullanımının genellikle morfin, eter veya alkol ile benzer olduğunu bilirdi. Ancak zorlanacağı gerçekte hangisi olduğunu teşhis etmekti. Bununla birlikte uzmanın bunları da ayırt etme yolları vardır. Örneğin kokainde morfinde olduğu gibi iğne izleri yoktur. Yine uzman bir doktor başka hiçbir araz olmadığı halde sadece elbiseleri veya vücudu üzerinde haşarat arayan bir kişi görmekle kokain bağımlılığını tanıyabilir. Garip huy değişikliği, sebepsiz ve ani hiddetler, uykusuzluk, ishal vb. belirtiler ile aileyi merak ve endişeye düşüren bir kişinin muayenesine davet edilen doktor öncelikle kokain bağımlılığını düşünecek ve hastanın sorgusuyla da teşhisini kesinleştirebilecekti.[83] Nazım Şakir, bütün detaylı tanıma tekniklerine rağmen doktorlara en kesin teşhis yöntemi olarak morfin veya herhangi bir madde kullandığından şüphe edilen kişiyi üç gün için özel bir kurumda çevresinden ayırmayı ve yoksunluk belirtilerinin olup olmayacağını beklemeyi tavsiye eder.[84]

Doktorlar madde kullanımı konusunda görevlerinin önemli bir yönü olarak tıbbi müdahalenin yanında her fırsatta gençleri uyarmayı görürler. Uyarılarını ise bir kere denediklerinde bağımlı olacakları, bağımlıları bekleyenin de tımarhane veya hastanede biten acı verici bir son olduğu üzerine kurarlardı.[85] Ayrıca bazıla-

[82] Ahmet Şükrü, s. 22.
[83] Nazım Şakir, "Alkolden Başka Zehirlerle Toksikomani", s. 40-41.
[84] Nazım Şakir, "Alkolden Başka Zehirlerle Toksikomani", s. 23.
[85] Nazım Şakir-Rasim Ali, s. 5.

rı intiharı seçerken bazılarının da bir kalb sektesi ile ıztırapları nihayet bulabilirdi.[86] Fakat uzmanlar tamamen de umutsuz değillerdi. Örneğin Nazım Şakir bir şahsın uzun müddet tecrit ve iyi takip edilmiş bir psikoterapi ile kendi de bunu istiyorsa sağlığına tekrar kavuşabileceğini düşünüyordu.[87] Fakat öne çıkan inanç, kurtuluşun ancak uzman doktorun denetiminde gerçekleşebileceği yönündeydi. Örneğin tıp kongresi metnine göre morfine çoktan beri alışık olmayan, yüksek miktara çıkmamış bulunan ve samimi olarak tedaviyi arzu eden hastalar dışında bir morfinmanın aile içinde veya genel bir hastanede doktor nezareti altında morfinden kurtulacağını zannetmek tıbbi açıdan bir hatadır.[88]

Uyarı görevlerini yerine getirirken doktorlar zaman zaman karşılaştıkları vakalardan örnekler verir ve özellikle ibret alınacak sonları vurgulamaya özen gösterirler. Hitap ettikleri kitlede vurucu bir tesir yapacak şekilde anlatımlar edebî tasvirler ile zenginleştirilirken acıklı birer roman izlenimi uyandırır. Ancak yine de bağımlının sesini kendileri ve yakınlarının ifadelerinden yakalamaya imkân sağladıklarından bizim için değerlidir. Örneğin 1933'te Nazım Şakir ve Rasim Ali, verdikleri konferansta şu vakayı anlatırlar: Polikliniğe annesi ile muayeneye gelen on yedi on sekiz yaşlarındaki delikanlı sersem bir halde bulunduğu ve konuşurken dudak etleri titrediği için hikâyesini doktora dinmeyen gözyaşlarını sürekli olarak mendili ile silen cefakeş anası anlatmıştı. Bunamış ve bütün eski neşesini kaybetmiş bir halde duran bu çocuk, Kafkas Cephesi'nde şehit düşen bir babanın yadigârıdır. Anne, çoçuğunu memleketin bağladığı beş on kuruşluk bir maaşla sabahtan akşama kadar yabancı kapılarda çalışmak suretile beş on kuruş daha katarak büyütmüştü. Tâ ki lisenin onuncu sınıfına kadar hiç sorun çıkarmadan okumuş, her sene iyi bir not ile sınıfını geçmişti. Fakat birkaç ay önce "bir şeytanın mel'un eli tırnaklarını yavrucuğunun yüreğine batırmış ve onun temiz hayatını zehirlemişti".[89]

Çocuğunun soluk rengi, iştihasızlığı, gece kaçamakları annenin gözünden kaçmadığından oğlunu belediye doktoruna muayene ettirir. Doktor kuvvet şurupları verir ancak fayda etmez, çocuğu yavaş yavaş erimeye ve bazı geceler yatağında can veren insanlar gibi kıvranmaya, haykırmaya, bulduğu şeyleri kırmaya başlar. Anne, fakir evlerinden her gün bir şey eksildiğini; bakır tepsisi, çarşaf vesairenin ortadan yok olduğunu görür. Bir akşam üstü onu yatağında yaralı bir hayvan gibi gerinir ve kıvranırken görünce "Oğlum nen var doktora koşayım" der, ama çocuk "Hayır anne bana biraz Oroin Oroin bul" cevabı ile bir adres verir. Bir deli gibi koşup sokaklar aşıp bir kenar kahvede oturan pejmürde kıyafetli bir adamdan 70 kuruş karşılığında bir paket alır ve çocuğuna kendi eliyle verir. Ardından aynı mahallede oturan genç bir askerî doktora koşup meseleyi anlattığında doktor ona "Kendi elinle çocuğunu mu zehirliyecek, öldüreceksin; hemen yarın sabah hastaneye götür" der. İşte bunun üzerine çocuğu ile doktora gelmiştir. Bundan sonrasını doktor anlatır. Muayene neticesinde

[86] Akil Muhtar Özden, s. 10.
[87] Nazım Şakir, "Alkolden Başka Zehirlerle Toksikomani", s. 35.
[88] Nazım Şakir, "Alkolden Başka Zehirlerle Toksikomani", s. 54.
[89] Nazım Şakir-Rasim Ali, s. 7.

vücutta eroin zehirlenmesinin bütün tahribatı görülür. Ölü gibi bir çehrede hayatı ifade eden yalnız iki göz vardır. Balgam muayenesinde verem mikrobu da çıkar. İş işten geçmiştir. Artık gençliği, bütün istikbali mezara bakan bu mahvolmuş genci yatırabilecek bir kuruma yollamaktan başka yapabilecekleri bir şey yoktur.

İkinci örnekte vaka, dondurucu bir Aralık gecesi Küçükayasofya Mahallesi'nde eski bir medresenin mangalsız, sobasız alçak tavanlı bir odasında geçer. Konu komşu toplanmış bir yer yatağında baygınlıklar geçiren genç ve güzel bir kadının yüzüne sirkeli su serpip şakaklarını ovmaktadır[90]. Doktorlar birkaç dakika sonra kendine gelen genç kadını kalbi delici hıçkırıklar arasında dinlerler:

> Nejatcığımın babası olan bu sefil gençle iki sene evvel evlenmiştim. Çocukluğumuzdan beri komşu idik ve sevişirdik o sanatlar mektebini bitirdi, iyi bir makinist oldu, ben muallim mektebini bitirdim ve İstanbul'da mektep muallimi oldum. O sabahtan akşama kadar garajda çalışıyor ve güzel bir otomobil işletiyordu, çocuğumu doğuruncıya kadar ben de talebeme ders veriyordum (…) bizi "mesut bir aile"ye misal diye gösteriyorlardı (...) evine, çocuğuna düşkün olan kocama yavaş yavaş bazı gayrıtabii hallerin arız olduğunu vazifesini bırakarak ikide birde uyukladığını, bazı geceler eve hiç gelmediğini görmeğe başladım (….) benden para istemeğe kadar cesaret etti. Git gide yüzü sararıyor, iştihası kesiliyor, gözlerindeki fer sönüyordu; üstüne başına hiç bakmıyordu.
>
> Doktor tavsiye ettim, dinlemedi, nasihat vermek istedim kâr etmedi, sustum; bu halleri geçeçeğine arttı…Ve nihayet bana da hergün muntazaman burnuna çektiği tozu yutturmak istedi (…) Bir gün otomobili sattığını ve elinde beş para bulunmadığını duydum, çarnaçar bu harabeye taşındık, akşamları aç yattığım da oldu.
>
> Dün gece bu sefil mahlûk yerlerde zehirli bir yılan gibi kıvranmağa bir şey ararmış gibi etlerini koparmağa, dudaklarını ısırmağa başladı (…) İşte artık kendisinden nefret ettiğim ve şimdiye kadar onun bir kölesi gibi sefalet içinde yaşadığım, esrarkeş kocam karşınızdadır...[91]

Doktorlar eroinmanı muayene ettikten sonra, vakti geldiği halde zehir almamaktan dolayı cinnet tablosu gösterdiğine karar verirler. Raporu yazarlar ve polisler alıp götürürler. "Nereye?... elbette...tımarhaneye".

Üçüncü örnek bir ihtiyar babanın polikliniğine muayeneye getirdiği iki kardeştir. Biri yirmi iki yaşında ticarethanenin birinde kâtip, daha küçüğü üniversitede öğrenci. Büyüğünü her akşam bilardo oynamaya gittiği kahvenin bir köşesinde eroine alıştırmışlar. Muayenede eroinin bütün maddi ve ruhi tahribatından başka bir de frengiye rastlanır. Bu frengili toksikoman, küçük kardeşini de zehire alıştırmış. "Hain ağabey huysuz ve soysuz arkadaşları" ile bir gece evlerinde toplanmışlar, gramofon çalmışlar, içki içmişler ve "çalışkan faziletkâr

[90] Nazım Şakir-Rasim Ali, s. 8.
[91] Nazım Şakir-Rasim Ali, s. 9.

darülfünunlıya bir, iki kadeh zıkkımı içirttikten sonra beyaz tozu çektirmişler". O günden beri almamak için mücadele etmiş; çıldıracak gibi olmuş; kitaplarını, derslerini ihmal etmiş; bir defa bu zehirden kurtulmak için kendi arzusu ile bir hastaneye başvurmuş; bir müddet kurtulmuş…Fakat daima onu teşvik eden, onu fena yollara sürüklemek isteyen ağabeyinin tesiri altında kalmış ve yine zehire başlamış. Sonunda polikliniğe gelmeden bir gün önce intihar teşebbüsünde bulunmuş, babası durumu anlayınca her iki erkek çocuğunu hastanede muayeneye götürmüş. Bunlardan büyüğü artık "ahlaki hissi sönmüş, hayatın kanunlarına, haysiyet ve namusa temamile bigâne olan ve hilekârlığı, dolandırıcılığı, hırsızlığı mübah gören bir cemiyet harici mütereddidir". Küçüğü, eroin zehirine yeni alıştığı ve zekâsına dokunmadığı için sefil kardeşinin çevresinden uzaklaşmak şartıyla kurtulmaya namzetti, nitekim ciddi bir tedaviden sonra da kurtuldu ve okulundan kovulmak tehlikesini de atlattı[92].

Mazhar Osman'ın anlattığı vaka ise bir başka mükeyyif, eter (lokman ruhu) bağımlılığına aittir. Bu vakanın eter üzerine olmakla birlikte kaydedilmesinin sebebi, yine bir bağımlılığa dair ayrıntılı bir tasvir sunmasından ve bir kadının evinde aldığı keyif ve yoksunluk halindeki ıztırabını açık bir dille anlatmasındandır. Aslında toplumda baygınlık geçirenlere eter koklatılarak ayıltılması oldukça yaygındı. Ayrıca canı sıkılan bir hanım bir bardak içine bir iki damla lokman ruhu döküp içerse ferahlar.[93] Eterin bağımlıları kadınlardır. Mazhar Osman, bunun ardında kadınların birçoğunun isterik olmasını, eteri terk etmenin morfine ve içkiye nisbetle kolay olmasını görür.[94] Her ne kadar Mazhar Osman'ın kaydı ile haberdar olsak da onun yardımcısı ve arkadaşı Hüseyin Kenan Bey'in müşahedesidir. Bağımlılığını anlatan Şişli Hastanesi'ne morfinden kurtulmak için başvuran büyük bir aileden kırk yaşlarındaki bir kadındır. Söz konusu bağımlı eter yanında morfine de alışmıştır. Morfine on altı yaşında geçirdiği bir rahatsızlıkta ağrılarını dindirmek için başlar. Gün geçtikçe ağrılar seyrekleşir fakat morfinden bir türlü vazgeçemez. Üç sene sonra karnında şiddetli bir ağrı olduğunda, çağırılan doktor bir morfin şırıngası yapar. Bir müddet sonra morfin ilk günlerdeki zevki vermemeye başlar. Hiçbir şeyden "neşelenemez". Bu halinden şikâyetle müracaat ettiği doktor ona eter tavsiye eder. "Sıkıntı geldikçe mendilinize biraz lokman ruhu dökünüz ve koklayınız" der. Bundan sonra bağımlı hissettiklerini şöyle anlatır:

> İlk defa kokladığımda başım döndü. Bulantı geldi bir şey anlamadım. İkinci bir tecrübede kalbim ferahlandı. Sanki ruhumdaki boşluk doldu (…) her şey değişti, o günden itibaren eteri her gün kullanmağa başladım. İlk günü bir iki defa kokladım, geceleyin etersiz uyudum. Artık hem morfin hem eter kullanıyordum. Eterin tadı morfini unutturdu. Artık morfin şırınga etmiyor, sade fitil suretinde alıyordum (…) Etere başladığımdan tahminen on beş gün sonra günde bir küçük şişe lokman ruhu sarf edi-

[92] Nazım Şakir-Rasim Ali, s. 10.
[93] Mazhar Osman, s. 138.
[94] Mazhar Osman, s. 139.

> yordum (….) gündüzleri eter kullanır, geceleri morfin fitilleriyle idare ederdim[95].

Bir gün eter almak istediğinde ise evde misafir olması onu durdurmaz. Odasına çekilerek yatağın içine girip pamuk üzerine döktüğü eteri koklar:

> Rüya başladı birden bire kendimi bir çadır altında oturuyor buldum, etrafımda musiki parçaları çalınıyordu (...) yalnız manzaraları güzelleştirilmediğini insanı tatlı hülyalarda da yaşatabileceğini anlayarak yeniden eter koklamağa başladım. Yorganı iyice başıma çekmiştim. Hiç rüya görmeden kendimi kayıp ettim.

Kocası bu sarhoşluklarını öğrendiğinde onu şiddetle men eder ancak görülen o ki yasak bir işe yaramaz.[96] Devamlı olarak arttırdığı morfin tesir etmez. Bir gece kilere inip bir şişe viski içer fakat "o zevkin binde birini vermez, hiçbir şey ona o mesut dakikaları yaşatmaz". Sonunda eczaneden her hafta düzenli olarak iki kiloluk eterin evine gönderilmesinin yolunu bulur.[97] Sarhoşluk anında kendi saçlarını yolduğunu fark edince delireceği korkusuyla bırakmayı dener. Bu denemeleri tekrarlanır ve bir keresinde on beş sene bırakmayı başarır. Fakat eteri terk ettikten sonra "onun neşesini katiyen telafi edemeyen morfini arttırır". Bu isimsiz kadının hastanede iki aylık bir tedaviden sonra morfinden kurtarıldığını yine doktordan öğreniyoruz.[98]

Son Osmanlı ve erken Cumhuriyet dönemi doktorları, bağımlıları hasta olarak güvenilmez bulurlar. İşte doktorlara ait yorumlardan birkaçı: "Morfin bağımlıları morfin almak için mümkün olan her türlü hilelere ve hattâ namussuzluklara başvururlar"[99], "Heroin müptelası serviste yalancılığı, hilekârlığı ile diğer hastalardan ayrı bir haleti ruhiye gösterir".[100] Mazhar Osman da tecrübelerini paylaşanlardan biridir: "Sanatoryuma girerken eşyasının arasına aynasının veya fotoğrafının çerçevesine, elbise fırçasına sıkıştırılabildiği kadar morfin ile günlerce keyfini yapar ve morfinden kurtarmak için ciddi uğraşan doktorun arkasından eğlenir. Bahşiş ile hastanenin hizmetçilerini, hattâ eczasını kandıranlar bile vardır".[101] Yine Ahmet Şükrü'nün aktardığı bir anısı doktorun hastaya yaklaşımının kuşku ve denetim odaklı olması gerektiğini destekler mahiyettedir. Buna göre, bir hastanın annesi evinden getirdiği çamaşırı kabul etmelerini rica eder. Paketi açıp muayene ettikten sonra entariyi hastaya verirler. Fakat sonraki gün entariden eroin paketi çıkar. Zira hasta, hastaneye gelmeden önce entarisinin baskısını kenarından açmış, içine eroin paketi sıkıştırmış ve dikmiştir. Annesinin bundan haberi yoktur. Yalnız annesine: "Ben hastane çamaşırı ile belki rahat edemem, sen bir gün sonra bana çamaşır getir" demiştir. Ahmet Şükrü, doktor-

[95] Mazhar Osman, s. 139-141.
[96] Mazhar Osman, s. 142.
[97] Mazhar Osman, s. 143.
[98] Mazhar Osman, s. 150.
[99] Nazım Şakir, "Alkolden Başka Zehirlerle Toksikomani", s. 12.
[100] Ahmet Şükrü, s. 22.
[101] Mazhar Osman, s. 169.

ları sadece hastaya değil yakınları ve ziyaretçilere karşı da uyarır[102]. Kısacası tıbbi uzman görüşü, tedavi esnasında bir bağımlıya asla güvenmemek gerektiğidir. Elbette böylesine olumsuzlanan bağımlının görevlerini yerine getirmesi beklenmediğinden memuriyet ve mesuliyet mevkilerinden uzaklaştırılması bir diğer önemli doktor önerisidir.[103]

Aslında doktorları kaygılandıran hasta olarak bağımlıdan ziyade bağımlının topluma verdiği zarardır. Bu o kadar önemli bir meseledir ki, 1935'te Altıncı Milli Türk Tıp Kongresi'nin konusu uyuşturucu madde kullanımı olarak belirlenmişti. Kongrenin yayınlanan raporunu kaleme alan ise Nazım Şakir'di. Toksikomani raporunda afyon memleketin çöküşünde, Avrupa'dan geri kalmasında kuvvetli bir sebep olarak verilir. Zira afyon kullanan iktidar sahipleri ve bunların çocukları uzun seneler uyuyup kalmışlardır. [104] Aslında bu dönemin sınırları yanında kimlerin kastedildiğine dair hiçbir ayrıntı verilmez. Dolayısıyla bu iddialı ve keskin hükmün aslında yetkililerin dikkatini çekmek ve bireyden çok topluma dönük zararını vurgulamak için yapıldığını düşünebiliriz. Nazım Şakir-Rasim Ali, bağımlılığın ailevi, mesleki muhabbeti ve alâkayı gevşettiği, memleket sevgisi, insanlık aşkını kaldırdığı, sorumlulukları terk ettirdiğini belirterek bütün bunların zayıf iradenin tesiriyle tiryakileri birer suçlu haline getirdiğini ileri sürerler. Zira başlangıçta ferdi tahrip eden bu yalancı sarhoşluk ardından bütün bir toplumu, bütün bir memleketi tehdit ve tahrip eden sarhoşluk vasfını almaktadır.[105]

Ancak neyse ki "daima müspet bir yol takip eden tıp ilminin ve özellikle psikiyatri şubesinin yalancı ve uyuşturucu zehirlerin ferdi ve toplumsal zararlarını tespit etmek konusunda çok büyük hizmetleri olmaktadır". Tıbbın uzmanlarına göre, bu zehirler sefaleti, delilikleri, ahlaksızlıkları, fuhşu ve cinayetleri kolaylaştıran ve artıran belalardır. Bu zararlar, felaketler zincirleme ile bütün bir ülkenin "mukadderat ve mukaddesatını çiğneyebilir". Toplum bir sürü dejenere, ahlaksız ve iradesiz adamla dolar. Bunların çocuklarının da "serseri ruhlu, saralı, budala, sarsak" olacakları göz önüne alındığında toplumun karşı karşıya olduğu tehdit daha iyi anlaşılacaktır. Onlar için her gün toplumsal düzeni tehdit eden dengesizlikler, cinayetler, intiharlar, kasti yangınlar işte bu gibilerin eseridir. Dolayısıyla uyuşturucu maddelerin zararları bir şahıs veya aile ile sınırlı kalmayarak şahıstan şahısa aileden aileye kurumdan kuruma yayılan ve bir vatan davası halini alan bir badiredir.[106]

---

[102] Ahmet Şükrü, s. 23.

[103] Nazım Şakir, "Alkolden Başka Zehirlerle Toksikomani", s. 72.

[104] Nazım Şakir, "Alkolden Başka Zehirlerle Toksikomani", s. 4.

[105] Nazım Şakir-Rasim Ali, s. 4.

[106] Nazım Şakir-Rasim Ali, s. 6. Mazhar Osman da bağımlılığın toplumsal bir problem olduğunu, eğer bir evde bir morfin tiryakisi olursa felaketin fert ile sınırlı kalmayarak zeytin yağı lekesi gibi günden güne yayılacağını, yavaş yavaş evin içindekilerin birer birer morfine alışacaklarını dile getirir (Mazhar Osman, s. 166).

IV. İzinler-Yasaklar

Osmanlı'da yöneticiler zararı kendisine olan bağımlılarla ilgilenmiyorlardı. Onları kaygılandıranlar kavga edip hırsızlık yapan kısaca toplumun asayişini bozan huzursuzluk kaynağı kişilerdi. Dolayısıyla devlet otoritelerinin bağımlılar üzerinde kontrol kurma isteği tıbbi endişelerden kaynaklanmıyordu. Onları asıl endişelendiren, madde kullanımının bilinç üzerindeki etkisi ile deliliğe benzer bir ruh haline sebep olması, bunun da toplum huzurunu bozmasıydı. Bir başka ifadeyle toplumun refah ve huzuru için bağımlılar sorun olduğunda kontrol mekanizması hukuki-ahlaki kuralları ihlal gerekçesi ile harekete geçiriliyordu. Bunlara tıbbi gerekçenin eklenmesi için 19. yüzyıl sonu ve 20. yüzyıl başlarını beklemek gerekecekti.

İslâm hukuku açısından bakıldığında afyon, esrar, eroin vb. maddeler insanın akli dengesini bozduğundan içki gibi haram olduğu konusunda İslâm hukukçuları arasında görüş birliğine varılmıştı. Fakihlerin çoğunluğuna göre afyon kullanan kimse içki kullananla bir tutulmayıp ta'zir grubuna giren bir ceza ile cezalandırılır. İbn Teymiyye, Zehebî, Mâverdî gibi bazı âlimler ise uyuşturucu kullanmayı içki içmek gibi telakki edip had cezasına hükmetmişlerdi.[107] Osmanlı'daki uygulamaya bakıldığında 16. yüzyılın nüfuzlu şeyhülislamı Ebussu'ûd Efendi'nin (1490-1574) afyon ve esrar alışkanlığını onaylamadığı birçok fetva çıkardığı görülüyor.[108]

Osmanlı otoriteleri zaman zaman afyon ve esrar bağımlılığının önünü almaya uğraştı. Ancak bu uğraşları başarısız oldu. Örneğin, IV. Mehmed (1648-87) 1670-71'de Osmanlı'da meyhanelerin kapatılmasını emreden bir ferman çıkardı. Böylece alkollü içecekler, tütün ve afyon kullanımının önüne geçmek istiyordu. Yine III. Ahmed (1703-30) Eylül 1725'te haşhaş kullanımıyla ilgili bir ferman çıkarmıştı. Burada söz konusu alışkanlık dinî ve siyasi açıdan müminlerin korunması (*siyanet*) gereken bir sapkınlık (*ilhad, zendeka*), istenmeyen bir yenilik (*bid'a*) olarak kınanıyordu. Ferman Edirne'deki adli ve askerî kurumların başlarına hitap ediyor ve onlara Edirne halkını bırakın içmeyi haşhaşın ticaretine bile bulaşmamaları konusunda uyarmaları talimatını veriyordu. Haşhaş alırken, satarken veya içerken yakalananlar ağır cezalara çarptırılacak ve isimleri payitahta bildirilecekti. Fakat resmî çabalar bir süreklilik ve tutarlılık arz etmiyordu.[109]

1726'da bu sefer İstanbul'daki mücadele belgelere yansıdı. Mahmud Paşa Çarşısı yakınındaki dükkânlar ilaç hazırlamak üzere kurulmuşlardı. Fakat yakın zamanda şekerciler içinde İmâm Mehmed ve Cerrâh Hasan ve Dar Sokak'da cami karşısında Emir Süleyman ve Rüstem Paşa Cami karşısında berber ve kantarcılarda el-Hâc Mehmed ve Ma'cûncu Çarşısı'nda Yeniçeri Mustafa ve Divanyolu'nda Abdullah ve Mahmud Paşa Kapısı ayağında toplam sekiz mahallede berş dükkânları kurulduğu tespit edilmişti. Yöneticileri harekete geçiren söz

---

[107] Mustafa Baktır, "Afyon", *TDVİA*, C. 1, 442.

[108] M. Ertuğrul Düzdağ, *Şeyhülislâm Ebussûd Efendi Fetvaları Işığında 16. Asır Türk Hayatı*, İstanbul: Enderun, 1983, nr. 695, 699, 701, 724.

[109] Shefer-Mossensohn, s. 72-73.

konusu dükkân sahiplerinin hazırladıkları berş eczasını gereği gibi bilmemeleri, şarap ve rakı ile karıştırmaları, hatta bazılarının esrar ve esrar suyu ile ıslatıp müptelasına satmalarıydı. Kaçak afyon şurubu imalinin engellenmesi için bu işi yapan dükkânların kapatılmasına dair bir ferman çıkarıldı.[110] İşi sıkı tutmaya kararlı olan otoriteler, Ahmed'in Aksaray'da Murad Paşa-yı Atîk mahallesinde afyon şurubu dükkânı yerine ancak gül tatlısı ve içecek dükkânı açması halinde izin verdiler.[111] Alınan kısıtlamalar çerçevesinde Mahmud Paşa Çarşısı'nda ise berş sadece iki dükkânda ve belirlenen ücretle satılabilecekti.[112]

19. yüzyılın sonlarında kokain de artık yöneticilerin gündemindedir. Nitekim 30 Kasım 1891 tarihli bir tezkire ile kokainin zararları faydalarından fazla olduğundan kullanımının yasaklandığı bildirilir.[113] Bu kapsamda Dâhiliye'den İzmit Mutasarrıflığı'na hitap eden yazıda ilaç olarak kullanılan ancak zararlı olduğu anlaşılan kokainin yasaklandığının tebliğ edildiğini öğreniyoruz.[114] Ancak 15 Şubat 1892'de Dâhiliye Nezâreti'ne ait bir belgeye göre uygulamaya dair sorunlar vardır. Zira eczacılar ellerindeki kokaini tüccara mı iade edeceklerdi? Bu durumda tüccarın elindekilere ne olacaktı?[115] İstanbul'da Sıhhıye Müfettişleri eczacı dükkânlarında bulunanların mühürlenmesiyle görevlendirilirler. İnceleme neticesinde tespit edilen kokain kayıtlara geçer. Yasaklı bir madde eczacıların elinde kalamayacağından bedeli Tıbbıye Nezâreti'nce verilerek toplattırılması uygun bulunur.[116] 1909 gelindiğinde ise Osmanlı Devleti'ne girişi yasak olan kokainin sadece tıpta kullanılmak üzere bazı hastane ve doktorlar tarafından getirtilmesi halinde gümrükten geçişine izin verilir.[117]

Afyonun iç piyasada ilaç olarak bulunmasına izin verilse de devlet gayrimeşru yollarla dolaşımının önüne geçemedi. Sünbüllü Hanı'nda Simsar Lefter'in odasından afyon çalan Beygirci Emin Çavuş başka birinin aracılığıyla sattırdığını kabul eder.[118] 1860'da Katırcı Kara Mehmed'in yolunu kesip zor kullanarak afyonunu çalarlar.[119] 1863'te İzmir Valiliği'nden bildirildiğine göre tüccardan Aleksandri Hırıstaki'nin adamı Mehmed tarafından İzmir'e götürülmekte iken Denizli civarında sekiz sepet afyonu yağmalanır.[120] 1915'te Çorum yolunda Nebi

[110] *İstanbul Kadı Sicilleri, İstanbul Mahkemesi 24 Numaralı Sicil (1138-1151/1726-1738)*, İstanbul: İSAM, C.21, 29 (11b-1), s. 96-97.
[111] *İstanbul Mahkemesi*, C. 21, 65 (20a-1), s. 129.
[112] *İstanbul Mahkemesi*, C. 21, 68 (20b-2), s. 131.
[113] BOA DH. MKT. Dosya No: 1902, Gömlek No: 50.
[114] BOA DH. MKT. Dosya No: 1900, Gömlek No: 91. Aynı husus vilayetlere bildirilmesi kapsamında Kastamonu'ya da gönderilmiştir; BOA DH. MKT. Dosya No: 1900, Gömlek No: 93.
[115] BOA DH. MKT. Dosya No: 1923, Gömlek No: 28.
[116] BOA BEO Dosya No: 52, Gömlek No: 3858; DH. MKT. Dosya No: 1994, Gömlek No: 7.
[117] BOA DH. MKT. Dosya No: 2851, Gömlek No: 20; Dosya No: 2883, Gömlek No: 92; Dosya No: 2910, Gömlek No: 51.
[118] BOA A. MKT. MVL Dosya No: 5, Gömlek No: 89.
[119] BOA A. MKT. MVL Dosya No: 119, Gömlek No: 3.
[120] BOA MVL Dosya No: 655, Gömlek No: 7.

Hanı'nda iki kardeşin afyonlarının çalınmasının zanlıları Kurt Kaya oğlu Musa ve kardeşi Ali'nin Sungurlu ve Alaca'da afyonu bazı kişilere sattıkları anlaşılır.[121] İlk bakışta gelişigüzel bir araya gelmiş gibi görünen bu hırsızlık vakalarında çalınan afyonun kısa sürede elden çıkarılabilmesi alıcısının olduğu anlamına geliyor. Bu da afyonun el altından dolaştığı canlı bir alternatif piyasayı akla getiriyor.

Osmanlı Devleti açısından afyon ziraati sadece iç piyasa için yapılan bir ürün değil, dışarıda da alıcısı bulunan önemli bir maddedir. Nitekim 1831'de bir süredir yabancı ülkelerde, Amerika ve Çin'de yaygınlık kazanarak kıymeti artan ve Anadolu'nun bazı yerlerinde yetiştirilerek ihraç edilen afyonları mahallinde birtakım muhtekirlerin üreticiden alarak zarara uğrattıklarından şikâyet ediliyordu.[122] 1831 tarihli bir başka belge konuya dair daha ayrıntılı bilgi sunar. Buna göre Anadolu'nun bazı yerlerinde halkın yetiştirdikleri afyona bir süredir Avrupa, Amerika ve Çin'de alıcı bulunduğu için ürünün kıymeti ve dolayısıyla ziraati artmıştır. Ancak bazılarının ticaret yerlerine nakil ve satış imkânları olmadığından ürünlerini mahallinde düşük fiyata vermeğe mecbur kalmaktadırlar. Afyon kaçıranlar olmakla birlikte afyon kıymeti üzerinden peşin alınacağı tahakkuk ettiğinden başka bir yere kaçırmak yerine afyonlarını yetkililere teslim etmeyi tercih etmişlerdir. Bir sonraki sene ikişer kuruş zam ile afyon fiyatının kırk yedi kuruşa çıkacağı düşünülmektedir.[123]

Afyon ticaretindeki talep artışı ziraatine devlet desteğini beraberinde getirdi. Bu çerçevede 1874'te Tokat'ta kaleme alınan belgede yönetimden Malatya'dan getirilen tohum ile bölgede afyon ziraatinin yapılacağı ve bundan halkın faydalanacağı göz önüne alınarak iki üç sene öşürden muafiyet istenmekteydi. Nitekim istek, merkez tarafından olumlu karşılanarak üç yıl muafiyetin verilmesi uygun görülmüştü.[124] Bundan on yıl önce yani 1864'de Malatya'da da her mahsulün üretimi mümkün olup tecrübe için bir miktar afyon ektirilmiş ve ekilen yerden iyi kalitede afyon elde edilmiş, böylece ahaliyi teşvik amacıyla heveslendirilip mevsiminde epey yere afyon ekimine karar verilerek üç dört senelik öşrün affı talep edilmişti.[125] Anlaşılan buradaki başarı diğer bölgeler için de bir örnek teşkil etmişti.

1892 sonlarında afyonun inhisarına dair bir şirketin izin talebinde bulunduğu iddiası üzerine söz konusu talebin reddine dair İstanbul, İzmir ve Selanik afyon tüccarı tarafından çok sayıda imza ile bir dilekçe sunulur. Ocak 1893'te bunlara Menlik, Ustrumca, Teke afyon tacir ve komisyoncularının dilekçeleri de eklenmiştir. Yönetimin gündemini epey meşgul eden tartışma, talebin reddi ile sonuçlanır. Ancak kamuoyunu yakından ilgilendirdiği için olsa gerek karar ayrıca gazetede ilan edilecektir. [126] İnhisara karşı çıkanlar, görüşlerini şu noktalarda toplarlar

---

[121] BOA DH. EUM. KLU Dosya No: 7, Gömlek No: 6.
[122] BOA C. ML Dosya No: 3, Gömlek No: 139.
[123] BOA HAT Dosya No: 540, Gömlek No: 26681.
[124] BOA A. MKT. MHM. Dosya No: 477, Gömlek No: 12.
[125] BOA MVL Dosya No: 676, Gömlek No: 3.
[126] BOA DH. MKT. Dosya No: 2034, Gömlek No: 1; BEO Dosya No: 110, Gömlek No: 8225; BEO Dosya No: 132, Gömlek No: 9863; BEO Dosya No: 136, Gömlek No: 10150.

ki bunlar Osmanlı'da afyonun ticari bir ürün olarak önemine dair önemli birer veridir: Afyon iklimin müsait olduğu her yerde yetişebilmektedir, bu özelliği ile yirmi sene öncesine kadar hiç afyon yetiştirmeyen İran, Osmanlı'ya rakip haline gelmiştir. Ayrıca Rusya, Türkistan'da afyon yetiştirmek için büyük bir gayret içindedir. Rayiç fiyatı itibarıyla yetiştirilmesi pek az bir menfaat sağlamaktadır. Eğer hükümet bir inhisar idaresi aracılığıyla öşr ve ihracat vergisi olarak %13.5 oranında aldığı miktardan fazla bir şey talep edecek olursa hiçbir ticari kazanç getirmeyeceğinden afyon yetiştirilmesinin terkine mecbur kalınacaktır. Diğer taraftan bu fazla vergi fiyata eklenecek ve yabancı taliplerden alınmak istenecek olursa da İran ve Türkistan afyonu tercih edilecektir. Her iki durumda da Osmanlı'nın üretimi için bir felaket olacaktır. Osmanlı'da afyon ürünü bazılarının iddia ettiği gibi sağlığa zararlı değildir, aksine morfin denilen bir eczaya dönüştürülerek insanlığa yararlı bir ürün elde edilmektedir. Son olarak afyon inhisara alınacak olursa hâlâ afyon ticaretiyle meşgul olanlar, ihraç edenler, çiftlik sahibi, tüccar, komisyoncu ve simsar gibi çok sayıda kişi zarar görecektir.[127]

Modernleşme döneminde hukuki düzenlemelerle bireyi uyuşturucu maddelerden uzak tutma görevini devlet üstlenir. Bağımlı, tıbbi açıdan tedaviye ihtiyacı olan biri iken hukuki açıdan bir suçludur. Fakat uyuşturucu ve uyarıcı madde kullanmak suçunda gerçek anlamda mağdur yoktur. Geniş anlamda düşünüldüğünde mağdur kullanan kişidir. Bu sebeple maddelerin kullanımı doğrudan suç olarak tanımlanmamış, karşılığında tedavi ve denetimli serbestlik tedbiri uygulanması gereken bir davranış olarak görülmüştür. Esas olan toplumun ve insanlığın sağlığının korunmasıdır, bunun yerine getirilmesi için de devlet kişi özgürlüğünü feda edilebilir.

Afyon karşıtı kampanya Birinci Dünya Savaşı'ndan önce ve sonra imzalanan uluslararası anlaşmalarla doruğuna ve hedefine ulaşır. Bu anlaşmaların amacı uluslararası afyon ticaretini kontrol altına almaktır. Ülkeler kendi ulusal uyuşturucu yasalarını ancak bu uluslararası anlaşmalardan sonra çıkarır.[128] Afyon ve uyuşturucu maddeler kaçakçılığına karşı tedbirler almak üzere yapılan uluslararası toplantılar olarak 1912 Lahey, 1925 Cenevre ve 1931 yine Cenevre anılabilir.[129] 1923 senesinden sonra Japonların İstanbul'da kurdukları üç eroin fabrikası, 1931 senesine kadar ilaç olarak eroin imal etmişti. Fakat Türkiye, 1931 konvansiyonu imzaladıktan sonra bu fabrikalar dağıtıldı.[130] Türkiye'nin afyon vb. zararlı ecza maddelerinin uluslar arası ticaret ve tedavülünü yasaklama ve sınırlandırılmasına dair 1912 Lahey, 1925 ve 1931 Cenevre anlaşma ve protokollerine iltihakı Büyük Millet Meclisi tarafından onaylandı ve durum 23 Kanunisani 1933 tarihli mektupla Milletler Cemiyeti Umumî Kâtipliği'ne bildirildi.[131]

[127] BOA BEO Dosya No: 152, Gömlek No: 11370.
[128] Schivelbusch, s. 219.
[129] *Afyon Türkiyede ve Dünyada*, Ankara: İktisat Vekaleti Uyuşturucu Maddeler İnhisarı, 1935?, s. 97.
[130] Ayhan Songar, *Haşhaş Meselesi ve Türkiye*, İstanbul: Hareket Yayınları, 1974, s. 25.
[131] BCA 30.10.00-180.244.11.

1933'te uyuşturucu maddelerde yasal bir düzenlemeye gidildi. Buna göre, münhasıran esrar yapmağa yarayan nebatın (Hint Keneviri) ekilmesi ve her ne şekilde olursa olsun esrarın ihzar, ithal, ihraç ve satışı yasaktır (Madde 3).[132] Uyuşturucu maddelerin ithaline mahsus belge sunulmadıkça gümrüklerden geçişine izin verilemez (Madde 5).[133] Uyuşturucu maddeleri satan ecza ticarethaneleri sahip ve mesul müdürleri ile doktor reçetesi olmadan satan eczane sahip veya sorumlu müdürleri Ceza Kanunun 403. ve 406. maddeleri gereğince cezalandırılırlar (Madde 24).[134] 1935 senesinde kabul edilen kanun gereğince de Türkiye'de afyon istihsal ve satışı tamamen devlet tekeline alındı.[135]

Tarihî seyre bakıldığında görülen o ki Türk yetkililer uluslararası anlaşmaları imzalamakta oldukça zorlandılar. Osmanlı Devleti, 1912'de Lahey'de toplanan UluslarArası Afyon Konferansı görüşmelerine katılmama kararı almıştı. Zira Ticaret ve Ziraat Nezâretleri'nin de görüşüne başvurulmuş ve onlar da bunu devletin iktisadi çıkarlarına aykırı görmüşlerdi.[136] Ticaret ve Ziraat Nezâreti tarafından Sadâret'e gönderilen 25 Mayıs 1914 tarihli yazı yine Uluslararası Afyon Konferansı'nda alınan kararlara Osmanlı'nın katılmasının uygun bulunmadığına dairdir. Belgede görüldüğü kadarıyla konuyla en çok ilgili olan İstanbul, Bursa ve İzmir ticaret odalarının görüşleri sorulmuş, alınan cevaplar katılmama yönünde olmuştur. Diğer devletlerde olduğu gibi Osmanlı'da da esrar ekimi ve afyonun kullanımı yasak olduğu gibi afyondan elde edilen morfin ve kokain gibi maddelerin kullanımı da nizamname ile tayin edilmiş bu yüzden ortaya çıkacak zararın önü alınmış olmasına rağmen İzmir Ticaret Odası'nın bildirdiği üzere Hindistan kıtasında da afyon yetiştirilip yıllık altmış bin sandık ihraç olunduğundan[137] söz konusu konferansın morfin, kokain gibi ilaç ticaretine dair hükümlerine iştirak edilmesi devletin önemli ürün ve ihracatından olan afyon ticaretini şiddetle zarara uğratacaktır.[138] Cenevre'de 19-29 Nisan 1922'de toplanan komisyon Osmanlı'nın 1912 tarihli anlaşmaya katılmadığından söz konusu anlaşmanın tatbikini kabul ettirmek için bazı tedbirler teklif etmişti. Fakat Osmanlı Devleti iktisadi mahzurları sebebiyle kabule yanaşmadı.[139]

1924 yılına gelindiğinde hâlâ uluslararası düzenlemelere uyulduğunda afyon üreticisinin zor durumda kalacağı düşünülmekteydi. Hükümet, Lahey kararlarını takip edecekti. Ancak afyon ziraatı yerine pancar ziraatini temin edecek maddi

---

132 *Uyuşturucu Maddelerin Murakabesi Hakkında Kanun*, Ankara, 1933, s. 1.

133 *Uyuşturucu Maddelerin Murakabesi Hakkında Kanun*, Ankara, 1933, s. 2.

134 *Uyuşturucu Maddelerin Murakabesi Hakkında Kanun*, Ankara, 1933, s. 6-7. Maddeler için bkz. "Alkolden Başka Zehirlerle Toksikomani", s. 132.

135 Songar, s. 33.

136 BOA BEO Dosya No: 4112, Gömlek No: 308331.

137 İzmir Ticaret Odası, 28 Ekim 1911 tarihli tezkireye verdiği 15 Kasım 1911 tarihli cevabında Çin'in afyon için önemli bir yer olduğunu belirterek yasağın yalnız Türk ve İran afyonlarına yönelik olmasını eleştirmişti. Çünkü Hindistan'ın yıllık yetiştirdiği altmış bin sandık afyonu bütünüyle Çin'e gönderdiği bilinmekteydi. BOA BEO Dosya No: 4287, Gömlek No: 321508.

138 BOA BEO Dosya No: 4287, Gömlek No: 321508.

139 BOA HR. HMŞ. İŞO Dosya No: 148, Gömlek No: 7.

şartlar yani sermaye verilmediği takdirde Lahey kararları haricinde tahdit ve tekidi kabul etmeme kararı aldı. Ziraat Vekâleti'nin bu husustaki görüşü şöyledir: Arazi ve iklim şartları afyon yetiştirilmesi için son derece müsait olan Türkiye'de yıllık 35-45 ton civarında üretim yapılmaktadır. Morfin oranı %9 ila 14 arasındadır. Birçok ülke Türk afyonunu talep etmektedir. Memlekette afyon ziraat ve ticareti asırlardan beri serbesttir ve ihraç olunmak üzere yetiştirilmektedir. Afyon ziraatı Türkiye için hayati bir meseledir. Dolayısıyla bu ziraatın sınırlandırılmasına dair kanun neşredilmesi kolay değildir. Haşhaş ziraatı binlerce köylünün hayatını alakadar etmektedir. Konferans afyon ziraatını kısıtlar karar aldığı takdirde Türkiye hükümetinin teklif edeceği kararlar arasında şunlar yer almaktadır: 1. Kısıtlamaya dair şartlar tedricen uygulanmalı ve Türkiye'nin ziraat şartları dikkate alınarak yeteri miktarda ziraata müsaade edilmelidir, 2. Bütün ülkeler konferansın kararlarını kabul etmelidir.[140]

Sonuç olarak, bu çalışma Türk tarihçiliğinin henüz ilgi duymadığı bir alanı, uyuşturucu madde bağımlılığı ve bağımlılarını sosyal tarih çerçevesinde ele almak üzere kaleme alınmıştır. Bu çerçevede 19. yüzyılın sonlarından 20. yüzyılın ilk çeyreğine kadarki sürede keyif kültürünün tüketim maddeleri olarak afyon, esrar, morfin, eroin ve kokain üzerinde duruldu. Dikkat çekmek istediğimiz ilk nokta, bu maddeler ve kullanıcılarının yalnız tıbbın değil tarihin de konusu olabileceğiydi. Böyle bir perspektif bizi içeriği tıbbi ve uyarıcı bir tarzda kurgulamanın dışına taşıdı. Dolayısıyla okuyucu burada söz konusu madde kullanımının insanın fiziki ve ruhsal sağlığı üzerindeki zararlarının ayrıntılı bir anlatımını bulamayacaktır. Fakat hemen belirtelim ki bir tarih çalışması olması, maddelerin uzun tarihinin kronolojik ve statik bir tekrarını yapmak anlamına da gelmiyor. Hatta kimi zaman kronolojiyi oldukça zorlayan büyük sıçramalar olabildi. Ancak bu büyük ölçüde konunun doğasından kaynaklanıyor. Esasen muhtelif tarih verileri üzerinden bağımlıların sadece tıbbi değil duygusal, hukuki ve özel hikâyelerini bir araya getirmeye çalıştık. Ancak itiraf etmeliyiz ki bağımlıların doğrudan deneyimlerinin çok önemli olduğunu düşünsek de bu tür kayıtlara ulaşmak çok zordu. Dolayısıyla bu zorluk çalışmanın eksikliklerinden biri oldu. Fakat tamamen de yoksun sayılmayız. Elimizdeki sınırlı sayıdaki deneyim her ne kadar doktorların kayıtları üzerinden bize ulaşmış olsa da alternatif bir okuma imkânı sunmakta. Diğer taraftan toplumsal algı ve kanaatlere dair veri bulmakta çok daha şanslıydık. Bu veriler bir arada değerlendirildiğinde ise toplumun sıradan üyelerinin yanında Osmanlı ve erken Cumhuriyet seçkinlerinin yararsız, ahlaksız ve zararlı olarak görülenlere karşı kaygılarını bağımlılar üzerinden yakalama imkânı bulabildik.

[140] BCA 30.18.1.1-12.63.20

Kaynakça

Arşiv Belgeleri

BOA (Başbakanlık Osmanlı Arşivi)

Mühimme Defteri C. 5, 7.

A.MKT. Dosya No: 80, Gömlek No: 13.

A. MKT. MVL Dosya No: 5, Gömlek No: 89; Dosya No: 119, Gömlek No: 3.

BEO Dosya No: 52, Gömlek No: 3858; Dosya No: 110, Gömlek No: 8225; Dosya No: 136, Gömlek No: 10150; Dosya No: 152, Gömlek No: 11370; Dosya No: 4112, Gömlek No: 308331; Dosya No: 4287, Gömlek No: 321508.

C. ML Dosya No: 3, Gömlek No: 139.

DH. EUM. KLU Dosya No: 7, Gömlek No: 6.

DH. EUM. THR Dosya No: 22, Gömlek No: 19.

DH. EUM. 6. Şb. Dosya No: 53, Gömlek No: 51.

DH. İD. Dosya No: 46, Gömlek No: 13.

DH. MKT. Dosya No: 1900, Gömlek No: 91, 93; DH. MKT. Dosya No: 1902, Gömlek No: 50; Dosya No: 1923, Gömlek No: 28; Dosya No: 1994, Gömlek No: 7; Dosya No: 1994, Gömlek No: 7; Dosya No: 2612, Gömlek No: 46; Dosya No: 2851, Gömlek No: 20; Dosya No: 2883, Gömlek No: 92; Dosya No: 2910, Gömlek No: 51.

HAT Dosya No: 540, Gömlek No: 26681.

HR. HMŞ. İŞO Dosya No: 148, Gömlek No: 7.

MVL Dosya No: 655, Gömlek No: 7; Dosya No: 676, Gömlek No: 3.

BCA (Cumhuriyet Arşivi) 30.18.1.1-12.63.20; 30.10.00-180.244.11.

BCA (Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi)

30.18.1.1-12.63.20; 30.10.00-180.244.11.

Makale ve Kitaplar

Abdülaziz Bey, *Osmanlı Âdet, Merasim ve Tabirleri*, (Yayına Hazırlayan Kâzım Arısan-Duygu Arısan Günay), İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2000.

Anonim Osmanlı Tarihi (1099-1116/1688-1704), (Yay. Haz. Abdülkadir Özcan), Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2000.

Âşık Çelebi, *Meşa'ir üş-Şu'arâ or Tezkere of Aşık Çelebi*, G. M. Meredith-Owens, London, 1971.

Atabeyoğlu, Salâhaddin Enis, *Zaniyeler*, İstanbul: İletişim, 2011.

Atıl, Esin, *Levni ve Surname Bir Osmanlı Şenliğinin Öykusü*, İstanbul, 1999.

Baktır, Mustafa, "Afyon", *TDVİA*, C. 1, 442-443.

Beyânî Mustafa bin Carullah, *Tezkiretü'ş-Şuarâ*, (Eleştirmeli Baskıya Haz. İbrahim Kutluk), Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1997.

Dernschwam, Hans, *İstanbul ve Anadolu'ya Seyahat Günlüğü*, Çev. Yaşar Önen, Ankara: Kültür Bakanlığı, 1992.

Düzdağ, M. Ertuğrul, *Şeyhülislâm Ebussûd Efendi Fetvaları Işığında 16. Asır Türk Hayatı*, İstanbul: Enderun, 1983.

Emiroğlu, Kudret, *Gündelik Hayatımızın Tarihi*, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2015.

(Erdemir), Ayşegül Demirhan, "Geçmişte ve Günümüzde Esrar", *İstanbul Tıp Fakültesi Mecmuası*, (Ayrı Basım), 1979, C. 42, 10-19.

-----, *Afyon ve Tıbbi Etik*, Bursa: Güneş-Nobel Kitabevi, 1996.

Abdulkadir Erkal, "Divan Şiirinde Afyon ve Esrar", *A. Ü Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, Erzurum 2007, Sayı 33.

Evliya Çelebi Seyahatnâmesi (1. Kitap), (Haz. R. Dankoff-S. A. Kahraman-Y. Dağlı), İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2006.

Güçhan, Muzaffer Esat, *Morfin, heroin ve kokain iptilâları*, İstanbul Üniversitesi Tıp Fakültesi Dahili Hastalıklar, C. H. P. Konferanslar Serisi, 1940.

Gelibolulu Mustafa Âlî, *Künhü'l-Ahbâr'ın Tezkire Kısmı*, (Haz. Mustafa İsen), Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Yayını, 1994.

-----, *Mevâ'ıdü'n-Nefâis Fî Kavâ'ıdi'l-Mecâlis*, (Haz. Mehmet Şeker), Ankara: Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Yayınları, 1997.

Gündüz, Aka, *Ben Öldürmedim Kokain*, İstanbul: Akşam Matbaası.

Gürpınar, Hüseyin Rahmi, *Ben Deli miyim?*, İstanbul: Everest Yayınları, 2011.

İstanbul Kadı Sicilleri, İstanbul Mahkemesi 24 Numaralı Sicil (1138-1151/1726-1738), İstanbul: İSAM.

Kınalızade Hasan Çelebi, *Tezkiretü'Şuarâ*, (Haz. İbrahim Kutluk), Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1989.

Kısakürek, Necip Fazıl, *Bâbıâli*, İstanbul: Büyük Doğu Yayınları, 2015.

Miri Shefer-Mossensohn, *Osmanlı Tıbbı Tedavi ve Tıbbi Kurumlar 1500-1700*, İstanbul: Kitap Yayınevi, 2014.

Nâbî, *Hayriyye-i Nâbî*, (inceleme-Metin), (Haz. Mahmut Kaplan), Ankara: Atatürk Kültür Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, 1995.

Naima, *Târih-i Na'îmâ*, Haz. Mehmet İpşirli, Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2007, II.

Oğul Türk, Lutfi, (Tekirdağı Memleket Hastanesi Dahiliye Şefi), *Kokain Heroin*, Trakya Umumî Müfettişliği Köy Bürosu, İstanbul: Cemal Azmi Basımevi, 1936.

Onay, Ahmet Talât, *Açıklamalı Divan Şiiri Sözlüğü Eski Türk Edebiyatında Mazmunlar ve İzahı*, (Haz. Cemal Kurnaz), Ankara: Berikan Yayıncılık, 2013.

Özdemir, Fatih, "İstanbul'dan İnsan Manzaraları: Türk Romanında Beyaz Ruslar", *Çankaya University Journal of Humanities and Social Sciences*, 8/2 Kasım 2011, 215-262.

Öztürk, Metin, *Sıhhatî Çelebi'nin "Menâkıb-ı Mükeyyifât-ı Âlem" Risalesi Çerçevesinde 17. Yüzyıl İstanbul'unda Keyif Verici Maddeler,* Yüksek Lisans Tezi, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, Ankara, 2006.

(Şakar), Nazım Şakir-Rasim Ali, *Uyuşturucu Zehirlerin Zararları Hakkında Konferans*, 1933.

(Şakar), Nazım Şakir,"Alkolden Başka Zehirlerle Toksikomani (Uyuşturucu maddelerle) Klinik, Tedavi ve Mücadele", *Altıncı Millî Türk Tıb Kongresi*, Ankara: Kader Matbaası, 1935.

Sayers, David Selim, *Tıflî Hikâyelerinin Türsel Gelişimi*, Bilkent Üniversitesi, Türk Edebiyatı Bölümü, Ankara, Mayıs 2005.

Schivelbusch, Wolfgang, *Keyif Verici Maddelerin Tarihi*, Ankara: Genesis Kitap, 2012.

Songar, Ayhan, *Haşhaş Meselesi ve Türkiye*, İstanbul: Hareket Yayınları, 1974.

Tanpınar, Ahmet Hamdi, *Sahnenin Dışındakiler*, İstanbul: Dergâh Yayınları, 2014.

Tıflî Efendi Hikâyeleri, (Milli Kütüphane).

Ünsal, Süha-Göçmez, H. Murat, " Anadolu'nun Yerlisi: Haşhaş, Sakini Kenevir", *Kebikeç*, 18, 2004, 207-219.

Uyuşturucu Maddelerin Murakabesi Hakkında Kanun, Ankara, 1933.

(Uzman), Mazhar Osman, *Keyif Veren Zehirler*, Kader Matbaası, 1925.

-----, *Tababeti Ruhiye*, İstanbul: Kader Basımevi, 1941.

Öz: Bu çalışmanın konusu, Osmanlı İmparatorluğu ve Erken Cumhuriyet Türkiyesi'nde uyuşturucu madde bağımlılığı ve bağımlılarının tarihidir. Gerek bağımlılar gerekse karşıtlarının üzerinde anlaştıkları nokta, madde kullanımının kişiye büyük bir "haz, keyif" verdiğidir. Bu özelliği ile Türkçe literatürde keyif verici madde ifadesi daha eski ve daha uzun süre kullanılmıştır. Yazı, keyif kültürünün tüketim maddeleri olarak afyon, esrar, morfin, eroin ve kokain üzerinde durmaktadır. Amacımız bu maddeler ve kullanıcılarının yalnız tıbbın değil tarihin de konusu olabileceğini göstermektir. Fakat hemen belirtelim ki, bir tarih çalışması olması maddelerin uzun tarihinin kronolojik ve statik bir tekrarını yapmak anlamına gelmez.

Daha 19. yüzyıl başında madde kullanımı ahlakî bir mesele iken yüzyılın sonlarında tıbbın konusu haline gelmişti. Fakat tıbbî duyarlılığı da ahlakî algı ve kanaatler besledi. Nitekim Osmanlı'daki sağlıklı bir toplum kurma isteği Cumhuriyet Türkiyesi'nin doktorlarına güçlü bir miras olarak kalmıştı. Onların madde bağımlılığına dair kaygılarının ardındaki sebep, bağımlıları öncelikle tedavi edilmeleri gereken "ahlâk hastaları" olarak görmelerindendi. Bu öyle bir hastalıktı ki, kurbanlarının sonu hapishane, tımarhane veya mezardı.

Anahtar Sözcükler: Uyuşturucu madde, afyon, esrar, kokain, keyif kültürü, ahlak hastalıkları.

"Ask the Addict about the Pleasure of Opium": The History of Drug Addiction in the Ottoman and Early Republican Periods

Abstract: The subject of this work is the history of narcotic substance abuse and substance abusers in the Ottoman and Early Republican periods. The point of agreement of both those who are termed "addicts" and those who are opposed to the use of such narcotics is the belief that the use of these substances gives the user feelings of "pleasure" and "a high." Thus, for many years, the related literature in Turkish referred to such substances as "pleasure-giving substances." This pleasure-seeking culture revolved around such narcotics as opium, hashish, morphine, heroin, and cocaine. My aim in this study is to demonstrate that the topics related to these narcotics and their users are not only of interest to the realm of medicine, but are also important for their historical perspectives. However, we must also clarify that such a historical investigation does not imply that this work will provide a chronological and static recap of the long history of these narcotic substances.

While at the beginning of the 19th century the use of these substances was viewed from the perspective of ethics and morals, by the end of the century, it had become the subject of medicine. Despite this, this medical perspective was still nourished by generally espoused beliefs of ethical and moral correctness. As a matter of fact, Republican era physicians had inherited the strong Ottoman aspiration to establish a healthy population. The underlying reason for their concerns about substance addiction and their wish to treat this was their belief that such addiction was a "disease of immorality," and the end results of this disease would be that of being sent to prison, mental institutions, or death for its victims.

Keywords: Narcotics, opium, hashish, cocaine, culture of pleasure-seeking, diseases of immorality.

Kitâbü'l-Haşâiş'ten bir kök haşhaş.

Eski Sol Üzerine Yeni Notlar...

"Sol"a Açık Bir Edebiyat Dergisi: *Hamle* (1940)

M. Bülent VARLIK*

1940 ortalarında yayın hayatına başlayan ve sadece 5 sayı çıkabilen *Hamle*, döneminin önemli dergilerinden biridir.

I. Derginin Yayınlanışı

Başta Almanya olmak üzere bazı Avrupa ülkelerinde felsefe ve güzel sanatlar üzerine çalışmalarda bulunan, Nâzım Hikmet'in yakın akrabası Celâleddin Ezine[1], II. Dünya Savaşı'nın başlaması üzerine Türkiye'ye döner. Önceleri Hilmi Ziya Ülken'in çıkardığı *İnsan* dergisinin çevresinde yer alır. Bunun sonucu olarak dönemin aydınları ile olan ilişkisini geliştirir. Bu arada Ülken'in asistanı olan Hasan Tanrıkut ile de tanışır. Tanrıkut, ilginç bir kişidir. Özellikle üniversite çevresindeki "ilerici" kişileri tanımakta; ayrıca, pek çok kişinin dergi yayınlamak için "izin" alamadığı bir dönemde elinde bazı dergilerin isim hakkını bulundurmaktadır.

* İktisatçı, mbvarlik@gmail.com

1 Celâleddin Ezine (1901- 6 Ocak 1972): Yazar. İstanbul'da doğdu. Galatasaray Lisesi'nin ilk kısmını okuduktan sonra Almanya'ya gitti. Heidelberg ve Leibzig üniversitelerinde felsefe, Paris Siyasal Bilimler Yüksek Okulu'nda iktisat okudu. Yurda döndükten sonra yabancı şirketlerde çalıştı. *Cumhuriyet*, *Tasvir-i Efkâr* ve *Hürses* gazetelerinde yazdı. Oyunları *Yakup ve Ötekiler* (1938) ve *Bir Misafir Geldi* (1939); gezi notları *Amerika Mektupları* (1940) ve *Harp İçinde Avrupa* (1944) adıyla yayınlandı.

Devlet Nüshası

HAMLE

EDEBİYATDA - SANATDA - FİKİRDE - İLİMDE

Müessisi

CELÂLEDDİN EZİNE

Sayı : 1 - Cild : 1 Ebüssuut cad. No. 88 - İSTANBUL Ağustos 1940

İÇİNDEKİLER

Önsöz	Celâleddin EZİNE
Üç Şiir	Sabahaddin KUDRET
Bedii Ahlâk Nazariyesinin Amelî Değeri ...	Hasan TANRIKUT
Türk Humanizmasının İzahı	Celâleddin EZİNE
Kurtuluş (Şiir)	Celâl SILAY
Theokritos'un İdilleri (Grekçeden Tercüme)	Oktay KAZANLI
Fransa İçin Şiir 1940	Asaf Hâlet ÇELEBİ
Şairane İnekler (Nesir)	» » »
Schopenhauer	Talât Hamdi CENT
Sulh (Şiir)	H. İ. DİNAMO
Bir Mecmua İdarehanesinde	Hüseyin Hulki
Kanun Önünde (Franz Kafkadan)	Neriman KURTBAY
Li-Tay-Pe'nin Bir Şiiri	Celâleddin EZİNE
Mehmed Nâzım Paşanın Bir Nesri	C. E.
Onlar Geldi (Şiir)	Suphi TAŞHAN
Aptal (Yugoslavcadan Tercüme)	Avni AKSOY
Durumlar	Hasan TANRIKUT
Şiirler	Fezâ GÜRSEY
Üç gün ve Bir Cinayet (Hikâye)	Sabahaddin KUDRET
Mehmed Akif (Tenkid)	Doğan RUŞENAY
Aktüalite	H. T.

Celâleddin Ezine de Hasan Tanrıkut ile birlikte bir dergi çıkarmaya karar verir. Dergi ile doğrudan bir bağlantısı olmayan Abidin Nesimi yaşananları şöyle anlatır:

> İlerici-toplumcu gençlerin yazılarını yayınlayabileceği hiçbir yayın organı ortada yoktu. Celaleddin Ezine ilerici, toplumcu bir gençlik potansiyeli olduğunu bildiğinden bunları bir arada toplamayı düşündü. Bunun için de bir günlük gazete, bir de haftalık dergi çıkarmayı tasarladı. Genç kuşağı örgütleme konusunda Hasan Tanrıkut'tan, finansman işinde İlhan Bayramoğlu'ndan yararlanmayı tasarladı. Hasan Tanrıkut ve İlhan

> Bayramoğlu işi memnunlukla kabul ettiler. Hasan Tanrıkut ilerici-toplumcu tanıdığı gençleri buldu. …
>
> … konu bir matbaa satın almak ya da bir matbaa kurmak şekline girmişti. O dönemlerde bir matbaa kurmak nesnel koşullar yüzünden olanaksız denecek kadar zordu. Çünkü savaş başlamış, yollar kapanmıştı. Devletten böyle bir izin almak zorlaşmıştı. Bu yüzden mevcut matbaalardan birini satın almak zorunluydu. O tarihlerde (1940) İsmet İnönü, Yunus Nadi'ye son derece içerlemiş, *Cumhuriyet* gazetesini kapattırmış ve matbaada başka bir gazete basılmasına izin vermemişti. Bu suretle de Cumhuriyet matbaası çalışmıyor durumdaydı. … Yunus Nadi matbaasını satmaya hazırdı. İlhan Bayramoğlu ile bu konuda ilk konuşmaları yapmışlar ve bir anlaşmaya varmışlardı. Günlük bir gazete çıkarmaya hazırlık olmak üzere haftalık bir dergi çıkarmayı kararlaştırdılar. Babıâli'de bir idarehane tuttular, "Hamle" dergisini çıkarmaya başladılar.[2]

Hamle'nin yazarlarından Hasan İzzettin Dinamo da yaşadıklarını şöyle anlatır:

> Hasan Tanrıkut, Küllük Kahvesi'nde bir öğle sonu beni buldu:
>
> "Hasan Bey, bir idarehane tutmak üzereyiz. Meserret Kahvesi'nin altından geçen sokağın hemen başındaki handa".
>
> Sevindim. Pir aşkına çalışacağımız yeni bir edebiyat köşesi açılmıştı. …
>
> … İdarehaneye vardığımda arkadaşlar toplanmıştı. … Biz oturmuş, öteden beriden konuşurken birden kapı açıldı. İçeri uzunca boylu, yakışıklı, balık eti gövdeli, ak yüzlü, mavi gözlü, mavi ceketli, ak pantalonlu, karnı hafifçe dışarlak, bastonlu (sanırım gümüşten), otuz beş-kırk yaşlarında gözü dolduran bir adam girdi. Bu Celalettin Ezine'ydi.
>
> Hepimiz, her zaman arkadaşlara ayağa kalktığımız gibi, ona da kalktık. Tanrıkut, hepimizi ona tanıttı. Bize de, daha önce, onun üstüne bir yığın bilgi aktarmıştı. Birkaç tiyatro oyunu yazıp bastırmış olan Celalettin Ezine, şimdiye dek uzun süre Avrupa'da yaşamış, para yemiş, ister istemez epeyce de kültürlenmişti. Konuşurken kendine ne kerte güvendiği anlaşılıyordu. Çalımı yoktu. Hitler Avrupa'yı allak bullak edince, o da pek çok yabancı gibi yurduna savuşmuştu. Sol'lukla hiçbir ilgisi yoktu. Sol'luğun yanından bile geçmemişti. Açıkça görülen bir erdemi vardı: Liberal Fransız burjuva kültürüyle yetişmiş her Türk aydını gibi hoşgörü sahibiydi. Faşist değildi ya, gerisi bize vızgelirdi. …
>
> Patronumuz, hemen çantasından çıkardığı iki tiyatro oyununu hepimize imzaladı. …
>
> Ezine, şöyle bir şey anlattı:
>
> 'Valâ Nurettin'e *Hamle* diye bir dergi çıkaracağımızı, buna ünlü genç şairlerle yazarların yazacağını söyledim. Valâ'ya, adlarınızı birer birer söyle-

[2] Abidin Nesimi; *Yılların İçinden*; ss: 184-185.

> dim. O bana bunlar üstüne herhangi bir şey söyleyeceğine, salt dudaklarını büzerek yanıt verdi'.
>
> …
>
> Hasan Tanrıkut, harıl harıl çalışarak dergiyi tezgâhladı. Birinci sayı çıktı. Herkes, acaba, ne gibi bir atılımdır diye bunu alıp okumaya çalıştıysa da gerisiyle ilgilenmedi. Gerçekten de bunda yeni denecek bir şey yoktu. Düşünüş bakımından bizim daha önceki dergilerimizden ileri değildi.[3]

Aynı günlerde yayınlanan *Küllük* dergisinde yer alan bir eleştiri Dinamo'nun "düşünüş bakımından bizim daha önceki dergilerimizden ileri değildi" görüşünü destekler niteliktedir. *Küllük*'ün "Fasa Fiso" başlıklı köşesinde yer alan yazıda şu görüşlere yer verilmektedir:

> '*Hamle* - müessisi: Celâlettin Ezine' isimli yeni bir mecmua çıktı. Daha çıkışının ikinci günü, ikinci tab'ı yapıldı. Aradan üç, beş, on gün geçti, fakat henüz üçüncü, beşinci, onuncu tabıları çıkmadı. Bu cidden acınacak bir haldir. Zira, '*Hamle*-müessisi: Celâlettin Ezine' mecmuasını okumamak hakikaten büyük bir noksandır. Baş yazısında '*Hamle* - müessisi: Celâlettin Ezine' mecmuanın programını şöyle tesbit ediyor: 'Ahenksizlik ahengimiz olacaktır'.
>
> Filhakika '*Hamle* - müessisi: Celâlettin Ezine'de *Hamle* mecmuasının müessisi Celâlettin Ezine'nin imzasına ön kapakta beş, bu kapağın içinde bir, birinci sahifede iki, üçüncü sahifede bir, altıncı sahifede bir, onuncuda bir, yirmi ikincide bir, yirmi üçüncüde C. E. şeklinde iki olmak üzere ondört defa tesadüf ediyoruz. Bundan başka birkaç muharririn de aynı nüshada müteaddit imzalarını gördük. Fakat Celâlettin Ezine belki kızar, onları müessesesinden atar diye kimler olduğunu söylemiyeceğiz.
>
> Lâkin diyeceksiniz, kendisi görmez mi? Emin olunuz görmez. Onun kendinden başkasını görmeğe tahammülü yoktur.[4]

İşin ilginç yanı, bu eleştirinin yazıldığı *Küllük* dergisinin yazı kadrosunda aynı zamanda *Hamle*'de de kalem oynatan Asaf Hâlet Çelebi, Baha Dürder, Doğan Ruşenay [Hasan Tanrıkut], H. İ. Dinamo, Sabahattin Kudret [Aksal] ve Suphi Taşhan gibi yazarların olmasıdır.

II. Biçimsel Özellikler

Müessisi Celâleddin Ezine, sahibi ve neşriyat müdürü Hasan Tanrıkut ve mesul müdürü Şahabettin Suntekin olan *Hamle*'nin ilk sayısı Ağustos 1940'da yayınlanmıştır. Derginin alt başlığı "Edebiyatta-Sanatda-Fikirde-İlimde" ifadesini taşımaktadır. Yazılı bir kayıt olmamakla birlikte Hasan İzzettin Dinamo, derginin idarehanesinin kendisi tarafından yönetildiğini ileri sürmektedir[5]. 20x26

---

[3] Hasan İzzettin Dinamo; *İkinci Dünya Savaşı'ndan Edebiyat Anıları*, ss: 27-31, 109.

[4] "Fasa Fiso/Hamle-Müessisi: Celâlettin Ezine", *Küllük*, No: 1, Eylül-1940, s: 15. Ayrıca bkz: Nevzad Sudi; *Küllük Anıları*, s: 75.

[5] Hasan İzzettin Dinamo; *a.g.e.*, s: 111.

HAMLE

EDEBİYATDA - SANATDA - FİKİRDE - İLİMDE

Müessisi

CELÂLEDDİN EZİNE

Sayı: 1 - Cild: 1 Ebüssuut cad. No. 88 - İSTANBUL Ağustos 1940

BİR ÖN SÖZ...

Celâleddin EZİNE

..... yazmak intişar eden her yeni mecmua için mutattır. «Hamle» de bu âdete boyun eğecek. Mecmuanın maksadını izah etmek, programını tasrih etmek demektir. Türk san'at ve tefekkür âleminde, Meşrutiyetten beri intişar eden risalelerin hepsi bir maksadı istihdaf ettiler. Klâsik, romantik, realist, humanist, dadaist gibi sonu «ist» ile biten bir takım ideolociya'ları kendilerine prensip edindiler. Mefkûrelerinden mülhem, sistemlerine uygun proğramları, beyannameleri vardı. Yalnız bir zümreye hitap edişleri ve bir «kısım münevver» in mecmuası olarak kalmaları bu sebeplerden ileri gelmiştir.

«Hamle», sonu «ist» ile nihayet bulan kelimeleri bir proğram olarak değil, fakat kıymetleri adesesinden gördüğünden dolayı ve «zümre sistem» ini, yani bir «kısım münevver» in mecmuası olmağı reddettiği için, beyannamesi yoktur. Maksadı, her münevverin yazabileceği, her münevverin okuyabileceği risale olabilmektir. «Her münevver» dediğimiz zaman; ne romantik yazanı, ne realist düşüneni, ne de futurizma'ya iman edeni anlıyoruz. Bize göre «her münevver»; cevheri, kıymeti, kültürü olandır. Edebi mektepleri, mefkûrelerin şekillerini değil, fakat fertlerin istidatlarını ve kıymetlerini istihdaf ediyoruz. Vasat bir mühendis, orta bir doktor, fena bir avukat bize yabancı gelmez. Fakat vasat bir mütefekkir, orta bir edip, fena bir şairin mevcudiyetini inkâr ediyoruz.

Fikir ve san'atta varlık kudretli ve büyüktür. Yahut hiç bir zaman varlık olamamıştır. Mütefekkir, edip ve şairin vasatı, ortası, fenası yoktur; ancak mükemmeli vardır. Şeklinde ebedî san'atın ifadesini görmediğimiz futurist bir manzumeyi, eğer cevherinden mülhem ve varlığına müstenit ise, tam ölçülü ve ahenkli mısralara tercih etmekte bir an tereddüt etmiyoruz.

İzah edelim: Mecmuamızın bu sayısında Asaf Halet Çelebinin bir şiir ve bir nesirini, Doğan Ruşenay'ın «Mehmet Âkif» hakkında dinamik bir tenkidini okuyacaksınız. Ancak neoklasizma'nın, yeni ve hakiki bir hareketin pişdarı olabileceğine inandığımız için, Çelebi'nin şiir ve nesri bize göre orijinal değil, fakat tuhaf ve gariptir. Doğan Ruşenay'ın tenkid yazısile hemfikir değiliz. Bizce, münekkidin iddia ettiği gibi «Mehmet Âkif» müellifi 450 sahifelik bir hatırat hasbihali değil, fakat ciddî tetkik mahsulü bir eser yaratmıştır. Lâyık olduğu büyük rağbeti bulamıyan bu kitap, garp dillerinde yazılmış bir çok biografiya'ların fevkindedir. Üslûbu orijinal ve şahsına münhasırdır. Hele münekkidin, şair Mehmet Âkif hakkındaki fikirlerine hiç iştirâk etmiyoruz. Aruzla ilk «bizim Türkçe» mizi konuşan bir kahramanı ve hayatta olduğu kadar nazımda da sırtı yere gelmemiş bir pehlivanı ceffelkalem inkâr etmek aklımızdan bile geçmez. Aleksandrin'lerin Verlaine'i, George'si ne ise; bizim arzumuzun Mehmet Âkif'i de odur.

O halde bu gibi yazılarla teşriki mesaî nasıl kabil olabildi, diye soracaklara şu cevabı vereceğiz: Âkif'e inandığımız kadar, Çe-

HAMLE

EDEBİYATDA - SANATDA - FİKİRDE - İLİMDE

Müessisi

CELÂLEDDİN EZİNE

Sayı: 4 - Cild: 1 Ebüssuut cad. No. 88 - İSTANBUL İkinciteşrin 1940

Hamle Büyük Millet Bayramını tebrik eder

İNÖNÜ Türk Birliğinin Timsalidir.

Cumhuriyetin Manası

Osmanlı İmparatorluğundan Cumhuriyete intikal; Şarktan Garba, idealizmden realizme intikal demektir. Boydan boya değişen bir sosyal hayatın ve dünya görüşünün ifadesi demek olan Cumhuriyet en gerçek mâna ile bir Türk rönesansıdır. Rönesansımızın başlangıcını Üçüncü Selim devrine kadar çıkaranlar var. Bu fikir nazari tetkiklerde bir mâna ifade edebilir. Fakat realite karşısında Selim III. ün ıslahatı, Tanzimat devrinin idarei maslahatcı siyaseti - Şarkla Garbı telif etmek imkânsız cehdi - muvaffakiyetsiz ve yavan bir görünüşle sırıtır. Tanzimatla başlayıp Ziya Gökâlp ile devam eden telifci siyaset meyli bu vatan için hiç bir vakit faydalı olmadı. Bunun içindir ki Cumhuriyet Şark zihniyetine en kat'î darbeyi indirmekte ve müstakil - telifci olmıyan - bir siyaset gütmekte tereddüt etmedi. 17 yıl içinde başardıklarımızı herşeyden evvel bu yolunu bulmuş siyasete medyunuz.. Fertlerin olduğu gibi milletlerin de bir kendini bulmuş ve anlamış olmak (şahsiyet) hali vardır. Şahsiyete ulaşılmadıkça ferdin büyük iş yapması ne kadar imkânsız ise, kendine hâs bir siyaset idrak etmedikçe de bir milletin büyük iş yapmasına imkân verilemez. 17 inci yılını kutladığımız Cumhuriyet kendini bulmuş olmak mazhariyetinin eseridir.

cm. ebadında olan dergi, Ezine’nin satın almaya çalıştığı Cumhuriyet Matbaası’nda basılmıştır. Derginin fiyatı 15 kuruş olarak belirlenmiştir. Derginin 5. sayısı “ölümünün 667’nci yıldönümü münasebetiyle Mevlâna sayısı” olarak hazırlanmış, ilk sayfada Mevlana’nın Asaf Hâlet Çelebi tarafından kaleme alınmış Farsça bir şiirinin klişesi basılmıştır.

Derginin bazı sayılarında yazarların kitaplarının ilanı yapılmış; arka kapakta bir sigorta şirketinin reklamı yayınlanmıştır[6].

III. Yayın Politikası

Derginin yayın politikasını Celâleddin Ezine alışılmışın dışında uzun olan “Bir Ön Söz…” başlıklı “sunuş” yazısında şöyle açıklar:

> … yazmak intişar eden her yeni mecmua için mutattır. “Hamle” de bu âdete boyun eecek. Mecmuanın maksadını izah etmek, programını tasrih etmek demektir. Türk san’at ve tefekkür âleminde, Meşrutiyet’ten beri intişar eden risalelerin hepsi bu maksadı istihdaf ettiler. Klâsik, romantik, realist, humanist, dadaist gibi sonu “ist” ile biten bir takım ideolociya’ları kendilerine prensip edindiler. Mefkûrelerinden mülhem, sistemlerine uygun programları, beyannameleri vardı. Yalnız bir zümreye hitap edişleri

[6] *Hamle*’nin tam koleksiyonu 1970 SB 584 kayıt numarası ile Ankara Milli Kütüphane’de ciltli olarak bulunmaktadır. Ancak, nedense cildin sonuna 1968’de Erzurum’da yayınlanan ve aynı adı taşıyan başka bir derginin ilk sayısı da eklenmiştir!

ve bir "kısım münevver"in mecmuası olarak kalmaları bu sebeplerden ileri gelmiştir.

"Hamle", sonu "ist" ile nihayet bulan kelimeleri bir program olarak değil, fakat kıymetleri adesesinden gördüğünden dolayı ve "zümre sistem"ini, yani bir "kısım münevver"in mecmuası olmağı reddettiği için, beyannamesi yoktur. Maksadı, her münevverin yazabileceği, her münevverin okuyabileceği risale olabilmektir. "Her münevver" dediğimiz zaman; ne romantik yazanı, ne realist düşüneni, ne de futurizma'ya iman edeni anlıyoruz. Bize göre "her münevver"; cevheri, kıymeti, kültürü olandır. Edebî mektepleri, mefkûrelerin şekillerini değil, fakat fertlerin istidatlarını ve kıymetlerini istihdaf ediyoruz. Vasat bir mühendis, orta bir doktor, fena bir avukat bize yabancı gelmez. Fakat vasat bir mütefekkir, orta bir edip, fena bir şairin mevcudiyetini inkâr ediyoruz.

Fikir ve san'atta varlık kudretli ve büyüktür. Yahut hiçbir zaman varlık olamamıştır. Mütefekkir, edip ve şairin vasatı, ortası, fenası yoktur; ancak mükemmeli vardır. Şeklinde ebedî san'atın ifadesini görmediğimiz futurist bir manzumeyi, eğer cevherinden mülhem ve varlığına müstenit ise, tam ölçülü ve ahenkli mısralara tercih etmekte bir an tereddüt etmiyoruz.

İzah edelim: Mecmuamızın bu sayısında Asaf Halet Çelebi'nin bir şiiri ve bir nesirini, Doğan Ruşenay'ın "Mehmet Âkif" hakkında dinamik bir tenkidini okuyacaksınız. Ancak, neoklasizma'nın, yeni ve hakikî bir hareketin pişdarı olabileceğine inandığımız için, Çelebi'nin şiir ve nesri bize göre orijinal değil, fakat tuhaf ve gariptir. Doğan Ruşenay'ın tenkid yazısile hemfikir değiliz. Bizce, münekkidin iddia ettiği gibi "Mehmet Âkif" müellifi 450 sahifelik bir hatırat hasbihali değil, fakat ciddî tetkik mahbsulü bir eser yaratmıştır. Lâyık olduğu büyük rağbeti bulamıyan bu kitap, Garp dillerinde yazılmış birçok biografiya'ların fevkindedir. Üslûbu orijinal ve şahsına münhasırdır. Hele münekkidin, şair Mehmet Âkif hakkındaki fikirlerine hiç iştirâk etmiyoruz. Aruzla ilk "bizim Türkçe"mizi konuşan bir kahramanı ve hayatta olduğu kadar nazımda da sırtı yere gelmemiş bir pehlivanı ceffelkalem inkâr etmek aklımızdan bile geçmez. Aleksandrin'lerin Verlaine'i, George'si ne ise; bizim aruzumuzun Mehmet Âkif'i de odur.

O halde bu gibi yazılarla teşriki mesaî nasıl kabil olabildi, diye soracaklara şu cevabı vereceğiz. Âkif'e inandığımız kadar, Çelebi ve Ruşenay'a da inanıyoruz. Bizden başka düşünebilirler, ne ehemmiyeti var, demek ki kıymet ve cevherleri vardır.

"Hamle"de bu gibi zıd fikirlere sık sık rastlayacaksınız. Ahenksizlik, ahengimiz olacak. Sekter hükümleri, doktrin'lere bağlı fikirleri yırtıyoruz. Edebî inhisar eski bir mutlakiyet saltanatı kadar çürüdü. Fikirde yeni nizamın bayrağını açıyoruz.

Edebiyatı, patron-ferdi fikir ve hüküm inhisarından kurtarmak için "Hamle"yi çıkarıyoruz.

* * *

Yukarıdaki düşüncelerle edebiyatımızda fikir, tarz ve şeklin hürriyetini ilân ederken, "eski"lere olan saygımızı da söylemeliyiz. "Eski"leri inkâr etmek şöyle dursun; bilâkis hakikî yeniliğin garabette olmadığına, fakat bir Fuzulî'nin, bir Şeyh Galip'in edebiyatımıza bugünkü çeşnisini verebilen; onların muhayyele, imaj ve vüs'atine zamanımızın istihalesini perçinleyebilen "taze"likte olduğuna kanaatimiz var.

Fakat eskinin yenisi; yeninin de eskisi vardır.

Bay Yakup Kadri, Bayan Halide Edip, ve... ve Recai Zade Ekrem Beyefendinin hokkalarını artık frijider dolabında bile muhafaza edemiyecek hale geldik. Eskidiler. Kadın şapkası gibi, modaya tâbi fiyango ve renk hünerbazları, modaları sürdükçe yaşarlar.

Peyami Safa, Nazım Hikmet, hatta Halit Ziya; ağdalı üslûbuna rağmen; hâlâ roman tekniğinde aşamadığımız Halid Ziya; dimdik duruyorlar. Yenidirler.

Frenklerin Musset'sinin, Hugo'sunun Daudet'sinin isimlerini elli sene sonra unutacağız. Fakat Shakespeare, Rilke, Proust'un damgalarını asırlar taşıyacak.

Eskilik ve yenilik ne fikirde, ne görüşte, ne şekilde, ne de tarzdadır. Peyami Safa ve Nazım Hikmet ayrı ayrı kültürlere inanan; görüşleri başka, tarzları zıd, fikirleri aksi iki yazıcı tipidirler. Ne ehemmiyeti var! Demek ki her ikisi de, fert, cemiyet ve kâinat istihalelerini benliklerinde yoğurabilmiş ve "güzel" eserleri verebilmiş insanlardır. "Güzel" başlı başına bir mâna ifade etmez. Ferdin zevkine göre değişen bir bukalamuna benzer. Ancak cemiyetin süzgeçinden geçip, dünya tenkidinin gözünde eskimediği gün "güzel eser", "taze eser"dir.

Biz eskilik ve yenilik davasını bu şekilde anlıyoruz.

"Hamle"yi, fikrin frijider dolabında muhafaza edilebilecek bir nesne olduğuna inanmadığımız için çıkarıyoruz.

* * *

"Eser"in bizim nazarımızda "taze" olması beynelmilel kıymetini ifade etmez. Ölçüsü dünya pazarındadır. Birbirimizi medhü sena ederek göklere çıkarabiliriz. Fakat tam ayar ve vezin bizim rüşvet terazimizde değildir. Hakikî ve orijinal eserin kıymeti dünya pazarında ölçüldüğü için, imtihanını da dünya tenkidinin huzurunda geçer.

Halbuki Türk hudutlarının dışında tek muharririmizin ismini bilen Frenge rast gelemezsiniz. Hele Avrupa'nın ötesinde, Türk edebiyatının mevcudiyetinden bile bîhaberdirler. Sonra bir Bulgar Vasov'u Paris kitapçılarının vitrinlerinde, bir Yunanlı Kanelopulos'un şiirlerini Berlin kütüphanelerinde, bir Romanyalı Strati'nin eserlerini Amerika'nın garlarında bi-

le bulabilirsiniz. Frenkçeye tercüme edilmiş eserlerimiz bertaraf, Türkçe asılları, müsteşrikleri bile alâkadar etmiyor. Dünyanın en büyük kütüphanelerinden sayılan Vashington millî kütüphanesinde Türk edebiyatı deyince, elinize üç broşür sıkıştırıveriyorlar.

Halbuki klasiklerimizden, Tanzimatçılardan, Serveti Fünuncülardan, Fecriâticilerden, Yeni Mecmuacılara kadar bir çok edip ve şairlerimizin eserleri Frenk dillerine tercüme edildi. Hangisi salâhiyet sahibi bir Frenk münekkidinin tenkidine mazhar olabildi? Hangisi malını dünya pazarında satabildi? Aramızdaki şöhretler, kör edebiyatımızın şaşı mahsullerinden başka bir şey değildir. İşin asıl elim tarafı kendi kendimizi aldatmamızdadır. İstediğimiz kadar varlık iddiamızı haykıralım; beynelmilel olmıyan bir edebiyat mevcut değil demektir.

Edebiyatımızın beynelmilel olamayışının sebebini ırkımızda aramak hatadır. Türk ırkının inkâr edilemiyen génie'si vardır. Her sahada dâhiler yetiştirmiştir. İbni Sina, Mevlâna Celâleddin Rumi, Sımavneli Bedreddin, Hoca Nasreddin, Fatih, Mimar Sinan, Kanunî Süleyman, Barbaros, Büyük Reşit Paşa, Atatürk, İsmet İnönü… gibi isimler beynelmilel deha listesinin başında gelirler.

Geçen edebî nesillerin verimleri, yıllarca bir varlık sanılan şöhretler tam semereyi veremediler. Türk edebiyatı beynelmilel olamadığı için muvaffak olamadı. Genç neslin en kıymetli istidatlarını –tekrar ediyoruz: mezhep, mülâhaza, fikir, tarz, şekil nazarı itibara almaksızın- bir araya toplamak arzusunda olan "Hamle" beynelmilel Türk yazıcısını yetiştirebilecek yolları aramak için çıkıyor.

* * *

Edebiyatımızın bütün çoraklığına rağmen burnumuz Kaf dağındadır. Kendimizi dev aynasında görüyoruz. Aramızdan her hangi birimizin aklına estiği gün, her hangi bir muharririn dehasını uzun bir makale ile teşrihe çalışıyoruz.

Büyük tracedejia şairlerinden Schiller'e, hayranlarından biri: "Büyük dâhimiz!" diye hitap etmiş. Schiller: "Aman susunuz", demiş, "Goethe işitmesin. Onun yanında ben neyim? Deha, ulu orta savrulan tavuk yemi değildir…".

İçimizde öyle edip ve şairler tanıyoruz ki, daha klasik tahsillerini bitirmeden, bir ecnebi diline vâkıf olmadan, Şark ve Garp kültürlerinden tamamile bîhaber oldukları halde, dâhilik iddiasındadırlar. Dünya edebiyatını elesek yirmi tane dâhiyi güç çıkarırız. Deha, Sandal bedesteninde, arttıranın üstünde kalan emtia değildir.

"Hamle" bu fuzulî hayranlığın önüne geçmek için çıkıyor.

* * *

> Tarihimiz, coğrafî vaziyetimiz, içtimaî ananelerimiz, lisanımız bizi Şark ve Garbın arasına sıkıştırdı. Kökümüz Şark'ta, örneğimiz Garptedir. Tanzimattan beri, birinden diğerine göç ediyoruz.
>
> Mazimiz İslâm-Türk harsidir. Humanist-Hıristiyan kültürü istınadımız olacak molozunu ve cevherini tefrik edebilmek için geldiğimiz yolu ve gittiğimiz yolu bilmeliyiz. Dünya edebiyat ve fikriyatının bütün eserleri dilimize tercüme edilmemiştir. Edilenler de mevcudun asgarîsidir. Dilimizde ise örnek alacağımız bir roman veya hikâye daha yazılmamıştır. Frenk örneklerinden istianeye mecburuz. Bir Garp diline vâkıf olmıyan bir Türk mütefekkiri yahut romancısı tasavvur edemiyoruz.
>
> Onun için "Hamle" son sahifesinde ilân ettiği ecnebi diller kursunu açıyor.
>
> Şimdiye kadar neşrolunan edebî mecmuaların ekserisinin hedefi fikirde inkılâptı. Biz inkılâbı değil, fakat "olanın" kemale erişmesini istiyoruz.
>
> Bu da ön sözün son sözüdür.[7]

Bu uzun önsözden de anlaşılacağı gibi Ezine, oldukça liberal bir çizgi benimsemiş, derginin sayfalarını başta toplumcu niteliğe sahip olanlar olmak üzere pek çok yazara açmıştır[8].

IV. Yazarlar

Hamle'de imzası en fazla görülen yazarlar; Celaleddin Ezine, Hasan Tanrıkut, Asaf Hâlet Çelebi, Hasan İzzettin Dinamo, Feza Gürsey[9], Sabahattin Kudret Aksal[10], Suavi Koçer, Hüseyin Hulki, Halit Asım Demirsoy[11], Rıfat Ilgaz, Abdülkadir Karahan, Bedri Noyan[12] ve Suphi Taşhan'dır. Bazı yazılarda görülen "C.E." ve "H.T." inisiyalleri büyük olasılıkla sırasıyla Celâleddin Ezine ve Hasan

---

[7] Celâleddin Ezine; "Bir Ön Söz…", *Hamle*, No: 1, Ağustos-1940. ss: 1-3.

[8] Vedat Günyol; *Sanat ve Edebiyat Dergileri*, s: 48'de "Celâlettin Ezine'nin yönettiği *Hamle* dergisi de, kısa soluklu, 5 sayılık yaşamında, yeni edebiyat akımının güçlü kalemlerini biraraya getirir" demektedir.

[9] Feza Gürsey (1921-1992): Türkiye'nin fizik ve matematik alanında yetiştirdiği en büyük bilim adamlarından. Galatasaray Lisesi'ndeki yıllarında edebiyat ile uğraştı, daha sonra tamamıyla bilime yöneldi.

[10] Sabahattin Kudret [Aksal] (1920-1993): İstanbul Üniversitesi Felsefe bölümünü bitirdi. *Varlık* ve *Küllük* dergilerinde yazdı. Şiir, öykü ve tiyatro alanında çok sayıda eseri bulunmaktadır.

[11] Halit Asım Demirsoy (1918, Burdur-1941, İstanbul): Antalya'da arkadaşlarıyla birlikte *Çağlayan* dergisini çıkardı. Şiirleri *Çağlayan*, *Hamle*, *Varlık* dergilerinde yayımlandı. Tek şiir kitabı *Ömür* ölümünden bir yıl önce yayınlandı.

[12] Bedri Noyan (1912-1997): Serez'de doğdu. Tıp Fakültesi'nde okudu. 1960'dan sonra Bektaşilikte en yüksek makam olan dedebabalık görevini üstendi. Özellikle tasavvuf üzerine çok sayıda eseri bulunmaktadır.

Tanrıkut'a aittir. Hasan Tanrıkut bazı yazılarında Doğan Ruşenay mahlasını da kullanmıştır[13].

V. Derginin Kapanışı

Derginin 3. sayısının arkasında müessisi İlhan Bayramoğlu, başmuharriri Celâleddin Ezine ve imtiyaz sahibi/umumî neşriyat müdürünün Hasan Tanrıkut olduğu; "yeni neslin yevmî, siyasî gazetesi" olan *Gün*'ün kısa bir zaman sonra yayınlanacağını açıklayan bir duyuru yayınlanmıştır. H. İ. Dinamo, bu gazetenin faşizm propagandası yapmak amacı ile çıkarılmak istendiğini ve yapılan girişimin hükumet tarafından engellendiğini uzun uzadıya anlatmaktadır[14]. *Gün* gazetesi girişiminden sonra *Hamle* dergisi de kapanmıştır.

VI. Açıklamalı Bibliyografya

Abdullah Cevdet; "Dil-mesti-i Mevlâna", No: 5, Birincikânun-1940, ss: 9-10.

[Aksal], Sabahattin Kudret; "Gece", No: 1, Ağustos-1940, s: 3, [şiir].

[Aksal], Sabahattin Kudret; "Gidiyorum", No: 1, Ağustos-1940. s: 3, [şiir].

[Aksal], Sabahattin Kudret; "Bir Gün, Bir Akşam Vakti", No: 1, Ağustos-1940, s: 3, [şiir].

[Aksal], Sabahattin Kudret; "Üç Gün ve Bir Cinayet",No: 1, Ağustos-1940, ss: 25-27, [öykü].

"Aktüalite", No: 3, Birinciteşrin-1940, s: 32.

[Beyatlı], Yahya Kemal; "Şevk", No: 5, Birincikânun-1940, s: 14, [şiir].

Bürün, Vecdi Hayri; "Denizden Üç Görünüş", No: 4, İkinciteşrin-1940, s: 27, [şiir].

C. E.; "Mehmet Nâzım Paşa'nın Bir Nesri", No: 1, Ağustos-1940, ss: 23, 32.

C. E.; "Bir Türk Şairinin Fransızca Şiirleri", No: 3, Birinciteşrin-1940, s: 26, [Edip Ayel'in *Sagasse* adlı kitabının eleştirisi].

C. E.; "Aktüalite", No: 4, İkinciteşrin-1940, s: 36.

Cent, Talât Hamdi; "Artür Şopenhaurer", No: 1, Ağustos-1940, ss: 16-18; No: 2, Eylül-1940, ss: 18-21; No: 3, Birinciteşrin-1940, ss: 11-13.

"Cumhuriyet'in Manası", No: 4, İkinciteşrin-1940, s: 1.

Çelebi, Asaf Hâlet; "Fransa İçin Şiir", No: 1, Ağustos-1940, s: 15, [şiir].

Çelebi, Asaf Hâlet; "Şairane İnekler", No: 1, Ağustos-1940, s: 15, [deneme].

Çelebi, Asaf Hâlet; "Beddua", No: 2, Eylül-1940, s: 2, [şiir].

Çelebi, Asaf Hâlet; "Dev", No: 2, Eylül-1940, s: 2, [deneme].

---

[13] Hasan Tanrıkut, Hanya/Girit eşrafından Ali Ruşenizade'nin oğludur. Kullandığı müstear bu geçmişine atıfta bulunmaktadır. Bkz: *Milliyet*, 29 Temmuz 1975.

[14] Hasan İzzettin Dinamo; *a.g.e.*, ss: 111-118.

Çelebi, Asaf Hâlet; "Bahtım", No: 2, Eylül-1940, s: 2, [deneme].
Çelebi, Asaf Hâlet; "Adımlar", No: 3, Birinciteşrin-1940, s: 30, [şiir].
Çelebi, Asaf Hâlet; "Hırsız", No: 4, İkinciteşrin-1940, s: 23, [şiir].
Çelebi, Asaf Hâlet; "Dr. İzzeddin Şadan'a Açık Mektup", No: 4, İkinciteşrin-

HAMLE 4 (İkinciteşrin 1940) 85

Yeni Neslin Tenkidi

Doğan RUŞENAY

Ortada bir yenilik meselesi var. Edebiyatımızın en büyük çapta bir yenilik idrâk edeceği muhakkatır. Evet yenilik'ten şüphe edilemez. Patırdının, muharrir ve batıp çıkan mecmua bolluğunun yegâne mânası budur. Türk cemiyetinin tahteşşuuru büyük edebî istikbale gebedir.

Başlangıç daima kavgalı ve buhranlı geçer. Her buhranlı zamanda fırsattan istifade etmek istiyenler türer. Bugün Babıâli piyasasında kendilerine yeni yaftasını yapıştırmış sayısız şair, muharrir ve mütefekkir dolaşmaktadır. Gafil anketciler hakikî hiç bir değerleri olmıyan bu adamları yakalayıp onlara bir iki saçma yumurtlatıyor, sonra gazetelerde «Yenilerin fikirleri» diye bu herzeleri neşrediyorlar.

Bu yazımda fırsattan istifade etmek istiyenlerin maskesini indirmeğe çalışacağım. Zaman bunu daha mükemmel yapacaktır gerçi; fakat - efkârı umumiyeye kolaylıkla hitap edebilen günlük gazetelerin yazıcılarını ekseriya bizim eskiler dediklerimiz teşkil ediyor - yanlış olarak tanıtılan yeni san'atı, zamanı beklemeksizin kurtarmak ve bu işi zaman ve mukadderatın şuurile değil fakat yeniliğe inanmış olan kendi şuurumuzla yapmakta olduğumuzu tesbit etmek istiyorum.

Nâzım Hikmet'in çok kötü birer kopyesinden başka hiçbir şey olmıyan Nail V. ile Mehmet Seyda'dan başlıyacağım. Bu iki imza hapishaneyi tasvir etmek, darağacından bahsetmek ve İspanyada şato kurmak tâbirile ifade edilebilecek olan müstakbel nizam'dan söz etmek suretile bir halk san'atı yaptıklarını zannediyorlar. Halkın ruhuna, Folklor'a vukufsuzluğun daniskası diye buna derler. Cihan edebiyatları içinde acaba hangisinin halk sanatı bu malzeme ile inşa edilmiştir? Sonra halk sanatı ne demek? Bir halk sanatı, bir çocuk sanatı, bir münevver sanatı var mıdır? Böyle bir sanat - ortada bazı yaygaraların kopmakta olmasına rağmen - hiç bir vakit var olmamış Ali ile Velinin okuyacağı eserler hiç bir vakit ayrılmamıştır. Sınıf tahakümüne düşman olduklarını söyleyin bu halk san'atkârları bana öyle gelyor ki kafalarda sınıf fikrinin yerleşmesine en çok âmil olmuş kimselerdir. San'at her hangi bir ideal ifade ettiği vakit orijinal yaratılamaz. Netekim bizim Nail V. ile Mehmet Seyda da sanat sahasından bir gölge gibi geçip, göçmek üzeredirler.

İmzalarına bin mecmuada raslamanın mümkün olduğu iki şair (!) daha var: İlhan Berk ve Mustafa Seyyit birincisi bir kaç kilometre boyunda mısralar karalamak, falan, ve filânın şiir ve romanlarından bazı satır ve mısralar almak suretile san'atkâr ünvanını haketmeğe çalışıyor. Edebiyatta yer etmek için bir edebiyat siyaseti kullanmak lâzım geldiğine inanacak kadar san'at moralinden mahrum bulunan adam üzerinde fazla durmak san'ate hürmetsizliktir.

Alın iki imza daha: Orhan Murat Arıburnu ve Cahit Saffet! Birincisi sakal salıvermek, başına bere giymet ve tayyarecì olmakla meşhurdur. Fakat iddiası şairliktir. İkincisine gelince onun ilki gibi göze çarpacak alâmetleri olmadığı için hakkında pek malûmatım yoktur.

Yücel şairleri arasında bir Behçet Kemal var. Bu imza şimdiye kadar zikrettiğimiz asla şair olmıyanlardan daha kötü bir şairdir. İnkılâp şairi yaftasını kendine yapıştırmak istiyor ve hiç bir vakit bilmiyor ki inkılâp şairi ünvanı manzum, tarih ve siyaset yazan bir adama değil belki bütün bunların fevkinde yeni Türk san'atini yaratacak olan adama verilebilecek bir ünvandır.

İzmirde çıkan Aramak mecmuasında bir kötü şairler bolluğu var: Ali Rıza Özkut, Saffet Aykun, Süleyman Şahin Tar, Ziya Sarıkartal, Baha Öztürk ve saire, vesaire.. Bitip, tükenmez ki.. Bütün bu adamlar ne istiyorlar? Dünyada şairlikten başka yapacak iş mi kalmadı? En ufak bir istidat olsun gösteremiyen bu adamlara san'at namına ve insanlık namına bundan böyle şiir yazmamalarını rica ediyoruz.

(Bitmedi)

1940, s: 36, [eleştiriye yanıt].

Çelebi, Asaf Hâlet; "Sema-ı Mevlâna", No: 5, Birincikânun-1940, s: 8, [şiir].

[Demirsoy], Halit Asım; "Mavi", No: 5, Birincikânun-1940, s: 19, [şiir].

[Demirsoy], Halit Asım; "Göç", No: 5, Birincikânun-1940, s: 19, [şiir].

Derman, Münir; "Ruhî ve Uzvî Muvazenede Bir Varlığa İnanmanın Ehemmiyeti", No: 4, İkinciteşrin-1940, ss: 24-27

"Dhammapo'da'dan/Budizm Edebiyatı", (çev: Asaf Hâlet Çelebi), No: 3, Birinciteşrin-1940, ss: 21-22,31.

Dinamo, H. İ.; "Sulh/İdiller ve Egloglar", No: 1, Ağustos-1940, ss: 18-19, [şiir].

Dinamo, H. İ.; "Mihrabâtta Bir Gezinti", No: 2, Eylül-1940, s: 22, [şiir].

Dinamo, H. İ.; "Elezi/İdiller ve Egloglar", No: 3, Birinciteşrin-1940, ss: 17-18, [şiir].

Dinamo, H. İ.; "Anadolu'dan Hikayeler", No: 3, Birinciteşrin-1940, s: 27, [Kemal Bilbaşar'ın kitabının değerlendirilmesi].

Dinamo, H. İ.; "Toprak Kokusuna Serenad", No: 4, İkinciteşrin-1940, s: 23, [şiir].

Dinamo, H. İ. ; "Daüssıla", No: 5, Birincikânun-1940, s: 28, [şiir].

Dr. Tchatt; "Zamanın Dışında", No: 3, Birinciteşrin-1940, s: 18; No: 4, İkinciteşrin-1940, s: 22; No: 5, Birincikânun-1940, s: 23, [deneme].

Dürder, Baha; "Orman Bekçisi", No: 2, Eylül-1940, ss: 28-31, [öykü].

Dürder, Baha; "Yolculuk", No: 3, Birinciteşrin-1940, ss: 23-25, 31.

Esrar Dede; "Sema'", No: 5, Birincikânun-1940, s: 15, [şiir].

Ezine, Celâleddin; "Bir Ön Söz", No: 1, Ağustos-1940, ss: 1-3.

Ezine, Celâleddin; "Türk Hümanizmasının İzahı", No: 1, Ağustos-1940, ss: 6-10; No: 3, Birinciteşrin-1940, ss: 1-7.

Ezine, Celâleddin; "Li-Tay-Pe'nin Bir Şiiri", No: 1, Ağustos-1940, s: 22, [şairin Porselen Köşk adlı şiirinin çevirisi].

Ezine, Celâleddin; "Şair Rainer-Maria Rilke", No: 2, Eylül-1940, ss: 3-10.

Ezine, Celâleddin; "Birleşik Devletlerde Fikir Hareketleri", No: 3, Birinciteşrin-1940, ss: 15-16.

Ezine, Celâleddin; "Atatürk ve Vashington", No: 4, İkinciteşrin-1940, ss: 3-4.

Ezine, Celâleddin; "Anafartalar", No: 4, İkinciteşrin-1940, ss: 16-22, [öykü].

Ezine, Celâleddin Mehmed; "Hazret-i Mevlâna", No: 5, Birincikânun-1940, s: 3, [şiir].

Ezine, Celâleddin; "Memo'nun Pasaportu", No: 5, Birincikânun-1940, ss: 16-18, [öykü].

Galip Dede; "Gazel", No: 5, Birincikânun-1940, s: 15, [şiir].

Goethe; "Celâleddin-i Rumî/Öldüğü Tarih 1273", (çev: Celâleddin Ezine), No: 5, Birincikânun-1940, ss: 2-3.

Görduysus, Muzaffer Kâmil; "Nefes", No: 2, Eylül-1940, s: 22, [şiir].

Gürsey, Feza; "Arzu", No: 1, Ağustos-1940, s: 27, [şiir].

Gürsey, Feza; "Şehir", No: 1, Ağustos-1940, s: 27, [şiir].

Gürsey, Feza; "Melal-I", No: 1, Ağustos-1940, s: 27, [şiir].

Gürsey, Feza; "Melal-II", No: 1, Ağustos-1940, s: 27, [şiir].

Gürsey, Feza; "Melal-III", No: 1, Ağustos-1940, s: 27, [şiir].

Gürsey, Feza; "Bach", No: 1, Ağustos-1940, s: 27, [şiir].

H.T.; "Aktüalite", No: 2, Eylül-1940, ss: 32-33.

H. T.; "Samimiyetsizlik", No: 5, Birincikânun-1940, s: 14, [deneme].

"Hâfız-ı Şîrâzî'nin Gazellerinden", (çev: Asaf Hâlet Çelebi), No: 2, Eylül-1940, ss: 23-25; No: 4, İkinciteşrin-1940, ss: 28-30.

Hulki, Hüseyin; "Bir Mecmua İdarehanesinde", No: 1, Ağustos-1940, ss: 21, 24.

Hûlki, Hüseyin; "Radyo", No: 2, Eylül-1940, s: 17, [deneme].

Hulki, Hüseyin; "Ustura", No: 3, Birinciteşrin-1940, ss: 19-20, 31, [öykü].

Hûlki, Hüseyin; "Canbaz", No: 4, İkinciteşrin-1940, ss: 31-34, [öykü].

Ilgaz, Rıfat; "Ben Olmasam da", No: 3, Birinciteşrin-1940, s: 13, [şiir].

Ilgaz, Rıfat; "Kasabamız", No: 5. Birincikânun-1940, s: 19, [şiir].

Kafka, Franz; "Kanun Önünde", (çev: Neriman Kurtbay), No: 1, Ağustos-1940, s: 14.

Karahan, Abdülkadir; "Fuzûli'nin Leylâ ve Mecnun Mesnevisi", No: 4, İkinciteşrin-1940, ss: 8-15.

Karahan, Abdülkadir; "Namık Kemal'de Vatan ve Kahramanlık Duygusu", No: 5, Birincikânun-1940, ss: 24-27.

Katırcıoğlu, Miraç; "Dilenmek", No: 2, Eylül-1940, s: 16, [şiir].

Koçer, Suavi; "Ave Maria", No: 2, Eylül-1940, s: 21, [şiir].

Koçer, Suavi; "'Avrupa Edebiyatı ve Biz'", No: 3, Birinciteşrin-1940, s: 26, [İsmail Habib Sevük'ün kitabının eleştirisi].

Koçer, Suavi; Aktüalite", No: 5, Birincikânun-1940, s: 32.

Korap, Ali Rıza; "Mevlâna'da Şuurun Raksı", No: 5, Birincikânun-1940, ss: 7-8.

Mevlânâ Celâleddin-i Rumî; "Şahla Cariyenin Hikâyesi", (çev: Asaf Hâlet Çelebi), No: 5, Birincikânun-1940, ss: 4-6, [*Mesnevi*'den alıntı].

"Mevlâna'dan", No: 5, Birincikânun-1940, s: 10, [vecizeler].

"Mevlâna'nın Bir Türkçe Şiirinden", No: 5, Birincikânun-1940, s: 15, [şiir].

"Mevlâna'nın Gazellerinden Parçalar", (çev: Asaf Hâlet Çelebi), No: 5, Birincikânun-1940, ss:11-13.

Necati, Behçet; "Hal Tercümesi", No: 4, İkinciteşrin-1940, s: 27, [şiir].

Nesib Dede; "Gazel", No: 5, Birincikânun-1940, s: 15, [şiir].

Noyan, Bedri; "Nefes Alan Orman", No: 5, Birincikânun-1940, s: 23, [şiir].

Noyan, Bedri; "Avcundaki Beste", No: 5, Birincikânun-1940, s: 23, [şiir].

Pommarés, Jean; "Şafak", (çev: Abdülkadir Karahan), No: 5, Birincikânun-1940, s: 28, [şiir].

"Rainer-Maria Rilke'nin 'Malte Laurids Brigge'nin Notları' İsimli Kitabından Bir Parça", (çev: Behçet Necati), No: 2, Eylül-1940, ss: 11-13.

Rilke, Rainer-Maria; "Delilik", (çev: Fethi Tevet), No: 2, Eylül-1940, s: 10, [şiir].

Rilke, Rainer-Maria; "Dilencinin şarkısı", (çev: Fethi Tevet), No: 2, Eylül-1940, s: 13, [şiir].

Ruşenay, Doğan; "Mehmet Akif", No: 1, Ağustos-1940, ss: 30-31, [Midhat Cemal'in kitabının eleştirisi].

Ruşenay, Doğan; "Yahya Kemal Hakkında Notlar", No: 2, Eylül-1940, ss: 26-27, 33, [eleştiri].

Ruşenay, Doğan; "Aşkta Realizm ve İdealizm", No: 3, Birinciteşrin-1940, ss: 28-30.

Ruşenay, Doğan; "Yeni Neslin Tenkidi", No: 4, İkinciteşrin-1940, s: 35, [eleştiri].

Ruşenay, Doğan; "Yeni Neslin Tenkidi", No: 5, Birincikânun-1940, ss: 20-22.

Ruşenay, Doğan; "'Amerika Mektupları'", No: 5, Birincikânun-1940, s: 31, [Celâleddin Ezine'nin kitabının tanıtımı].

Sılay, Celâl; "Kurtuluş", No: 1, Ağustos-1940, s: 10, [şiir].

Sule; "Aptal", (çev: Hüseyin Aksoy), No: 1, Ağustos-1940, s: 27, [öykü].

Tanrıkut, Hasan; "Bediî Ahlâk Nazariyesinin Amelî Değeri", No: 1, Ağustos-1940, ss: 4-5,31.

Tanrıkut, Hasan; "Heves, İstidat, Şahsiyet", No: 1, Ağustos-1940, s: 29, [deneme].

Tanrıkut, Hasan; "Determinist Felsefe (Durumoloji)", No: 2, Eylül-1940, ss: 14-16, 31.

Tanrıkut, Hasan; Bediî Ahlâk Üzerine Mütemmim Notlar", No: 3, Birinciteşrin-1940, ss: 7-10.

Tanrıkut, Hasan; "Ferhan", No: 3, Birinciteşrin-1940, s: 14, [deneme].

Tanrıkut, Hasan; "Bediî Ahlâk Nazariyesine İlâveler", No: 4, İkinciteşrin-1940, ss: 4-7, 34.

Tanrıkut, Hasan; "Umman", No: 5, Birincikânun-1940, s: 14, [şiir].

Tanrıkut, Hasan; "Durumlar/Ahlâki Esseler: Ahlâki Siyaset/İdealist/Ütopist/Ahlâki Şahsiyet/Bediî Ahlâk", No: 5, Birincikânun-1940, ss: 29-30, 32, [deneme].

Taşhan, Suphi; "Onlar Geldi", No: 1, Ağustos-1940, s: 24, [şiir].

Taşhan, Suphi; "Küçük Aşk Şarkısı", No: 3, Birinciteşrin-1940, s: 16, [şiir].
"Tevfik Fikret", No: 2, Eylül-1940, s: 1.
"Theokritos'un İdillerinden: Hasat Bayramı (Thalysia)", (çev: Oktay Kazanlı), No: 1, Ağustos-1940, ss: 11-13.

Kaynakça

Hamle (No: 1-5)

Küllük (No:1)

Milliyet (29 Temmuz 1975)

Dinamo, Hasan İzzettin Dinamo; *İkinci Dünya Savaşı'ndan Edebiyat Anıları*, de yay., İstanbul-2014.

Ezine, Celâleddin; "Bir Ön Söz…", *Hamle*, No: 1, Ağustos-1940. ss: 1-3.

Günyol, Vedat; *Sanat ve Edebiyat Dergileri*, Alan yay., İstanbul-1986.

Nesimi, Abidin; *Yılların İçinden*; Gözlem yay. İstanbul-1977.

Sudi, Nevzad; *Küllük Anıları*, 3. baskı, Mephisto yay., İstanbul-2004.

Öz: Bu yazı, 1940 ortalarında yayın hayatına başlayıp ancak 5 sayı çıkabilen *Hamle* dergisine dair bilgiler ve derginin açıklamalı bibliyografyasını vermektedir. Yayın hayatı uzun soluklu olmasa da dönemin öne çıkan kalemlerinin yazılarına rastlanan dergi önemli süreli yayınlardan biridir.

Anahtar Sözcükler: *Hamle*, Celâleddin Ezine, süreli yayın, basın tarihi

A Literary Journal Open to the "Left": *Hamle*

Abstract: This article provides information on *Hamle* journal, which started its publication in mid-1940s and lasted for only five issues, and presents its annotated bibliography. Although the journal had a short lifespan, it was an important periodical since it published articles of prominent authors of the era.

Keywords: *Hamle*, Celâleddin Ezine, periodical, history of literary journal publishing

CELALEDDİN EZİNE
HARP
İÇİNDE
AVRUPA
T
NEŞRİYAT

Eleştiri...

Ankara Süreli Yayınlar "Kaynakça"sı Üzerine Notlar

M. Bülent VARLIK*

Bülent Yılmaz-Nermin Avşar-Tolga Çakmak-Yasin Yazıcı; *Ankara'da Yayımlanan Süreli Yayınlar Kaynakçası/1923-2015*, Koç Üniversitesi Vekam yay., Ankara-2016, ss: 524.

Ankara basın tarihi ile ilgili olarak kısa bir süre önce yeni bir eser yayınlandı. Ankara'da yayınlanan 8798 süreli yayının künyesine "kısmen" yer verilen çalışma, kanımızca bazı önemli eksiklikler içermektedir:

1. Öncelikle, bize göre bu yayın bir kaynakça olmaktan ziyade katalog niteliği taşımaktadır. Çalışmada Ankara'da yayınlanan süreli yayınlar ile ilgili kaynaklar değil, yayınların adları listelenmiştir[1].

* İktisatçı, mbvarlik@gmail.com

[1] Benzeri nitelikteki yayınların biri hariç diğerleri "katalog" adını taşımaktadır. Bkz: *İstanbul Kütüphaneleri Arap Harfli Süreli Yayınlar Toplu Kataloğu (1828-1928)*, (yay. haz.: Hasan Duman), İslâm Tarih, Sanat ve Kültür Araştırma Merkezi yay., İstanbul-1986; *Eski Harfli Türkçe Süreli Yayınlar Toplu Kataloğu*, Milli Kütüphane Başkanlığı yay., Ankara-1987; *Seyfettin Özege Bağış Kitapları Kataloğu*, c: 6, Atatürk Üniversitesi Kütüphane ve Dokümantasyon Dairesi Başkanlığı yay., Erzurum-1989; ve *Hakkı Tarık Us Kütüphanesi Kataloğu/Süreli Yayınlar*, (haz: Selahattin Öztürk-Abdurrahman M. Hacıismailoğlu-Muhammed Hızarcı), İstanbul Büyükşehir Belediyesi yay., İstanbul-2006. Sadece, Hasan Duman; *Osmanlı-Türk Süreli Yayınları ve Gazeteleri (1828-1928)*, 3 cilt, Enformasyon ve Dokümantasyon Hizmetleri Vakfı yay., Ankara-2000 künyeli yayında bir nitelemede bulunulmamıştır.

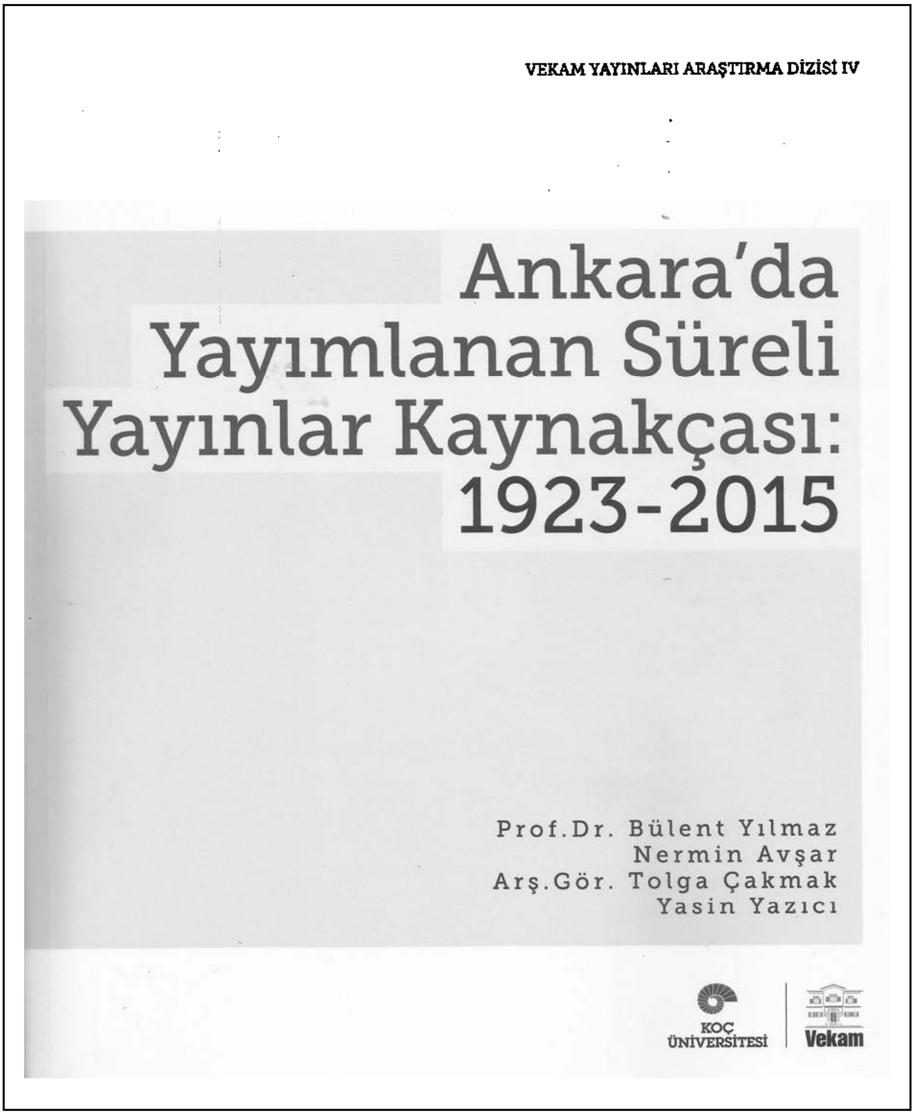

2. *Kaynakça*'da listenin oluşturulması için onlarca kütüphanenin kayıtlarının incelendiği belirtilmektedir. Ancak, süreli yayınlar ile ilgili bibliyografik künyelerde bu kütüphanelere herhangi bir atıfta bulunulmamaktadır. Bu durumda, bir süreli yayını bulmak için onlarca kütüphanenin tek tek dolaşmak gerekmektedir. Bu tür kataloglarda evrensel bir kural olmasa bile genel yaklaşım, her süreli yayının hangi kütüphanede bulunduğunun kayıt numarası ile belirtilmesi, hatta mevcut sayıların listesinin verilmesidir. Bunun yapılmamış olması *Kaynakça*'nın kullanımını zorlaştırmaktadır. Küçük bir örnek verelim: Ankara'da yayınlanmamış olmakla birlikte 24 sayı çıkan *Kooperatif* dergisinin tam takımı Ankara'da hiçbir kütüphanede bulunmamakta, Ankara'da bu dergi üzerine çalışan birinin

derginin sayılarına ulaşmak için [Ankara] Milli Kütüphane, TBMM Kütüphanesi ve Türk Tarih Kurumu Kütüphanesi'ne gitmesi gerekmektedir[2]. Yani, bu tür bir yayında bibliyografik künyenin altında süreli yayının sayılarının nerelerde bulunduğu belirtilirse, araştırmacıya büyük bir kolaylık sağlanır ve kütüphane kütüphane gezmesinin önü alınır! Bu tür bir araştırmanın amacının da bu olması gerekir zaten!

3. Bibliyografik künyelerin düzenlenmesine gelince, bu tür yayınların bibliyografik künyelerinde yayının adının, varsa alt başlığının/lejantının, sahibinin, sorumlu yazı işleri müdürünün, basıldığı il ve matbaanın, yayın süresi/periyodunun, yayın yılı/döneminin, mümkünse boyutlarının belirli bir sistematik halinde gösterilmesi alışılmış bir yöntemdir. *Kaynakça*'da bu tür bilgiler oldukça eksik olarak verilmiştir.

4. *Kaynakça*'da başlangıç yılı olarak 1923 alınmıştır. Bu şüphesiz ki "kişisel" bir tercihtir. Ama, dokuz bine yakın bibliyografik künyenin yer aldığı bir çalışmada 1923 öncesinde yayınlanan yüzden az süreli yayına neden yer verilmediği bir soru işaretidir. Ayrıca, 1923'ten önce yayınlanmaya başlamasına rağmen daha sonra yayınına devam eden süreli yayınların gösterilmemesi de bizce çok önemli bir eksikliktir. 1923 yılı sınır olarak belirlendiğinden *Ankara Vilayet Gazetesi* (1871); *Meram* (1908); *Adliye Ceridesi* (1909); *Anaid* (Sivrihisar, 1909); *Hakimiyet-i Milliye* (günlük siyasi gazete, 1919); *İnsaniyet* (1911); *Kızılay* (1921-1941); *Köy Hocası* (1918-1930); *Polis Mecmuası* (1913-1928); *Anadolu'da Yeni Gün* (1919-1924); *Say* (1918); *Mefkure* (1919); *Anadolu'da Temaşa* (1920); *Anadolu Ticaret Gazetesi* (1921); *Sebîlürreşad* (1921); *Emek* (1921); *Anadolu'da Kalem* (1921); *Öğüt* (1921-1923); *Bozkurt* (1921); *Anadolu Tıb Mecmuası* (1921); *Türkiye* (1921); *Anadolu Terbiye Mecmuası* (1922); *Yeni Hayat* (1922); *Alay* (1922); *Anavatan Mecmuası* (1922) ve *Şarkın Sesi* (1922) gibi bazı süreli yayınlara *Kaynakça*'da yer verilmemiştir.

5. Burada bir de "atıf" konusu gündeme gelmektedir. *Kaynakça*'da yer alan bazı süreli yayınlar bir ya da birkaç kez ad değiştirmiştir. Bunların da belirtilmesi yerinde olurdu. Söz gelimi Milli Mücadele'nin "resmi gazetesi" sayılabilecek olan *Hakimiyet-i Milliye*, *Kaynakça*'da doğrudan yer almamakta, ancak *Ulus* gazetesi ile ilgili son derece eksik bibliyografik künyede görülebilmektedir. Keşke, *Hakimiyet-i Milliye* ile ilgili bir başlık açılsaydı ve *Ulus*'a göndermede bulunulsaydı! Bu durumun başka örnekleri de bulunmaktadır. Söz gelimi *T.C. Fen Kıtaları Mecmuası* ile ilgili künyede derginin eski adının *Fen Kıtaatı Mecmuası* olduğu belirtilmemiş ve bir atıfta bulunulmamıştır. *Türkiye Genel Kimyagerler Kurumu Dergisi*'nin yayın yılı 1948-1954 olarak gösterilirken 1935'te 2 aylık olarak yayın hayatına atılan *Genel Kimyagerler Mecmuası*'na hiçbir atıfta bulunulmamıştır. 1931'de *Mülkiye Mektebi Mecmuası* adıyla başlayan dergi, yayın hayatına *Mülkiye* (1932-1934), *Siyasal*

[2] *Kooperatif/Seçme Yazılar/1932-1934*, (yay. haz: Bülent Varlık, önsöz: Yalçın Küçük), Gazi Üniv. Yay., Ankara-1982, s: 51.

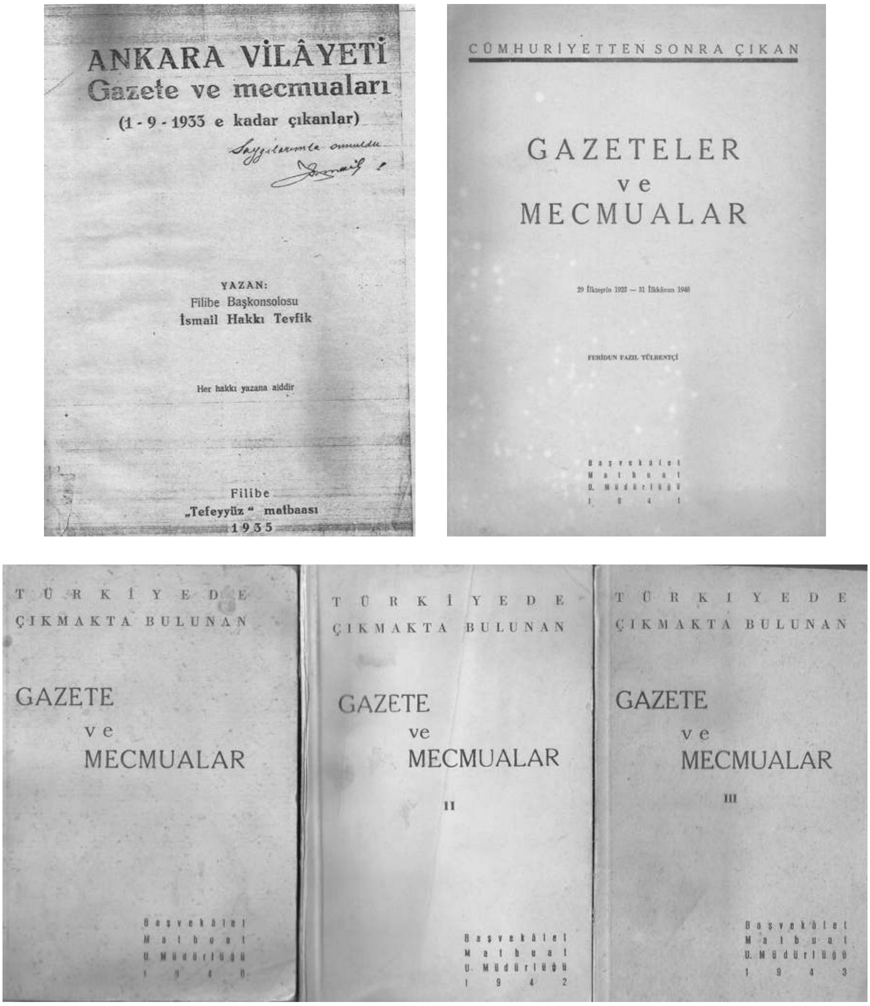

Kaynakça'nın hazırlanmasında kullanılmayan, Ankara basın tarihi açısından önemli yayınlardan bazıları.

Bilgiler (1934-1937) ve *Siyasi İlimler Mecmuası* (1937-1957) olarak devam etmiştir; ama ilkinden sonra diğerlerine ulaşmak mümkün değildir[3].

6. *Kaynakça*'nın kaynakçası da büyük eksiklikler taşımaktadır. İlk dipnotunda belirtilen katalogların dışında Ankara basın tarihi açısından önemli olan;

> Gülmez, Nurettin; *Kurtuluş Savaşı'nda Anadolu'da Yeni Gün*, Atatürk Araştırma Merkezi yay., Ankara-1999, ss: XI+675.

---

[3] Güven, Tansel; *Siyasi İlimler Mecmuası/1931-1955 (İnceleme ve Dizin)*, Ank. Üniv./SBF Kamu Yönetimi Araştırma ve Uygulama Merkezi yay., Ankara-2010, ss: XII+367.

[Okday], İsmail Hakkı Tevfik; *Ankara Vilâyeti Gazete ve Mecmuaları/1-9-1933'e Kadar Çıkanlar*, Tefeyyüz Matbaası, Filibe-1935, ss: 92.

Önder, Mehmet; *Öğüt Gazetesi/Bilgiler-Belgeler/Milli Mücadele'nin Yanında ve Safında*, Güven Matbaası, Ankara-1986, ss: 40.

Sakallı, Bayram; *Cumhuriyet'in İlk Yıllarında 'Keskin' Gazetesi*, Kırıkkale Valiliği yay., Ankara-1999, ss: 7+XI+332.

Tülbentçi, Feridun Fazıl; *Cumhuriyetten Sonra Çıkan Gazeteler ve Mecmualar/29 İlkteşrin 1923-31 İlkkânun 1940*, Başvekâlet Matbuat U. Müdürlüğü yay., [Ankara]-1941, ss: VII+132.

Türkiye'de Çıkmakta Bulunan Gazete ve Mecmualar, Başvekâlet matbuat U. Müdürlüğü yay. Ankara-1940, ss: X+340+XVI.

Türkiye'de Çıkmakta Bulunan Gazete ve Mecmualar, Başvekâlet Matbuat U. Müdürlüğü yay., Ankara-1942, ss: XI+309+15.

Türkiye'de Çıkmakta Bulunan Gazete ve Mecmualar, Başvekâlet Matbuat U. Müdürlüğü yay., Ankara-1943, ss: X+302+VII+VIII.

Varlık, M. Bülent; "Ankara Basın Tarihi Üzerine Bibliyografik Notlar (1871-1928), Kebikeç, No: 9, 2000, ss: 149-158.

Yust, K.; *Kemalist Anadolu Basını*, (çev: N. E., yay. haz: Orhan Koloğlu), Çağdaş Gazeteciler Derneği yay., Ankara-1995, ss: XVIII+203.

gibi bazı yayınlar nedense *Kaynakça*'nın hazırlanmasında kullanılmamıştır. Herhalde bir izahı vardır.

7. Yukarıda belirtilen kaynaklar incelenmediği için söz gelimi *Anadolu Duygusu* (1923); *Milli Ordu* (1923); *Yeni Terbiye* (1924); *Hastane* (1924); *Ormancı* (1924); *Ankara'da Dellâl* (1925); *İnkılâp* (1925); *Hilaliahmer* (1928); *Ankara* (haftalık gazete, Fransızca, 1932); *Ankara Çocuğu* (haftalık çocuk mecmuası, 1934); *Ankara Piyasası* (haftalık ticari gazete, 1932); *At* (aylık atçılık mecmuası, 1934-1935); *Avukat* (aylık mesleki mecmua); *Başak* (gayri siyasi aylık halk gazetesi, 1940); *Beden Terbiyesi ve Spor* (aylık resmi mecmua, 1939); *Beynelmilel Kömür Sergisi* (süresi belirsiz resmi yayın 1937); *Bulletin d'Informations Commerciales* (aylık resmi Fransızca mecmua, 1940); *Çankaya* (haftalık siyasi gazete, 1935-1937); *Dergi* (gayri siyasi aylık mecmua, 1936); *Dilek Bağı* (gayri siyasi aylık mecmua, 1930-1931); *Doğum* (aylık mesleki mecmua, 1933); *Enformasyon Bülteni* (haftalık resmi mecmua, 1936); *Fen ve Sanat* (3 aylık resmi mecmua, 1934); *Hız* (15 günlük sanat mecmuası, 1931); *Hoşgör* (10 günlük mizah mecmuası, 1930); *İktisat Salnamesi Mecmuası* (15 günlük iktisadi mecmua, 1927); *İmar Mecmuası* (aylık resmi mecmua, 1930); *İnkılâp* (günlük siyasi gazete, 1923-1928); *Jandarma Karakol Mecmuası* (3 aylık resmi mecmua, 1937); *Kulüp Sineması* (haftalık sinema mecmuası, 1927); *Kültür Bakanlığı Dergisi* (2 aylık resmi dergi, 1937); *Milli İthalât ve İhracat* (haftalık ticari mecmua, 1925-1926); *Ormancı* (aylık mesleki mecmua, 1924-1925); *Orman ve Av* (haftalık mesleki mecmua, 1927); *P.T.T. Dergisi* (aylık resmi mecmua, 1938); *Sergi ve Kongre* (süresi belirsiz resmi mecmua, 1930); *Siyasal 7 Gün* (haftalık siyasi mecmua, 1935); *Sıhhiye Mecmuası* (2 aylık resmi yayın, 1926); *Temaşa Alemi* (haf-

TİB

TÜM İKTİSATÇILAR BİRLİĞİ

• FAŞİST TERÖRE KARŞI SAVAŞALIM

• DÖRDÜNCÜ PLAN STRATEJİSİ VE ECEVİT HÜKÜMETİ ÜZERİNE

• DOLAR — TÜRK LİRASI — SDR

AYLIK BÜLTEN 51 EYLÜL 1978

TÜRK EXIMBANK BÜLTEN MART 2002

TÜRKİYE İHRACAT KREDİ BANKASI A.Ş. SAYI : 22

TÜRKİYE BUGÜNLERİ AŞACAKTIR

H. Ahmet KILIÇOĞLU
Genel Müdür

2001'de Neler Oldu?

Bugünü ve daha önemlisi yarını iyi değerlendirmek için kısaca da olsa geçmişe bakmak yararlı olacaktır. Bilindiği gibi 2000 yılında izlenen ekonomik istikrar programı, Kasım ayında bir likidite krizi ile karşı karşıya kaldı. Krizin gerek reel sektörde, gerekse mali piyasalarda yarattığı olumsuz etkiler devam ederken Şubat 2001 ortalarında dövize yönelik talebin artması, piyasalarda TL sıkışıklığına neden oldu. Bu gelişmeler sonucunda 14 ay boyunca uygulanan kur çapası sistemi terkedilerek Şubat 2001'de dalgalı kur sistemine geçildi. Sonrasında yaşananlar herkesin malumu. Gerçekten kötü bir yıl geçirdik. GSMH % 8,5 oranında düştü. Enflasyon bir kez daha % 80'lerin üzerine çıktı.

Biz Ne Yaptık?

Mayıs ayında Güçlü Ekonomiye Geçiş Programı açıklandı. Program'da en önemli döviz getirici faaliyetler olarak turizm ve ihracat gösterildi. Böylece, her "sıkışıklık" döneminde olduğu gibi Türk Eximbank'a yeniden büyük görevler düştü.

Yıl içerisinde;

√ Bankacılık sisteminde yaşanan sorunlar nedeniyle TMSF'na devredilen bankaların ihracat kredilerine aracılık işlemlerinin büyük ölçüde kesintiye uğramasına,

√ İhracatçıların mevcut bankalardan teminat mektubu almakta zorluklarla karşılaşmasına,

√ TL/Dolar kurundaki hızlı değişim nedeniyle ticari bankalar nezdinde TL olarak belirlenen firma limitlerinin daralmasının yeni kredi taleplerini engellemesine,

√ Krizin ihracatçı üzerindeki etkisinin azaltılması amacıyla kredi vadelerinin iki kez uzatılmasına,

√ Dalgalı kur sistemi nedeniyle kurlardaki belirsizliğin maliyetleri öngörülemeyen şekilde artırabileceği kaygısıyla döviz kredilerine olan talebin azalmasına rağmen ihracat sektörüne 2,8 milyar dolar nakdi kredi desteği ve 2,8 milyar dolar tutarında sigorta/garanti imkanı sağlayarak toplam 5,6 milyar dolar seviyesinde bir destek verdik.

Böylece toplam Türkiye ihracatının yaklaşık olarak % 18 oranındaki kısmının finansmanına katkı sağladık.

Yıl içindeki uygulamalarımız ile ilgili olarak geniş bilgiyi Bülten'imizin ileriki sayfalarında görmeniz mümkün.

1

Kaynakça'da *TİB Bülteni*'nin 1974 yılında yayınlandığı kaydedilmiştir, halbuki bu yayın 1980'e kadar devam etmiştir. Sadece 1998'de yayınlandığı belirtilen *Türk Eximbank Bülteni* de 2002'ye kadar çıkarılmıştır.

tada 2 defa yayınlanır sinema mecmuası, 1933); *Turizm* (süresi belirsiz resmi mecmua, 1939); *Türk Dili* (Fransızca 3 aylık dergi, 1938); *Türkiye Muallimler Birliği Mecmuası* (aylık mesleki mecmua, 1924-1925); *Varlık* (15 günlük kültür mecmuası, 1933-2016)[4]; *Yeni Terbiye* (aylık kültür mecmuası, 1924-1925) gibi 1923 sonrasında Ankara'da yayınlanan bazı süreli yayınlar da *Kaynakça*'da gösterilmemiştir. Kırıkkale'de yayınlanan süreli yayınların *Kaynakça*'ya alındığı ifade edilse de 1924-1925'te Keskin'de yayınlanan *Keskin* gazetesine değinilmemiştir.

8. Bu arada dikkati çeken bir nokta, başlangıç olarak 1923 yılı alınmakla birlikte çok daha önce yayın hayatına atılan bazı süreli yayınlara *Kaynakça*'da yer verilmiş olmasıdır. 1882'de yayın hayatına başlayan *Askeri Mecmua* 1933 yılında yayınlanmış gibi gösterilmiş; benzer şekilde 1914'de yayınlanmaya başlayan *Jandarma Evamir Mecmuası, Kaynakça*'da *Jandarma Emirler Mecmuası* (1932-1934) kaydıyla belirtilmiştir.

9. "*Kaynakça*"da dikkatsizlik sonucu olduğuna inandığımız bazı hatalar da yer almaktadır. 1928 yılında yayınlanan *Gençlik* dergisinin yetkilisi (sahibi ya da sorumlu yazı işleri müdürü) olarak 1934 doğumlu fotoğraf sanatçısı Ozan Sağdıç

[4] Recep [Peker] imzasıyla 20 Eylül 1933'de halkevlerine gönderilen bir yazıda halkevlerinin Ankara'da neşredilmekte olan *Varlık* dergisine birer seneliğine abone kaydedildiği, bunun Fırka'nın bir hediyesi olduğu belirtilmiştir. Geniş bilgi için bkz: M. Bülent Varlık; "C.H.P.'nin 'En Ziyade Müsaadeye Mazhar Olan' Mevkuteleri (1931-1945)", *Müteferrika*, No: 49, 2016/1, ss: 3-37.

gösterilmiştir. *Kadro*'nun AİTİA tarafından 3 cilt halinde yapılan tıpkı-basımı aylık bir yayın olarak gösterilmiş, Halkevlerinin merkez yayın organı olan *Ülkü* dergisinin sadece 1933 yılında ve "düzensiz aralıklı" olarak yayınlandığı belirtilmiş, Kızılay tarafından bayramlarda yayınlanan *Kızılay* gazetesi aylık bir yayın olarak gösterilmiş, *Türk Yurdu* dergisinin Ankara'da başlangıç yılı belirtilmemiş, *Tarih ve Toplum* dergisinin Ankara'da yayınlanan bir süreli yayın olduğu kaydedilmiştir.

Süreli yayınların yayınlandığı dönemlerde de çok büyük eksiklikler bulunmaktadır. Yayınlanmasında bizzat görev aldığım iki süreli yayından *TİB Bülteni*'nin 1974 yılında yayınlandığı kaydedilmiştir. Halbuki bu yayın 1980'e kadar devam etmiştir. Sadece 1998'de yayınlandığı belirtilen *Türk Eximbank Bülteni* de 2002'ye kadar çıkarılmıştır. *Kaynakça*'da *Kebikeç*'in de "düzensiz aralıklarla" çıktığı ileri sürülmüştür!

Uzun bir zaman içinde, muhtemelen yoğun emek harcanarak hazırlanan bu *Kaynakça* gösterildiği gibi önemli eksiklikler içermekte. Umarız ve dileriz, eğer yeni bir baskı yapılacak olursa bu eleştirilerimiz dikkate alınır, çalışma daha kapsamlı ve en önemlisi rahat kullanılabilir hale getirilir.

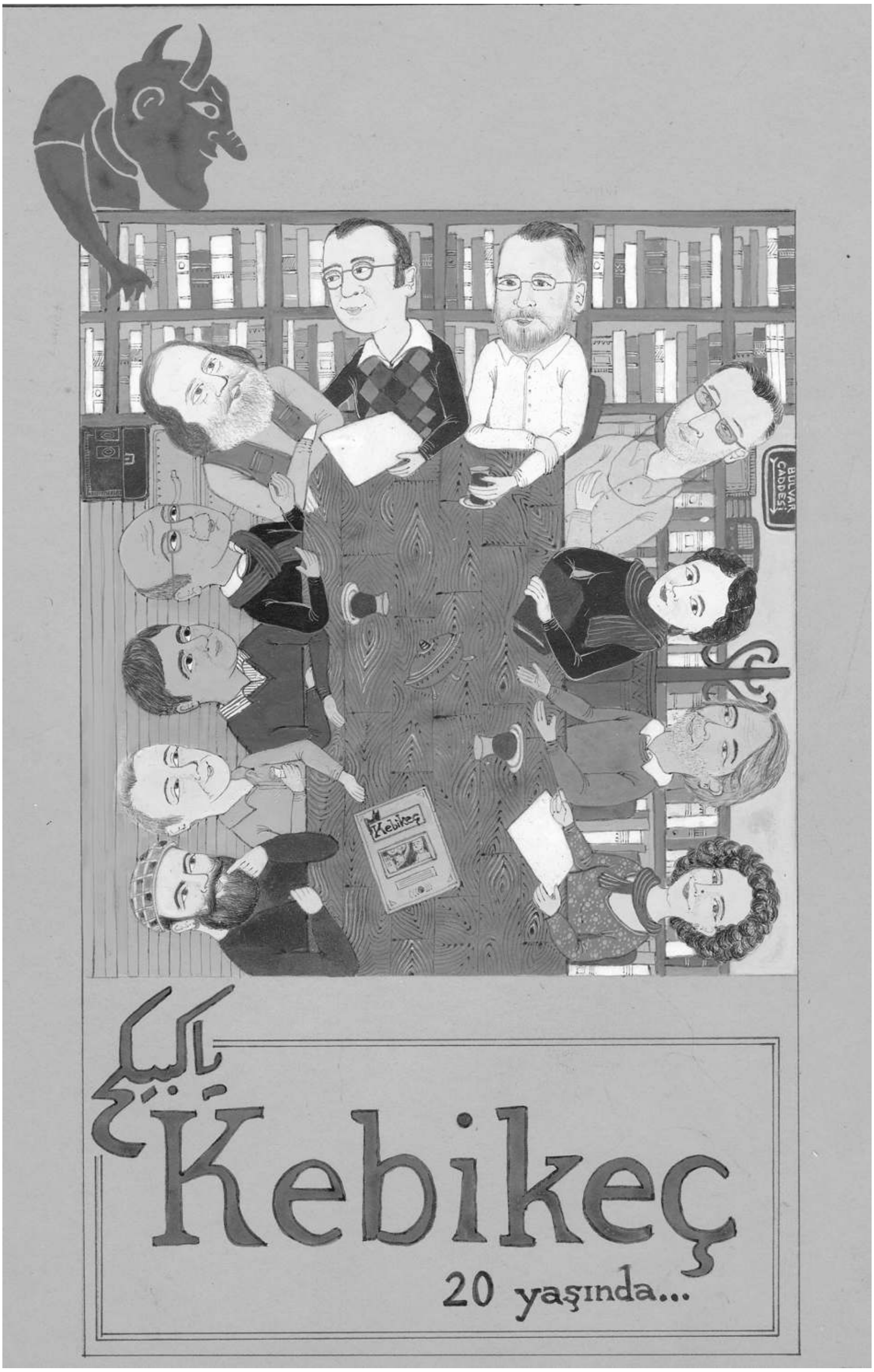
BULVAR CADDESİ
Kebikeç
كبيكج
Kebikeç
20 yaşında...

Ankara Ansiklopedisi

Turan TANYER

İnsan yaşadığı kentin geçmişini merak etmelidir. Ben de Ankara'da yaşıyorum, yaşadığım kentin geçmişini merak ederim. Dolayısıyla, yıllardır Ankara'yla ilgili kitap, dergi, gazete ve bu kent ile ilgili daha pek çok ıvır zıvır şeyi de toplarım. Notlar çıkarıp, artık konusuna göre, zarflara, dosyalara yerleştiririm. Küçük kâğıt parçalarına alınmış notlar, gazete kesikleri, fotokopiler, fotoğraflar, çizdiğim sokak, cadde haritaları, apartmanların listeleri vs. Ancak bu çeşit toplama zarflar, dosyalar çoğalmaya başladı. Kolay ürüyorlar. Önüne geçemiyorsunuz da. Ayrıca toplama faaliyeti daha ne kadar sürecek? Notlar ve diğerleri bir işe yarayacak mı? Yarayacak, eminim, ama ne zaman? Derken, Ankara'yı zarflar, dosyalar üzerinden bir ansiklopedide toplamaya karar verdim.

Aslında *Ankara Ansiklopedisi* fikri bende eskiden beri vardı. Hatta oturup böyle bir ansiklopediye neler girmelidir diye çalışmaya yıllar önce başlamıştım. 100, 200, 1000 madde başlığı derken duramayıp 7000 madde başlığına kadar uzandım. O civarda, 7000 başlık olur mu? Olur. Hatta daha fazlası da olur. Dahası sonu, sınırı yok. Madde işi öyledir. Şimdi bu satırları yazarken büyük insan, büyük ansiklopedici Reşat Ekrem Koçu'nun ilk denemesi daha işin başında tökezlediğinden, ikinci defa yayına 1958 yılında soktuğu *İstanbul Ansiklopedisi*'nin bendeki birinci fasikülünü masa üstüne koydum, arka kapağına baktım, oradan yazacağım. Rahmetli, arka kapakta "Kuruluşundan zamanımıza kadar muhteşem İstanbul'un muazzam kütüğü *İstanbul Ansiklopedisi*"nde nelerin yer alacağını yazıyor. Şöyle:

> Cami, mescit, tekke, türbe, kilise, ayazma, çeşme, sebil, saray, yalı, konak, köşk, han, hamam, tiyatro, kahvehane, meyhane… Bütün yapıları… Devlet adamı, âlim, şair, sanatkâr, iş adamı, hekim, muallim, hoca, derviş, papaz, keşiş, meczup, hanende, sazende, çengi, köçek, ayyaş, derbeder, pehlivan, tulumbacı, kabadayı, kumarbaz, hırsız, serseri, dilenci… Bütün şöhretleri… Dağı, bayırı, suyu, havası, mesire yerleri, bahçeleri, bostanları ve ilâh… Bütün tabiat güzellikleri ve coğrafyası… Sokakları, mahalleleri, semtleri… Yangınları, salgınları, zelzeleleri, ihtilâlleri, cinayetleri ve dillere destan olan aşk maceraları… Devir devir âdet, an'ane, giyim, kuşam… Argo… Resimler, şiirler, kitaplar, romanlar, seyahatnameler… İstanbul'a gelmiş yabancı şöhretler…

Koçu, *Ansiklopedi*'sinin çerçevesini güzel çiziyor. Kentle ilgili olup açıkta kalan bir şey yok. Muazzam bir hedefi var. Ama ne var ki, *Ansiklopedi*'sini bitiremeyecek!

Şimdi, başladığım bu ansiklopedinin sonunu getirebileceğimi hiç sanmıyorum, bundan eminim. Üstelik benim Reşat Ekrem Bey gibi "kalem arkadaşlığı" yapanlarım da yok. Şu anda öyle, günler ne gösterir bilemem.

Kebikeç'in her sayısında *Ankara Ansiklopedisi*'nin bazı maddeleri yer alacak. Bunlar şimdilik tamamlanmış olarak görüp seçtiğim maddelerdir. Ama bu maddelere sonradan yeni bilgi eklenebilir. Yanlış bilgi taşıyanlar sonradan düzeltilebilir. Bilinmesi gereken, bir maddenin hiçbir zaman için bitirilmiş olamayacağı gerçeğidir.

Ayrıca, yöntem konusunda Server İskit'in *Aylık Ansiklopedi*'de izlediği yöntemi uygulayacağım.

Başlıyorum.

Akay Kitabevi - Yenişehir'in ilk kitabevi. Sahibi, Akba Kitabevi'nin sahip ve ortaklarından Bilâl Akba'nın küçük kardeşi Enver Akba'ydı.

Enver Akba, Parga'da, 1914 yılında doğdu. 1932'de Ankara Erkek Lisesi'ni, ardından Ankara Hukuk Fakültesi'ni bitirdi. 1940'da Samanpazarı'nda Akay Kitabevi'ni açtı. Aslında bu yer, daha önce Akba Kitabevi'nin şubesiydi ve zaten Enver Akba tarafından çalıştırılıyordu. Sonra Akay'ın Yenişehir'de şubesini de açtı. Burası tutulunca, Ulus'taki yeri bıraktı. Ayrıca İstanbul'da bir dükkân kiralayıp şube açtı. Ankara Caddesi'nden Sirkeci'ye doğru inerken, sol tarafta 85 numaradaydı. Daha önce bu dükkânda Murat Sertoğlu Kütüphanesi, ondan önce de yayıncı İbrahim Hilmi Çığıraçan'ın kâğıt ticarethanesi bulunuyordu. İbrahim Hilmi Bey burada 25 yıl kalmıştı.

1940'lı yılların başında Atatürk Bulvarı'nın Yenişehir tarafında, Sıhhiye Vekâleti'nin oradan Kızılay Genel Müdürlüğü'ne kadar sağlı sollu dört katlı apartmanlar sıralanıyor, arada boş arsalar görülüyordu. Örneğin, henüz Büyük Sinema'yı içine alan yapı ortada yoktu; orası, 1949'da hazır olacaktı. Geniş arsanın yanındaki 69 numaradaki And Apartmanı'nın altındaki iki katlı dükkân Akay Kitabevi'ydi.

Çocuk Bayramı geliyor

Analar! babalar! çocuklarınıza ne hediye alacağınızı düşündünüz mü?
Biz sizi bu zahmetten kurtaracak ve beş kitap tavsiye edeceğiz.

1 - Beyaz filin maceraları
(Resimli çocuk ve seyahat kitabı)
Yazan: Judith Gautier
Çeviren: Nihal Yalaza Taluy. 125 kuruş.

2 - Ateş gözlü dev
(Resimli ve birbirinden güzel 20 çocuk masalı)
Yazan: Cahit Uçuk. 125 kuruş

3 - Yayla gülü
(Tarihi çocuk romanı.)
Yazan: Enver Behnan Şapolyo. 100 kuruş.

4 - Miki kardeşin maceraları
Yazan ve çizen: Walt Disney.
(4 renkli gayet nefis bir kapak ve baştan aşağı resimli.)

5 - Balıkçının Oğlu
Yazan: Lightone.
Çeviren: Nihal Yalaza Taluy. Resimli çocuk romanı. 100 kuruş.
Yayınlıyan AKAY Kitabevi Ankara. 4288

Küçük bir kır atın anıları
Yazan: Kolet Viviye
Çeviren: Reşat Göle
(48 sayfa resimli çocuk romanı) 20 kuruş.
AKAY Kitabevi Ankara. 4386

Akay Kitabevi yayını bazı kitaplar

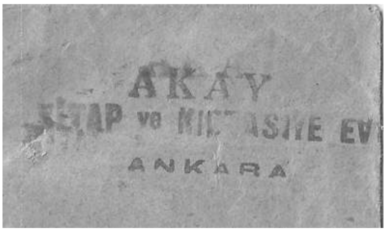

Akay Kitabevi kaşesi

Türkçe ve yabancı kitaplar, dergiler, gazeteler, zengin kırtasiye reyonu ile alanında Yenişehir'in en gözde mekânıydı. Uzun zaman öyle kaldı. Alışverişi hızlandırmak, çekici kılmak için çeşitli yollar denerdi. Promosyon uygulardı. Örneğin "Ankaralı öğrenciler"e sesleniyor, 15 liralık okul kitabı

ve kırtasiye alan öğrenciye "zarif bir kurşun kalem" hediye ediliyordu.

Enver Akba, 1943-1968 yılları arasında ayrıca yaklaşık 50 kadar kitap yayımladı. Bunların içerisinde her türden yayın vardır. Turan Aziz Baler'den *Beyoğlu Piliçleri*'nin (1946) yanında Andersen'den, Grimm Kardeşler'den masal kitapları bulunuyordu. "Çocuk Romanları Serisi"ni başlattı. Nasuhi Baydar'ın yabancı yazarlardan çevirdiği hikâyelerle *Çocuklar*, Ragıp Ögel'in Türkçesiyle Carlo Collodi'nin *Pinokyo*'su, Eleanor H. Porter'dan *Pollyanna* (1946) çocuk okuyuculara ulaştı. Roger Lancelyn Green'in *Altın Masallar* serisini yayımladı (1966-68). Grimm kardeşler, Andersen, Japon, Hint ve pek çok ülkenin masalları altı ciltte toplandı. Erich Maria Remarque, Romain Rolland, Truman Capote romanları çevrildi. Ayrıca İsmet İnönü'nün söylev ve demeçleri de bir kitapta toplandı.

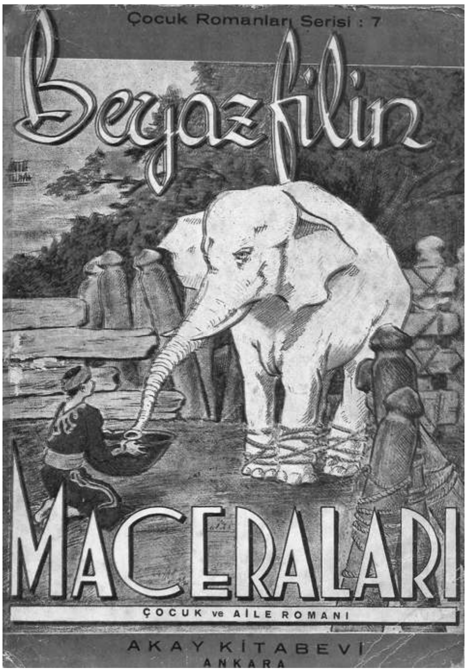

Beyaz Fil (Akay Kitabevi)

Enver Akba; Rumca, İtalyanca, Fransızca bilirdi. Müziğe meraklıydı. Kanada'da müzik doktorası yapmıştı. Yayıncılığa "Büyük Müzisyenler Serisi"ni de kattı. Söz konusu seri, on kitaptan oluşuyordu. Kitaplar, "Kanada'nın Montrèal Üniversitesi Müzik doktoru Albertine Morin-Labrècque tarafından yazılmış ve bütün dünya dillerine çevrilmiştir. Kitapların kapaklarını süsliyen Müzisyenlerin renkli portreleri, hususi olarak Viyanadan getirtilmiştir," diye tanıtılıyordu. Bazı önemli bestecilerin "Hayatı, Eserleri, Aşkları"nın anlatıldığı biyografik eserlerden altısı basıldı. *Chopin* (1946), *Schubert* (1946), *Bach* (1946), *Schumann* (1948), *Beethoven* (1948), *Mendelssohn* (1948) ile ilgili kitapları, Enver Akba'nın yanı sıra Ahmet Muhtar Ataman, Mahmut Ragıp Gazimihal, Azize Duru tercüme ettiler.

Tarık Edip Bey'den sonra Ankara'da foto kart-kartpostal üreten ikinci kitabevi Akay'dır. Enver Bey, renkli kartpostallar bastırdı. 1950'lerin ikinci yarısındaki Ankara'da Çetin Gökçeatam'ın girişiminden sonra 1960'ların başında renkli kartpostal yayıncılığında, İstanbul firmaları Keskin Color, Panaroma gibi kuruluşlarla bu alanda başı çekti. Kartpostallardaki resimlerin kaynağı genellikle Sami Güner'in çektiği fotoğraflardı. Kartların çoğu, Gençlik Parkı, Çubuk Barajı, Atatürk Bulvarı'ndan görüntüler taşır.

Ulus Meydanı'ndaki Zafer Anıtı'yla ilgili kartpostal (45) sıra numarası aldığına göre 50 civarında kartpostal yayımlanmış olmalıdır.

Yenişehir'in kitapçılıkta ve yayıncılıktaki "yıldız"ı Akay Kitabevi, sonraki yıllarda önemini kaybetti. Hem rakipleri çoğalmıştı hem de -anlatılanlara göre- Enver Bey işiyle eskiden olduğu gibi ilgilenmiyordu. Sahaf Aydın Sami Güneyçal, 1960'lı yılların başındaki durumundan Ahmet Yüksel ve Ömer Türkoğlu'na şöyle söz açmıştır:

> Enver Bey'in arkada küçük bir yazıhanesi vardı, orada oturur, gelen misafirlerini orada kabul ederdi. Şimdiki SSK İş Hanı'nın karşısındaki sokaklardan birindeki villalardan birinde oturuyordu. Kendinin mi, yoksa kira mıydı bilemiyorum. Bir gün beni çağırdı, çok eskiden bastırdığı birkaç kitaptan villanın bodrumunda kalmış olanları bana sattı. Kitaplardan birinin adını yaklaşık olarak hatırlıyorum: *İsmet İnönü'nün Seçilmiş Söylev ve Demeçleri*. Bir ara, dünya çocuk masallarından seçilmiş, birkaç tane büyük, ciltli masal kitabı çıkarmış. Ünlü kompozitörlerin hayatlarını anlatan birkaç kitap daha bastırdığını hatırlıyorum. Ben kendisiyle 1962'den sonra tanıştım. Birkaç yıl sonra işiyle pek ilgilenmez oldu, mağazaya akşamları uğramaya başladı. Kasadaki kız o ara 125 bin liraya bir daire satın aldı. Yanımda çalışan dağıtım elemanlarının söylediğine göre, tezgâhta çalışan delikanlı, hem kasiyer kızın para yürüttüğünü söylermiş, hem de kendisi ona buna dolma kalem hediye edermiş! Böylece, ilgisizlikten Enver Bey battı. Parasını ödemediği adam pek çoktu, herkes yaka silkerdi. Dükkân büyük değildi ama aşağısı depo idi. Bir gün dükkânın önüne büyük bir sandık koydular, içinde kitap. Yıllarca önce basılmış, konsinye bırakılmış, sahiplerinin gide gele istemekten usanıp peşini bıraktığı kitaplar. Onları, 'bu kitaplar şu fiyattan' şeklinde çok ucuz fiyatlarla sattı. Dükkân kapandı. Enver Bey'in İstanbul'a taşındığını duyduk.

1968'de İstanbul'a taşındı. İstanbul şubesinin bulunduğu yapı, 1957-1958 yıllarında Ankara Caddesi'ndeki yıkımlar sırasında ortadan kalkmıştı. Remzi Kitabevi'nin karşısına düşen iş hanında oda kiraladı ve orada kitap, kırtasiye pazarlamacılığı yaptı.

Ali Bitik'in Suhulet Kitabevi - Cumhuriyet'in ilk yıllarının Ankara'sında, sadece kırtasiye satan işyerlerinin bazılarının adları önünde arkasında "kitap", "kitaphane", "kütüphane" sözleri geçer. Bazı yıllıklarda, telefon rehberlerinde bu ticaret firmaları kitapçı, kitabevi sütunlarında yer alır. Bunları esas uğraşın kitap olduğu yerlerden ayrı tutmak gerekir. Ayrıca yine geçmiş zamanda bazı gazete, dergi, tütün, sigara, pul, piyango bileti, vs. satan küçük gazete bayileri, dükkân, büfe çalıştıranlar da iş yerlerini "kitabevi" olarak adlandırırlar. Suhulet Kitabevi bu tür yerlerdendi. Ali Bitik'in -o zamanlar Halkavun nahiyesine bağlı Bitik köyünden- Anafartalar Caddesi'nde, Ankara Belediyesi binasına gelmeden, Susam Sokağı'nın başında bulunan küçük dükkânının adıdır.

Ceyhun Atuf Kansu, çocuk yaşında (Yeni Sinema'ya gidecektir o gün kardeşiyle) Anafartalar Caddesi gezintisini anlatırken Ali Bitik'in dükkânını tanıtır:

> Bir küçük dükkândı Ali Bitik'in gazete dükkânı, Ankara'nın tek gazetesini, *Hâkimiyeti Milliye*'yi ve İstanbul gazetelerini satardı, *Cumhuriyet*, *Son Posta*, *Milliyet*, *Akşam*... ve birtakım kitaplar: Aka Gündüz'ün, Reşat Nuri'nin romanları, Jules Verne'in kitapları. Cigara da satıyordu...

Ali Bitik uzun zaman aynı işi sürdürdü. 1950'lerin ilk yarısında Hükümet Caddesi'nde 9 numaraya taşınmıştı. 1956 yılına ait *Ankara Telefon Rehberi*'nde "piyango bayi" olarak yer alıyor.

Ankara Stadyumu Küşad Merasimi Turnuvası - Ankara Stadyumu'nun yapımı 1936'da tamamlanınca, stadın büyük bir törenle açılması kararlaştırıldı. 1935-36 futbol sezonu İstanbul lig şampiyonu olan Fenerbahçe, lig ikincisi Galatasaray, Ankara lig şampiyonu Ankaragücü, İzmir lig şampiyonu Altınordu arasında dörtlü futbol turnuvası düzenlendi. Şampiyon olacak takıma verilmek üzere "Ankara Stadyumu Küşad Merasimi Turnuva Şampiyonluk Hâtırası" adlı 70 cm boyunda güzel bir kupa yaptırıldı.

Vali ve Belediye Reisi Nevzat Tandoğan, stadyuma girişi ilk gün serbest bırakmış; diğer günlerin fiyatları 5 (Kale arkası), 10 (Açık tribün) ve 25 (Kapalı tribün) kuruş olarak belirlenmişti.

Ankara Stadyumu, bu turnuva nedeniyle Şeker Bayramı'nın birinci gününe isabet eden 15 Aralık 1936 Salı günü yapılan bir törende Başvekil İsmet İnönü'nün konuşmasıyla açıldı.

Başvekil, konuşmasını bitirdikten sonra başlama vuruşunu da yaptığı ilk maçta Ankaragücü ile Galatasaray karşılaştılar. Maçı Ankaragücü 2-1 kazandı.

16 Aralık günü, Fenerbahçe ve Altınordu takımları karşı karşıya geldiler. Sahadan galip ayrılan takım 3-1'lik sonuçla İstanbul şampiyonu oldu.

17 Aralık 1936 günü final maçında Fenerbahçe ile Ankaragücü karşılaştılar. Fenerbahçe sahaya, Hüsamettin, Fazıl, Yaşar, Reşat, Angelidis, Cevat (Kaptan), Şaban, Esat, Ali Rıza, Naci ve Niyazi'li kadrosuyla çıkarken Ankaragücü maçı, Osman, Ali Rıza, Enver, Musa, Semih, Orhan, Hamdi, Fahri, Yaşar, Bilâl ve Abdi'den oluşan kadrosuyla oynadı. Ali Rıza Tansı'nın 11. dakikada attığı golle Fenerbahçe maçı 1-0 kazandı ve kupayı aldı.

Turnuva sonunda yapılan tören hakkında, 18 Aralık 1936 tarihli *Cumhuriyet* gazetesinde şunlar yazıldı:

> Maçtan sonra Adliye Vekili Saraçoğlu ve Türk Spor Kurumu erkânı sahaya çıkarak turnuvanın birincisi ile ikincisine kazandıkları kupaları hediye ettiler. Galatasaray ve Altınordu takımlarına da birer kupa verildi. Bundan başka Fenerbahçe kulübüne 500, Ankaragücü'ne 400, Galatasaray ve Altınordu kulüplerine de 300'er lira mükâfat verildi. Ankara'ya bu üç gün zarfında çok güzel bir spor yaşatan gençlerimiz tribünleri dolduran kesif seyirci kütlesinin alkışları arasında sahadan ayrıldılar.

Ankara Stadyumu'ndaki bu ilk maçlarda radyodan naklen yayın yapıldı. Spiker Sait Çelebi'ydi.

Aslan Baba'nın Meyhanesi - Bugün Şehit Teğmen Kalmaz Caddesi adını taşıyan Posta Caddesi'nde sağlı sollu küçük meyhaneler vardı. Arnavut asıllı Aslan Baba'nın meyhanesi de bu caddedeydi. Aslan Baba'nın gövdesinden önce heybetli bıyıkları daha dikkati çektiğinden bu yerin adı "Palabıyık"a çıkmıştı. Şair Celâl Vardar, Arnavut'tu ve hemşerisinin mekânına sık uğrardı. Şair Niyazi Akıncıoğlu da mutlaka Vardar'ın refakatinde olurdu. Ancak Vardar'ın ve Aslan Baba'nın hemşeri olmaları, burada bedavacılığa, veresiyeye yol vermezdi. Bu yüzden şairin baba yadigârı kocaman saati bazı günlerini Aslan Baba'da geçirmişti. Gecenin ilerleyen saatlerinde ayrılma vakti gelip sıra hesap ödemeye dayandı mı ve cepteki para yeterli olmayınca saat Aslan Baba'ya bırakılırdı. Para denkleştirilip ödeme yapılınca da geri alınırdı.

Cebeci Sineması - İstanbul'da Şehzadebaşı'nda Ferah Tiyatrosu'nun altında Muhallebici Fazıl'a komşu kırtasiyeci Kadri Cemali Bey, 1921'de aynı yerdeki Millî Sinema'yı işletmeye başlamıştı. Kardeşleri İzzet ve Ali Cemali beyleri de bu alanda yetiştirdi. Zamanla iki kardeş İstanbul sınırları içerisinde kalmayıp Ankara'ya geldiler. Ulus Sineması'nı işletmecisi Sait Çelebi'den devralıp kurulan S.A.İ. Sinema-

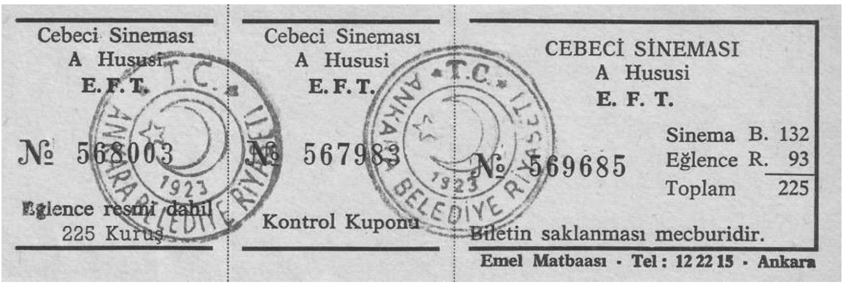

Cebeci Sineması bileti

cılık Komandit Şirketi aracılığıyla çalıştırılmaya başladılar. Ayrıca Cebeci'de bir arsa edindiler. 1949 yılıydı, üzerinde bir sinema binasının temelini attılar. Dikimevi'nden Talatpaşa Bulvarı'na dönüldüğünde biraz ileride, sol taraftaydı. Sinemaya semtin adını vereceklerdi.

Mimar Ercüment Tarcan Cebeci Sineması'yla ilgili şunları söylüyor:

Benim hem hocam hem dayım -karımın dayısı olur- Asım Mutlu, "Sen sinema yaptın" dedi. "Ankara'da bir sinema var". "O bir türlü bitmiyormuş". "Nasıl bitmiyor". "Gel bak bakalım şuna" dedi. Ben gittim. O zamanın en yüksek maaşıyla başladım. 1500 lira ayda. Çok büyük para. (...)

Gittim. Baktım sinemaya. Rezalet, yıkılacak durumda, pis. Maili inhi-

Zafer, 23 Ocak 1950

> dam durumlar var. Mahkemeden heyet getirdim. Tespit yaptırdım. Yıkılacak yerleri gösterdim. "Altı ayda bitiririm" dedim. "Ama bu iş 5 ayda biter". "5 ayda bitirirsem, 6. ayın maaşını da alırım" dedim. "Hay hay" dediler. (...)
>
> Ankara Cebeci sineması. Bir ahır. Çünkü planları bana ait değildi. Vaktiyle Topal Torkum isminde bir mimar vardı. O çizmiş. Hem de cephesini bir yerden, kesitini başka bir yerden almış. Kesitler ile cepheler birbirini tutmuyor. Ben onları düzelttim. Hakikaten o sinemayı 5 ayda açtım. Orda oynayan film 'Mağlup Edilemeyenler' diye bir film. Beş aylık maaşımı aldım. Diğerini inkar ettiler.

Cebeci Sineması 23 Ocak 1950 günü açıldı. Ercüment Tarcan'ın belleği güçlü; yıllar sonrasında bile sinemada gösterime giren ilk filmi hatırlıyor: *Mağlup Edilemeyenler.* Paramount Pictures yapımı, Cecil B[lount] DeMille'nin yönettiği *Unconquered* (1947)'ın konusu koloniler dönemi Amerika'sında geçiyordu. Bu sürükleyici, iki buçuk saatlik serüven filminde Gary Cooper, Paulette Goddard, Howard Da Silva, Boris Karloff başrollerdeydi.

Sinema, 1500 kişilik ahşap tavanlı ve tabanlı, koltukları ahşap üzeri deri kaplıydı. Üst katında çalışanların konutları vardı. Makine dairesinde üç gösterici bulunuyordu.

Cebeci ortaya çıkmadan önce Ankara'nın sinemaları eski kent merkezinde ve civarında, yeni kentin (Yenişehir'in) de merkezinde toplanmışlardı. Bu sinemaların konumlarını, çektikleri seyircinin yerleşimini 1950 yılının başından bir kent haritası üzerine işaretlersek, Cebeci'nin bir "semt"in, mahalle yaşamının bir parçası olduğunu söyleyebiliriz. O yıllarda, daha iş yerlerine boğulmayan semtin küçük apartmanlarında aileler otururlardı. Artık ailelerin yakınında, yürüyerek gidip gelebilecekleri bir sinema vardı. Cebeci, Ankara'nın ilk semt sinemasıydı.

Bir yabancı filmin özgün kopyası Ulus'ta izlenirken Türkçe seslendirmeli kopyası da Cebeci'den geçerdi.

Film, Merkez Film Kontrol Komisyonu'ndan geçirilip rahatça oynatılırken beyazperdedeki kadın ve erkeğin "sevgilerini canlandıran" sahnelere kimsenin bir diyeceği olmazdı; ama benzer ve masum bazı sahneler aynı sinemanın koltuklarında geçerse hoş karşılanmaz, zabıtaca gerekli işlemler yapılırdı. 1954 yılına ait bir gazete haberinde, "Dün gece Cebeci Sinemasının balkonunda Çetin adında bir gençle Gülten ismindeki kız öpüşürken yakalanmıştır. Umumî yerlerde adaba mugayir hareket eden iki genç hakkında da takibata geçilmiştir." deniliyordu.

Filmin kahramanları Cebeci'nin perdesinde hep Türkçe konuşurlardı. Yul Brynner, Deborah Kerr *Kral ve Ben* (The King and I, 1956)'de, yine Deborah Kerr bu defa David Niven ile *Günaydın Hüzün* (Bonjour Tristesse, 1958)'de, Clark Gable, Daris Day *Gazeteciler Kralı* (Teacher's Pet, 1958)'nda, dilimizi bayağı güzel konuşmuşlardı!

Cebeci Sineması zaman içinde etkinliğini kaybetti ve yıkıldı.

Dainas, Kurt – Gazi Terbiye (Eğitim) Enstitüsü'nün üç yıl süreli Beden Terbiyesi Şubesi 1932-1933 öğretim

Kurt Dainas

yılında açıldı. Önce sadece erkek öğrenci alınırken 1936-1937 öğretim yılında kız öğrenciler de öğrenim yaşamına katıldılar. Şube Şefi (Daha sonra, Bölüm Başkanı), Nizamettin Rifat Kırşan'dı. Zehra Cemal Alagöz, Vildan Âşir Savaşır görevli öğretmenlerdi. Şube'nin arkasındaki "ad", Selim Sırrı Tarcan'dı. Gerçek kurucu olarak onun adını söylemek doğru olur. Hatta ilk dönemde bir süre Enstitü'ye uğrayıp ders de verdi.

Şube kurulurken bu adlara Almanya'dan gelen Kurt Dainas da katıldı.

29 Haziran 1896'da Tessendorf'da doğan Dainas, çeşitli okullarda beden eğitimi öğretmenliği yaptıktan sonra 1932 yılının son günlerinde geldiği Ankara'da yedi yıl uzman-öğretmen olarak çalıştı.

18 Mayıs 1934 günü Gazi Terbiye Enstitüsü'nün açık hava spor alanında yedincisi gerçekleştiren İdman Bayramı'nda, Enstitü öğrencilerinin başında Kurt Dainas bulunuyordu. Ertesi günün *Hakimiyeti Milliye* gazetesindeki haberde muhabir, "Danyas Bey" dediği Alman öğretmenin yönetiminde yapılan hareketleri, Ankara'da ilk defa oynanan hentbol maçını anlatıyor:

> Gazi Terbiye Enstitüsü Beden Terbiyesi Şubesi Efendileri çok muntazam bir yürüyüşle Gençlik Marşı'nı koro halinde söyliyerek misafirlerin önünden geçtiler ve marşın bitmesiyle hep birden stil koşusuna başladılar ve böylece uzun adımla hâzurun önünden koşarak tekrar geçtiler; ortaya jimnastik için dizildiler.
>
> Kırk genç başlarında spor muallimleri Danyas Bey olduğu halde evvela ritmik serbest jimnastikler yaptılar.
>
> Bu 15 dakika sürdü. Bundan sonra beşer kiloluk güllelerle yapılan ikinci ve güç bir jimnastik başladı. Bu da bir çeyrek saat devam etti. Ortaya jimnastik kasaları ve beygirleri geldi. Bunların üzerinden muhtelif atlamalar başladı. Cidden güç olan bu atlamalar fevkalâde muvaffakiyetli oldu. Kasa üzerinde amuda kalkarak perendeler ve beygirler üstünde iki arkadaşın daire şeklinde tuttukları kolları arasından yapılan balıklama atlamalar harika idi. Atlamalar da yirmi dakika sürdü. Bunu sportif hareketler takip etti. 40 genç sahaya grup grup dağıldı. Ortada önde yüksek atlama, sağda savurma topları (Schleuderballe) geride sıhhat topu (Medizinball) solda disk atma ve sa-

vurmaları yapılıyordu.

Bu da bitti, koşulara geçildi: 200 metrelik koşuyu ikinci sınıftan bir efendi kazandı. Sonra 800+200+200+400=1600 metrelik olimpik bayrak yarışı yapıldı. Bunu birinci sınıf önce bitirdi. Gerek jimnastik, gerekse spor hareketlerinin hepsinde talebenin gösterdiği kabiliyet, beceriklilik, göz pekliği ve teknik bilgi muvaffakiyeti çoğaltıyordu.

Bilhassa genç neslimizin beden mürebbiliğine yetişmekte olan bu namzetlerin üstlerine alacakları vazifelerin ehemmiyetle mütenasip olarak hazırlandıklarını görmek göğüs kabartıyor. Namzet gençler güneşten tunç rengini alan gürbüz ve sağlam vücutlariyle mesleklerine yaraşan birer insan nümunesi olmuşlardır.

Aynı talebe en son olarak el topu (Handball) oynadılar. İki sınıf takımları arasında yapılan bu müsabakayı 3-2 ikinci sınıf kazandı. Bu oyun memleketimizde ilk defa oynanmıştır. İki taraf on birer kişi. Saha futbol sahası. Kaleler aynı. Yalnız, kale önünde kaleciden başkasının giremiyeceği 14,65 metre nısıf kutrunda bir yarım daire vardır. Kaleye şut bunun dışından atılabilir. Futboldan farkı: topu üç numaradır. Topa katiyen ayak dokunulamaz ve dört saniyeden fazla elde top tutulmaz. Sürat itibariyle futboldan çok daha seridir. Yüksek sıçramalar ve topu havada emniyetle yakalamalar, topu eğilip yerden almalar ve bütün vücudun iştirakiyle yapılan çalımlar, savurmalar ve atmalar bu oyunun fizyolojik kıymetini futboldan bariz bir şekilde yüksek tutmaktadır. Oyun devamınca her oyuncunun her tarafı mevzun ve mütenasip bir kıymetle işlemektedir. Oyunda iki oyuncu arasında hiç bir vakit çarpışma, tekmeleşme, çelme takma gibi tehlikeli vaziyetlere imkân yoktur. Bununla beraber atmalar, savurmalar ve şütler ayakla vurmaktan daha kuvvetli ve daha serttir. Bu oyunu seyrettikten sonra bütün sporcularımızın bunu tanımasını ve memleketimizde taammümünü meraklı bir sporcu yüreğiyle dinledik.

Beden Terbiyesi Şubesi'nin bize gösterdiği bu iki saatten fazla devam eden hareketler, sporlar ve oyun şenlik için hazırlanmış şeyler olmayıp, her günkü işlerinden bazı seçmelerdir.

Bütün talebeyi ve hocalarını tebrik eder, muvaffakiyetlerini her zaman alkışlamak isteriz.

Kurt Dainas, Almanya'dan "uzman" statüsünde gelmişti. 4 Ocak 1933 tarihinden 1939 yılına kadar Enstitü'de Oyun, Spor ve Jimnastik derslerine girdi. Dr. Niyazi Altunya, *Gazi Eğitim Enstitüsü* kitabını yazarken yaptığı çeşitli görüşmelerde Dainas hakkında meslektaş ve öğrencilerinden topladığı bilgileri söyle naklediyor:

Almanya'dan çağrılan *Kurt Dainas*; meslektaşı *Zehra Alagöz*'e göre, çok yararlı oldu. Öğrencisi *Mahmut Işıtman* ve *İhsan Telli*'ye göre de *Dainas* çok başarılı ve yararlı idi. Spor, atletizm ve oyunların birçoğunda çok başarılıydı. Voleybolu pek sevmez, 'kız oyunu' derdi. *Cemal Alpman*'a göre *Dainas*, branşında iyiydi; ancak eğitimci değildi; biraz da seçkinciydi. Başarılı öğrencileriyle daha çok meşgul olurdu. *Telli*'nin verdiği bilgiye göre *Alagöz*, 1963'te Dainas'ı ülkesinde ziyaret edip *Selim Sırrı Tarcan*'ın o yıl yapılacak büstünün açılışına da-

vet etti, fakat o gelemedi. *Işıtman*'ın verdiği bilgiye göre, *Alagöz*'ün öncülüğünde Türk öğrencileri ve arkadaşları Doğu Almanya'da geçim sıkıntısı çeken *Dainas*'a yiyecek paketleri gönderdiler.

İkinci Dünya Savaşı'nın çıkmasıyla Kurt Dainas'in Ankara'daki görevi sona erdi. Ülkesine döndü, Berlin'de öğretmenlik yaptı. Savaş sona erince, Almanya'nın köklü üniversitelerinden Rostock Üniversitesi'nde görev aldı.

"Danyas Bey"'in, ne zaman ve nerede öldüğü konusunda bir bilgiye ulaşılamadı.

Dirim Apartmanı – Atatürk Bulvarı'nda, 59 numarada şimdi olmayan apartman. Sahibi Dr. Abdülkadir Bayazıt Dirim'di. Apartmanın sekiz numaralı dairesinde kendisi otururdu. 1940'lı yıllarda beş numaralı dairedeki hekim arkadaşı Ahmet Şükrü Şenozan bir dönem Kastamonu ilini temsilen milletvekili olarak TBMM'nde bulunmuştu. Aynı zamanda bestekârdı. Zekâi Dede'nin öğrencisiydi.

Savaş yıllarında apartmanındaki daireleri, Millî Korunma Kanunu'na aykırı olarak yüksek bedelle kiraya vermekten dolayı mahkemeye verilen Abdülkadir Bey, girenin zor kurtulduğu mahkemeden beraat kararı alarak çıkan az sayıdaki şanslı sanıktan biri olmuştu.

Halk Pasta Salonu ve Sebat Oteli

1950'li, 1960'lı yıllarda apartmanın altındaki işyerlerinden biri, Ankaralıların belleğinde yer etmiş çocuk giyim eşyası, oyuncak satan ünlü Neşe mağazasıydı.

Apartman yıkıldıktan sonra yerine Dirim İş Hanı yapıldı. Bugün (2016) Han'da sürücü kursu gibi kuruluşlar bulunuyor.

Halk Pasta Salonu – Bursa eşrafından Mehmet Bey ile Fatma Hanım'ın çocukları Şakir ve Abdurrahim, Ankara'nın ilk pasta salonunu 1928 yılında açtılar. Ankara'da bu tarihten önce şeker, tatlı, helva satan dükkânlar vardı. Gerçi, daha önce kuruluş yılı 1920'lerin başına götürülen "İstanbul Pastanesi" adıyla bilinen bir yer bulunuyordu; fakat burası "pastane"den öte bir kıraathane özelliği taşırdı. Burada çay, kahve içilirdi. Bursalı iki kardeşin Halk Pasta Salonu ise klasik pastane tanımına uyan ilk yerdir. Sahiplerinden Şakir Bey, Abdurrahman'dan yaşça büyüktü. O yılların gazete ilânlarında, broşürlerde, şeker kutularında "Şakir Süter Biraderler" adıyla karşılaşıyoruz. Soyadı Kanunu yürürlüğe girdiğinde aile adı olarak Süter'i seçmişlerdi. Bu soyadının alınışı, ailenin asıl işiyle ilgili olabilir. İki kardeşin Bursa'da mandıraları vardı. Belki de babaları, önceki aile erkekleri de bu işle uğraşmışlardı. Mandıracılığın temel maddesi "süt"ün, sonuna "er" eklenip başkentin pastacı kardeşlerinin soyadı olması olasıdır.

Halk Pasta Salonu, Karaoğlan'daydı. O tarihte Hâkimiyet-i Milliye Meydanı olarak bilinen meydandan hareketle Anafartalar Caddesi'nde sağ taraftaki kaldırımdan yukarıya doğru yüründü-

Hatay mitingi için Ulus Meydanı'na giden kortej, Halk Pasta Salonu'nun önünden geçerken. (*Ulus*, 1 Şubat 1937)

ğünde Zafer Sokak'ı geçtikten sonra dış cephesi beyaz badanalı Sebat Oteli'nin önüne gelinirdi. 94 numaralı yapının üst katı oteldi. Halk Pasta Salonu zemin kattaydı. Karşıda ise Hacı Bayram'a giden yolu görüyoruz. Doğaldır, Sebat Oteli, o hattaki başka yapılarla birlikte artık yoktur. Caddenin o tarafını bugün Anafartalar Çarşısı kaplıyor. Ayrıca girişi Anafartalar Caddesi'nden olan Zafer Sokak'ın ucunu da yakalamak mümkün değil. Çünkü Çarşı sokağın bir kısmını yutmuştur. Zafer Sokak yine var, ama Çarşı'nın arkasından başlıyor.

İktisat ve Tasarruf Cemiyeti, o yıllarda Millî Artırma ve Yerli Malı Haftası nedeniyle "En Güzel Vitrin Müsabakası" düzenlerdi. Dereceye girenlere madalya ve diploma verilirdi. Bu müsabakanın 1935 yılında gerçekleştirilen altıncısında, Ankara'da, Halk Pasta Salonu vitrini ikinci oldu. O yıl, Yerli Mallar Pazarı'nın vitrini birinciliği, Gazi Çiftliği ürünlerinin satıldığı Anafartalar Caddesi'ndeki mağazanın vitrini üçüncülüğü kazanmıştı. Sergei Yosipoviç Yutkeviç'in 1933 yılında gerçekleştirdiği "Türkiye'nin Kalbi Ankara" adlı filmin bir yerinde Halk Pasta Salonu görünür. Ayrıca filmde, Cumhuriyet'in 10. Yılı nedeniyle çeşitli kuruluşların kentteki ışıklı büyük panoları arasında "Halk Pasta Salonu" panosu da bulunur.

Halk Pasta Salonu'nun Ali Dayıoğlu'na ait olduğunu söyleyenler vardır. Ne var ki Dayıoğlu buranın ikinci sahibidir. "Şakir Süter Kardeşler" tarafından verilmiş bir gazete ilânında, "1.7.1941 tarihinden itibaren Halk Pasta Salonu ile hiçbir alâkamız kalmadığını ilân ederiz." denilir. Demek oluyor ki 1941 yılında iki kardeş pastaneyi devretmişlerdi.

Varlıklı olmalılar; çünkü Şakir Süter 1942'de o ünlü Varlık Vergisi uygulamasında yüksek bir vergi ödemişti. Tam 185 bin lira.

Süter kardeşlerin 1930'larda Anafartalar Caddesi'nde ve Belediye Hali'nde, önce "Ankara Pazarı" adını taşıyan, sonradan "Bursa Pazarı" adı verilen başka dükkânları vardı. Bu dükkânlarda, peynir, süt, helva, zeytin, yoğurt, tereyağı, yufka gibi ürünlerin en kalitelisi satılırdı. Ankaralılar yeşil zeytini ilk defa buralardan alışveriş ederken tanıdılar.

Süterler daha sonra İstanbul'a yerleştiler. Zaten 1930'lardan itibaren Bursa Pazarı'nın Balıkpazarı'nda Taşçılar Caddesi'nde bir şubesi bulunuyordu. Burada hizmet vermeyi sürdürdüler.

Şakir Süter, 8 Ocak 1970 günü İstanbul'da öldü. Gazeteye verilen ilanda "Balıkpazarı peynir tüccarlarından" şeklinde tanıtılıyordu. Makbule Hanım ile evliydi. Abdurrahim Süter ise, hacca gidip "Hacı" olduktan sonra 12 Şubat 1980 günü Bursa'da öldü.

Hilmi Baba – Bent Deresi'nde, Kevgirli Sokak, 23 numarada işkembe çorbası ve şarap servis edilen mekân. Sahibi eski kabadayılardan Hilmi Çoker'di. Buranın masalarına daha çok kabadayılar, külhanbeyler, berduşlar düşerlerdi. Ara sıra şık kadın ve erkekler de gecenin geç saatlerinde Hilmi Baba'nın o ünlü işkembe çorbasından tatmak için uğrarlardı. Şair Cahit Sıtkı Tarancı gelirdi. Hilmi Baba, sanatçılara çok saygılıydı; Tarancı'ya itibar gösterir-

di. Mehmed Kemal, Tarancı'nın "Paydos" şiirinin Hilmi Baba'da geçirilen bir gece sonunda yazıldığını söyler. "Meyhaneler, sabahçı kahveleri,/Cümle eş dost, şair, ressam, serseri,/Artık cümbüşte yoksam geceleri/Sanmayın tarafımdan hıyanet var" dizelerinin geçtiği şiir söylendiği gibi Hilmi Baba'da geçirilen bir gecenin sonunda yazılmışsa, denilebilir ki Hilmi Çoker ve mekânı sadece Ansiklopedi'nin bir maddesi değil, aynı zamanda "Edebiyat Tarihi"nin de bir parçasıdır.

Karakuş, Emin – Gazeteci, yazar. 1916'da Urfa'nın Birecik ilçesinde doğdu. İstanbul'da Tophane Askerî Okulu'nu (1929), Ankara Erkek Lisesi'ni bitirdi. Yeni Sinema'da biletçi, Askerî Fabrikalar Genel Direktörlüğü'nün Ankara fabrikalarında tornacı, frezeci olarak çalıştı. 1937'de gazeteciliğe başladı. Gazetecilik yaparken Ankara Hukuk Fakültesi'nde okudu, mezun oldu. *Yeni Sabah*, *Tanin*, *Hürriyet* gazetelerinin Ankara temsilciliğini yaptı. Son olarak, İsmail Cem'in sahibi olduğu *Politika* gazetesinde yazdı (1975-1976). 1970'de haber dalında yılın gazetecisi seçildi. 1975'te emekli oldu. 1978'de Anadolu Ajansı Yönetim Kurulu üyeliğine getirildi. 1980'de görevden alındı. Gazetecilik yaşamı boyunca tanık olduğu olayları *İşte Ankara* (Hürriyet Yayınları, İstanbul, 1977) adlı kitapta topladı. Karakuş, siyasi tarihimize "555 K" olarak geçen, 5 Mayıs 1960 günü Yenişehir'deki nümayişler sırasında hırpalanan dönemin başbakanı Adnan Menderes'i volkswagen marka arabasına alıp olası kötü sonuçlanabilecek bir durumdan kurtaran kişidir. Meslek ve meslek dışı çevrelerde dürüst ve görevine bağlı bir gazeteci

Mavi dergisini yayımlayanlardan Bekir Çiftçi ve Ülkü Arman

olarak tanındı. 23 Eylül 1980 günü geçirdiği kalp krizi sonucu öldü.

***Mavi* (Dergi)** - Ankara Atatürk Lisesi öğrencileri Bekir Çiftçi, Teoman Civelek, Ülkü Arman'ın yanlarına arkadaşları Umran Kıratlı'yı da alarak 1950'li yıllarda çıkardıkları edebiyat-sanat dergisi. Dört arkadaştan Bekir Çiftçi neden böyle bir dergi çıkarmak istediklerini yıllar önce bana şöyle anlatmıştı:

> Edebiyata merak sarmıştım. Ahmet Oktay ile lise birinci sınıfta beraber olduk. Biz de şiir yazıyoruz. Şiire merak sarmamızda tabii edebiyat hocalarımızın etkileri var. Meselâ Şevket Bohça'nın. Şiir yazıyoruz, yayınlansın istiyoruz, Ahmet Oktay'ın şiirlerinin etkisinde de kalırdık. Ben *Kaynak*'a gönderdim, Dökmeci kardeşlere. *Pazar Postası*, Dinar'da Nedret Gürcan'ın çıkardığı *Şairler Yaprağı*, buralara gönderiyorum ben. Bir tane şiiri bir ay sonra basıyor. Ama genciz, sanattan, edebiyattan anladığımız yok. Aziz Nesin'in bir lâfı vardır: Her üç Türk'ten dördü şairdir, diye. Ben de o dördüncü Türklerdenim. Şiirler yazıyoruz, çıkıyor, çıkmıyor. Ülkü yazıyor, Vural Eren sınıf arkadaşımız, o yazıyor. Bizden bir küçük sınıfta, aynı gruptan Aydın Köker, Çağlar Kırçak, Beyhan Cenkçi de yazıyorlar. Bir gün dergi çıkarmaya karar verdik.

Gençlerin içerisinde yayın alanında deneyimli olan Teoman'dı. Matbaalara gider gelirdi. Daha önce dergi çıkarmıştı. *Yol* adını taşıyan, dört sayfadan ibaret bir dergi. Ancak bu dergi tek sayıyla kalmış, ikinci sayısı gözükmemişti. Tarık Dursun K., "İki yaprak-dört sayfalık 'Yol' dergisi çevrede öylesine tepkiler uyandırdı ki, Civelek kapadı o dergiyi. Orta kuşakla genç kuşağı karmalaştırmaya yönelik bir dergicilikti o," der.

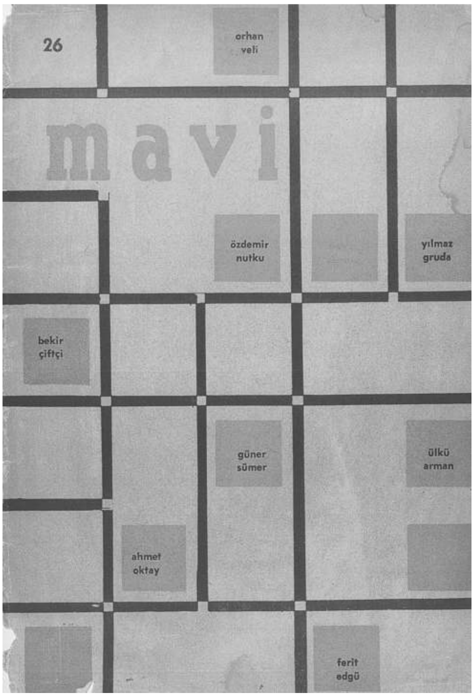

Mavi dergisi, kapak

Yalnız yeni derginin adı ne olacaktı. Ad konusunu nasıl çözdüklerini Bekir Çiftçi şöyle açıklamıştı:

> Ne isim koyalım? Konuştuk, "*Toprak*," dedik. Çünkü köy edebiyatı müthiş etkili o zaman. Mahmut Makal, çok etkili. *Toprak* adını bulduk. Türk Dil Kurumu'na gittik. Osman Atillâ vardı; şair. Afyon milletvekili oldu sonradan, sağaçık oynardı. Kızdı bize. "Ne de-

mek... Komünist isimler koyuyorsunuz... *Toprak*... Böyle isim mi olur, başka isim mi bulamadınız…" filân. Hay Allah, anarşisttik biraz ama… Fazla bir sempatimiz de yok rahmetliye; fakat *Türk Dili*'nde şiirleri çıkıyor, bazı mısralarını ezberliyoruz. Daha sonra bir gün, birdenbire, "*Mavi*," dedi birisi; kim dedi, hatırlamıyorum. *Mavi*, güzel bir isim. Var mı böyle bir isim, yok. Yine Türk Dil Kurumu'na gittik. Cihan Sokak'taydı o zaman kurum binası. Okuldan çıkınca önünden geçerdik. Gittik, Nurullah Ataç'ın yanına. Söyledik derginin adını. "Peki," dedi. Sinirlenince çenesini kaşırdı, kanırta kanırta. "Niye, *Mavi*?" diye sordu. Teoman Civelek, "Hocam, yani, yârinin gözleri neden mavidir, diye sorulur mu?" dedi. Allah, hoca bir kızdı, bağırdı: "Sanat mı yapacaksınız, zamparalık mı yapacaksınız…" Söylendi. O zaman dedim ki: "İşte, deniz ve gökyüzü mavidir. Bir sonsuzluğu ifade ederler, o yüzden *Mavi* dedik." Bu sözüm üzerine, "O zaman adam gibi izah edin, iyi olmuş, *Mavi*, güzel isim," dedi. Biz, böyle başladık…

İlk sayı, 1 Kasım 1952 tarihini taşıyor. 25 kuruş fiyatı vardı. Aylıktı. Sahibi ve yazı işleri sorumlusu Teoman Civelek görünüyor. Teoman, bir de yazı kaleme almıştı: "Mavi'nin Düşündükleri".

Füruzan Hüsrev Tökin "Büyük Uyanış", Şahap Sıtkı İlter "Nesil Meselesi" yazılarını vermişlerdi. Bekir Çiftçi'nin "Kilometre Taşları", Teoman Civelek'in "Pul" şiirleri aynı sayfadadır. Turgut Zaim "Pazar yeri" resmiyle, "Mavi" başlığının hemen altındaydı. Diğer sayfalarda Ülkü Arman, Özer Yılmaz, Vural Eren, Hasan Şimşek, Enis Turgut Sungur, Erhan Çağlı'nın şiirleri, İlhan Müstecaplıoğlu'nun hikâyesi, Fakir Baykurt, F.H. (Füruzan Hüsrev Tökin), Hümeyra Şaman, Selçuk Özençi, Sami Karabatı, Cahid Alp, Alparslan Kızıltuğ'un yazıları vardı. A. G. Gardiner ile Henri Bergson'dan iki çeviri yer alıyordu.

Bekir Çiftçi, "Evvela bin adet bastırdık. Üç yüz, dört yüz satıyor. İzmir'de, Tarsus Amerikan Koleji'nde nedense ilgi gördü. Bin tane satmaya başladı," diyor.

Derginin ikinci sayısında ölüm yıldönümü nedeniyle Orhan Veli'ye yer verilir. 3. sayıda, tiyatro, sinema, müzik haberlerinin yer aldığı bir köşe açılır. Derginin resim üzerine yazılarını Eşref Üren kaleme alır. Teoman Civelek röportajlar yapar. Örneğin Civelek'in dört sayıda Peyami Safa ile bir konuşması yayımlanır. İstanbul'un fethinin yıldönümü gelip çattığında, 8. sayıyı "Fetih Özel Sayısı" yaparlar. Fetih üzerine şiirler vardır.

Sait Faik, bir gün şöyle söyler: "*Mavi* güzel dergi, ama biraz daha kavgacı, biraz daha delidolu olsa rengine zarar gelmez. Denize baksanıza; nasıl hırçındır. Bayılırım hırçın dergilere."

16. sayı da "Dünya Edebiyatı" sayısı olur.

İlk sayılarda şair-yazar kadrosu (Öyle, pek "kadro" da denilemez.), değişik dünya görüşlerine sahip kişilerden oluşuyordu. Ömer Faruk Toprak yazıyordu; yanında, kurucuların edebiyat öğretmenleri Şevket Bohça vardı. Peyami Safa'nın imzasını görüyordunuz. Fazıl Hüsnü Dağlarca'nın şiirini okuyordunuz. Suat Taşer de oradaydı, Attilâ İlhan'ın favori arkadaşı Doğan Ruşenay (Hasan Tanrıkut) da.

Liseli çocukların edebiyat merakından, sevgisinden doğan *Mavi*'nin öyle açık seçik, belli bir yayın çizgisi yoktu. Dergiye ne bulurlarsa koyuyorlardı.

Bu yüzden, Ahmet Oktay yaklaşmamıştı derginin yanına; ama Bekir Çiftçi'nin bir süre sonra onunla konuşması işe yaradı. "Ahmet Oktay ile karşılaştık bir gün. 'Bizim *Mavi*'ye bir şeyler yazsana,' dedim. 'Ne o, yamalı bohça gibi dergi,' dedi. 'Yaz işte, ne var?' 'Ben şiir vermem, benim şiirlerim çok kıymetli,' dedi. 'Bizimkiler gibi değil tabii, sen yazı yaz,' dedim. O da yazdı. 'Sokaktaki Adam', Attilâ İlhan'ın romanı üzerine, müthiş havalı bir yazı. Yazıyı dergiye koyduk." Attilâ İlhan'ın *Sokaktaki Adam* romanı o zamanlar ortalığı kasıp kavuruyordu. Yazının başlığı da şöyle: "Kendi Kendisile Çelişen yahut Sokaktaki Adam'a Dair". Oktay, roman ile Attila İlhan yazıları arasında "çelişki" olduğunu söylüyor, romandaki Kamarot Hasan karakterini olumsuz, romanı "Fransız" buluyordu. Yazarın bu romanıyla *ileride* "iyi bir romancı olabileceğini" de söylüyordu.

Mavi'nin bu sayısı, renginin değişeceğini gösteriyordu. Sait Faik'in arayıp bulamadığı "hırçın" havayı müjdeliyordu. Yalnız o günlerde dergici çocuklardan hırçınlaşmayı bekleyen yazar ölmüştü. 1954'ün Mayısında Sait Faik yoktu artık. Maviciler, Sait Faik'i seviyorlardı. Bir sonraki sayının sayfalarını ona ayırdılar.

Bekir Çiftçi, "Meşrutiyet Caddesi'nde bir çatı katı tutmuştuk, idarehane olarak. Bir mektup geldi Attilâ İlhan'dan. Ahmet Oktay'a cevap: 'Acul davranmışsın.'"

Çiftçi'nin ısrarına dayanamayan Ahmet Oktay'ın dergide görünmesi, Attilâ İlhan'ın yanıtı işe yaradı. Dergi daha tutarlı bir çizgiye oturdu.

Derginin 25. sayısında Özdemir Nutku'nun sorumluluğu üzerine aldığını görüyoruz, Attilâ İlhan'ın peş peşe yayımlanan yazılarının da ilgi topladığını. Bu yazılar, kısırlıkla tıka basa dolu edebiyat dünyasında bir "tartışma" ortamı yarattı. Ayrıca *Mavi*'nin bohçasından bazı adlar ayıklandı, yerlerine gençler geldiler. Demir Özlü, Orhan Duru, Demirtaş Ceyhun, Asaf Çiyiltepe, Tevfik Akdağ, Yılmaz Gruda, Ferit Edgü, Engin Ünsal, Sermet Çağan, Muzaffer Erdost, Hilmi Yavuz, Tahsin Yücel, Behiç Duygulu, Oğuz Arıkanlı, Ece Ayhan, Orhan Çubukçu, Bumin Güney (Fikret Hakan), Fakir Baykurt, Füruzan, Edip Cansever, Cemal Süreya, Muzaffer Erdost, Tarık Dursun K., Güngör Rona, Güner Sümer, Hasan Şimşek… Diğerleriyle birlikte *Mavi*'deydiler.

Ne var ki, her hareketin bir başlangıcı olduğu gibi, bir de sonu var.

"Yazınsal ve siyasal iktidara karşı bir 'platform' oluşturmaya, yani sözcüğün asıl anlamında 'hareket' olmaya başladığında, 'Mavi'nin dağılması/dağıtılması için her türden girişim yapılmıştır," diyor Ahmet Oktay. "Muhalefet sözcülüğü"ne soyunmaları, karşılarında geniş bir cephe oluşmasına yol açtı. Sağ basın, *Hisar, Türk Sanatı,* hatta Naim Tiralı'nın demokrat nitelikteki *Yenilik* dergisi *Mavi* karşısında aynı çizgide buluştular. Asıl yıldırım çeken, Attilâ İlhan'ın yazılarıydı. Sonunda, dergide Attilâ İlhan ile derginin bir bağı olmadığı yolunda açıklama yapıldı! Böylece, "Mavi bolşevik"", "Mavi komünist" suçlamaları bertaraf edilecekti!

> Bazı gazete ve dergilerde *Mavi* 'sosyal realizm' organı olarak gösterilmektedir. Dergimizin sosyal realizmle hiçbir ilişiği yoktur. *Mavi*; bu konudaki gerçeği ortaya çıkarabilecek tartışmalara zemin hazırlayabilmek ümidiyle Atila İlhan'ın yazılarına sütunlarında yer vermiştir. Dergimiz bu konuda bir anket hazırlamakta olup, anket sonunda kendi görüşünü de okuyucularına bildirecek, sosyal realizm karşısındaki durumu etraflı olarak açıklayacaktır.

Son sayı, *Son Mavi* adını taşıyordu. 1956'nın Nisan'ında çıkartılan 32. sayıyla dergi kapandı.

Dergide yazanlardan Orhan Duru yıllar sonra şunları söyledi:

> *Mavi* dergisi çevresinde başlayan yazın akımı bir döneme damgasını vurdu, daha sonraki dönemlere de etkili oldu. Kısa sürdü yayım yaşamı ama bugün bile ondan söz açmamızın bir anlamı olsa gerek. O yılların koşulları altında atılımcı genç yazar, ozan ve eleştirmenlerin ürünlerini ortaya koyduğu bir dergiydi *Mavi.* Ayrıca tutarlı bir düşünce ve dünya görüşü arama çabalarına girişildi bu dergide. Attilâ İlhan'ın savunduğu "sosyal realizm" görüşü çevresinde tartışmalar ilgi topladı genç kuşak arasında.
>
> Yazın alanını eleştiri, deneme, felsefî yazılar açısından boş buluyorduk. Bu boşluğu doldurmak için uğraşıyorduk. Ama bu, belki de kendi boşluğumuzdu.
>
> Yerleşmiş yazına karşı çıkmak gereğini duyuyorduk. Nitekim "Mavi"den sonra bir bakıma şiirsel başkaldırma sayılabilecek "ikinci yeni" geldi.
>
> Sosyal realizm sözü çok ediliyordu ama şiirlerle bir çeşit romantizm geliştiriliyordu. Şiirselliği yadsımış Orhan Veli kuşağına bir tepkiydi bu. Her iki davranışı uzlaştırmak ise çok uzun sürdü.
>
> Eksiklikleri ne olursa olsun "Mavi" dergisi bağnaz olmayan, özgür ve araştırıcı bir ortam yaratılmasında önemli katkıda bulundu.

Mavi Gişe-Akın Gişesi-Müzeyyen Abla

Mavi Gişe – 1930'larda Sanayi Caddesi'nin Anafartalar Caddesi'nden girişinde sol başta yer alan Türk Tayyare Cemiyeti piyango bileti satılan gişe. Sahibi Müzeyyen Abla'ydı. İstanbul'da, Bahçekapı'daki ünlü Nimet Gişesi'nin sahibi Nimet Abla (Hacı Melek Nimet Özden) nasıl yaşadığı kentinin piyango kraliçesiyse, Müzeyyen Abla da Ankara'nın piyango kraliçesiydi. Mehmed Kemal hakkında, "Nimet Abla'sına özenmiş, açmıştı. Müzeyyen Abla, süslenir püslenir vitrindeki taş bebekler gibi, tezgahın önünde otururdu. Elinden bilet çekenlere 'Hayırlı olsun!' diye gülümserdi." diye yazar. 1940 Nisanında yerini ve adını değiştirdi. "Akın Pi-

yango Gişesi" adıyla Bankalar Caddesi'nde otobüs durağının arkasında 64 numaraya taşındı.

Memurlar Kooperatifi ve Anafartalar Caddesi'ndeki Bina - Anafartalar Caddesi üzerinde 25 numaradaki köşe binanın sahibi Türkiye Ziraat Bankası'dır. 240 metre kare üzerine kurulu, bodrum, zemin kat üzerine 3 katlıdır. Zeminde dükkân yeri vardır. 1925 yılında kurulan Ankara Memurlar Kooperatifi Maliye Vekâleti'nden alınan 168 bin lira ile işe başlarken bu binanın bir kısmına yerleşti. Kooperatifin burada bir satış mağazası vardı. Kooperatifin ayrıca Yenişehir'de Kızılay Genel Müdürlüğü karşısında bakkaliye malları satılan bir dükkânı ve İstanbul'da şubesi bulunuyordu. Yağ, pirinç, çay, fasulye, şeker, kahve, odun, kömür gibi ihtiyaç maddeleri taksitle satılırdı. 1942 yılına gelindiğinde 10 bine yakın ortağı olmuştu. Binanın tamamı kooperatife verilmemişti. Bir kısmını, Jandarma Umum Komutanlığı işgal ediyordu. 1935 yılında komutanlık kendi binasına geçince boşaltıldı. Ziraat Bankası tasarrufundaki binayı satışa çıkardı. Yıkıldı. Bugün (2016) yerine yapılan binada "Büyük Yalova Oteli" bulunuyor.

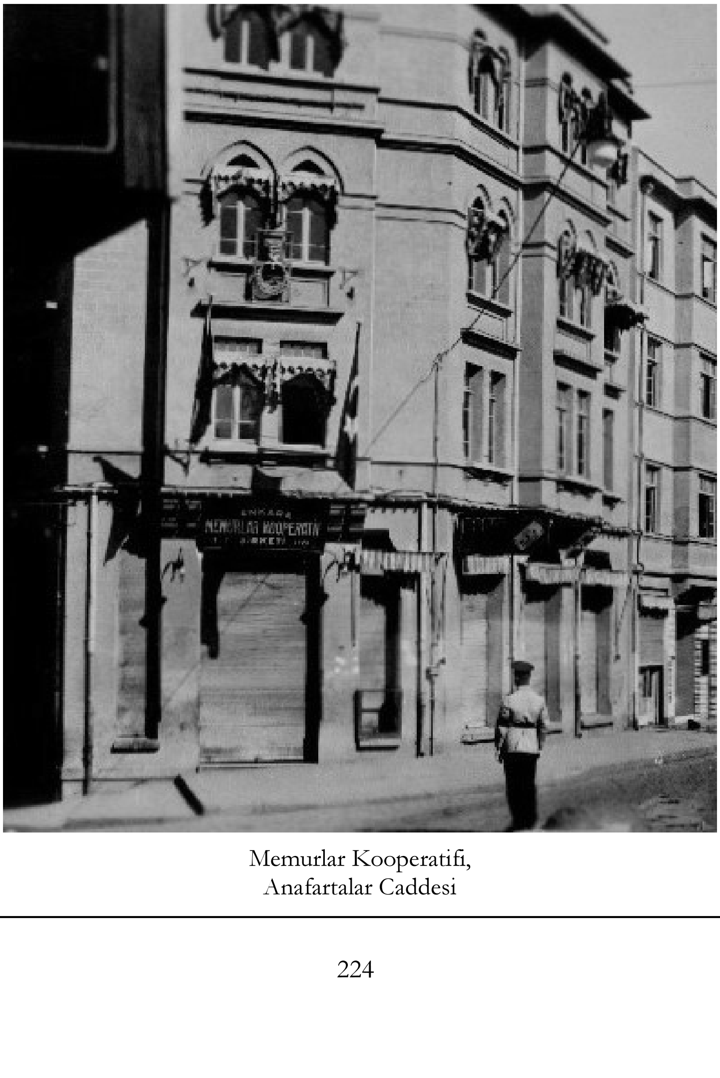

Memurlar Kooperatifi,
Anafartalar Caddesi

***Meydan* (Dergi) –** Posta Caddesi'nde Yeni Hayat Lokantası'nda Mehmed Kemal ve Fethi Giray tarafından plânlanmış, konuşulmuş bir şiir dergisidir. O günlerde *Seçilmiş Hikâyeler*'i çıkaran Salim Amca (Şengil)'nın, *Kaynak* sahibi Avni Dökmeci'nin, "Bize rakip mi geliyor?" sorusunu açarak dikkatle izledikleri bu derginin hazırlık devresi bayağı tartışmalı geçti. Posta Caddesi'nde uzun süre gündeme çakılıp kalan tek madde, çıkarılacak bu dergiydi. *Meydan* başlığı altında, "Meydandaki baş içindir efser" yazılıydı. Şeyh Galip'in dizesini şairlerden Suphi Taşhan önermişti arkadaşlarına. "Bahar beklediğimi getirmedi/Bahar yine gelir" diyen Taşhan, Arif Dino'nun küçüğü Abidin'e göre, "O yılların delikanlıları arasında 'en şair' olanlardan" biriydi.

Suphi Taşhan avukatlık yapıyordu, parası vardı, bonkördü. Dergiye sadece Şeyh Galip'in dizesiyle katılmamış, baba dostu Kâğıtçı ve Kırtasiyeci Mahmut Nedim İrengün'den birkaç top kağıdı da sağlamıştı. Tek şartı vardı, vereceği şiir ilk sayfada görünecekti. Mehmed Kemal ve Fethi Giray bu şartı kabul ettiler. Sonunda, 15 Mayıs 1948 tarihini taşıyan dergi çıktı. Şairleri; Cahit Sıtkı Tarancı, Melih Cevdet Anday, Oktay Rifat, Orhan Veli Kanık, Fahri Erdinç, Niyazi Akıncıoğlu, Fethi Giray, Mehmed Kemal, Celâl Vardar, Ercümend Behzad Lâv'dır.

Melih Cevdet Anday'ın o ünlü "Tohum" şiiri önce Yeni Hayat Lokantası'nın masalarında okunmuş sonra da dergide yerini almıştı. Ahmet Muhip Dranas bu şiiri hayranlıkla karışık kıskanmıştı. Derginin kâğıdını sağlayan Suphi Taşhan'ın şiiri ise yer kalmadığından ve kendisine haber verilmeden ikinci sayıya bırakılmıştı.

Ama ikinci sayı çıkmadı. Zaten dergi de toplatıldı. Bu toplatma kararının alınmasına neyin neden olduğu bilinmiyorsa da "Tohum" şiirinin dergiyi inceleyen görevli ve yetkili kişilerin hoşuna gitmediği çeşitli rivayetler arasındadır.

Mıhçıoğlu, Halil Naci – 1903 yılında Ankara'da doğdu. Ankara Milletvekilliği de yapan Halit Ferit Mıhçıoğlu ile Necibe Hanım'ın oğludur. Ankara Erkek Lisesi'nde okudu. Bitirmeden ayrıldı.

Halil Naci Bey bir dönem Ankara'nın ileri gelen tüccarları arasındaydı. İlkokuldan sınıf arkadaşı olan Vehbi Koç'a ait Anafartalar Caddesi'ndeki Büyük Apartman'ın altındaki dükkânında kırtasiyecilik yaptı. Bankalar Caddesi'nde de şubesi vardı.

Şair Ceyhun Atuf Kansu'nun çocukluk anıları arasına kattığı, Anafartalar Caddesi'nde dolaşırken önünde durup baktığı mağazalardan biri olup Kansu burası için "en çok sevdiğim, kalemlerine, boya kutularına, defterlerine, yılbaşı kutlamalıklarına, elişi kâğıtlarına seve seve imrene imrene baktığım Halil Naci'nin mağazası…" der.

Edison ampulünün Türkiye temsilcisi, 1930'larda Westinghouse buzdolabının, Philco radyosunun Ankara'daki satış yeriydi. 1947'de İstanbul'da, İstiklâl Caddesi'nde de bir mağaza açtı.

1942-1946 yılları arasında TBMM'nin 7. Dönem milletvekilleri arasında tıpkı babası gibi doğduğu kenti temsil etti. Bazı Ankaralı tüccarlarla birlikte, 1948 yılında, esnaf ve tüccara ucuz kredi sağlamak amacıyla kurulan Garanti

Bankası Anonim Ortaklığı'nın kurucuları arasında yer aldı. Banka'nın merkez şubesi Mıhçıoğlu'nın Anafartalar Caddesi'ndeki kâğıt deposuydu.

1957'de bazı mağazalarını kapattı. Bir gazeteye verdiği ilandan bu kararının nedenlerini öğreniyoruz: "6731 sayılı kanunun menedici hükümleri muvacehesinde toptancılık veya ithalatçılık yapan tacirin perakendecilik yapamayacağına göre, gerek İstanbul ve gerekse Ankara'da perakende satış yapan mağazalarımı kapatarak, şimdilik toptancı, imalâtçı ve Kanunun sair bahsettiği çerçeve içinde icrai ticarete devam etmek üzere 1 Ocak 1957'den itibaren…"

Bedriye Hanım'la evliydi. Çocuğu yoktu. 1970'de birikiminden 20 milyon lirayı kurucularından olduğu Türk Eğitim Vakfı'na bağışladı. Çevre Sokak'taki bir ara Cumhuriyet Halk Partisi Genel Merkezi olan ve bir kısmı Adalet Bakanlığı tarafından kullanılan binanın arsası da Mıhçıoğlu'nundu. Bu arsa, üyesi olduğu partiye bırakıldı.

30 Eylül 1986 günü İstanbul'da öldü. Cenazesi Ankara'ya getirildi. 3 Ekim günü, Hacı Bayram Camii de kılınan cenaze namazından sonra Cebeci Asrî Mezarlığı'na defnedildi.

Müzeyyen Abla – Bak. Mavi Gişe.

On Beşinci Yıl Kıraathanesi – İtfaiye Meydanı'ndaki kahvehane. Burası, 1950'li yıllarda daha çok toplumcu gerçekçi çizgide yürüyen şairlerin, yazarların toplandığı yerdi. Sakinleri arasında, Arif Damar, Sefer Aytekin, Ahmet Arif, Kâmuran Bozkır, Enver Gökçe, Mehmed Kemal, Niyazi Akıncıoğlu, Ceyhun Atuf Kansu, İlhan Berk adlarını sayabiliriz.

Demir Ali Somdemir
(*Ulus*, 15 Aralık 1943)

Somdemir, Demir Ali – Albay, Ankara Merkez Komutanı. 1879'da Selanik'te doğdu. Hayrettin Bey'in oğludur. Harp Okulu'ndan 17 Ocak 1900'de piyade teğmeni olarak mezun oldu (1315-P416). İlk görevini Yunan sınırında aldı. Balkan Savaşları'nda bulundu. Arnavut ve Sırp isyanlarında çetelerin yok edilmesinde görev aldı. Gösterdiği başarılar sonucu, zamanı gelmediği halde üsteğmenliğe ve yüzbaşılığa yükseltildi. Çanakkale ve Kafkas cephelerindeki muharebelere, Kanal harekâtına katıldı. 1916'da Şark Cephesi harekâtında bulundu ve rütbesi binbaşılığa yükseltildi. İki yıl sonra alay komutanı olarak Bakü'deki örgütte Azerbaycan Alayı'nda bulundu. 1920'de Pontos harekâtında görev aldı ve aynı yıl yarbay yapıldı.

1921'de Ankara'ya geldi. Ankara Merkez Komutanı olarak görevlendirildi. Sakarya Savaşı'na alay komutanı olarak girdi ve Beylikköprü harekâtında bulundu. Savaş sonrası Mersin Mevki Komutanlığı'na getirildi. 1924'de rütbesi albaylığa yükseltildi. 3. Kolordu Ümera ve Zabitan Divanı Harbi Reisi oldu. İstanbul Fatih Askerlik Kalem Riyaseti'nde, Ankara Divanı Harp Riyaseti'nde bulunmasının ardından ikinci defa Ankara Merkez Komutanlığı'na atandı. Bu görevdeyken 14 Temmuz 1937'de piyade albay olarak emekli oldu. Ancak kendisine duyulan güvenle, emekli olmasına karşın, Bakanlar Kurulu kararıyla 9 Ağustos 1937'den başlayarak görevde bırakıldı. İkinci defa atandığı Merkez Komutanlığı'nda 14 Temmuz 1942'e kadar kaldı. Bu tarihte görevden ayrıldı. Emekli olunca Ankara Belediye Meclisi'ne üye seçildi

Askerliği sırasında dört defa yaralanmış, TBMM tarafından verilen takdirname, İstiklal Madalyası, dört savaş madalyası ile ödüllendirilmişti.

14 Aralık 1943 günü sabah saatlerinde iki yıldan beri çekmekte olduğu karaciğer kanserinden kurtulamayarak öldü. Cenazesi 15 Aralık günü öğle namazından sonra Hacı Bayram Camisi'nden kaldırılarak Cebeci Mezarlığı'na defnedildi. Törene, Millî Müdafaa Vekili General Ali Rıza Artunkal, Nafıa Vekili Sırrı Day, Vali ve Belediye Reisi Nevzat Tandoğan, Garnizon ve Merkez komutanları, merhumun yüzlerce yakın dostu, kalabalık bir halk topluluğu katıldı. Cenazeye bandoyla birlikte asker ve polis müfrezeleri eşlik etti.

Demir Ali Bey Ankara'nın 1920 ve sonraki yıllarında önemli kişilerindendi. Merkez Komutanı olarak kentte düzenin sağlanmasından sorumlu görevliler arasındaydı. Atatürk'ün kent içindeki dolaşmalarında gideceği yerlerin önceden kontrolünü yapar ve çok defa kendisine refakat ederdi. Kendisine güvenilen bir askerdi. Disiplin sahibi, çekinilen, hatta korkulan bir kişi olduğunu yazıp söyleyenler vardır. Belki, mesleği ve bulunduğu mevki nedeniyle bu tür sözler onun özellikleri olarak öne çıkartılabilir. Ama portresinin tamamlanması, karakterinin dökümü için başka somut kanıtlara ihtiyaç vardır. Ne yazık ki elimizdeki yazılı kaynaklar sınırlı, özellikle yaşanmış hikâyelerin kaydı yok. Bununla birlikte, Genç Harbiyeli İbrahim Abdülkadir Meriçboyu (A. Kadir)'nun, *1938 Harp Okulu Olayı ve Nâzım Hikmet* (İstanbul Matbaası, İstanbul, 1966) adlı kitabının 113-116 sayfaları arasındaki satırlar Demir Ali Bey'i daha yakından tanımamıza yardımcı oluyor:

> Hapishane müdürünün postası bir İbrahim vardı. Uzunca boylu, dal gibi, gözleri hep güler. Akşama doğru o geldi odaya.
>
> – Yarın sabah merkez komutanı teftişe gelecek, haberiniz olsun, dedi. Yataklar iyi düzeltilmiş, yerler sulanmış ve süpürülmüş olsun. Kapının önünde kâğıt, pislik olmasın. Bunlara çok dikkat eder o. Sinirli, barut gibi adamdır. Dikkat edin efendiler aman!
>
> Biz de namını duymuştuk merkez komutanının[,] Demir Ali diye dolaşırdı Ankara'da namı.
>
> – Hadi bakalım, al bir tane daha, dedik. Biri yetmezmiş gibi!...
>
> Ertesi sabah erkenden kalktık, İbrahim'in dediklerini yaptık. Odayı bir

güzel havalandırdık. Çıktık kapının önüne bekledik. Merkez komutanının sırf bizi görmeye geldiğini de söylemişlerdi bize. Sabırsızlanıyorduk. Gelsin de ne olacaksa olsun, bağıracak çağıracak mı, küfür mü edecek, ne edecekse etsin gitsin, biz de kurtulalım, diyorduk. Böyle sıkılara hiç tahammülümüz kalmamıştı artık.

Saat onla on buçuk arası geldi. Onu ceza evinin ana kapısında görür görmez, içeri odalarımıza girdik. Biraz sonra, müdürün odasında olduğu, kahvesini içtiği haberi geldi. Biraz daha bekledik. Bize gelmek üzere kalktığı [haberi?] ulaştırılınca, ayakta esas vaziyetine geçtik. Neden sonra dışarıda kalın kalın konuşmalar duyduk. Az sonra iri gövdesiyle içeri girdi. Arkasında hapishane müdürü ve bir de üsteğmen vardı. İri kıyım bir adamdı merkez komutanı. Esmerdi, Doğuluydu her halde. Renginden ve konuşmasından öyle anlaşılıyordu. Kocaman göbeği göğsünün biraz altından başlıyordu. Manevra kemerini çok sallapati takmıştı, kemerin tokası göbeğin üzerine düşmüş gibiydi. Sesi çok kalındı. Bizi görür görmez ağzı açık kaldı.

– Allah Allah!... dedi. Allah Allah!... Bunlar ne be! Çocuk bunlar yahu!...

Sonra arkasına dönüp hapishane müdürüne doğru,

- Allah Allah!… dedi gene.

Yüzü yumuşayıvermişti merkez komutanının.

– Nerde bunların hocaları?

Hapishane müdürü,

- Subaylar tarafında, efendim. Oraya aldık onu.

– Çağırın onu bana.

Üsteğmen hemen koştu Nâzım'ı getirmeye. Dakka geçmedi, Nâzım girdi içeri. Biz hazırol vaziyetini hiç bozmamış, askerce dimdik ve canlı canlı, merkez komutanının gözleri içine bakıyorduk hep. Nâzım da geldi hemen başa geçti, bizim gibi hazırol vaziyetinde;

- Buyrun efendim, beni emretmişsiniz, dedi.

Ne de olsa Nâzım Deniz Harbiyesi'nden çıkmaydı. Askerliğin bu taraflarını unutmamıştı.

– Yahu, dedi Nâzım'a merkez komutanı birdenbire, siz ne istiyorsunuz böyle Allahaşkına? Bizim memleket nerde, Nazizim nerde!... Almanyalılar yapıyor bunu, ama nasıl yapıyorlar, fabrikaları çalışıyor, fabrika bacalarından dumanlar çıkıyor onların boyuna. Biz de söker mi bu Nazizm?... Biz fukara bir memleketiz be!

Bir yandan da bize ayrı ayrı göz gezdiriyordu.

– Bu çocukların hali ne olacak peki şimdi? Hem bak sana pufla gibi yatak getirmişler… Oh, kekâ!... Yandaki koğuşu gördün mü? Orda yatan askerleri gördün mü?... Onlar orda yerde, taş üstünde, ot yataklarda yatıyorlar. Bak bunlar da tahta üstünde yatıyorlar, ot yatakta… Hani, müsavat dediğiniz, nerde??... Sen pufla gibi yatakta yat, onlar ot yatakta yatsın, hani nerde senin müsavat dediğin? Bu mu müsavat?...

Bunları dedi ve gözleriyle Nâzım'dan cevap bekledi. Biz de Nâzım'a döndük yüzümüzü. Nâzım;

Kızılay Genel Müdürlüğü yanında ilk apartman, Sönmez Apartmanı, 1950'ler

- Haklısınız ama, efendim, dedi, biz sefalette müsavat istemiyoruz, refahta müsavat istiyoruz. Gayemiz onu ot yataktan kurtarmak.

Nâzım bunu der demez, merkez komutanı Demir Ali, iri ellerini göbeğine şap şap vura vura güldü ve sevincini saklayamadı,

- Oh, oh, oh!... İşte bu hoşuma gitti. Akıllı adamsın. Bu cevabına çok memnun oldum, hem pek çok memnun oldum, dedi ve hemen arkasından ciddileşerek ekledi,

- Bu çocukların hayatı mahvoldu. Bunlar sivil hayatta ne yaparlar? Sen bunlara hocalık et burda bari, bir şeyler öğret. Hayata atılınca bir şeyler becersinler bu yavrucaklar…

Ve hapishane müdürüne dönerek,

- Bu çocukları da subaylar tarafına alın. Orda bunlara bir oda ayırın. Bunlar hep bir arada çalışsınlar orda. Dedi. Öyle sevindik ki hepimiz, sarılıp ellerini öpesimiz gelmişti bu merhametli, bu baba adamın.

– Sağ olun, komutanımız, sağ olun! Dedik.

Öyle içten, cânı yürekten demiştik ki bunu, albay da anladı sevincimizin sonsuz olduğunu. İçini çekerek, ağlar gibi bir halle uzaklaştı bizden.

Bu baba adamın sayesinde, askerî ceza evinde tam bir hürriyet içinde yaşadık.

O günlerde Nâzım Hikmet'in, genç Harbiyelilerin ve daha pek çok kişinin komplolar sonucu yaşamlarının nasıl karartıldığı bugün biliniyor. Yukarıdaki satırlardan da hep bir asker olarak

yaşamış, bir insan olarak ortadaki dramı kavrayan, cezaevinde karşılaştığı insanları anlayan, onlara elinden gelen yardımı yapan, A. Kadir'in "Baba adam" dediği Demir Ali Bey'in nasıl bir karaktere sahip olduğu çok iyi anlaşılıyor.

Kahraman ve şerefli Türk subayı Demir Ali Bey, Zehra Hanım'la evliydi. Gazi Mustafa Kemal Bulvarı 27 numarada, 1930'lu yıllarda yaptırılmış "Demir Apartmanı"nda otururdu. Bu apartman Bulvar üzerinde bugüne erişebilmiş nadir Erken Cumhuriyet yapılarından biridir. Apartman sonraki yıllarda hangi yolla nasıl edinilmiştir, bilmiyoruz, ama çeşitli kuruluşlar tarafından kullanıldı. Bugün (2016), Türkiye Dil ve Edebiyat Derneği adını taşıyan bir kuruluşun Ankara Şubesi, faaliyetlerini burada yürütmektedir.

Sönmez Apartmanı – Atatürk Bulvarı üzerinde, Kızılay Genel Müdürlüğü binası yanında, 94 numarada, 1936-1977 yılları arasında ayakta kalan apartman.

Apartmanın mimarı, Atatürk Bulvarı üzerinde başka apartmanları da gerçekleştiren Bekir İhsan Ünal'dır. Bodrum üzerine dört kat ve çatıdan oluşan yapının zemin katının önü gazino ve mağaza için ayrılmıştı.

Apartmanın yapımı sürerken bir kaza olmuştur. Olay, *Ulus* gazetesinde şöyle haberleştirilmiştir:

> Pazartesi günü, saat sekiz buçukta, Yenişehirde Kızılay umumî merkezi binası bitişiğinde, vergi temyiz komisyonu azâsından B. Talât'ın inşaatında bir kaza olmuştur.
>
> Ameleden Çangırı'nın Viranköy'ünden Lütfü ve Satılmış temel çukurunun yanına yığılmış olan kümenin birdenbire çökmesiyle toprak altında kalmışlardır. Bir taraftan diğer ameleler toprağı kaldırmağa çalışmışlar ve diğer taraftan da hâdise, polise haber verilmiş ve beş dakika sonra inşaat yerine gelen itfaiye, yirmi dakika içine iki ameleyi bu feci vaziyetten kurtarmışlardır. Belediyenin sıhhî imdad otomobil de o sırada kaza yerine yetişmişti. Baygın bir halde bulunan Lütfi ve Satılmış oksijen vermek ve sunî teneffüs hareketi yapılmak suretiyle ayıltılmışlardır.
>
> Polis hâdiseye el koymuştur. Belediye zabıtası inşaatı sıkı bir surette kontrol etmektedir.

Fotoğraf da eklenen haberin gazetede gerisi gelmemiş, polis incelemesinin nasıl bir sonuç verdiği öğrenilememiştir.

Apartmanı yaptıran, Ankara Milletvekili olarak bir dönem TBMM'nde bulunan Talât Sönmez'di. Tamamlandıktan sonra eşi Vasfiye Hanım ve oğlu Mehmet Ali Sönmez ile dört numaralı dairede oturdular.

1940'lı yıllarda Yenişehir'in ilk çiçekçisi Ü. Sadi Gökçeatam'ın Lâle Çiçek Müessesesi, pastaneden çok hafif yemeklerin sunulduğu ikinci Özen Pastanesi Sönmez Apartmanı'nın zemin katındaydılar.

Ankara'nın ünlü terzisi Sabiha Keyn 1950'lerde bu apartmanda otururdu. Eski Millî Eğitim Bakanı Hasan-Âli Yücel'in ara sıra Sabiha Hanım'ı ziyaret ettiği Yenişehirliler tarafından anlatılırdı.

Sönmez Apartmanı yıkıldıktan sonra yerine Özkan İş Hanı yapıldı.

Tarhan Kitabevi – 1951 yılında Ulus'taki Yurt Sokak içerisinde, 6 numarada açılan kitabevi. Raflarında yabancı dillerden kitap, dergi, gazete bulundurulan kitabevinin sahibi Kıbrıslı İzzet Tarhan'dı. Bu yeri açmadan önce ne gibi işlerle uğraştı fazla bilgimiz yok. Ancak İngilizceden çeviriler yaptığını biliyoruz. *Ulus* gazetesinde tefrika edilen bazı yabancı romanların çevirmeni oydu. Örneğin John Evans'ın *Kaybolan Kızlar* adıyla tefrika edilen "Ulus'un Zabıta Romanı", Tarhan'ın Türkçesinden okunacaktı. Edison [Tesla] Marshall'ın romanı *Yankee Pasa* (*Yankee Pasha-The Adventures of Jason Starbuck*)'nın (1950) çevirisi de onundur.

Tarhan Kitabevi sonraki yıllarda adres değiştirdi. Atatürk Bulvarı üzerine geldi. 1970'lerde Bayındır Sokak, No: 17'de ve Sakarya Caddesi'nde Safiye Soysal'a ait Han'ın altında iki ayrı yerde çalışıldı. 1990'larda Selanik Caddesi 19/A. numarada, Ziya

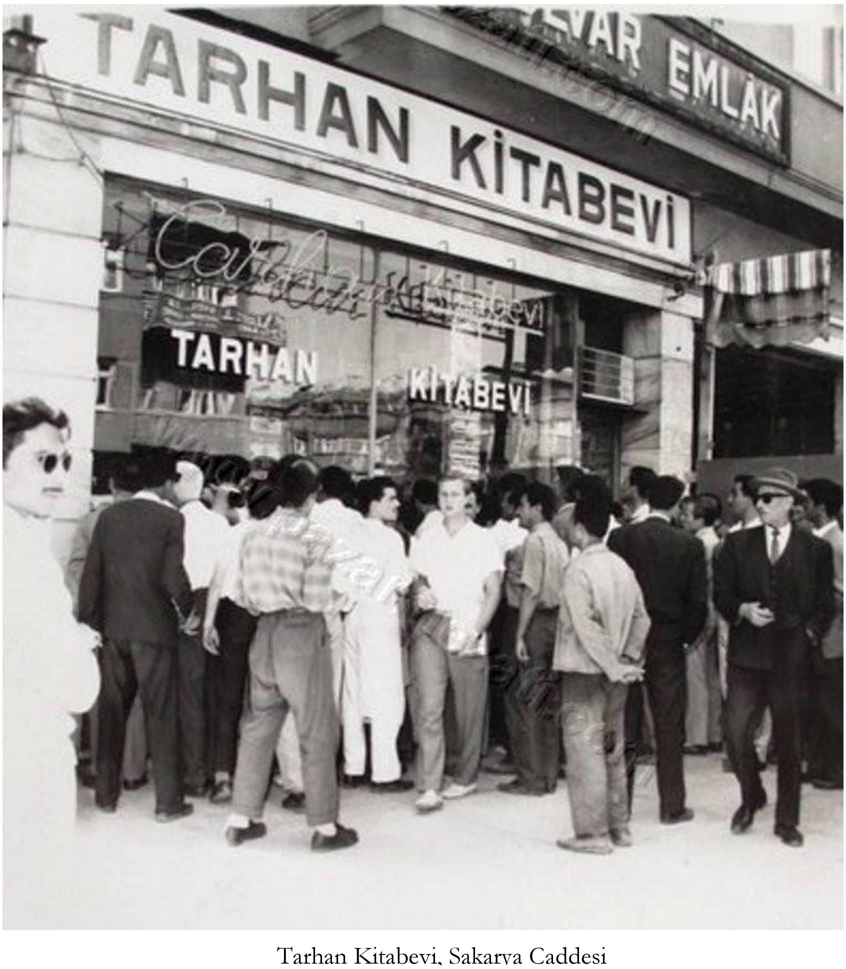

Tarhan Kitabevi, Sakarya Caddesi

BOOK MARK

TARHAN BOOKSTORE

217/A ATATÜRK BOULEVARD.
ANKARA, TURKEY.
PHONE : 12 97 92

TURKISH DELIGHTS
A COOK BOOK
(NEW REVISED EDITION)
PAPER TL. 17.50 - CLOTH TL. 25.00

ONE DAY THE HODJA
A BOOK OF STORIES
(SECOND ENLARGED EDITION)
TL. 12.50

TARHAN'S
TURKISH - ENGLISH
COMPREHENSIVE DICTIONARY
TL. 75.00

MAHMUT MAKAL
A VILLAGE IN ANATOLIA
TL. 35.00

ELAINE D. SMITH
TURKEY
ORIGINS OF THE
KEMALIST MOVEMENT
TL. 25.00

BOOK MARK

Tarhan Kitabevi, kitap ayracı

Gökalp Caddesi'ne yakın bir yere gidildi. Burası son duraktır.

Ağırlıklı olarak İngilizce kitap, dergi satılırdı. Başka dillerde yayınlar da vardı. Ayrıca klasik batı müziği plağı almak isteyenler Tarhan Kitabevi'ne uğrarlardı. Çoğu kitabevinde olduğu gibi, pul, kartpostal, kırtasiye de satılırdı. İzzet Bey, yabancı yayınlar üzerinden güçlü bir abone sistemi kurmuştu. Türk Eğitim Derneği'nin Yenişehir Lisesi 1951'de "Kolej" olunca okulun İngilizce ders kitaplarının çoğu Tarhan Kitabevi aracılığıyla sağlanıyordu. İzzet Bey'in tutunmasına, zenginleşmesine en çok katkı da bulunan kuruluş burasıdır. Bununla birlikte Ankara Kolej'inin zor günlerinde, dernek borcunu ödeyemediğinde, icra yoluna başvurup haciz işlemi yaptıracaktı.

İzzet Tarhan yayıncılık da yaptı. Baha Ögel'in Fransızca gramer kitapları, Rasim Adasal'dan bir kitap, Arkeolog Nuri Gökçe'nin *Ankara Traianus Portresi* (1957), Murat Hikmet'in *One Day the Hodja* (1959), *Nasreddin Hoca Fıkraları* (1962) gibi toplam 10 civarında yayını vardır. Fakat bunların içinde Alderson-Fahir İz imzalı İngilizce-Türkçe *Oxford Sözlüğü*'nün yeri başkaydı. Aranan, arandıkça da pahalılaşan bir sözlüktü. Rakibi yoktu! 1974'te 100 liraya satılıyordu.

İzzet Tarhan 1996'da öldü. Kitabevi ondan sonra 2002 yılına kadar varlığını korudu. Bir dizi olayın ardından kapatıldı. İzzet Bey'in ölümünden sonraki süreç, açılan davalar oldukça ilginçtir.

İzzet Tarhan'ın tek mirasçısı eşiydi. Çocuğu yoktu. Eşi Nevin Hanım ailesiyle Kıbrıs'tan gelip Ankara'ya yerleşmiş, hukuk öğrenimi yapmış, yargıç emeklisiydi. Eşinin ölümünden ardından rahatsızlandı. Çankaya'da Başbakanlık Konutu'nun karşısında bulunan üç katlı villanın en üst katında tek başına yaşıyordu. Kitabevi müdürü olarak çalışan kişiye işleri

yürütmesi için vekâletname vermişti. Rahatsızlığı artınca, inip çıkması zor olduğundan alt kattaki kapıcı dairesine yerleşti. Burada yıllarca kaldı. Kıbrıs'tan gelen bir akrabası durumunu görünce onu özel bir bakımevine yerleştirdi. Ardından vasi tayini için dava açtı. Dava sırasında yargıç, işleri vekâleten yürüten kitabevi müdürünün ve çalışanlarının usulsüzlüklerini saptadı. Müdürün ve dört kişinin işine son verildi. Nevin Hanım'a iki vasi atadı. Bu arada işler tasfiye edildi,

Mevlidi Şerif

Vefatı ile bizleri sonsuz acılara garkeden çok kıymetli eşim ve sevgili babamız Turan Lokantası Sahibi

OSMAN SENCER'in

toprağa verildiğinin birinci yılına tesadüf eden 10.6.1960 Cuma günü aziz ruhunu taziz için Hacıbayram Camiinde ikindi namazını müteakip okutulacak Mevlidi Şerife muhterem akraba, dost, arkadaş ve arzu eden dindaşlarımızın teşriflerini saygılarımızla rica ederiz.

(5424) Eşi ve Çocukları

Osman Sencer için
Mevlidi Şerif duyurusu
(*Ulus*, 9 Haziran 1960)

kitabevi 2002'de tarihe karıştı.

2004 yılıydı, Nevin Hanım 94 yaşındayken öldü. Cenazesini mahkeme kaldırttı. Geride o zamanın parasıyla 30 trilyonluk bir servet bırakmıştı. Son oturduğu villa, lüks semtlerde toplam 31 daire, yazlıklar, Dinar'da araziler, çeşitli bankalarda döviz ve Türk lirası olarak yüklüce tutar ortada kaldı! Gerçi ortada kalmaması için üç kişi mahkemeye başvurdular; ama mirasçı olduklarını kanıtlayamadılar. Gazetelerde ve televizyonlarda yayımlanan haberler üzerine mahkeme, mirasçı olduğunu iddia eden başka kişilerin de akınına uğradı. Nevin Hanım'ın tam 30 Kıbrıslı varisi ortaya çıktı. O sırada Hazine adına Millî Emlak Genel Müdürlüğü de davaya müdahil oldu. Zira mirasçı olmayınca bütün servet Hazine'ye kalacaktı. Buna da Tereke Mahkemesi karar verecekti.

Turan Lokantası – Osman Sencer'in işlettiği lokantadır. Birinci Dünya Savaşı yıllarında Vehbi Koç henüz genç bir iş adamıyken gittiği İstanbul'da, sonradan kayınpederi olacak Sadullah Bey ile Beyoğlu'na çıkar. Sokaklar çok kalabalıktır. Bir süre yürüdükten sonra Sadullah Bey onu Ağa Cami'nin karşısına düşen yerde bir lokantaya götürür. Koç, "Lokanta sahibi Osman Bey yakışıklı genç bir insan, müşterilerini selamlıyor, yapılan servisle ilgileniyordu." der ve buradan o kadar etkilenir ki, "Turan Lokantası'nda elektrik lâmbası altında, beyaz ekmek ve en güzel yemekleri yediğim zamanki duygularımı, aradan elli küsur yıl geçmesine rağmen, bir türlü unutamam." sözlerini de anılarının arasına katar.

Osman Sencer, Cumhuriyet'in ilanının ardından İstanbul'u bırakıp Ankara'ya taşınacaktır. Önce, Zafer Sokak'ta Cihan Oteli'nin altında adını taşıyan lokantayı açar. Daha sonra Sanayi Caddesi'nde 52 numarada, bahçesi olan bir eski yapıda işini sürdürür. Mehmed Kemal'in yazdığına göre o zamanlar kentin "hatırı sayılır" lokantaları arasındadır. Yazar, "Osman Bey, titiz olduğu, mutfağa kendisi girdiği için yemekleri çok beğenilirdi. Son yıllarda, Yakup Kadri'nin [Karaosmanoğlu] başkanlık ettiği, Cevat Dursunoğlu, Şevket Süreyya Aydemir'in ve kalburüstü kişilerin katıldığı töresel çarşamba toplantıları bu lokantada olurdu." der.

9 Haziran 1959 günü ölen Osman Sencer, Safiye Hanım'la evliydi. Çiftin Semih, Leman, Rükzan adlarında üç çocuğu vardı.

Türkiye Filatelik Kulübü - 1936 yılının Haziran ayında kurulan dernek. İstanbul'da yayımlanan *Cumhuriyet* gazetesinde çıkan bir haberde, "Ankara'da (Türkiye Filâtelik Kulübü) adında bir kulüb kurulmuştur. Bu kulüb posta pulu koleksiyonu yapan meraklıların pul değiştirme işlerini kolaylaştıracak ve Türk pulları için gerekli tedbirleri alarak pullarımızın değerlerini koruyacak ve memleketin güzelliklerini dünyaya tanıtmağa çalışacaktır." sözleriyle tanıtılan dernek, Ankaralı pul meraklılarını bir araya getirdi. Merkezi Ulus Meydanı'na yakın bir yerdeydi. O tarihte, Taşhan yıkılmış, yerine Sümerbank binasının temeli atılmış, yapımı sürüyordu. Anafartalar Caddesi'nin başlangıcında, sol tarafta, Sümerbank'ın komşusu Yeni Sinema'nın hemen yanındaki 5 numaralı yapı Ankaralı filatelistlerin buluştukları yer oldu. Burası daha önceden bardı. Bir yangın sonucu Türkuvaz Bar sahneden çekilince, iki katlı yapının belki, zaman içinde başka kiracısı da olmuştur; ama 1936 yılına gelindiğinde bar müşterilerinin yerini çantalarında, koltuk altlarında pul defterleri taşıyan meraklılar aldı.

Türkiye Filatelik Kulübü

Türkiye Filateli Kulübü'ne üye olanlara, derneğe üyelik kartı veriliyordu. Ankara'da bulunanlar ayda bir lira, Ankara dışından üye olanlar ise yılda iki lira aidat ödüyorlardı.

Hakkı Tarık Us'un *Kitap ve Kitapçılık* dergisinde derneğin kuruluşu ve amaçları, şöyle açıklanır:

"Türkiye Filâtelik Kulübü, pul koleksiyonu yapanlar arasında, pul değiştirmelerini temin ve teshil etmek, ulusal bir değer olan Türk posta pullarının mukadderatını yabancı spekülasyoncuların ellerine bırakmayarak, memleketin içinde ve dışında değerlerini korumağa ve yükseltmeğe çalışmak, bu uğurda lâzım neşriyatı yapmak üzere pulculuğa dair kitap, mecmua neşretmek, arsıulusal pul değiştirme temaslarında millî şerefi korumak, tarihî eserleri, millî başarıları ve memleket güzelliklerini dünyaya tanıtmak üzere kurulan posta pulları için icabında bu maksatla ilgili makamlar nezdinde temennilerde bulunmak maksadiyle icabında harice karşı rensegneman [bilgi] vermek, azaların bu dış temaslarda azamî dürüstlük ile hareket eylemelerinde mütekayyız bulunmaktır.

Kulüp hiçbir vakit siyasetle iştigal edemiyecek ve kazanç amaçları beslemiyecektir. Bu maksatla teşekkül eden kulübümüzün yaşıyabilmesi için memleketteki bütün meraklıları bir

Uç Nal (*Hafta*, sayı 221, 18 Aralık 1953)

araya toplıyabilmektir."

Ertuğrul Şevket Avaroğlu, *Yedigün*'de yayımlanan bir yazısında bu derneği tanıtır.

Üç Nal - Anafartalar Caddesi'nde Hacı Bayram'a dönen yoldan sağda iç tarafta, Konak Sokak üzerinde Ankara Erkek Lisesi'in ünlü trampetçisi Sarı Şinasi'nin (Baray) kayınbiraderi Esat'la açtığı lokanta. Esat daha sonra, Çubuk Barajı yolunda tabancayla intihar edecekti.

Gazetecilerin, sanatçıların uğrak yeriydi. Duvarlarında resimler vardı, yazı yazılırdı. Kapak üstüne bir nalla tutturulmuş özel bir defteri vardı. Bu deftere herkes bir şey yazar, çizerdi.

1946 yılında Melih Cevdet'in "Fotoğraf" şiirinde, "Dört kişi parkta çektirmişiz,/Ben, Orhan, Oktay bir de Şinasi" dizesinde adı geçen Şinasi Baray'dır. Şairlerin okuldan arkadaşları olur.

Üç Nal, Şinasi'nin ailesine ait eski bir ahşap evin altındaydı. Lokantanın bulunduğu yer daha önce ahır olarak kullanılırmış. Melih Cevdet Anday diyor ki: "Lokalin açılmasından bir gün önce, Şinasi, babaannesini getirmiş eski ahırın ne duruma geldiğini göstermek için. Dekorasyonunu kendisi yapmıştı. Orhan Veli de orada imiş o sıra, sütunlardan birine dayanmış, içki içiyormuş. Yaşlı kadın, Orhan'ın dayandığı sütunu göstererek, 'Eskiden merkebi oraya bağlardık' demiş."

Anday'ın tanıklığıyla yaşlı teyzeden tarih öncesi dönemini öğrendiğimiz mekân, Şinasi'nin gayreti sonucu bambaşka bir dekora sahip olur. Girişinde, kuytu yerlerde gemici fenerleri asılı olup masalara, bira şişelerinin ağızlarına tutturulmuş mumlar eşlik eder. Böylece, bohemin taşınacağı bir atmosfer sağlanır!

Orhan Veli okuldan arkadaşının açtığı bu yeri çok sevmiştir. Şöyle yazar:

> Şinasi hem sanatkâr, hem de okuryazar bir insan olduğu için lokantasını sanatkârlarla okuryazarların sık sık gidecekleri, gittikleri vakit de zevkle oturacakları bir yer olarak tertipledi. Her giden hoşlanıyor. Ben de onlardanım. Salonun türlü süsleri arasında zaman zaman mısralara yahut da bazı mısraların medlûllerine rastlıyorsunuz. Tuvalete koyduğu bir abajurun üstüne de Refik Halit'in *Bir Avuç Saçma* adlı eserinden bir parça yazmış. Güzel bir buluş, değil mi? Gelgelelim Şinasi memnun değil. Diyor ki: "*Her içeriye giren Refik Halit'in yazısına dalıyor. Dışarıda da bir sürü insan sıra bekliyor.*" Şinasi'nin ticarî bakımdan hoşnutsuzluğuna sebep olan bu hal edebiyat namına beni sevindirdi. Demek ki halkımız edebiyatla da meşgûl oluyor.

Şemsi Belli, gidip oturduğu yeri şöyle anlatmış:

> Üç Nal bir lokanta mı? Bir meyhane, bir müze mi? Şarkla Garbın birleştiği bir pavyon mu?... Bir şiir ve san'at lokali mi? Bu suallerin hiçbirine "evet" diyemem… Veya hepsine birden "evet" diyebilirim… Öylesine garip, enteresan ve değişik güzelliklerin kucaklaştığı bir yer…
>
> Burada da en basit şeyler, bir güzellik unsuru bir güzellik yaratıcısı olmuş… Araba tekerleğinden abajur… Şarap şişelerinden saat… Kupkuru odun parçalarından tablo ve daha birçok akla hayale gelmeyen şeyler-

den ayrı bir renk ve ışık kompozisyonu yaratılmış…

Şarkla garp, duvarlarda yan yana… kucak kucağa… Bir tarafta Üç Nal'da "keşideyi kelle" eyleyen Amerikan subaylarının şiirleri, Miki resimleri… Onun tam başında Hayyam'dan rubailer… Firdevsi'nin Şehname'sinden minyatürler…

Üstünüzde, yalnız duvardan ibaret bir gökyüzü… Yıldızlariyle, mavi karanlığı ve mehtâbı ile bir gökyüzü… Etrafınızda masal âlemlerine açılacağını sandığınız bahçe parmaklıkları…

Yalnız gemici fenerlerinin aydınlattığı, üzerine Kırşehir kilimi örtülmüş peykeler… divanlar… Ağaç kaşıkların ve kuru mısırların Anadolu'yu sembolize eden varlıkları, bu donuk ışık altında daha esrarlı… daha câzip…

Her taraf şiir… Her duvar bir -sâbit- antoloji… Öyle bir antoloji ki, şâirler bu eseri bizzat kendi el yazılariyle duvar sayfalarına yazmıştır… Kimi tebeşirle, kimi kalemle karalamış… Orhan Veli'den Faruk Nafiz'e kadar…

ÜÇ NAL'ın en kıdemli ve en devamlı misafirleri Türkiye'ye gelen ecnebiler ve san'atkârlar… Bu arada romantik sevgililer, hayalperest âşıklar, mustarip kadınlar da buraya uğramadan edemez olmuşlar… Bunu, ben söylemiyorum, Üç Nal sahipleri de söylemiyor… Üç Nal'ın bizzat kendisi söylüyor… Buranın kocaman, koskocaman bir defteri var.

Defter de garip bir şey… Kontraplâk kapaklı ve üzerinde üç tane iri demir nal çakılmış bulunan bu defter bir ruhiyatçıyı veya romancıyı günlerce meşgul edecek kadar enteresan…

Defterdeki kayıtlara ve yazılara göre Üç Nal'ın müdavimlerini bulmak istedim… Kimler yok ki… Yahya Kemal, Esat Mahmut, Nizamettin Nazif, Bedii Faik, Şevket Rado, Cemal Nadir, Münir Nurettin… ve daha birçok tanınmış kimseler… Hepsi deftere bir şeyler yazmışlar… Şiirler, resimler, hayranlık ve takdir dolu paragraflar…

Şair, muharrir, edip, romancı, gazeteci, müzisyen, turist, artist, âşık, sefir, gemici, politikacı, herkes soluğu Üç Nal'da almış…

Bazıları sevgilileriyle gelmiş yıllarca evvel… Bir masada oturmuş içmişler… Aşktan, özleyişten yana konuşmuşlar… Belki birbirlerine ebedî vaitler vermişler… Fakat ne yazık bu vaitler, politikacıların kürsü vaitlerine dönmüş her halde… Erkek, yıllardan sonra tekrar ve fakat bu defa yapayalnız gelmiş… Gene aynı masaya oturmuş… Yıllarca evvelki geceyi tahayyül etmiş… İçmiş… Kana kana… Yana yana içmiş… Belki kadehine gözyaşları damlamış… Belki herkesin gittiği, etrafın tenhalaştığı bir saatte:

Herkes gitti yalnız kaldım ben meyhanede / Gözyaşlarımı içtim son peymânede…

diye başlamış acı acı inlemeye sonra defteri almış… Yıllarca evvel sevgilisi ile beraber yazdıkları sayfayı bulmuş.. Onun altına bu defa şu satırları karalamış: "Seninle ilk defa içtiğim masadayım… Sen yoksun.. Uzak bir sahil şehrindesin… İşte beraber yazdığımız ilk hâtıra… Fakat…"

Üç Nal… Üç Nal bir âlem… Duyarak yaşıyan insanların âlemi… Onla-

rın müşterek hâtıralarının mâbedi… Şarkı garba fısıldayan, garbı şarkın gözbebeklerinde eriten bir efsaneler dünyası Üç Nal…

İstanbul'dan, başka yerlerden Ankara'ya ayak basanlar da Şinasi'nin mekânına mutlaka uğrarlardı. İbrahim Çallı, Reşat Ekrem Koçu, Refik Halit Karay, Yakup Kadri Karaosmanoğlu, "Deli" Nizam, Esat Mahmut Karakurt, Azra Erhat, Yahya Kemal, Şevket Rado, Cemal Nadir, Cahide Sonku, Ratip Tahir Burak, Münir Nurettin Selçuk… Hep Üç Nal'da görünmüş, soluklanmış, keyifli saatlere gömülmüşlerdi.

Gelenlerden bazılarının adları, el yazılarıyla Şemsi Belli'nin sözünü ettiği anılar defterine kayıtlıydı. Üç Nal'ın kütüğü, Şinasi'nin deyişiyle, "defter-i mahsusu" vardı. Bu kütüğü bir gün Şinasi Nahit Berker alıp okumuştu. Gelenler neler yazmışlar, aktarır. Çallı İbrahim, "Üçnal atını bulamıyan Çallı'ya, çok sevgili bir durak yeridir," demiş defterde. Koçu ise kederli bir gününde uğramış olacak: "ÜÇ NAL'da, dertsiz genç ve hatta haneberduş olup içmek isterdim, maalesef pek gamlı bir günümde misafir oldum." Sonra, "İyiyi ve güzeli yapmak değil tasarlama bile çok güç iken siz dostum en iyiyi ve en güzeli öyle başarmışsınız ki ben ancak beğenebilmek kudretini bulabildim kendimde. Öperim." Nizamettin Nazif ile İzzet Melih Devrim'in yazıp imzaladıkları sayfada da bu satırlar vardır.

Can Yücel gelirdi; Üç Nal'ın iklimi, ona bir de şiir söyletmişti: "Üç Nal Lokantasından". Buraya Nurullah Ataç da uğramıştır. Cahit Sıtkı Tarancı da deftere bir şiiriyle, ama yeni sözleriyle katılacaktır: "Bu gece ilk defa ağladım./Bekâr odamın penceresinde/Hani ev bark? Hani çoluk çocuk/Eline ne geçti bu hayattan".

Ahmet Hamdi Tanpınar, 1946'da Maraş mebusluğu sona erince Millî Eğitim Bakanlığı'nda görev alıp müfettiş olur. Orhan Veli bir gün eski hocasıyla burada karşılaşacaktır. Tanpınar, her zamanki gibi tatlı rüyalar içerisinde geziniyor, gezinirken düşünüyor ve hemen bir proje sunuyor Üç Nal üzerinden. Orhan Veli'nin aktardığına göre, Şinasi'ye, "Bu şirin lokantada hususi geceler tertiplemelerini tavsiye ediyor." Şinasi de okuldan feyz aldığı hocasına, "Zaten böyle bir fikrimiz vardı," diyor. Böylece, "Birçok edebiyat ve sanat adamının toplu bir halde bulunacakları bu gecelerde masalar evvelden tutulacak, toplanıldıktan sonra da gece tam bir sanat havası içinde geçirilecekmiş." Orhan Veli, yorumunu da eklemiş: "Bu gecelere gelecek olanlar her halde İstanbul Üniversitesi'nin Edebiyat Gecelerinde olduğu gibi suratlarına sakal bıyık takıp başlarına sarık sarmıyacaklar ama, zannederim gene de güzel bir gece geçireceklerdir."

Şinasi Baray, aynı zamanda Meteoroloji İşleri Umum Müdürlüğü'nde memurdu. Liseyi bitirdikten sonra girmişti. 1960'da gerçekleşen askerî ihtilâlden sonra kurulan özel mahkeme önüne götürülen Ziraat Vekili Nedim Ökmen ile ilgili soruşturma dosyasında adı geçiyordu. Taş Mektep'ten sonra yüksek öğrenim görmemişti. Buna karşın, vekil bey, Şinasi Baray'ı vekâleten "Umum Müdür" görevine atamıştı. Sonuç: İhtilâlden sonra Şinasi görevden alındı; bakan da vazifeiî suistimal suçundan Yassıada'da yargılandı. *Üç Nal*'a gelin-

ce, 1970'lere doğru eski ahşap ev yıktırıldı; duvar sayfalarına yazılı hatıralar, Orhan Veli'nin, Cahit Sıtkı'nın ve daha başkaların yazdıkları şiirler de ortadan kalkıp gitti.

Şehir, Üç Nal'dan da eski ahşap evden de kurtulmuş oldu.

Şinasi Baray 1989 yılında öldü. Melek Hanım'la evliydi. Üç Nal'ın kütüğünün Ankara'da bir gazetecinin elinde olduğu, Melek Hanım tarafından kendisine verildiği duyulmuştur.

Yeşil Fıçı Lokantası – Çankırı Caddesi üzerinde, Rüzgârlı Sokak geçildikten sonra, sol kolda döneminin lüks sınıfına giren Emre Palas'ın altında bir lokantaydı. Sahibi Mesut Tarık'tı. Mesut'a, bir Macar bayanla evli olduğundan, "Macar Mesut" derlerdi. Bu itibarla, "Macar'ın Yeri" denildi mi, anlamalı ki Yeşil Fıçı'dan söz ediliyor. "Topal Mesut" da derlerdi ona; çünkü bir ayağı aksardı. Macar eş, mutfağa girer, yemekleri yapardı. En iyi Macar gulaşı burada yenirdi. Mesut'un kardeşi Pehlivan Namık'ın kasap dükkânı olduğu için biftek, bonfile, pirzolanın âlasını o ikram ederdi.

Mesut, bir defasında "Bira vurguncusu" olarak adlandırılıp gazetelere düştü. Girmediğimiz, izleyicisi olduğumuz o ikinci büyük savaş günleri gelip geçerken bir gün, "Kırk sekizer kuruşa satması lâzım gelen yedi şişe birayı elli beşer kuruşa sattığı cihetle, Çankırı caddesinde Yeşil Fıçı lokantası sahibi Mes'ut Tarık, Belediye Encümenince yirmi beş lira para cezasiyle tecziye edilmiştir." haberi okunacaktır.

Lokantanın bir tezgâhı vardı. Tezgâhın arkasında otururdu Mesut. Müşteri kısmında da tek tekçiler sıralanırdı. Yeşil Fıçı noktası her zaman kalabalıktı. Orayı mesken tutanlardan Ahmet Muhip Dıranas, hikâyeci Şahap Sıtkı İlter, diğer zevat... Dıranas, çok defa Çocuk Esirgeme Kurumu'daki işinden çıkıp akşam saatlerinde Mesut'un orada mola verip bir yandan rakısını içerken bir yandan da radyoevindeki

Yeşil Fışı reklamı (*Zafer*, 22 Haziran 1949)

canlı yayında yapacağı haftalık konuşmasının metnini hazırlar, okuyacağı şiirleri seçerdi.

Macar'ın yerine Orhan Veli gelir, şiir yazardı. Fransa'daki Oktay Rifat'a, buradan bir mektup yazıp bir şiirini göndermiş olabilir. Ya da sadece yazdığı şiiri göndermiştir. Belki de mektubu da şiiri de göndermeyecektir. Ama ortada bir şiir vardır ve Yaşar Nabi Bey'in *Varlık* dergisinde yayımlanacaktır. Orhan Veli, Ankara'yı sarıp sarmalamış bir kış gecesi sokaktan kopmuş, oraya sığınmış, epeyce yüklü, içki mahmuru Ankara mensupları arasında mekânın tadını çıkarıyor olabilir. Şiir yazıyor:

Kış, kıyamet / Macar Lokantası'nda yazıyorum / İlk mektubumu. / Oktay'cığım / Bu gece sana bütün sarhoşların / Selâmı var.

Bu şiirin düşürüldüğü tarihi saatiyle birlikte biliyoruz. Şiirin bir köşesine notlamıştır. 1937'nin 8 Aralık gecesi, saat 21.00.

Yeşil Fıçı masalarından başka mektup, hatta telgraflar da geçmiş olabilir.

4 Ocak 1945 tarihini taşıyan ve İstanbul'daki arkadaşı Ziya Osman Saba'ya gönderdiği mektubun bir yerinde Cahit Sıtkı diyor ki: "Daha evvel Baki Süha ile bir akşam 'Yeşil Fıçı' meyhanesinde kafa çekerken sana bir muhabbet telgrafı yollamaktan kendimizi alamadık."

Mesut'un yeri, Tarancı'nın akşam durakları arasındadır. Bir gece, Baki Süha Ediboğlu ile "kafa çekerken", ikisinin birden yüreklerini sevgi, özlem kuşatır, hemen "*Ziyacığım...*"a telgraf çekip evliliğini kutlarlar. Mutluluğu arayan Cahit Sıtkı, okuldan arkadaşının yaptığı evliliğe ne kadar da sevinmiştir.

Yeşil Fıçı'yı telgrafın alıcısı Ziya Osman da daha sonra eşi ile birlikte gelip görecektir. Nazik, çekingen, ürkek Ziya Osman, 1946'da Ankara'da Ziraat Bankası'nın bir şubesine memur olarak atanmıştı. O da Sultani sıralarından başlayıp bir ömür boyu arkadaş kaldığı Cahit Sıtkı'nın ölümünün ardından kaleme aldığı yazılardan birinde, birlikte geçen Ankara günlerini anacaktır:

Zevk Lokantası reklamı (*Hakimiyeti Milliye*, 2 Haziran 1931)

Sonra, mektubunda adını ettiği o Yeşil Fıçı'ya galiba, beni karımla birlikte -öyle yerlere kadın girer miydi bilmem, ama madem ki Cahit götürüyordu- götürüşü. Karşımızda, bizi mesut görmekten mesut, içişi, sarhoşluğa sapmadan, hep güzel güzel, karımın benim kadar rakı düşmanı (evet, en çok Cahit'e zararı dokunduğu için düşmandım rakıya) olmadığına sevinerek tatlı tatlı demlenişi.

Zevk Lokantası – Hüseyin Orak'ın *Türkiye Kılavuzu*'nda ilanlara ayrılan sayfalarda, "Zevk ve Sıhhat Köşesi" olarak tanıtılan, "Hükûmet Parkı Civarı No. 2" olarak yeri tanımlanan (Bilen Sokak) Zevk Lokantası'nın sahibi Mustafa Çizmeci, geçmişini ve lokantasını şöyle anlatmaktadır:

"Bugün Ankara'nın en nefis yemekleri ve servislerinin temizliği ile tanınan ZEVK LOKANTASI'nın sahibi Mustafa Çizmeci, esasen Ankaralı olup soyadından da anlaşıldığı veçhile ayakkabı imalâtçısı olan babasından, ilkokulu bitirirken küçük yaşta, anası ve üç küçük kardeşi ile birlikte yetim kalmıştır. Sınıflarını daima birincilikle geçen 12 yaşındaki bu küçük aile reisi mecburen mektebi terk ederek hayat mücadelesine atılmış ve yirmi para gündelikle bir taraftan eniştesinin dükkânında çıraklığa ve diğer taraftan 20 kuruş aylıkla müezzinlik etmeğe başlamıştır. Böylece 6-7 sene binbir mihnet ve meşekkatle ailesinin geçimine çalışırken, dükkân yanıyor. Bundan sonra yanan bu dükkânın yerinde ve harabeler arasında işporta biçimindeki tezgâhı ile tandır kebabı yaparak satıyor. Bir müddet sonra ise ustasiyle ortak olarak bir dükkân açıyorlar. İki sene sonra da askere çağrılan Mustafa Çizmeci, vatanî vazifesini yaptıktan sonra Ankara'ya dönüyor. Fakat bu defa hayat bütün güçlükleriyle kendisini yeniden karşılıyor. Fakat O yılmadan ve sarsılmadan tedarik ettiği üç beş okkalık et parasiyle hemen bir kebapçı ve halvacı dükkânı açarak bir müddet eski ustasiyle çalıştıktan sonra ufak bir sermaye yaparak kendi başına Zincirli Camii karşısında (o vakit için) Ankara'nın en meşhur köfteci ve kebapçısı oluyor. Bu zamanlarda Mustafa Çizmeci'yi kolları sıvalı, kepçe ve et bıçağı elinde hem aşçı hem dükkâncı, hem garson, kan ter içinde ufacık dükkânında ve büyük bir ihtimamla müşterilerine hizmet ederken görüyoruz. İşte bu köfteci dükkânından elde ettiği sermaye ile 1923 senesinde bütün konforu ile Ankara'nın birinci sınıf lokantasını açarak çalışmanın mükâfatını bekliyor. Esasen 12 yaşında iken babasının ölümü ile talih ona küsmüş olacak ki, lokantanın ilk günlerinde iş kesatlığı ve yoksuzluk yüzünden senelerce yeis içinde çırpınıyor. Lâkin azim ve sebat her müşkülü yendiği gibi MUSTAFA ÇİZMECİ de Büyük iman ve dürüstlüğü sayesinde her zorluğu yeniyor ve maksadına erişiyor. Bugün en müşkülpesent müşterisini dahi memnun etmeyi kendisine zevk sayan Mustafa Çizmeci Başşehrin namuskâr ve dürüst şahsiyetlerindendir."

Zevk Lokantası, Zincirli Camii civarında, Kadastro Genel Müdürlüğü'nün karşısında sokak içerisindeydi. Sahibi Mustafa Çizmeci, tencere yemeği denilen ev yemeği yapardı. İçkiliydi. Öğle saatlerinde gelenler tanınmış kimselerdi. Yemek zevki olanlar gelirlerdi. Örneğin Vehbi Koç öğle saatlerinde burada çok görünürdü. Arka tarafında küçük bir salonu daha

vardı. Akşamları orada toplanılırdı. Mehmed Kemal, bu küçük salona Ankara Ağır Ceza Mahkemesi Başkanı Dazıroğlu, Yargıç Fethi, Osman Nihat Akın, Kiremetçi Ramazan, sonradan 27 Mayıs İhtilali'nin ardından kurulan Yüksek Adalet Divanı'nda yargılanacak kişilerin tutuklu bulundukları Yassıada'da komutan olarak görev yapan Tarık Güryay'ın (Yarbay, "Kürt" Tarık), bazı havacı subayların, iş adamlarının devam ettiklerini söylüyor. Mustafa Çizmeci'nin küçüğü Abdullah Bey de lokantaya ortaktı. Onun hoşsohbet biri olduğunu belirten Mehmed Kemal, "Elinde kadehi -Pandelli gibi- masadan masaya dolaşır, özgün mezelerinden müşterilerine tabak tabak sunar, bazılarını kazıklar, ama lokanta kapandığında o gün için sevdiklerini kentin Çankırı Kapı yöresindeki eğlence yerlerine götürür, kesesinden yedirir, içirirdi," der.

Ankara'nın yerlilerinden, avukat ve siyasetçi Mehmet Mehdi Mıhçıoğlu, anı kitabında Çizmeci kardeşlere yer ayırmıştır:

Taşhan'a varmadan sağda, Zincirli Cami Sokağı'ndan Sümerbank'a dönen köşede, Ankara'nın yüksek tüccar, bürokrat ve gençleriyle misafirlerinin ağızlarından ve hatıralarından düşmeyen meşhur "Zevk Lokantası"nı unutmak, hakiki zevk ve ağız tadı sahiplerini rencide ve lokanta sahibi Ağabey Mustafa Çizmeci ile kardeşi Abdullah Çizmeci'ye büyük haksızlık ve saygısızlık olur. Hele içki, lokantada bırakılacak ve buradan evlere dönülecek kıvamda bulunuyorsa bu ikilinin, istek üzerine sundukları Ankara'nın meşhur "Tamtak Tiridi"ni anmamak büyük günah ve vebâli mucip olur. Tamtak tiridi; tepsiye sıralanmış ekmek dilimleri üzerine gezdirilen taze et suyu, hazırlanmış kıyma, sarımsak ve doğranmış yumurta karışımı malzemesi ve karabiberi dökülmek suretiyle elde edilen hoş bir içki üstü bastırıcı ve rahatlaştırıcısı idi.

Zevk Lokantası, 1956'da bir yangın sonunda kapandı.

Düzeltme...

Çevresel ve Paleoiklimsel Faktörlerin Etkisinde Doğu Afrika'da İnsanın Evrimi

Ferhat Kaya'nın *Kebikeç*'in 41.sayısındaki "Evrim"dosyasnda yayınlanan "Çevresel ve Paleoiklimsel Faktörlerin Etkisinde Doğu Afrika'da İnsanın Evrimi" yazısında kullanılan şekillerin yazı sonunda yer alan açıklamaları bir hata sonucu yayınlanmamıştır.

Bu hata için okurlarımızdan ve yazarımızdan özür dileriz. Sözkonusu şekilleri ve açıklamalarını yeniden yayınlıyoruz.

Barış Karacasu

Şekil 1

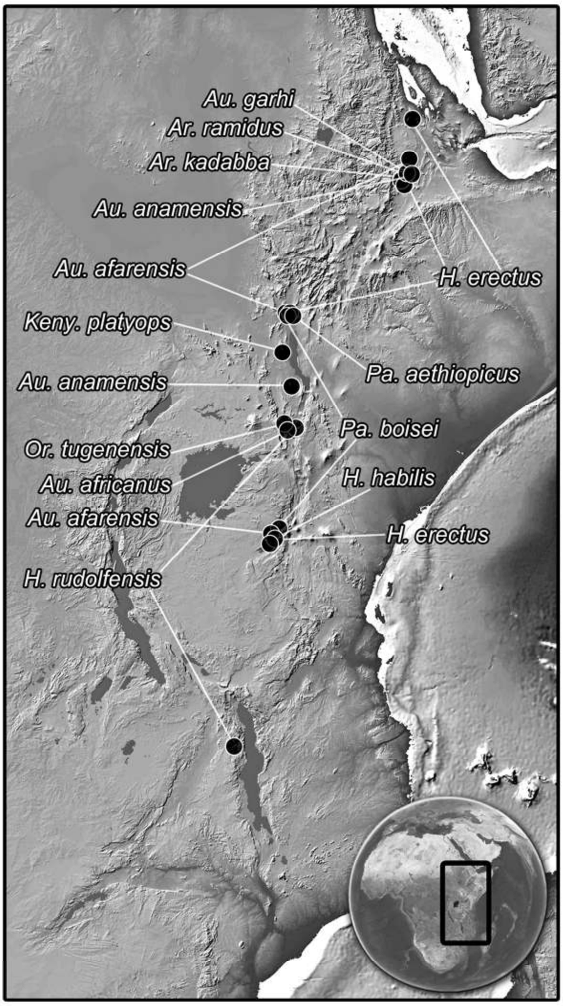

Son 10 milyon yıl içerisinde meydana gelmiş atmosferik, tektonik, çevresel, iklimsel, floral ve faunal olaylar ile insan evriminde gözlemlenen önemli evrimsel ve davranışsal değişimler (A ve B) insanın soy ağacında yer almış temel türlerin kronolojik dağılımı ile birlikte verilmiştir. Kısaltmalar: MTK, Mesiniyen Tuz Krizi; KYB, Kuzey Yarımküre Buzullaşması; WS, Walker Sirkülasyonu; OPD, Orta Pleyistosen Devrimi. Mesiniyen Tuz Krizi, yaklaşık olarak 6 myö Akdeniz'in Atlantik Okyanusu'na açılan ağzı Gibraltar Köprüsü'nün tektonik hareketler ile kapanmasıyla birlikte Akdeniz'in su kaynağının kesilmesi ve takibinde yüksek evporasyondan dolayı buharlaşarak Akdeniz'in neredeyse tamamen yok olması olayıdır (Krjgsman ve diğ., 1999). Geç Miyosen dönemde Akdeniz'in

kuruması özellikle Avrupa ve Kuzey Afrika arasında birçok memeli hayvanın karşılıklı göçüne olanak sağlamıştır. MTK'nın Afrika paleoiklimi üzerine etkisi henüz kesin olarak bilinmemektedir. Kuzey Yarımküre'deki ilk buzullaşma 10-6 milyon yıllar arasında görülür. Yaklaşık olarak 2.5 myö ciddi derecede buzul kütleleri oluşur ve buzullaşma yoğunlaşır. KYB'nın yoğunlaşması, muhtemelen Kuzey Yarımküre'deki küresel serinleme eğiliminin bir sonucudur, ancak hangi kontrol mekanizmaları tarafından tetiklendiği konusunda bir fikir birliği yoktur. Bununla birlikte küresel serinlemenin ana tetikleyici etmenlerinden biri olan Tibet Platosu'nun tektonik hareketler ile yükselmesi ve Panama Isthmus (köprüsü) kapanmasının atmosferik döngülerde önemli değişimlere ve 3 myö Dünya'nın iklimini belli bir eşiğe ulaştırarak Kuzey Yarımküre'de çok kısa denilebilecek bir sürede buzulların oluşmasına neden olduğu düşünülüyor (Maslin ve diğ., 2007). 1.9 ile 1.6 myö özellikle Pasifik okyanusunun yüzey sıcaklığının değiştiği ve kuvvetli bir doğu-batı sıcaklık geçişinin geliştiği ileri sürülmüştür. Deniz yüzeyi sıcaklığında bu değişim, daha güçlü Walker sirkülasyonunun gelişmesine neden olduğu ve hemen hemen günümüzdeki modern biçimini aldığı önerilir. Günümüzde Walker sirkülasyonundaki değişimlerin Afrika'nın bazı bölgelerinde kuraklık koşullarını kontrol ettiği bilinir. OPD, KYB'nın ardından buzul ve buzul-arası dönemlerin döngüselliği değişmiş ve özellikle son 800 bin yıldan itibaren bu döngü ortalama 100 bin yıla çıkmıştır. Bu değişimin özellikle Dünya'nın yörüngesinde hem Güneş'in etrafında hem de kendi etrafında dönerken meydana gelen ritmik değişimlerden kaynaklandığı ileri sürülmüştür (Maslin ve diğ., 2007). Doğu Afrika'da C_4 otlarının çoğalması, aynı zamanda açık-otlak alanlara uyum sağlamış hypsodont (B) memeli topluluklarının artması ile paraleldir. Bu aynı zamanda ilk dik yürüyen atalarımızın da ortaya çıkışı ile kronolojik olarak benzer zamana denk gelir. Ancak dik yürüme hareket biçiminin ne tür bir habitatta evrimleştiğini konusunda henüz kesin bir konsensüs oluşmamıştır. Buna rağmen ilk dik yürüyen ata formların ortaya çıkışı ile Doğu Afrika'da hypsodonty eğrisindeki artış ve kuraklığın artışı senkronize olaylardır. İnsanın soy ağacında tür zenginliği yaklaşık olarak 2-1.7 milyon yıllar arasında görülür (C). Bu dönem iklimsel olayların yoğunlaştığı ve özellikle kurak-sulak fazlar ile çeşitlendiği, beyin büyüklüğünde artışın ciddi derecelere ulaştığı, taş aletlerin üretildiği ve Afrika dışına ilk göçün gerçekleştiği bir zaman aralığıdır. Bütün bu değişimler insan cinsinin yani *Homo*'nun evrimleştiğini gösteren kanıtlardır. İnsanın soy ağacını taksonomik ve evrimsel olarak beş farklı gruba ayırmayı tercih ettim. İlk grupta Geç Miyosen ve Erken Pliyosen dönemde yaşamış olan erken insanımsılar, ikinci grupta *Australopithecus*lar ile taksonomik olarak pozisyonu tartışmalı ancak daha çok *Australopithecus*lara benzeyen *Homo habilis* ve *Homo rudolfensis* yer almaktadır. Bu türler morfolojik olarak mozayik özelliklere sahip oldukları için her iki grup içinde de sınıflandırılabilirler. Üçüncü grupta ise daha farklı ekolojik adaptasyonlar geliştiren iri yapılı Paranthropus ile bu cinse dış morfolojisi çok benzeyen *Australopithecus garhi* türü yer almaktadır. Birinci, ikinci, üçüncü ve dördüncü grubun üyeleri sadece Afrika'da yaşamışlardır. Son olarak beşinci grupta ise Afrika'dan Avrasya'ya göç etmiş olan *Homo erectus* ve günümüzün modern insanına evrimleşen ardılları yer alır.

Şekil 2

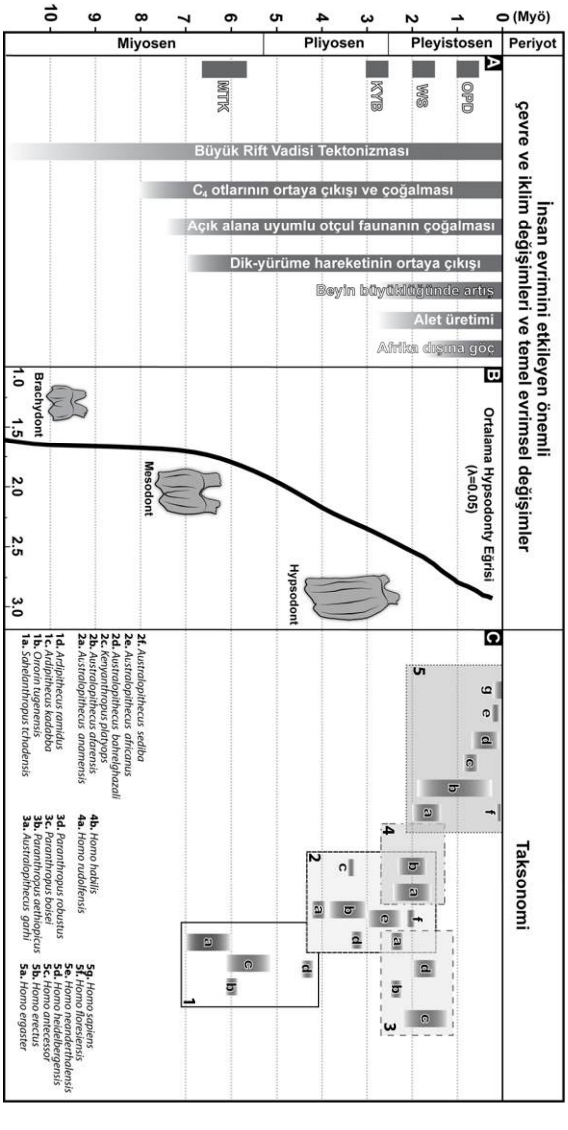

Doğu Afrika'da Rift Vadisi boyunca bugüne kadar keşfedilmiş olan önemli fosil türlerin buluntu yerleri. Kısaltmalar: Au, *Australopithecus*; Ar, *Ardipithecus*; Keny, *Kenyanthropus*; Pa, *Paranthropus*; Or, *Orrorin* ve H, *Homo.*